

М. ШУКУРОВ

ҲАР СУХАН ҚОЕВУ
ҲАР НУКТА МАҚОМЕ
ДОРАД

МУҲАММАДЧОНИ ШАҚУРИИ
БУХОРОИ

ҲАР СУХАН ҚОЕВУ ҲАР НУКТА МАҚОМЕ ДОРАД

Чанде аз масъалаҳои
фарҳанги суҳан

НАШРИ СЕВУМ

ДУШАНБЕ
«ИРФОН»
2005

Муҳаррирон **М. Алиев** ва **А. Олимов**.

**Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ
(М. Шукуров)**

Ш—95 Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад (нашрӣ севум). — Душанбе: «Ирфон», 2005, 400 саҳ.

Маданияти баланди ҷамъият ва пешрафти маънавии онро бидуни забони иқтидорманде тасаввур наметавон кард. Ҳастии таърихӣ халқ ва ҷустуҷӯҳои бардамони маънавии ӯ дар оннаи забон акс андохтааст. Пас ин оннаро тозаву беғубор бояд нигоҳ дорем, то ҳастии маънавии худро аз он бинем ва барои такмили худ кӯшем.

Чунинанд андешаҳои муаллифи ин китоб доир ба масъалаҳои забон ва тарзи баён.

Ш $\frac{4602000000 - 02}{M 501 (12) - 2005}$ — 2005

ББК 81. 2. 4 Точик

© Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ, 2005.

ПЕШГУФТОРИ

НАШРИ СЕВУМ

«Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» аз ҷумлаи нахустин китобҳои дар Тоҷикистон аст (шояд нахустин китобе бошад), ки ба он ҷӣ банда мебоҳам илми фарҳанги сухан номгузорӣ гардад, бахшида шудааст. Илми фарҳанги сухан бахше аз забоншиносии амалӣ буда, дар забонпажӯҳӣ аз вазъи рӯз, масъалаҳои кунунии иқтисодии забони миллий, омилҳои, ки ба пешрафти забон мусондат доранд ва равандҳои, ки дар роҳи такомилу забон монеа эҷод кардаанду метавонанд ба забон осеб оваранд, аз равишҳои мусбат ва манфии имрӯзи забон баҳс мекунад, то ки рушди забонро зерин назорат дошта бошем ва онро ба ҷараёни матлуби пурсамари ҷамъият ворид созем. Лозим аст, ки ҷомеа аз вазъи забони миллий, муҳимтарин масъалаҳои пешрафти он огоҳӣ дошта бошад ва дар ҳаққи забон ғамхорӣ зоҳир намояд, барои ин ки забони миллий тавоно, зебову шево гардад, ҷораҳо биандешад. Ҷомеа ин вазифаро тавасути илми фарҳанги сухан иҷро мекунад. Забоншиносии амалӣ дар хидмати миллат ва забони миллий буда, барои ошкор кардани мушкилот ва ёфтани роҳи ҳалли масъалаҳо ба ҷомеа мадад мерасонад.

Зарурати мубориза дар роҳи боло бурдани фарҳанги забон дар садаи бист пайдо шуд. Асри бист саҳт маънавиятсиз ва миллиятзудо омад. Забонҳо ва фарҳангҳои миллий зиёд хароб шуданд. Бар сари фарҳанг ва забони мардуми тоҷик низ рӯзҳои саҳт омад. Инқилоби бошавиқии пантуркистӣ ва сиёсати миллии империотурӣ шӯравӣ фарҳанги миллий ва забону адабиёти тоҷикони Фарорӯдро аз роҳи рушди табиӣ даврони маорифпарварӣ берун карда, ба бераҳоҳо бурд. Инкишофи

забон ба роҳи «синфӣ» ва «халқӣ» даромад. Аз «халқӣ» забон танҳо сухани омиёна ва одигӯӣ кӯчаву бозорро дар назар доштанд ва забони адабии ҳазор солро, ки тавоно ва зебову шево буд, забони синфҳои ҳукмрон ва аъёну ашроф доништа, моҳиятан аз он рӯ гардонданд. Агарчи устод Айний ба пархош миён баста эълон кард, ки «тоҷикон забони адабии ҳазорсоладоранд» ва устод Лохутӣ хеле кӯшид, ки адабиёти шӯравии тоҷикӣ, минҷумла шеър аз адабиёти классикӣ ва «техникаи» сухани классикона дур нашавад, забону адабиёт бо кӯшиши як идда «муҳаррирони сиёсӣ» ва сиёсатгузорони ҳизбӣ ба роҳи одигарии маҳз даромад.

Аз даҳаи бистӣ садаи бист, ба вежа дар даҳаи сӣ, чихил ва панҷоҳ дар забон бештар ду раванди хонабарандоз, ки яке одипсандии омиёна ва дигаре тарҷумазадагӣ буд, амал кард. Аз як сӯ забони матбуоту нашриёт аз андӯхтаҳои волеи забони классикиву халқӣ дур ва нотавон мешуд, аз сӯи дигар фишори саҳти забони русӣ (ки забони қавиву ғанӣ ва бузург, забони ҳукмрон дар саросари кишвари шӯравӣ буд) қувват меёфт. Дар натиҷа ҳама одигӯён ба дарди тарҷумазадагӣ гирифтанд.

Забон ба майдони муборизаи иҷтимоиву синфӣ кашида шуд, масъалаи забон ба кулӣ ранги сиёсӣ гирифт. Манӣ хатти арабиасоси ниёгон ва гузаштан ба хатти лотинӣ (1929), ба вежа пазируфта шудани хатти кириллии русӣ (1940) боиси дур афтодани миллат аз гузаштаи таърихӣ ва хувияти фарҳангии худ гардид, нуфузи забони русиро дар Тоҷикистон густариш дод. Қалимаҳои сершумори русӣ, инчунин юнониву лотинӣ ва ғайра, ки низ аз русӣ ба тоҷикӣ меомаданд, ба тақозои сиёсат бидуни дигаргунӣ айнаун ба тарзи русӣ қабул шуданд, баъзе қоидаҳои забони русӣ ва имлои онро ба забони тоҷикӣ оварданд ва хусусиятҳои забони русӣ забони тоҷикиро аз дарун вайрон кардан гирифт.

Ба тақозои сиёсат дар тарҷума, ба вежа дар тарҷумани матнҳои сиёсӣ баргардони ҳарф ба ҳарф расм шуд. Солҳои сӣ чун тарҷумани китоби Сталин «Масъалаҳои ленинизм» оғоз ёфт, аз Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон фармоиш шуд, ки тарҷума бояд бисёр тоҷикӣ нашавад, бо баҳонаи тарҷумани хуб кардан набояд аз матни аслии дур рафт. Ин фармоиш, албатта, иҷро гардид. Дар даҳаи шасту ҳафтод бештар аз сӣ чилд осори Ленин ба тоҷикӣ топ шуд ва агарчи

чанде аз тарҷумонҳову ви́росторон фарҳангиёни намоён ва хушсавод буданд, тарҷума бештар баргардони ҳарф ба ҳарф буд, ки гӯё на тарҷума, балки маводе ба-рои тарҷума омода кардаанд.

Ин гуна нуфузи пурзӯр ва рӯзафзуни забони русӣ ба забони тоҷикӣ таъсири харобкор гузошт ва аз солҳои сӣ бисёре аз навиштаҳои тоҷикӣ низ ранги русӣ гирифтанд, ки гоҳ ба тарҷумаи пурнуксон монанд ва номафҳум буданд. На танҳо навиштаҳои сиёсӣ, балки бисёре аз ди-тар мақолаву китобхое, ки дар бораи тиббу беҳдошт, ки-шоварзӣ, саноату сохтмон, илмҳои гуногун ҷоп мешу-данд, гӯё тарҷума аз русӣ буданд. Сохтори забон дар ҳама сатҳҳо рӯ ба харобӣ оварда буд.

Маводи бешумор, ки дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» гирд омадааст; аз ҳамин ҳа-қиқат гувоҳӣ медиҳад.

Ин китоб бо нияти пешгирии харобихои забони мил-лӣ, бо мақсади ҳушдор додан, ки аҳли ҷомеа аз вазъи забон ва харобии рӯзафзуни он ноогоҳ намонанд, на-вишта шуда буд. Мақсад пешгирии равандҳои номатлуб ва даъват ба ислоҳи ҳол маҳсуб мегардид.

Гирдоварии маводи ин китоб ва пажӯҳиши илмӣ он чандин сол идома дошт. Огози он аз як супориши шодравон Муллоҷон Ҷоziлов аст. Узви вобастаи Фар-ҳангистони улуми Тоҷикистон Муллоҷон Ҷоziлов аз со-ли 1951, аз аввали таъсиси Пажӯҳишгоҳи забону ада-биёти ба номи Рӯдакӣ раиси он таъин шуда, ҳамон сол бо хоҳиши устодам зиндаёд Шарифҷони Ҳусайнзода, ки мудри шӯъбаи адабиёти он пажӯҳишгоҳ буд, бандаро ба он шӯъба ба кор овард. М. Ҷоziлов соли 1953 ба му-носибати мубоҳисаи забоншиносии рӯзномаи «Тоҷикис-тони сурх» ба ман супориш дод ва маро маҷбур кард, ки дар бораи забони барномаҳои радиои Тоҷикистон мақолае бинависам. Чун ин мақолаи ман дар «Тоҷикис-тони сурх» ҷоп шуд, устод Айнӣ онро маъкул донист ва дар пеши нависандаҳои бисёре гуфт, ки бояд навишта-ни чунин мақолаҳоро идома бидиҳам. Бада ин супори-ши устод Айнӣро ба ҷон пазируфтам ва ҳама умр кӯ-шидам, ки васияти ӯро ба қадри ҳол иҷро бикунам. Ус-тод Айнӣ ва Муллоҷон Ҷоziловро як умр сипосгузорам, ки маро аз овони ҷавонӣ ба як самти муҳимми ҷус-торҳои пажӯҳишӣ раҳнамун шуданд ва дар ҳама зинда-гонии ман нақше гузоштанд.

Маводе, ки гирд меомад, кам-кам дастабандӣ шуда,

пажӯҳиш натиҷаҳои ҷолиб дод ва соли 1964 як силсила мақолаҳои ба қалам омад, ки бо сарлавҳаи умумии «Сухан аз забон ва тарзи баёни аҳли матбуот» соли 1965 дар маҷаллаи «Садои Шарқ» (№ 10, саҳ. 90—145) чоп шуд. Ин силсиламақолаҳо бо тасҳеҳу такмил соли 1968 ба китоби банда «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад», ки нашриёти «Ирфон» чоп кард, дохил гардид. Ин ҷо ҳаҷми он силсиламақолаҳо қариб ду баробар зиёд шуда буд (саҳ. 27—126). Пас аз ин ҳам ҷамъовари мавод ва пажӯҳиши он давом кард ва китоби дувум, ки низ бо ҳамин ном боз дар нашриёти «Ирфон» соли 1985 чоп шуд, иборат аз 367 саҳифа буд.

Аз соли 1985 дар кишвари шӯравӣ бозсозии М. Горбачёв шурӯъ гардид ва дар андак муддат зиндагӣ зеру забар шуд. Дар фаъолияти илмӣ ва иҷтимоии банда мавзӯҳои дигар пеш омаданд, масъалаи забони миллӣ ва ҳифзи он аз харобӣ ранги дигар гирифт. Пархоше дар роҳи забони давлатӣ дар Тоҷикистон пештар аз дигар ҷумҳуриҳои шӯравии Осиёи Марказӣ ва Қафқоз сар шуд. Дар натиҷаи ин пархоши доманадор соли 1989 «Қонуни забон» қабул гардид. Бо ин санади таърихӣ забони форсии тоҷикӣ дар Тоҷикистон ҷойгоҳи давлатӣ ёфт, барои инкишофи арзишманди забони миллии мо, барои ин ки забони миллӣ вазифаҳои иҷтимоии худро дар ҳама ғушаҳои ҷомеа озодона иҷро намояд, яъне дар ҷомеа фаъл шавад ва пӯйиву ҷавлон боиси рушду камоли он гардад, заминаи қонунӣ ва асоси ҳуқуқӣ ба даст омад. Ин муборизаҳо ва кашиши мавзӯҳои аз қабилҳои худшиносии иҷтимоӣ маънавии миллат, ки бо Истиклоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (1991), ба вежа бо ҷанги дохилии бародаркушӣ (1992—1997) аҳамияти хоса пайдо кард, банда имкон наёфтам, ки тасҳеҳу такмили китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад»-ро идома бидиҳам. Азбаски солҳои 1989—2000 раиси Кумитаи истилоҳот будам, фақат ҳамин қадар тавонистам, ки бо фарҳанги забон вобаста ба истилоҳоти илмӣ, идорӣ, иҷтимоӣ сиёсӣ машғул бошам. Дар солҳои ҷанги дохилии Тоҷикистон, ки чанд гоҳ дар Душанбе табъу нашри китоб ва рӯзномаву маҷаллаҳо хеле коҳиш ёфта буд, Кумитаи истилоҳот дар зарфи панҷ сол чаҳор фарҳанги истилоҳот аз чоп баровард. Ва чанд фарҳанги дигарро ба нашр омода кардем. Чигунагии масъалаи фарҳанги сухан дар алоқамандӣ бо истилоҳот дар чанд мақолаи камина, ки дар рӯзномаву ма-

чаллаҳои даҳаи навадум чоп шудаанд ва дар китобҳои банда «Хуросон аст ин ҷо» (1995) ва «Инсонгарои омӯзиш ва забони миллӣ» (2002) баён гардидаанд.

Ниҳоят, соли 2004 нашриёти «Ирфон» ва сарвари он Ҷӯрабой Шарифов лутф фармуданд, ки китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад»-ро боз ба чоп омода бисозам. Банда зуд онро дубора андак вироиш (таҳрир) ва тасҳеҳ карда, ба чоп супурдам. Мутаассифона, ба сабаби пирӣ ва дардмандӣ натавонистам онро такмил диҳам ва дар асоси маводи имрӯза пажӯҳиши тозае анҷом дода, натиҷаи онро ба ин китоб илова бикунам.

Ин корро як андоза профессор Баҳриддин Камолитдинов анҷом дода буд. Ӯ дар китоби «Сухан аз баҳри дигарон гӯянд» (2001) масъалаҳои фарҳанги сухан дар ҳудуди садаҳои 20 ва 21, яъне вазъи забони матбуоту нашриёти тоҷикии солҳои охириро бештар дар асоси натиҷаҳои пажӯҳиши банда, ки дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» ҳаст, таҳқиқ кард. Он китоби Б. Камолитдиновро идомаи худвежаи ин китоби банда метавон донист.

Банда солҳои охир кӯшише пеш гирифтам, ки он пажӯҳиши илмӣ ва таҳлили мушаххасро, ки дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» омадааст, ҷамъбаст бикунам, дар бораи он чӣ ба сари забони форсии тоҷикӣ дар садаи бист омад, баъзе хулосаҳои умумӣ барорам. Ин корро нахуст андаке дар мақолаи «Инсонгарой ва ҳамбастагии саводу маънавият», ки дар китоби «Инсонгарои омӯзиш ва забони миллӣ» дохил шудааст, хостам анҷом бидиҳам. Баъд китоби банда «Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи бист» («Адиб», 2003) ба таъъ расид. Дар ин китоб дар ҳеҷ мавриде барои исботи фикр калимас, иборае, ҷумлае бо таҳлили илмӣ оварда нашудааст. Хулосаву натиҷагирӣҳои ин китоб таъя ба он таҳлили мушаххас дорад, ки дар китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» омада буд. Китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» иборат аз баррасии мисолҳои зиёде аз забони тоҷикии имрӯз буда, натиҷагирӣ аз он баррасии мушаххас дар китоби «Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи бист» омадааст. Хонандан мӯхтарам пас аз хондани китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» бояд китоби «Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи бист»-ро мутолиа бифармояд, то ба на-

тичагирии умумии банда дар бораи вазъи забон, дар бораи он равандҳои иҷтимоиву сиёсӣ, ки забони миллиро ба ҳоли табоҳ оварданд, шинос бишавад. Дар китоби «Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи бист» пешниҳодҳои банда барои ислоҳи вазъи мавҷуда низ баён шудаанд. Ҳам баррасии вазъи забон ва ҳам пешниҳодҳои банда дар ин китоб бештар ба андешаҳои устод Айни, аз ҷумла он чӣ дар номаҳои гуфта буд, инчунин ба афкори шахсиятҳои барҷастае чун академик Бобоҷон Ғафуров, Мирзо Турсунзода, Сотим Улуғзода асос ёфтааст.

Аз ин рӯ, баъди хондани китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» ё пеш аз он аз назар гузаронидани китоби «Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи бист» матлуб аст.

Чопи сеवуми китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад», ки ҳоло ба даст гирифтаед, метавон гуфт, аз чопи дувуми он (1985) фарқ надорад. Ба ҷуз таҳрири ҷузъӣ фарқ танҳо дар ин аст, ки ду-се бобча аз китоби худ «Забони мо ҳастии мост» («Маориф», 1991) гирифта, ба он илова кардам.

Ба назар мерасад, ки баъзе бобҳои китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» имрӯз қаме аҳамият аз даст додаанд. Чунончи, муайянкунандаи дорони сифати феълӣ имрӯз дар матбуоти нашриёт ва радиову телевизион камтар дида мешавад. Сунистифода аз феълӣ «гузаронидан», ки истеъмоли он дар тарҷумаҳо зиёд расвой дошт, низ акнун ба андозаи пештар нест, ҳеле кам шудааст. Инро яқин аз рӯйдодҳои мусбат дар охири садаи бист ба шумор тавон овард. Шояд дар ин маврид китоби «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» низ нақше иҷро карда бошад.

Бо вучуди ин, бобҳои, ки ба сифати феълӣ ва феълӣ «гузаронидан» оиданд, аз китоб берун ё кӯтоҳ накардам. Ба фаҳми мо, ин бобҳо ҳанӯз як андоза аҳамият доранд.

Имрӯз дар забони форсии тоҷикӣ дигаргуниҳои мусбате рӯй дода истодаанд. Кӯшиши дур шудан аз одигӯӣ ва раҳӣ аз тарҷумазадагӣ, ки аз даҳаи шасту ҳафтоди садаи бист оғоз ёфта буд, ба ҷундӣ ҳам бошад, идома дорад. Ба вежа шеър аз фарҳанги сухан бештар баҳра мебарад, ки ин барои насри бадеӣ ва матбуот низ аҳамият хоҳад дошт. Дар айни замон савияи саводи ҷомеа паст меравад. Ин раванд дар даҳаи навад ҳеле

қувват гирифт. Баланд бурдани сатҳи саводи ҷомеа аз муҳимтарин вазифаҳои таърихист. Минбаъд истиқлоли фарҳангии миллат вобаста ба иҷрои ин вазифа хоҳад буд. Банда барои иҷрои ин вазифаи бузург пешниҳодҳои мушаххас дорам, ки дар китобҳои «Инсонгарии омӯзиш ва забони милли» ва «Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи бист» баён шудаанд.

Умед аст, ки ҷопи нави китоби «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» низ ба ин кор мусоидат хоҳад кард.

Сипосгузорам нашриёти «Ирфон» ва сарвари он Ҷӯрабой Шарифовро, ки бо қадриносии ва ҳиммат бандаро ба омода кардани ҷопи нави ин китоб водоштанд ва ба вириши он, ки ҳоло анҷом додам, сабаб шуданд.

Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан,
Чу зар санчидан, он гаҳ харҷ кардан.

Низомӣ

ОҒОЗИ СУХАН

1

Асри XX дар таърихи забони форсии тоҷикӣ даврони неруафзони ихтилофоте буд, ки таъсири пурзиддият дошт. Сарнавишти забони миллии мо дар қарни XX якбора дигар шуд ва равандҳои тоза ба тозае забонро ба гирдобҳои худ гирифта, ба печу тоб кашиданд ва оқибати ин кашмакашҳо харобкорӣ гардид.

Аз сеяки поёнии садаи XIX, ки бо сарварини Аҳмади Дониш ҷунбиши бузурги маорифпарварӣ шуруъ гардид, дар ду даҳаи нахустии садаи XX бо фаъолияти як зумра ҷавонони тараққиҳоҳ—ҷадидони равшангар хеле қувват гирифт, дар забони форсии Мовароуннаҳр дигаргуниҳое руӣ дод, ки моҳияти аслии ҳамаи онҳо сода шудани забон буд. Забони тавоно ва зебову шеваи форсии, ки бештар аз ҳазор сол таърихи пурсамаре дошт, дар зодгоҳи худ—дар Мовароуннаҳр аз нав ҷавон шуда, аз пайванди навини анъанаҳои бостонӣ ва бунёди мардумии муосир ва насими ҷонбахши робитаҳои тозаи байналмилалӣ нерӯи бузург пайдо кард ва роҳи пурба-ракате пеш гирифт.

Содагарони маорифпарварӣ дар забон бо ташаббуси Аҳмади Дониш ва ҷидду ҷаҳди пайравони ӯ Мирзо Азими Сомӣ, Садри Зиё, Сайид Аҳмадхоҷаи Аҷзӣ, Тошхоҷаи Асирӣ, ба вежа Абдуррауфи Фитрат ва Садриддини Айний комёбиҳо зиёд овард.

Натиҷаи мубоҳисаи охири солҳои бистии қарни XX ва эҷодиёти пурсамари Айний ин шуд, ки забони адабии тоҷикӣ ба гуфтугӯӣ халқ наздиктар омад, имкониятҳои калони забони адабии асрҳои пеш ва шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба назар гирифта шуд. Дар адои ин вазифаи бузурги таърихӣ дар баробари Айний бисёр нависан-

даю адибони кӯҳансол ва ҷавон хидмати басазо карданд.

Устод Айни яке аз бузургтарин донишмандони соҳаи забони тоҷикӣ буд ва таърихи дуру дарози халқи мо ба ин донишмандиву бузургворӣ кам касеро медонад. Иқтидори камназири забони ӯ аз он ҷо буд, ки андӯхтаҳои бепоёни забони адабии асрҳои гузашта ва забони зиндаи халқро бо ҳама нозукиҳояш хеле табиӣ ба ҳам созгор оварда, як сифати нави олиҷаноби имрӯзӣ ҳосил намуд, ки ба талаботи замони нав ҷавоб мегуфт. Вай дар ин роҳ ҷустуҷӯҳои Аҳмади Дониш ва пайравони ӯ, аз ҷумла маорифпарварони оғози қарни XX-ро мувофиқи шароити дигарсозии инқилобии зиндагии халқ ба савияи баландтаре давом дода, ба сарманзили мақсуд расонид. Донишҳои фарқҳои амиқ ва қувваи азими эҷодкорӣ, ки ӯ дошт, имкон дод, ки дар як раванди бузурги таърихӣ—дар ҷараёни демократӣ шудани забони адабӣ бағоят нақш ангехт.

Хушбахтона, чи сарватҳои ҳазорсолаи забони адабӣ ва чи ҳастии ҳозираи забони зиндаи халқ дар шахсияти устод Айни ба ҳам омада буд ва бо ҷустуҷӯҳои ҷасурунаи ӯ байни худ муносибати нави диалектикӣ пайдо карда, барои оғози як давраи нави таърихи забон замина тайёр кард.

Дар натиҷа ба ҳам наздик шудани халқҳои қаламрави империалистии шӯравӣ забони адабии тоҷикӣ аз дораҳои дигар забонҳо, хусусан забони русӣ истифода кард ва аз ин ҳисоб дар баъзе мавридҳо ғайб шуд. Солҳои сии садаи XX асарҳои оламшумули адабиёти русӣ ва ҷаҳон ба тоҷикӣ тарҷума шудан гирифтанд. Ин тарҷумаҳо ва умуман бо забони русӣ шинос шудани ҷавонон имкон дод, ки забони тоҷикӣ баъзе шаклу воситаҳои нави ифода, мафҳумҳо ва калимаву ибораҳои тоза, қолибҳои пургунҷониши сухавро аз худ кунад ва имкониятҳои он афзояд.

Дар ин шароит бисёр имкониятҳои дохилии забони тоҷикӣ ҳам фаъол шуданд ва сифати нав пайдо намуданд. Ин раванди дугарафа—фаъол шудани қувваҳои дохилии забон ва робитаҳои рӯзафзунӣ байналмилалӣ дар солҳои баъд, солҳои панҷоҳу шаст ва ҳафтоду ҳаштоди асри XX давом кард.

Лекин роҳҳои инкишофи забони адабии тоҷикӣ дар ин муддат ҳаргиз ҳамвор набуд ва имрӯз ҳам баъзе тамоюлотҳои зиддиятнок ба назар мерасад.

Демократӣ шудани забони адабӣ як раванди мураккаб буда, ба осонӣ муяссар нагардидааст, балки натиҷаи ҷустуҷӯҳои ҷиддии гуногун ва зиддиятноки буда, ин роҳ пасту баланд ҳам бисёр дошт. Зиддияти асосӣ иборат аз ин буд, ки баъзеҳо байни сода кардани забон ва одӣ шудани сухан фарқ намегузоштанд. Ҳол он ки одӣ шудани тарзи ифода барои баёни матлабҳои ҷиддӣ ҳалал мерасонад, барои намоён гардидани ҷиддияти онҳо монеа мекунад. Аз солҳои сии қарни XX тамоюле қувват гирифт, ки баъзеҳо аз гуфтугӯии омма ҳар чӣ хуш намоёнд, ба навиштаҳо дохил карданд ва сараву сақатро баробар ба кор гирифтанд. Дар натиҷа калимаву ибораҳои нодуруст, иборабандиву ҷумласозиҳои носуфта ва дурушт низ ба забони адабӣ даромадан гирифт.

Дар байни баъзе аз аҳли қалам як навъ худсарӣ ва ғриоя накардани меъёрҳои забони адабӣ, як безътиноӣ нисбат ба муҳимтарин анъанаҳои забони ғании ҳазорсола мушоҳида мешуд.

Ҳамаи инҳо фарҳанги суханро паст мекард, хусни тағро аз байн мебард, монеае дар роҳи баланд кардани савияи маданияти оммаи хонандагон ва завқи эстетикӣ онҳо буд.

Одӣ шудани сухан дар баъзе давраҳои таърих, хусусан дар даврони дигаргуниҳои куллии пурсуръат рӯйдоди қонуниятмандест. Алалхусус дар замони инқилоби иҷтимоӣ одатан табақаҳои поини ҷамъият ба пешсафи таърих баромада, ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти маънавӣ таъсир мегузоранд, ки гоҳ таъсири мусбат ва гоҳ манфист. Ҳам сода ва ҳам одӣ шудани забон як ҷузъи ҳамин ҳодисаи умумии таърихист. Аз гуфтаҳои В. И. Ленин маълум мешавад, ки ӯ тарафдори содагиву тозагии забон буд, аммо одисуханӣ ва сухани дуруштро маҳкум менамуд. Вай, аз як сӯй, талаб мекард, ки сухани таблиғгарон бояд барои табақаи нави хонандагон равшан ва мафҳум бошад ва, аз тарафи дигар, таблиғгаронро огоҳ менамуд, ки ягон нафар аз онҳо бояд «то ба дараҷаи хонандаи тараққӣ накардагӣ наафтад, балки бемайлон—бо тадриҷияти ҳеле эҳтиёткорона—савияи тараққишро баланд бардорад»¹. Афсӯс ки ин тавр нашуд.

Забони содаву табиӣ ва ғаноманди халқ сарчашмаи асосии тавоноиву зебоии забони адабист, аммо сухани одӣ ва дурушт монеаест, ки ба пешрафти озода ва

¹ Ленин В. И. Асарҳо, ҷ. 31, сах. 433.

ривочу равнаки табиии забони адабӣ ҳалал мерасонад.

Донишмандони забоншинос ва мутахассисони маданияти сухан ба зарурати муҳофизати забони адабӣ аз фишори одигӯӣ диққати махсус додаанд. Аз ҷумла профессор Л. И. Сквортсов гуфтааст: «Одӣ шудани заруриву табиӣ, ки дар доираи нутқи гуфтугӯӣ маъмулии раванда ба сӯи яқсониву ҳамгароӣ (унификатсия ва интегратсия) рӯй медиҳад, набояд ба таври механикӣ ба нутқи китобии навишта, ба жанрҳои гуногуни робитаи адабии анъанавӣ гузаронда шавад. Забони адабӣ анъанаҳои фарҳангиро мустаҳкам менамояд, ёдгориҳои фарҳанги маънавии халқро ба як ғанчина гирд меоварад ва ба ин маънӣ олитарин нуқтаи фарҳанги сухан аст, меъёр ва оғозгоҳи санҷиши рӯйдодҳоест, ки ба сифати мизон (норматив) бояд дарк шаванд»¹.

Одӣ ва дурушт шудани сухан, безътиноӣ нисбат ба дурустиву зебоии он, вайрон кардани қоидаҳои забон ва ба назар нагирифтани меъёрҳои он ҳодисаи манфист, ки ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти маънавии ҷомеа зиён меорад. Вай фикру ҳисси мардумро ба бенизомӣ ва бесарусомонӣ одат мекунонад, табъҳоро вайрон ва дурушт, эҳсоси зебоиро кунд месозад.

Табиист, ки дар Тоҷикистон вайронкорӣ дар соҳаи забон ва безътиноӣ нисбат ба тозагии он чандин бор бонси эътирози аҳли ҷамъият гардид. Баъзеи ин эътирозҳо аз солҳои сӣ дар матбуоти даврӣ инъикос ёфтани гирифтанд. Устод Айнӣ ва баъзе адибони ҷавон, аҳли матбуот ва тарҷумонҳо зарурати риояи тозагии забонро тунду тез ба миён гузоштанд. Аз ҷумла мақолаи шоир Ҳабиб Юсуфӣ «Баъзе фикрҳо дар бораи забони адабии тоҷик» («Тоҷикистони Сурх», 1939, 17 апрел) ва тарҷумон Эмонил Муллоқандов «Китобҳое, ки бояд сармашки тарҷумонҳо ва муҳаррирони мо шаванд» («Тоҷикистони Сурх», 1941, 24—30 март) ҷош шуд.

Ҷунонки маълум аст, устод Айнӣ пас аз ҷош шудани мақолаи Э. Муллоқандов ба муҳаррири рӯзномаи «Тоҷикистони Сурх» мактуби махсусе навишт (ки ин дар маҷаллаи «Садон Шарқ», 1957, № 7 ҷош шудааст) ва фикрҳои Э. Муллоқандовро ҷомилан дастгирӣ намуда, ба муқобили қасоне, ки нисбат ба забон ва меъёру қои-

¹ Сквортсов Л. И. Теоретические основы культуры речи. — М.: Наука, 1980, с. 193.

дахон он эҳтиром надоранд, сахт мубориза бурданро талаб кард.

Дар солҳои ҷанги зидди фашизми Олмон, албатта, барои вусъат додани ин гуна мубориза фурсат набуд. Вале пас аз ҷанг дар Тоҷикистон дар бораи вазъи забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва камбудии забони матбуоту нашриёт як баҳсу мунозираи доманадоре шуруъ шуд. Ин баҳс гоҳо андаке хомӯш гардад ҳам, пас аз муддате боз шиддат меёфт ва доираи иштироккунандагони он васеътар мешуд. Гуфтан мумкин аст, ки ин баҳс то охири қарни бист давом кард.

Аввали ин гуфтугӯҳоро дар матбуот асосан соли 1952—1953 ҳисоб кардан мумкин аст. Соли 1952 рӯномаи «Тоҷикистони Сурх» дар бораи маданияти сухан мубоҳисаи калоне сар кард, ки чанд моҳ давом ёфт. Дар мақолаҳои, ки он вақт дар ин рӯнома чоп гардиданд, бисёр масъалаҳои муҳим ба миён гузошта ва фикрҳои ҷолиби диққат гуфта шуданд.

Баъд аз он ҳам дар маҷлиси созмонҳои адабӣ ва дар саҳифаи рӯномаву маҷаллаҳо баҳсу мунозира қатъ нагардид.

Устод Айнӣ дар ҳар маҷлис имконияти сухан кардан ёбад, албатта, аз хусуси забон гап мезад ва пас аз вафоти ӯ қайдҳои бисёр муҳимми вай доир ба забони тарҷумаҳои бадеӣ чоп шуд, ки пур аз мушоҳидаву мулоҳизаҳои аҷиб ва ибратомӯз мебошанд. А. Дехотӣ низ дар аксари маҷлисиҳо дар бобати вайронкорӣ, ки дар соҳаи забон мушоҳида мегардид, гоҳ бо қаҳру ғазаб ва гоҳ бо истеҳзову мутонба сухан меронд ва чанд мақола ҳам навишта буд. Баъзе нависандагон дигар ҳам дар ошкор кардани норасоиҳои забони матбуот хизмат карданд. Алаҳхусус мақолаҳои Ҷ. Иқромӣ, Т. Зеҳнӣ, Р. Ҳошим, Э. Муллоқандов, Ҳ. Аҳрорӣ ва баъзе рафиқони дигар бисёр маводи аҷиб, фикру мулоҳиза ва тақлифҳои муҳимро дар бар мегиранд.

Соли 1963 бо ташаббуси рӯномаи «Маориф ва маданият» мақолаи Раҳим Ҳошим «Сухандонӣ ва суханронӣ» ба майдон омад ва низ боиси сар шудани як мубоҳисаи калон гардид. Боз мақолаи бисёре чоп шуд, боз фикрҳои муҳим гуфта ва мисоли бисёре бо таҳлили муфассал оварда шуд, роҳҳои ислоҳи як микдор камбудии ҷиддии забони матбуоту нашриёт нишон дода шуд.

Албатта, ҳукм кардан мумкин нест, ки дар ин мубоҳисаҳо ҳар чиз, ки гуфта шуд, тамоман дуруст ва ко-

били қабул аст. Одатан дар вақти баҳс, хусусан дар давоми баҳси тезу тунд баъзе фикрҳои нодуруст ҳам гуфта мешавад, вале ҳосияти баҳс ҳамин аст, ки дар рафти мубодилаи афкор бештари он гуфтаҳои нодуруст ислоҳ шуда, дар охир ҳақиқати ҳол маълум мегардад.

Мубоҳиса ҳанӯз давом дорад. Масъалаҳои ҳусни гуфтор ва тозагии забон талаб мекунад, ки нисбат ба он ҳамеша ғамхорӣ дошта бошем, онро ҳеҷ гоҳ фаромӯш накунем.

2

Ба фикри мо, аз дидгоҳи талошхое, ки дар роҳи тозагии забон давом доштанд, таърихи инкишофи забони адабии имрӯзаи тоҷикиро ба се давра тақсим кардан мумкин аст:

1. **Солҳои бист**, даврае, ки инқилоб ва рӯҳияи навсозиву бунёдкорӣ инкишофи забони адабро ба роҳи тоза дохил намуд ва он равияе, ки маорифпарварони ибтидои асри XX дар соҳаи сода кардани забони адабӣ пеш гирифта буданд, ривоч ёфт. Намунаҳои асосии забони адабии солҳои бист—якумин маҷаллаи тоҷикии «Шӯълаи инқилоб», нахустин асарҳои устод Айнӣ—«Намунаи адабиёти тоҷик» (1925), «Одина» (1927) ва «Дохунда» (1930) услубан ба навиштаҳои маорифпарварони оғози асри XX наздик буда, аз баъзе ҷиҳатҳо равияи онҳоро тақмил дод. Дар айни замон дар забони романи «Дохунда», рӯзномаҳои «Овози тоҷик» ва «Бедории тоҷик», маҷаллаи «Мулло Мушфиқ» ва монанди инҳо ба забони умумихалқӣ ва авом боз ҳам наздик омадани забони адабӣ авҷ гирифт. Устод Айнӣ соли 1926 дар маҷаллаи «Матбуоти тоҷик» гуфта буд: «Ҳар муҳаррир ва муҳбире, ки барои рӯзнома мақола ва хабар менависад, дар навиштаҳои худ луғату забони ҷойи бошиши худро мувофиқи қоидаи форсӣ ба кор бурдан гирад, дар натиҷа рӯзнома як сарчашмаи луғати мардум хоҳад шуд. Аз ин луғату истилоҳҳо аз ҳама пештар навиандагони тоҷик фоида бурда, ба сармояи адабии худ хазинаҳо хоҳанд афзуд». Ин даъвати устод бечавоб намонд. Матбуот ва адабиёти бадеӣ солҳои бист, хусусан солҳои сии садаи XX ҷиддан ба забони халқ рӯй овард.

Мубоҳисаи охири солҳои бист, ки масъалаҳои забони адабӣ ва асосҳои халқии он дар шароити нави ба ҳаё-

ти ҷамъиятӣ ва маданияту маорифи замони ҷалб шудани оммаи халқ аз муҳокима гузашт, барои боз бештар ба забони адабӣ роҳ ёфтани унсурҳои гуфтугӯ ёрмандӣ кард.

Дар ин давра дар масъалаи фарҳанги сухан якумин мақолаҳо пайдо шуданд. Тақризҳои устод Айнӣ дар бораи нахустин китобҳои дарсӣ ва сифати тарҷумаи онҳо аз ҳамин ҷумлаанд (ниг.: С. Айнӣ, Куллийет, ҷ. XI, қ. 2).

2. Солҳои сӣ, чил ва панҷоҳи асри XX, даврае, ки Демократӣ шудани забони адабӣ анҷом ёфта, меъёрҳои имрӯзаи он аз баъзе ҷиҳатҳо шакл гирифт. Ин раванд, аз як тараф, дар баробари ба забони адабӣ фаровон дохил гардидани унсурҳои гуногуни забони халқ, хусусан лаҳҷаву шеваҳои шимолӣ, бештар лаҳҷаи Бухоро ва Самарқанд, аз ҷониби дигар, бо таъсири рӯзафзуни забони русӣ сурат меёфт. Забони адабӣ хеле сода шуда, ба гуфтугӯи оммаи халқ наздиктар омад ва иқтидоре пайдо кард, ки ба талаботи инкишофи фарҳанги нав—мактабу маориф, матбуот, адабиёти реалистӣ ҷавоб гуфт. Монеаи асосӣ бетакрибагии кадрҳои нави фарҳанг дар истифодаи имкониятҳои забони адабӣ буд: аксари онҳо нава ва бе тайёрии ҷазоӣ ба майдони фарҳанг омада буданд, саводи кӯҳна надоштанд, аз саводи нава низ кам баҳра бурда, хусусан дар навишт бисёр хато мекарданд. Аз ин рӯ, якумин бор дар таърихи халқӣ тоҷик мубориза бо норасоҳои забон аҳамияти ғавқулода пайдо кард.

Охири солҳои чили қарни XX зарурати ин мубориза ро на фақат бисёре аз адибон, балки баъзе ходимони ҷамъиятӣ ҳам ҳис намуданд. Аз ҷумла академик Бобоҷон Ғафуров соли 1951, ки Қотиби якуми Қумитаи Марказии Ҳизби коммунисти Тоҷикистон буд, ба ин муносибат забонишиносро чунин сарзаниш карда буд: «Қорқунони илмӣ бо баҳонаи такмил додан ва револүтсионӣ қунонидан грамматикаи забони тоҷикиро вайрон менамуданд ва бо баҳонаи ба забони халқ наздик қунонидани забони мо забони адабии тоҷикро бо провинсиализм ифлос мекарданд»¹. Ин ҳам даъвате ба муборизаи домнадоре дар роҳи тозагии забони адабӣ буд.

¹ Ғафуров Б. Барои ба таври марксистӣ баён кардани таърихи халқӣ тоҷик ва таърихи маданияти он. «Тоҷикистони Сурх», 1951, 31 июл.

Вазифаи асосии ин мубориза ба дараҷаи баланди инкишофи забони адабии тоҷикӣ бардоштани савияи фарҳанги зиёиёни нав ва оммаи мардум буд. Мақсадҳои мушаххаси фарҳанги сухан тарбияи дурустнависӣ ва дурустгӯӣ, аз ҷумла пешгирии қачравихо дар ғартабардорӣ (қалқасозӣ) ба ҳисоб мерафт. Сарвари ин мубориза устод Айнӣ буд (ки ба таълимоти М. Горкий таъки мекард¹), вале дар атрофи ӯ муборизони хушсалика ҳанӯз кам буданд ва мубориза гоҳ-гоҳу қандақанда давом дошт. Фақат дар охири ин давра—аз мубоҳисаи соли 1952 мубориза доман паҳн кард. Асосан аз мубоҳисаи соли 1952 мафҳуми «маданияти нутқ» пайдо шуд ва солҳои баъд банди истилоҳи «маданияти сухан»-ро пеш рондам ва имрӯз «фарҳанги сухан»-ро муносибтар медонам.

3. Солҳои шасту ҳафтод ва ҳаштоди садаи бист, давраи ривож ёфтани тамоюлоти нави дар инкишофи забони адабӣ, қувват гирифтани кӯшишҳои дар роҳи ҳуддорӣ аз одигӯӣ, афзудани диққати назар нисбат ба меъёрҳои халқию классикӣ ва асолати сухан. Ин тамоюл хусусан дар адабиёти бадеӣ, дар навиштаҳои як зумра нависандагони насли нави—Мӯъмин Қаноат, Лоик, Ф. Муҳаммадиев, Бозор Собир, Гулруҳсор, Сорбон, Ҷ. Кӯҳзод, Гулназар, Саттор Турсун ва дигарон вусъат ёфта, кам ё беш дар бисёр шохаҳои забони адабӣ падидаи омад. Забони адабӣ аз ҳисоби захираҳои чандин лаҳҷа, аз ҷумла баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ҷануби шарқӣ ва сарғари Зарафшон ғанӣ шуд. Хусусан бо кӯшиши Сорбон, Ҷ. Кӯҳзод, Саттор Турсун, Абдулҳамид Самадов аз забони халқ ба забони адабӣ омадани калимаву ибора ва қолибҳои тозае натиҷаи муҳим дод.

Метавон гуфт, ки дар ин шароит фарҳанги сухан ҳам ба сифати як соҳаи илми суханшиносӣ (филология) рӯ ба ташаккул ниҳод. Инро на фақат аз он ҷо, ки доирани саҳндорони он васеъ шуда, як гурӯҳ адибони сухансанҷ ва баъзе забоншиносони хуштайёри ба маънаи даромаданд, балки аз он ҷо ҳам, ки гузориши маъсала ва таҳлилҳо ҷиддитар гардида, тавсияҳо бештар асоси илмӣ пайдо кард, пай бурдан мумкин аст. Муносибат ба тамоюлоти нави инкишофи забони адабӣ ва устувор намудани бунёди халқии он умдатарин вазифа

¹ Дар ин бора ниг.: Шукuroв М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад. Душанбе, «Ирфон», 1968, сах. 16—21.

фаи фарҳанги сухан қарор гирифт. Аз саҳву хатоҳои солҳои сӣ ва чилу панҷоҳ тоза кардани забони адабӣ, ҳаматарафа аз муҳокима гузаронидани баъзе шаклу тарзҳои нави шубҳаангези сухан, устувор намудани ҷанбаи эҷодии принципҳои истифодаи имкониятҳои забони русӣ ва забонҳои дигар мақсади аслии навиштаҳои оид ба фарҳанги сухан дар муддати 20—25 соли охири қарни бист аст.

Китоби камина «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» (1965), як ҷузъи ҳамин ҷараён буд.

Аз забоншиносон хусусан Раззоқ Ғаффоров ва Шарофиддин Рустамов дар ин роҳ бисёр хизмат карданд. Онҳо дар ҳалли муҳимтарин масъалаҳои, ки мавриди баҳс қарор гирифтаанд, ғаълона ширкат варзида, пояҳои илмии гуфтугузorro устувор намуданд. Дар мақолаву китобҳои онҳо маводи бисёре истифода шуда, барои ҳулосаҳои ҷиддии илмиву амалӣ замина муҳайё гардид. Чунин ба назар мерасад, ки бо кӯшиши онҳо барои даст задан ба асосҳои назарии фарҳанги сухан имкон бештар шуд. Муҳокимаи масъалаҳои фарҳанги сухан солҳои ҳафтоди садаи XX аз андешаҳои субъективӣ (ки низ хеле муҳимманд) боло рафта, то андозае ба роҳи илмии назарӣ даромад. Ин ба мо имкон медиҳад, ки минбаъд баҳсро ба савияи баландтари илмӣ давом диҳем.

Агарчи бунёди назарии фарҳанги сухан дар Тоҷикистон ҳанӯз ҳаматарафа таҳқиқ нашудааст, ҷанбаи амалии он бағоят қувват ёфта, дар таҳаввули забони адабӣ нақше гузошт. Баробар тадқиқ шудани асосҳои назарӣ ва масъалаҳои амалии фарҳанги сухан зиёда зарур ва яке аз шартҳои инкишофи муваффақиятомези ин илми тоза мебошад.

3

Инкишофи ҷамъият ва фарҳанги шахс тақозо дорад, ки фарҳанги сухан низ ҷун илме, ки аҳамияти калони амалиро дорост, ҳамеша ғаъол бошад. Забон, сухан яке аз пояҳои асосии ҳастии иҷтимоиву маънавии инсон мебошад ва савияи фарҳанги он бознамои савияи инкишофи ҳаман ҷанбаҳои ҳастии инсон аст. Ҷигунагии ҳар як фард, ҷи хислатҳои неку бад ва тавону нотавонӣ, ҷи фарҳанги умумии шахсии ӯ дар суханаш ифода мешавад. Дар айни замон аз савияи тараққии забони ада-

он ва истифодаи амалии он ба чӣ пояҳо расидани ҷомеа, ҳалқе, миллате маълум мегардад.

Пас ҳар як ҷомеаи мутараққӣ бояд дар ҳаққи забони адабӣ ва фарҳанги суҳан ҳамеша ғамхорӣ намояд. Ин ғамхорӣ баробари- тарбияи ахлоқ ва маънавияти афроди ҷомеа зарур аст. Аҳамияти он аз аҳамияти тарбияи ахлоқ ва маънавият камтар нест.

Забон ҳамеша дигар мешавад ва баробари замони сифатҳои тоза пайдо мекунад. Ин сифатҳои тоза забонро баробари ҷомеа пеш мебаранд ва ба он имкон медиҳанд, ки ба ҳама хостаҳои нав ба нави пешрафти ҷомеа, ба хостаҳои иқтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангиву маънавии он сари вақт посух гуяд. Лекин ин пешрафт ҳамеша як раванди мураккаби зиддиятнокест ва хусусан дар давраҳои инкишофи нурсуръату ҷаҳоншиносӣ зиддиятҳои он меафзояд. Дар ин ҷо диалектикаи тараққиёти таърихӣ зоҳир мешавад. Аз ин рӯ, на ҳар чизи нав, ки дар забон пайдо мешавад, ҳодисаи мусбат аст. Инро аз аҳли назарияи фарҳанги суҳан профессор Л. Скворцов дар бораи забони адабии ҳозираи русӣ гуфтааст: «Пайдо шудани ҷаҳоншиносӣ забонро ғайи мегардонанд (зеро талаботи нави фикру робитаро қаноат мекунонанд), аммо баъзеи онҳо, баръақс, забонро ба бенавоӣ меоверанд, ягонатин забонро ба сӯи вайронӣ мекашанд, ғайринуи онро кам мекунанд»¹. Вазифаи муборизони роҳи фарҳанги суҳан он аст, ки бояд таъсири вайронкорӣ рӯйдоҳҳои нави номатлубро пешгирӣ кунанд, барои қувват гирифтани тамоюлоти тоза нурсамар ёрӣ диҳанд. Пажӯҳиши ҳаматарафаи метерҳои забони адабӣ ва дигаргунҳои нави, ки аз ин метерҳо фарқ мекунанд ё ҳифзи онҳо менамоянд, бо назари таърихӣ муайян кардани моҳияти ҳар як дигаргунӣ барои инкишофи дурусти забони адабӣ ва ҳифзи тозагии он зиёда зарур аст.

Муҳимтарини вазифаҳо ин аст, ки мисоли ҳелҳои ҷомеаи қадимасозӣ, ибораорӣ ва ҷумлабандиҳои навро ҳамчун оварем ва дурустии нодурустии онҳоро санҷем. Қадимас, иборае ва ё ҷумлае ба назар андак шубҳаовар намояд, онро бояд ба муҳокимаи умум монем ва моҳияти онро муайян кунем. Албатта, исботи дурустӣ ё нодурустии бархе чизҳо душвор аст ва донишу таҷрибаи зиёде, тадқиқи таърихӣ қиддие талаб мекунад,

¹ Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи.— М. Наука, 1980, с. 160—161.

вале агар ба муҳокимаи умум гузошта шавад, бешуб-
ха, ёфтани роҳи ҳалли масъала осонтар хоҳад шуд.

Бо ин мулоҳиза муаллифи ин сатрҳо аз садҳо мисо-
ле, ки дар даст дорад, чандеро ба муҳокимаи рафиқои
гузоштан меҳолад. Қайдҳои мо асосан ба баъзе кали-
маю ибораҳо, баъзе навъҳои калимасозӣ ва иборабан-
дӣ, ки ҳоло расм шудааст, инчунин ба баъзе шаклҳои
ҷумла дахл дорад. Ҳамаи мисолҳое, ки мо дар поён
меорем, асосан аз рӯзномаву маҷалла ва радиову теле-
визион, қисман аз китобҳои тарҷума, асарҳои олимону
олимшавандаҳо ва нависандагон (гоҳ аз нависандагони
намоён) гирифта шудаанд. Мисолҳои мо ҳамеша айнан
ва гоҳо бо ихтисори баъзе аъзоҳои ҷумла оварда ме-
шавад. Ба мулоҳизаи ин, ки навиштаи мо аз ҳад зиёд
кашол наёбад, аз кадом китоб, аз кадом рӯзнома ва шу-
морани кадомрӯзаи он, аз барномаи кадомрӯзаи радио
ва телевизион гирифта шудани мисолҳоро нишон на-
хоҳем дод.

Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки мо танҳо
дар бораи он калимаю ибора ва калимасозию иборабан-
диҳо, ки дар матбуоти мо хеле бисёр дида мешаванд,
яъне як андоза ранги умумӣ гирифтаанд, гап мезанем,
аммо аз он чизҳое, ки камтар ё тасодуфан дучор мео-
янд, сарфи назар мекунем.

Таҳрири якуми китобчаи «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нук-
та мақоме дорад» соли 1964 ба охир расида, соли 1965
дар «Садои Шарқ» ҷоп шуда буд. Он гоҳ дар ин китоб
маводи дар муддати зиёда аз даҳ сол гирд омада исти-
фода гардида буд. Гирдоварии мавод баъд аз ин ҳам
бо суръат давом кард. Маводи бист сол имкон дод, ки
дар таҳрири дувуми китоб (1985) баррасии баъзе аз
масъалаҳо тафсил дода ва барои шарҳу басти чанде аз
онҳо далелу бурҳони наवे оварда шавад, бархе масъа-
лаҳои тоза ба диққати эҳтиёҷмандон ва ба муҳокимаи
мутахассисон пешкаш гардад.

Маводи фаровони нав заминае тайёр кард, ки
ҳама фикру ақидаҳои худро дубора, балки чандбора аз
нав бисанҷем. Дар натиҷа дар баъзе масъалаҳо фикри
мо андак дигар шуд ё тамоман тағйир ёфт, дар бархе
мавридҳо беш аз пеш устувор гардид. Хусусан дар ин
бора пурзӯртар бовар ҳосил кардем, ки ҳарчу марч ва
бенизомиву худсарӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ
бисёр аст, қисме аз аҳли матбуоту нашриёт, кормандо-
ни телевизиону радио ва соҳаҳои гуногуни илм, баъзе

нависандагон, аксари тарҷумонҳои матолибу мадорики расмӣ, навиштаҳои оид ба кишоварзӣ, саноату сохтмон, китобҳои дарсӣ ва монанди инҳо дар масъалаи забон аз масъулиятишиносӣ дуранд, бидуни огоҳӣ, таваккалан қалам меронанд. Дар ин бора баландтар суҳан бояд гуфт, то ки ба ҳар гуш бирасад, шарҳу баёни масъалаҳои асосиро бештар тафсил бояд дод, то ки норавшан намонад. Аз ин ру ҳам баъзе бобҳои китоби мо дар таҳрири дувум ҳеле тафсил ёфт.

Нас аз он ки «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» дар «Садои Шарқ» ва чун китоби алоҳида аз тарафи «Ирфон» ҷои шуд (1968), дар матбуот чанд тақрири хурду калон пайдо гардид ва аҳли қор ҳанӯз ҳам дар навиштаҳои худ дар бораи он мулоҳиза баён карда истодаанд. Ва ин тариқ чанде аз масъалаҳои, ки муаллифи ин сатрҳо пеш гузошта буд, каму беш муҳокима шуданд ва ин баррасӣ ҳанӯз давом дорад.

Муаллиф ба ҳамин алоқамандоне, ки дар бораи ин китоб тақриз навиштаанд ё ба муносибате фикру мулоҳиза баён карданд, аз дилу ҷон ташаккур меғӯяд.

Фикру мулоҳизаҳои ин рафиқон дар таҳрири дувуми китоб ба назар гирифта шуд. Хусусан тақризи доктори илми филологии улии ҷомеаи Фарҳангистони улуми Тоҷикистон Раҷаб Гаффаров «Дар боби хусни суҳан» («Садои Шарқ», 1969, № 5) ва доктори илми филологии улии ҷомеаи Фарҳангистони улуми Тоҷикистон Шарофиддини Рустамов «Оид ба калимасозӣ ва хусни суҳан» («Садои Шарқ», 1971, № 6) ҳеле амиқ ва дорон андешаҳои ҷиддие буда, муаллифро ба ҷустуҷӯҳои доминандар ӯрошад. Мо фикри худро дар бораи баъзе андешаҳои онҳо дар поинтарҳо, дар мавридаш хоҳем гуфт.

Муаллифони баъзе тақризҳо тамоман беҳабар аз асли матлаби соҳиби китоб суҳан рондаанд ва гоҳ моҳияти эроди онҳо чандон равшан нест. Ин ҳол, масалан, аз тақризи академик Б. Ниёзмухаммадов «Мулоҳизаҳо дар бораи як китоб» («Мактаби советӣ», 1971, № 1) ба хубӣ муонна мешавад. Табиист, ки натавонистем ин тақризҳоро ба назар гирем.

Ақида дорем, ки аксари масъалаҳои мавриди баҳси мо масъалаи муҳимманд ва минбаъд аз тарафи онҳое, ки ба ин қор салоҳият доранд, ҳамаҷониба баррасӣ хоҳанд шуд. Дар натиҷаи ин муҳокимаҳо ҳақиқат равшан хоҳад гардид. Он гоҳ шояд аён шавад, ки баъзе фикрҳои муаллифи ин сатрҳо ва ҳатто назари умумии ӯ ба

чанде аз масъалаҳои муҳим тамоман нодуруст аст. Дар ин сурат ҳам, ҳатто сухани мо ҳақ набарояд ҳам, агар андешаҳои мо ё матолибу мадорики ин китоб барои муайян гардидани ҳақиқат ва бартараф шудани шубҳаҳои андаке хидмат кунад, чунин мешуморем, ки вазифаи мо иҷро шудааст.

4

Ҳоло коре бояд кард, ки қаламкашҳои мо табъи салим дошта бошанд. Табъи салим хислати модарзод нест, балки бо тарбия ва диққат ба даст меояд. Бедил гуфта буд: Табъи салим фазл аст, ирси падар набошад. Барои он ки дар масъалаи забон ва фарҳанги сухан ҳар пажӯҳишгарро чунин фазилате муяссар шавад, нахуст дар худ бояд назари танқидӣ ва худназорати роҷӯ диҳад, аз қаламронии ноогоҳона ва кӯр-кӯрона, аз таклид ва такрори тӯтивор худдорӣ варзад, ҳар чӣ гӯяд, дониста гӯяд ва агар пайравӣ кунад, пайрави устодони сухану сарчашмаҳои мӯътабар бошад. Агар табъи салим доштаи хоҳем, аз ҳама пеш ба андӯхтаҳои бепоёни забони халқ ва фарзандони суханвари ӯ бояд рӯй ниҳем ва табъи худро ба табъи онҳо созвор оварем.

Аз забони адабии классикӣ намуна гирифтаи чунин маънӣ надорад, ки имрӯз монанди мардумони асрҳои гузашта бояд нависем. Не, забону услуби даврҳои гузашта маҳсули замони худ буд ва ҳамеша мувофиқи дигаргуниҳои ҳаёт тағйир меёфт, пеш мерафт. Имрӯз дар ягон соҳаи зиндагиву фарҳанг, аз ҷумла дар соҳаи забон ҳам ба гузашта бозгашт нест. Забони мо ҳоло ба талаботи имрӯзу фардо бояд ҷавоб гӯяд, хостаҳои диҳӯзу парирӯз, суннатҳои ҳазорсоларо низ бояд фаромӯш накунем. Имрӯзу фардоро аз диҳӯзу парирӯз ҷудо кардан мумкин нест. Зебоиву равонӣ, тавоноӣ ва матонатии забони адабиёту илми классикӣ бояд ҳамеша намунаи ибрати мо бошад ва ҷустуҷӯҳои нави замони мо ба он така кунад. Робитаи мо бо забони халқ ва адабиёти классикӣ ҳар чӣ бештар бошад, пояҳои халқии забони адабии имрӯза ба ҳамон андоза устувор хоҳад буд. Яке аз манбаъҳои асосии иқтидори имрӯзаи забони адабии иқтидори диҳӯзаи он аст.

Як омили муҳимме барои афзоиши тавоноии диҳӯзаву имрӯзаи забони адабии тоҷикӣ ҳамон имконоти беинтиҳои забонҳои дигар аст. Қайҳост, ки забони то-

чики дарахти пайвандист ва меваи хушгувори он аз пайванди беҳтарин зотҳое, ки халқҳои гуногун парвардаанд, ба ҳосил омадааст. Ҳамин пайвандкорӣ имрӯз ҳам давом дорад.

Ҳамеша дар ёд бояд дошт, ки пайванди ниҳол кори сазл нест. Барои ин кор боғбони пурдони нозуксанҷ лозим аст, ки табиати боғи худ ва ҳар дарахти он, инчунин ҳосилтҳои он боғу он дарахтонеро, ки аз онҳо кадомча мегирад, нағз донад, пухтакор бошад ва бо омӯзиши дақиқ амал кунад. Ин шарт муҳиммест. Саҳнагори, амали таҳминӣ, тақлиди маҳз метавонад меваҳои талх ба бор оварад. Бояд гӯем, ки аз дарахтони пайвандии мо гоҳ меваҳои ширингувори рӯҳпарвар, гоҳ меваҳои бадҳазму нохӯрданӣ ба ҷом мерасад. Гуруҳи якуми дарахтонро зиёдтар ва гуруҳи дувуми онҳоро решақан кардан даркор аст.

Аз ин рӯ, кайҳо боз зарурате пеш омадааст, ки дастури (грамматикаи) муқоисавии забони тоҷикӣ ва арабӣ, русӣ, англисӣ тартиб дода шавад. Чунин дастури забон барои ин ки тавонем аз сарватҳои бепоёни забонҳои дигар бештар ва огоҳона баҳраманда шавем, аҳамияти ҷудои хоҳад дошт. Мо дар ин китоби худ кӯшиш кардем, ки барои ба пӯҷуд овардани чунин асари илмӣ андеша мавод пешкаш кунем. Ҳангоми андеша рондан дар барои баъзе ҷиҳатҳои фарҳағи сухани тоҷикӣ худ ба худ зарурате ба миён омад, ки баъзе тарзу шаклу воситаҳоро бо муодилии русии онҳо муқоиса кунем. Умедворем, ки баъзеи ин муқоисаҳои мо дар оянда барои анҷом додани муқоисаи илмӣ забони тоҷикӣ ва дигар забонҳо ва фоида холи нахоҳанд буд.

Масъалаҳои ҳалталабе, ки аз инкишофи ҳозираи забони адабии тоҷикӣ сар задаанд, бисёранд. Дар сари онҳо андеша кардан ва мубоҳисаву мунозира оростан зарур аст. Инкишофи забони адабиро назорат кардан ба ба роҳи дуруст даровардан аз муҳимтарин вазифаҳои ҷамъиятист, ки пеш аз ҳама дар назди забоншиносон ва аҳли адаб истодааст. Бо бориқбинӣ муайян кардани меъёрҳои забони адабӣ ва аз ин оғозгоҳ даҳлат намудан ба инкишофи он холо аз ҷумлаи зарурияти ҳатмин илми забоншиносист. Ҳоло замоне фаро расидааст, ки дар забоншиносӣ фақат тавсиф, танҳо муайян кардани ҷиғунағии падидаҳои забон кам аст, ба онҳо баҳо додан, арзиши сифати онҳоро таъин намудан, ба ин восита ба масъалаҳои амалии инкишофи за-

бон дахл кардан ва дар роҳи тозагии он мубориза бурдан бештар аҳамият пайдо кардааст. Мо имрӯз ба забоншиносии амалӣ бештар эҳтиёҷ дорем. Ҳам дар илм, ҳам дар мактаб аз дастуромӯзӣ мурод ҳосил нашуд. Матлаби аслий на омӯхтани дастур, балки омӯхтани забон аст. Бояд забоншиносӣ мардумро забон омӯзад, на дастур. Омӯзиши дастури забон бояд тобеъи ин матлаби аслий бошад.

Муаллифи ин китоб, ки ҳоло ба диккати шумо пешниҳод шудааст, забоншинос нест. Аз китоби ӯ ҷамъбастиҳои густаришдори назарӣ набояд ҷашм дошт. Ҳатто аз эҳтимол дур нест, ки ноогоҳии назарӣ аз ӯ бисёр зоҳир шавад. Аз ин вачҳ вай аз мутахассисон бисёрҳо узр меҳада. Мақсади ӯ фақат ба баррасии умум пешниҳодани баъзе мушоҳидаҳову мулоҳизаҳо мебошад, аммо ҳалли масъалаҳо ба ихтисосмандони салоҳиятдор вогузор мегардад.

Ҳангоме ки матбуоти Тоҷикистонро аз назар мегузаронем, бештар аз ҳама чунин чиз ба назар мерасад, ки бисёр калимаҳо нодуруст кор фармуда шудаанд. Рафиқоне ҳастанд, ки маънои калимаеро нафаҳмида ва аз ягон китоби луғат тафтиш накарда, бидуни огоҳие ба кор мебаранд. Дар натиҷа ибораю ҷумлаҳои бесаводонае ҳосил мешавад. Аз ин бемасъулиятӣ кор ба ҷое расидааст, ки баъзе калимаҳои маълуму маъмул имрӯз на ба маънои ҳосил худ, балки ба маънои дигаре ба кор мераванд, яъне мо маънои ҳақиқии он калимаҳоро ба эътибор нагирифта, ба онҳо аз пеши худ маънои дигаре медиҳем.

Зотан маънои аслии худро гум кардани калима ва маънои нава пайдо намудани он дар забон ҳодисаи қонуниест. Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳое ҳастанд, ки ба чунин ҳолат дучор омадаанд. Ин ҳолат одатан дар натиҷаи инкишофи табиии забон ва сайри таърихӣ он рӯй медиҳад. Аммо баъзе ҳодисаҳо, ки ҳоло дар забони матбуот мебинем, дар натиҷаи инкишофи табиии забон ва маъноҳои нави маҷозӣ пайдо кардани калимаҳои алоҳида не, балки асосан дар натиҷаи беаҳамиятӣ, бемасъулиятӣ ё камсаводии ягон қаламкаш рӯй додааст. Чунин ҳодисаҳоро пешгирӣ кардан даркор аст.

Бино бар ин мо хостем, дар аввал дар бораи баъзе аз чунин калимаҳо сухан ронем. Баъд дар хусуси баъзе ибораҳо ва тарзҳои иборабандӣ сухан хоҳад рафт.

Дар охир чанд масъалаи ҷумласозиро аз назар гузаронидани шудем. Лекин дар бисёр мавридҳо аз доираи ҷуниб гурӯҳбандӣ берун рафтан лозим омад. Масъалаи калимаву калимасозӣ, ибора ва ҷумла ба якдигар сахт алоқаманд буда, гоҳ чанде аз онҳоро якбора дахл кардан даркор шуд. Ба фикри мо, ин аз он ҷиҳат ҳам ҷоиз аст, ки китоби мо асари назарӣ набуда, гоҳ бештар ба дастури амалӣ наздики дорад, гоҳ иборат аз мулоҳи-заҳои дар сари баъзе масъалаҳои амалии инкишофи забони адабиёт. Аз ин рӯ, дар сохту қисмбандии китоб ба тарзи баён шакли озодтареро интихоб кардан беҳтар доништа шуд.

«ФАЛАКИЁТ»

Чанд сол боз калимаи «фалакиёт»-ро ба маънои кайҳон ва коинот кор мефармудагӣ шудаанд. Чунин маънӣ ба маънии аслии ин калима дуруст намеояд. «Фалакиёт» дар луғат ба маънои илми фалак, яъне астрономия омадааст ва аз ин ҷиҳат шаклан ба калимаҳои «табиёт» (илми табиатшиносӣ), «риёзиёт» (математика), «фалсафиёт» (илмҳои ҷамъиятшиносӣ) ва ғайра монанд аст. Танҳо дар луғати тоҷикӣ-русӣ (М. Раҳимӣ ва Л. В. Успенская) «фалакиёт» осмонҳо шарҳ ёфтааст, ки бояд ғалат бошад.

Ба фикри мо, калимаи «фалакиёт»-ро ба маънои ҷамъи фалак ва осмон ва ё ба маънои кайҳону коинот ба кор бурдан нодуруст мешавад.

«МАЙДОНИ ИСТИҚОМАТӢ» ВА «МАЙДОНИ ПАХТА»

Дар забони русӣ ибораи жилищная площадь ё шакли мухтасари он жилплощадь ба маънои бинои истиқомат, хонаи истиқомат меояд.

Баъзе тарҷумонҳо ин ибораро майдони истиқоматӣ тарҷума кардаанд ва ҷумлаҳои ба мисли ҷумлаи зерин сохтаанд: «Фалон метри мураббаъ майдони истиқоматӣ ба истифода дода шуд»¹. Ва ҳол он ки «майдон» дар тоҷикӣ ҳеҷ гоҳ ба маънои бино, хона ва истиқо-

¹ Ин ҷо ва минбаъд дар ҳамаи мавридҳо таъкиди калимаву ибора ва ҷумлаҳо аз мост—М. Ш.

маттоҳ наомадааст ва ба гардани ин калимаи тоҷикӣ ба дӯрӣ маъноӣ дигаре бор қардан зарур нест.

Ибораи **жилищная площадь** дар забони тоҷикӣ чандин муодил дорад. Ойро гоҳ хонаву ҷой, гоҳ бинои истиқомат, гоҳ иқоматгоҳ, гоҳ манзил ва манзилгоҳ¹, гоҳ боз ба шакли дигаре гуфтан мумкин аст. Модомки ин қадар муродиф мавҷуд аст, ба калкаи **майдони истиқомати эҳтиёҷ** намоёнад.

Қадоме аз ходимони яке аз мӯътабартарин рӯзномаҳои Тоҷикистон ҳатто ибораи «майдони газета»-ро ба қор бурдааст: «Достону ҳикояҳои сулҳ қариб нисфи майдони газетаро ишғол менамоянд». Аз эҳтимол дур нест, ки ин «иштироъ» ҳам ишҳрате пайдо кунад.

Чуни ба назар мерасад, ки ибораҳои **майдони пахта**, **майдони ҷуворимаққа** ва мисли инҳо низ чандон дуруст нестанд. Дар ин ибораҳо калимаи **майдон** ба маънои заминӣ ироа омадааст. Аммо маълум нест, ки асли матбуоти ҷирузан мо ба ин калима аз кучоҷуни маъно додан.

Дар забони тоҷикӣ ибораи **боғу майдон** ҳаст, ки ба маънои мениҳор меояд (мутаассифона, ин ибораи халқӣ дар матбуот ҳол қариб ҳеҷ дида намешавад). Вале ғайрат ба ин асос ба калимаи **майдон** маъноӣ заминӣ ироа додан ҷаҳдан ҷаҳдан ҷаҳдан мешавад.

Дар забони русӣ калимаи **площадь** ба маъноӣ заминӣ кишт ҳам ба қор меравад. Масалан, **посевная площадь**. Лекин дар ин маърид калимаи «**площадь**»-ро ба тоҷикӣ «**майдон**» не, балки «**замиш**» тарҷума карда, «**посевная площадь**»-ро **замиш кишт** гуфтан беҳтар будагист.

Бино бар ин дар ибораҳои «**майдони пахта**», «**майдони гандум**» ва ғайра низ калимаи «**майдон**»-ро ба «**замиш**» иваз карда, **замиш пахта**, **замиш гандум** гуфтан шояд дурусттар бошад. Асли тоҷикӣ ин ибораҳо бод ҳамин бошад.

1 Азбаски худ манзил фурудгоҳ аст, баъзе рафиқон ақида доранд, ки ба он илова қардани пасванди-гоҳ ҷоиш нест. Вале манзилгоҳ дар навиштаҳои устодони гузашта низ дида мешавад. Чунончун, мурочиат шавад ба луғати ҷаҳномаи Унсурӣ (М.—Н. Османов, Частотный словарь Унсуря, М., 1970) ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ». Ин ҳам ҷолиб аст, ки дар девони Унсурӣ калимаи наҷигоҳ низ мавҷуд будааст.

«ИСТЕЪДОД»

Дар матбуоти мо ибораҳои истеъдодҳои халқӣ, истеъдодҳои ҷавон ва мисли инҳо бисёр дида мешавад. Як маҷмӯаи нависандагони навқалам низ бо номи «Истеъдодҳои ҷавон» ҷоп шуда буд.

Ин ҷо дар истеъмоли калимаи истеъдод эрод ҳаст. Истеъдод лаёқат, қобилият, салоҳият гуфтан аст. Яъне мумкин аст, ки одам истеъдод, лаёқат ва қобилият дошта бошад, аммо агар одам соҳиби истеъдод ва қобилият бошад, ўро боистеъдод, истеъдоднок, соҳибистеъдод, қобилиятнок ва ғайра меноманд. Лекин ҳуди одамро истеъдод ва қобилият номидан мумкин нест. Одам истеъдод нест, балки соҳиби истеъдод аст. Бино бар ин на «истеъдодҳои халқӣ» ва «истеъдодҳои ҷавон», балки соҳибистеъдодҳои халқӣ, ҷавонони соҳибистеъдод, ҷавонони боистеъдод гуфтан лозим аст.

Асли ин хато ҳам аз тарҷумонҳо сар задааст. Дар забони русӣ калимаи талант ду маъно дорад: якум—истеъдод, қобилияти фитрӣ; дувум, маҷозан—одами боистеъдод. Хардуи ин маъно ҳам дар луғати русӣ-тоҷикӣ (А. Деҳотӣ ва Н. Н. Ершов) қайд шудааст. Лекин аз ҷӣ сабаб бошад, ки тарҷумонҳо дар байни ду маънои як калима фарқе надиданд. Онҳо фаромӯш кардаанд, ки дар русӣ «талант» ду маъно дошта бошад, дар тоҷикӣ «истеъдод» танҳо ба яке аз ин маъноҳо мувофиқ меояд. Фақат як маъно доштани истеъдод дар луғати тоҷикӣ-русӣ ҳам зикр шудааст. Аз ин сабаб ба мо маълум нест, ки ҷаро истеъдод барои ифодаи ҳарду маънои калимаи талант баробар истифода шуда истодааст.

Ин аст, ки ин ҷо ҳам ба калима ғайри маънои ҳадаш маъное нисбат додан мушоҳида мешавад..

Баъзеҳо ақида доранд, ки дар байти зерини Бедил истеъдод ба маънои шахс омадааст;

Арсан офок ҷавлонгоҳи истеъдодхост,

Ҳар киро дидем, раҳиш Ҳиммате ҳай мекунад.

Ин ҷо ҳам агарчи истеъдод ба шакли ҷамъ аст, маънои лаёқату қобилият ва тавононву қудратро дорад, на соҳиби онҳоро.

«ПАРК» ВА «БОҒ»

Калимаи парк ба тоҷикӣ боғ тарчума шудааст. Ин тарчума, албатта, дуруст аст. Лекин дар рӯзномаҳо ва ҳафтиномаҳо «зоопарк»-и русиро **боғи ҳайвонот** ва **боғи чонварон** мегуянд. Ин ибора ба адабиёти бадеӣ ҳам дохил шудааст. Ба фикри мо, ин ибораҳо чандон дуруст нестанд, зеро аз онҳо чунин тасаввур ҳосил мешавад, ки гуё ҳайвонот мисли дарахт дар боғ мерасида бошад. Як нақтҳо зоопаркро аҷонбхона ва ҳайвонотхона мегуфтанд. Имрӯз ҳам ҳайвонотхонаро қабул кардан ғайрибеҳтар бошад.

Дар забони русӣ ҳайвонотхонаро аз он сабаб зоопарк ва аҷонбхона меноманд, ки одатан боғу бўстон ва растаҳо сохта, кафаси чонваронро дар канои он растаҳо ва дар зери дарахтон мегузоранд. Аз ин ҷо дар забони фарсӣ ҳам зоопаркро **боғи нухуш** номиданд. Аз ин ҷаҳат дар тоҷикӣ низ **боғи ҳайвонот** ва **боғи чонварон** ғайрибеҳтар қабул ҳам бошад.

Фарсӣ ғайрибеҳтар, ки ба мулоҳизаи боло дар ибораҳои «зоопарк»-ро боғ тарчума кардани мон дуруст аст. Лекин ин тарҷумаро дар ибораҳои зерин дуруст ҳисоб кардан ғайрибеҳтар аст:

Дар маънӯи ибораҳои **боғи тракторӣ**, **боғи машинаҳо** ва ғайра бисёр дучор мешавад. Инҳо ба назари мо ғайрибеҳтарини маъноҳанд.

Дар забони русӣ калимаи парк ғайр аз боғ чанд маънои дигар дорад, ки аз муҳимтарини онҳо яке қароргоҳи на таъмиргоҳи мошинҳо ва дигаре маҷмӯи воҳшаҳои нақлиёт аст. Ин маъноҳо дар ҳамаи китобҳои русӣ қайд шудаанд ва мо ҳам дар вақти тарҷума онро бояд ба назар гирем.

Бино бар ин ба маънои якум лоақал **қароргоҳи тракторҳо (мошинҳо)** гуфтаи беҳтар аст. Аммо ба маънои дуюм маҷмӯи тракторҳо, ҳамаи тракторҳо ё бевоҳша «тракторҳо» гуфтаи лозим меояд.

Ин аст, ки се маънои калимаи парк дар тоҷикӣ се ҳол тарҷумаро талаб мекунад, вале тарҷумонҳои мо ҳар се маъноро ҳам танҳо бо калимаи «боғ» ифода мекунанд, ки бояд дуруст набошад.

Дар чанди мавриди дигар ҳам чунин ҳодиса рӯй доштааст, ки рафиқони мо як калимаи тоҷикиро тарҷуман ягон калимаи русӣ қарор медиҳанд ва ҳар вақт ки он калимаи русӣ ба назар расид, маънои онро ба

ҳамон як калимаи тоҷикӣ ифода кардан меҷаҳанд, вале парвоя аз он надоранд, ки оё дар ҳама мавридҳои калимаи тоҷикӣ маънои он калимаи русиро фаҳмонда метавонад ё не. Ва ҳол он ки одатан гоҳ лозим меояд, ки як калимаро ҳар дафъа бо калимаи дигаре ва баъзан бо иборае тарҷума кунем. Тарҷума кори эҷодист ва нозукиҳои ҳарду забонро донишмандони тарҷумон зарур аст, вагарна ҳам мазмун матни русӣ ва ҳам забони тоҷикӣ зарар хоҳад дид.

«МУҚОБИЛИЯТ», «ЗАРУРИЯТ» ВА «ФАРҚИЯТ»

Навишти имрӯзаи муқобилият ва зарурият, ки расм шудааст, нодуруст аст. Онҳо дар асл муқобала(т) ва зарурат буда, дар китобҳои луғат ба ҳамин шакл—бо пасванди -ат омадаанд. Чаро имрӯз ба шакли муқобилият ва зарурият даромадани онҳо маълум нест. Шояд гумон рафта бошад, ки асли онҳо муқобилӣ ва зарурӣ буда, аз ин рӯ ба онҳо пасванди -ят илова кардан лозим аст. Ин гумон аз воқеият дур аст. Мо ақида дорем, ки дар навиштаҳои ҳозира пасванди аслии ин калимаҳо -ат барқарор гардад ва онҳоро ба шакли муқобилат ва зарурат кор фармоем, беҳтар аст.

Калимаи фарқият умуман вуҷуд надорад. Асли он фарқ аст ва дар ҳамаи луғатҳо ба ҳамин шакл омадааст. Пас мо ҳам имрӯз бояд фарқ гуем, на фарқият.

«БЕИХТИЁР»

Беихтиёр чун сифат ҷугунагии ҳолате ва аз ғайри хоҳишу ирода рӯй додани онро мефаҳмонад: хандаи беихтиёр. Аммо чун ҳолшарҳкунанда чӣ гуна содир шудани амалеро фаҳмонда, бештар ба маънои якбора, баноғҳ, ночор ва ғайра меояд: «Вай беихтиёр аз ханда бозистод»; «Беихтиёр даст ба киса бурда, носкадуяшро баровард». Дар забони адабии имрӯза беихтиёр бештар ба ҳамин маънӣ ва чун зарфу ҳол ба кор меравад.

Вале ба сифати ҳолшарҳкунанда гоҳ онро бемаврид кор мефармоянд. Чунончи, нависандае гуфтааст: «Ман беихтиёр бедор шудам». Нависандаи дигар навиштааст: «Вай беихтиёр дасту по хӯрд». Дар ин ҷум-

якҳо ҳам беихтиёр ба маънои якбора ва ногоҳ омада-
аст, лекин ҷойи онҳоро гирифта наметавонад. Чунки,
масалан, беихтиёр дасту по хӯрдан имкон надорад:
дасту по хӯрдан ба ихтиёри худӣ кас нест. Нисбат ба
бедор шудан низ беихтиёр бемаврид аст. Дар ҷумла-
ҳои боло якбора ӯ баногоҳ гуфтан даркор буд. Беих-
тиёр фақат нисбат ба амале, ки содир шудани он дар
ихтиёри худӣ амалкуианда аст, ба кор меравад. Аз ҳа-
мин сабаб, масалан, дар ҷумлаи мазкури «Беихтиёр
даст ба кеса бурд» дуруст омадааст, зеро даст ба ки-
са бурдан дар ихтиёри худӣ кас аст. Дар ин маврид
чи якбора гуем ва чи беихтиёр—ҳарду ҷоиш аст.

«ТАШРИФ»

Тарҷумонҳои мо як вақт калиман «ташриф»-ро тар-
ҷуман «иниш» қарор доданд ва чунин ҷумлаҳо месох-
таанд. Азбодии парламенти Иттифоқи Советӣ (ба фа-
лони мамлакат) ташрифи ҷавобӣ оварданд», «Ҳайати
назидики совети ба ташрифи дӯстона (ба фалон шаҳр)
омаданд» ва ҳоказо. Ба ин тарз кор фармудани «таш-
рифи», «ташриф овардан», «ташриф фармудан» ҳоло ҳам
роҳи анда монанд.

Бале рафисон нас ва сафари мамлакатҳои хориҷӣ
дар рӯзномаҳо мақолаи навишта ӯ аз радио ва телеви-
зиони суҳбатҳои қарда, аз таассуроти сафар ҳикоя ме-
буданд ва низ метуянд, ки дар хориҷ «ман ба фалон
мақолаи ташриф овардам» ӯ «ба ҳаҷли фалон дӯсти хо-
риҷиям ташриф доштам» ва монанди инҳо.

Ба ин тарз овардани ташриф ва ибораҳои он дуруст
нест. Чаро? Чунки ташриф аз шараф буда, маънои он
шарафҳо қардан, бузург намудан ва бузург доштан ме-
бошад. Агар меҳмони олиқадре ояд, мумкин аст, ки со-
ҳибӣ ҳама нисбат ба ин меҳмон «ташриф овардан» ва
«ташриф фармудан»-ро ба кор барад. Агар мизбон ба
меҳмон гуяд, ки «ба хонаи мо ташриф овардед», ин гап
дуруст аст ва чунин маънӣ дорад, ки «моро сарбаланд
вардед, сари моро ба осмон расондед». Лекин агар меҳ-
мон ба мизбон гуяд, ки «ман ба хонаи шумо ташриф
овардам», ин гап нисбат ба шахси беодобӣ хоҳад буд.

Бино бар ин феълҳои «ташриф овардан (бурдан,
фармудан, доштан)», «ташриффармо шудан» ва ғайра
идеали тилҳо нисбат ба шахси дувум ва севум гуфта

мешавад ва нисбат ба шахси якум, нисбат ба худ гуфта шудани онҳо мумкин нест.

Аз ин сабаб ба муқобили он тарзи истифодаи ин калима, ки дар банди якум мисол овардем, саҳт эътироз кардан лозим меояд. Он ҷумлаҳо ба маънои ин калима, ба табиати забони мо, ба одоби сухани мардуми мо ҳаргиз мувофиқат надоранд.

Аз ҳамаи инҳо ҳулосаи мо ҳамин аст, ки калимаи «ташриф»-ро танҳо нисбат ба сафари дӯстони мо ба мамлакати мо қор фармудан лозим аст. Ҷунончи, ба ин тариқ: ташрифи фалонӣ ба мамлакати мо, ташрифи фалонӣ ба ҳузури Раиси ҷумҳурӣ, фалон ҳайати вакилон ба фалон идора ташриф овард ва ғайра. Дар мавриди сафари дӯстони хориҷии мо ба мамлакати дигар дар ҳаққи дӯстони хориҷиамон низ бо калимаи «ташриф» сухан рондан мумкин аст. Дар ҳамаи ин мавридҳо мо бо калимаи «ташриф» эҳтироми мизбонро нисбат ба меҳмон ифода мекунем.

Лекин ҳангоме ки намоёндагони халқи мо ба мамлакате сафар мекунанд, барои ифодаи маънои калимаи **визит**, ба фикри мо, калимаи «сафар»-ро истифода кардан беҳтар аст. Масалан: сафари фалонӣ ба фалон мамлакат (ё шаҳр). Агар дар ин маврид калимаи «сафар»-ро қабул кунем, имконият меёбем, ки барои ифодаи маънои ибораҳои **ответный визит**, **дружественный визит** ва дигарҳо ибораҳои сафари **ҷавобӣ**, сафари **дӯстона** ва ғайраро аз худ созем. Ба фикри мо, ибораҳои «сафари ҷавобӣ» ва «сафари дӯстона» қобили қабуланд, зеро мантиқан ва шаклан дуруст мебошанд.

Ибораҳои «сафари ҷавобӣ» ва «сафари дӯстона»-ро чи нисбат ба онҳое, ки ба мамлакати мо меоянд ва чи нисбат ба намоёндагони халқи мо, ки ба хориҷ мераванд, гуфта мумкин аст.

Баъзан **визит** ба маънои зиёрати қасе меояд (визит того-то к тому-то). Ба назари мо, барои ифодаи ин маънӣ калимаи **зиёрат**, **дидор** ва **дидорбинӣ**-ро қабул кардан мумкин аст: ба зиёрат (дидор ё дидорбинӣ)-и фалонӣ омадани фалонӣ. Дар ин сурат барои **ответный визит** калимаи «боздид»-ро қор фармудан лозим меояд (ба маънои боз як бор дидан). Масалан: боздиди фалонӣ аз фалонӣ, фалонӣ фалониро боздид кард, фалонӣ ба боздиди фалонӣ омад (ё ташриф овард). Аммо **визит вежливости** мумкин аст, ки **дидор** (ё **дидорбинӣ**)-и ташрифотӣ тарҷума шавад.

Ин аст, ки, ба фикри мо, маънои калимаи «визит»-ро дар ҳар маврид бо калимаи дигаре ифода кардан даркор аст. Барои ҳар мавриди истифодаи «визит» аз забони тоҷикӣ як калимаи дигар ва ҳатто чандин калима ёфтан мумкин аст. Лекин мавридҳои истифодаи «визит»-ро ба назар нагирифта ва дар ҳама мавридҳо фақат «ташриф»-ро кор фармудан боиси бар бод рафтани маъниқ, вайрон шудани маъно ва осеб дида-ни забон хоҳад гардид.

Агар хато накунам, дар мавриди сафари дӯстон ба мамлақати мо кор фармудани калимаи «ташриф»-ро А. Деҳотӣ тақлиф карда буд. Лекин вақте ки аҳли матбуот ин калимаро тамомен нодуруст истеъмол кардан гирифтанд, Деҳотӣ аз он тақлифи худ саҳт пушаймон шуд, афсӯс, ки пушаймонӣ суд надошт. Ё дар чанд маҷлис дар бораи ин калима гап зад ва мавриди истифодаи онро эзоҳ дод. Х. Ирфон ҳам дар як мақола аз ин ҳусус суҳан роида буд. Вале бо вучуди ин тарзи нодурусти истеъмоли ин калима паҳн шуд.

Устод Айний гуфта буд: «Зотан хатои забонӣ бемории гузаранда аст». Дар ҳақиқат, хатое, ки тарҷумон ё қаламдоре аз беаҳамиятӣ ё камсаводӣ содир мекунад, мумкин аст, пас аз андак муддат чунон интишор ёбад, ки баъзе хусусоводтарини зиёни ҳам аз он беҳабар монда мубталон он мегарданд.

Ин танҳо калимаи «ташриф», балки баъзе калимаю ибораҳои дигар ҳам, ки шарҳашон дар иёнтар хоҳад омад, ин ҳақиқатро тасдиқ менамояд.

Бино бар ин, ҷавобгарии ҳодимони матбуоту нашриёт ҳама қалон аст. Онҳо бояд ҳамеша дар хотир дошта бошанд, ки ҳар хатое, ки дар матбуот пайдо шуд, худ хатои умумӣ хоҳад гардид ва он гоҳ пешгирии он душвор аст.

«ҚАРЗИ ГРАЖДАНӢ»

Чумлаҳое ба мисли чумлаҳои зерин бисёр дида мешаванд: «Барои шоирӣ ҳақиқӣ ҳамроҳу ҳамнафаси халқ будан қарзи граждани... аст», «Мудофиаи Ватан қарзи муқаддаси ҳар як гражданин аст», «Ин кор қарзи инсонии мо» ва ҳоказо.

Ба ин тарз кор фармудани калимаи «қарз», ба фикри мо, тамомен нодуруст ва хатои фоҳиш аст.

Ин саҳв аз нодуруст фаҳмидани маънои калимаи

русии **долг** пайдо шудааст. Дар луғати С. Ожегов калимаи **долг** ду маъно дорад: 1. то, ҷе, ҷе ӯбязанноҳ, ӯъне вазифа; 2. то, ҷе ӯзато ӯзайми (преимуҳественно денӯги), ӯъне қарз. Ин ду маънои ин қалима ҷунон аз ӯкдигар дур аст, ки С. Ожегов ҳарду маъноро дар ӯк модда эзоҳ наодоаст, балки ду «долг»-ро муташо-беҳ (омоним) ҳисоб карда, ба ду модда ҷудо кардааст. ӯъне ҳар қадоми онҳоро ӯк калимаи ҷудогона доништааст.

Аз ин ҷо тамоман равшан мешавад, ки ибораҳои русии «гражданский долг» ва «человеческий долг»-ро «қарзи гражданӣ» ва «қарзи инсонӣ» тарҷума карда, аз ин киёс дар тоҷикӣ боз ибораҳои дигаре сохтан кори дуруст нест. Дар ҳақиқат, ҷаро мудофияи Ватан қарзи ҳар ӯк шаҳрванд будааст? Магар мудофияи Ватан ҷизест, ки онро ҳар ӯк шаҳрванд аз каси дигаре қарз гирифтааст? Не, он гап дар тоҷикӣ маъно надорад. Барои ин, ки он гап дар тоҷикӣ маъно пайдо кунад, ба ҷои «қарз» калимаи «вазифа»-ро гузоштан лозим аст: «Мудофияи Ватан **вазифаи** муқаддаси ҳар ӯк шаҳрванд аст».

Аз ин киёс, ба назари мо, тамоман нодуруст аст, ки ҷуство долға ба тоҷикӣ ҳисси қарз тарҷума шудааст. Масалан, меӯӯянд: «Мо ҳисси қарзро дар назди халқу Ватан фаромӯш намекунем». Ва ҳол он ки ба ақидаи қавии камина ҳисси қарз ба тоҷикӣ маъние надорад. Онро (ҳисси) вазифашиносӣ гуфтан даркор аст.

Дар ҷунин мавридҳо аз иборати халқии **қарзи фарзанди** низ истифода кардан метавон.

«НАФАҚАГИР» ВА «НАФАҚАХҶР»

Дар матбуоти имрӯза калимаи **нафақагир** ба маънои пенсионер, ӯъне касе, ки давлат ба ӯ нафақае таъин кардааст, кор фармуда мешавад. Ба фикри мо, ба ҷунин маънӣ кор фармудани ин калима ҷандон дуруст нест.

Ин калима дар вақташ дар забони тоҷикӣ ба шакли **нафақахӯр** ба кор мерафт. Ба ин шакл дар забони адабии имрӯза ҳам мавҷуд аст. ҷунончи, Айнӣ гуфтааст: Аҳмади Дониш «подшоҳро ходими халқ ва нафақахӯри... ҳазинаи халқ мешуморид».

Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳои буданд ва ҳастанд, ки аз ҷиҳати сохт ба ин калима монанд ва аз ҷиҳати маъно ба он наздиканд. Ҳамаи онҳо бо асоси

феъли «хӯрдан» сохта шудаанд: моҳонахӯр, ротибахӯр, ивазфахӯр¹, даҳякхӯр, ҳатто маошхӯр ва ғайра. Қадиман «меросхӯр»-ро низ ба ҳамин қатор номбар кардан мумкин аст.

Батъан ин калимаҳо бо асоси феъли гирифтан ҳам меояд, лекин он гоҳ маънои он фарқ пайдо мекунад. Ин фарқ аз ҷумлаи зерин ба хубӣ дида мешавад. Устод Айни гуфтааст: «Дар ин ҷо маросими даҳякдихӣ ба тарзи даҳякгирии муллоёне, ки ба даҳякхӯрӣ ҳақ пайдо кардаанд, тасвир карда шуд». Дар ҷойи дигаре устод бо ҷуниб ҷумла дорад: «Ногаҳонӣ даҳяк гирифтани ӯ ба назари даҳякгирон, даҳякхӯрон, толибони даҳяк... аҷиб менамурад».

Ҷуноби маънаи, устод калимаҳои «даҳякгир» ва «даҳякхӯр»-ро наҷуи ҳам ҷунадааст ва байни онҳо фарқи гузаштааст. Аз ин ҷумлаҳо ва ҷанб ҷумлаи дигари Айни фарқи ин ду калимаро ин тавр шарҳ додан мумкин аст: даҳякгир касест, ки холи ҳозир аз ҳазина наҷуи даҳякгири гирифта истодааст, аммо даҳякхӯр касест, ки умуман ба даҳяк гирифтани ҳақ пайдо кардааст.

Маънои калимаҳои нафақахӯр, моҳонахӯр, ротибахӯр, ивазфахӯр ва маошхӯр низ ба ҳамин маънои калимаи даҳякхӯр рост меояд. Дар ҳақиқат мо киҳо «моҳонахӯр» мегӯем? Касеро мегӯем, ки ба гирифтани моҳона ҳақ дорад, яъне дар ҷо кор мекунад ва ба ивази зарфи зар моҳ маоши муайяне мегирад.

Инро бар ин ҷаруа ҳам касеро, ки барои нафақа гирифтани аз давлат ҳақ пайдо кардааст, нафақахӯр номидан лозим аст, на нафақагир. Аммо касеро, ки холи ҳозир барои гирифтани нафақа ҷунадааст ва ё умуман наҷуи нафақа гирифтани дорад, нафақагир номидан мумкин аст.

Ҷуноби батъаҳо аз феъли «хӯрдан» ор карда бошанд, ки «нафақахӯр»-ро «нафақагир» гуфтаанд ва батъан «моҳонахӯр»-ро ҳам «моҳонагир» мегӯянд. Ба фикри мо, аз «хӯрдан» ор кардан лозим нест, балки маънии забони ба назар гирифтани даркор аст. Моҳона дар забони тоҷикӣ бо ин феъл сохтани ҷуниб калимаҳо зарур будааст, мо аз ин қонда ҷойи гузештаи надорем на маҷбурем, ки ба он сар фурорем.

1 «Ивазфахӯр» ин ба маънои ротибахӯр аст, зеро «иваза» сар аз маънои имрузаан ба маънои маош (ба мисли моҳона) низ меояд. Ин маънои он ҳоло аз байни рафтааст.

«СЕЛ» ВА «БОРОНИ СЕЛ»

Баъзан калимаи «сел»-ро ба маънои борони сахт кор-
мефармоянд, ки дуруст нест. Масалан, ба ин тарик: «Ин
обхезӣ дар натиҷаи селе, ки ҳашт рӯз боз **борида исто-**
дааст, ба амал омад», «Дар вилояти Самарқанд **сел бо-**
рид». Ин гуна мисолҳо дар адабиёти бадеии имрӯза ҳам
хаст:

Абри сияҳ омаду аз осмон
Рехт ба якборагӣ сели калон.

Ва ҳол он ки он чӣ аз осмон мерезад, сел нест, бал-
ки борон аст. Фақат дар сурате, ки борони сахт борад
ва оби он аз кӯҳу баландиҳо ба нишеб қорӣ шавад, ҳа-
мин обе, ки бо қувваи азиме дар рӯйи замин қорӣ ме-
гардад, сел ном мегирад. Яъне сел худ борони сахт
нест, балки он қараёни об аст, ки дар вақти борони
сахт ба вуқӯъ меояд.

Калимаи «сел»-ро ба маънои борони сахт фаҳмида-
ни баъзеҳо эҳтимол аз он ҷо бошад, ки дар забони халқ
ибораи **борони сел** хаст. Масалан, халқ мегӯяд: «Боро-
ни сел **борид**». Ин гап дуруст аст, зеро «борони сел»
ба маънои боронест, ки сел оварданааш мумкин аст, бо-
рони сахтест, ки пас аз он эҳтимоли омадани сел пай-
до мешавад. Аз ҳамин сабаб ин ҷумлаи рӯзнома дуруст
аст: «Дар Аппенин **борони сел борид**».

Лекин аз ин ибораи халқӣ калимаи «борон»-ро пар-
тофта, «сел борид» гуфтан дуруст нест. Эҳтимол дар
баъзе маҳалҳо ин ибораро кӯтоҳ карда, «сел борид»
ҳам мегуфта бошанд. Дар ин сурат ҳам дар забони
адабӣ шакли пурра ва аслии ибораро нигоҳ доштан
беҳтар аст.

Бесабаб нест, ки калимаи сел ба забони русӣ ҳам
на ба маънои борони сахт, балки ба маънои қараёне,
ки пас аз борони сахт аз кӯҳҳо қорӣ мешавад, дохил
шудааст.

«АРЗОН ШУДАНИ НАРХ»

Дар матбуот ҳар сари чанд гоҳ ҷумлаҳое аз ин қабил
пайдо мешаванд:

«**Нархи орду равған арзон шуд**».

«Дар Англия нархи озуқаворӣ ва молҳои зарурӣ қимат шуда истодааст».

«Нарху наво се фоиз қимат шудааст».

Инчунин ибораҳои аз қабилӣ «қимат шудани арзиши аслии маҳсулот» ё «арзон кардани арзиши аслии молҳо» зуд-зуд ба мулоҳиза меоянд.

Ба назари мо, дар чунин ҷумлаҳои ибораҳо сахт аст. Арзон шудан ё қимат шудан нисбат ба нарх ё арзиш истифода нашлавад, беҳтар аст. Нарх ва арзиш арзон ё қимат не, балки кам ё зиёд, паст ё баланд мешавад. Аммо ҳуди мол арзону қимат метавонад шуд. Арзониву қимати сифати мол аст, на сифати нарху арзиш. Сифати нарху арзиш камиву зиёدى ва пастиву баландӣ мебошад.

Аз ин ру, ба фикри мо, беҳтар аст, ки «баланд ё зиёд шудани арзиши аслии маҳсулот», «кам ё паст кардани арзиши аслии молҳо» гуем. Аз ин қиёс ҷумлаҳои болоро низ ба ин тарз таҳриҳ кардан беҳтар аст:

«Нархи орду рағсан кам (ё паст) шуд».

«Дар Англия нархи озуқаворӣ ва молҳои зарурӣ баланд (ё зиёд) шуда истодааст».

«Нарху наво се фоиз афзудааст». (Дар бораи таъбири «Нарху наво дар ин китоби мо алоҳида суҳан рафтааст».)

Дар айни замон ин ҷумлаҳо ба тарзи зерин ҳам илҳом кардан мумкин аст:

«Орду рағсан арзон шуд».

«Дар Англия озуқаворӣ ва молҳои зарурӣ қимат шуда истодааст».

«Озуқаворӣ се фоиз қимат шудааст».

«Арзон шудани нарх» дар навиштаҳои классикӣ, ҷуғрафӣ, дар «Таърихи Наршахӣ» низ дида шуд: «Акнун нарх арзон шудааст» (Таърихи Бухоро; сах. 37). Устод Абӣ ҳам «нархи аз ҳама арзонтар» гуфтааст. Маълум мешавад, ки ин таъбир ҳазор сол таърих дорад.

«МУСИҚӢ»

Ҳоло қадиман мусиқӣ ҳам аксаран гӯё нодуруст кор фармуда мешавад.

Масалан, чунин ҷумлаҳо мешунавем: «Оркестр «Шират» ном мусиқиро менавозад», «Якчанд мусиқии

эстониро шунавед». Дар ин ҷумлаҳо **мусиқӣ** ба маънои оҳанг омадааст. Ва ҳол он ки дар асл мусиқӣ исми ҷомеъ мебошад ва маҷмӯи оҳангу ҳавоҳоро мефаҳмонад. «Мусиқии тоҷикӣ» ғӯем, ҳамаи оҳангу ҳавоҳои халқи тоҷикро дар назар дорем. «Ишрат» номи як оҳанг аст, ки ба мусиқии тоҷик медарояд. Бино бар ин «оркестр оҳанги «Ишрат»-ро менавозад» ва «якчанд оҳанг (ё ҳаво ва ё созу овоз)-и эстониро шунавед» ё «чанд пора (чанд оҳанг, чанд машке) аз мусиқии эстонӣ гӯш кунед» гуфтан дурусттар хоҳад буд.

Дар ин маврид калимаи «**машқ**»-ро ҳам ба кор бурдан мумкин аст (машқи «Ишрат», машқи «Синахурун» ва ғайраҳо). Аз ҷи сабаб бошад, ки ходимони матбуоту радиову телевизион калимаи «машқ»-ро танҳо ба варзиш, машқи ҳарбӣ ва ғайра махсус донистаанд, на «машқ» ва на «машшок»-ро дар мавриди концерт ба кор намебаранд. Ва ҳол он ки истеъмоли ин калимаҳо то андозае боиси аз якрангии ва маҳдудият берун омадани эълони концертҳо хоҳад гардид.

Ибораи мусиқии **Шаҳидӣ** асосан ҳамаи асарҳоеро, ки З. Шаҳидӣ эҷод намудааст, мефаҳмонад. Бино бар ин дар сурате, ки гап дар бораи як асари бастакоре меравад, низ ба ҷойи «мусиқӣ» калимаи «оҳанг»-ро кор фармудан беҳтар аст.

«РОЛ» ВА «НАҚШ»

Калимаи **рол** ҷиҳил—панҷоҳ сол дар забони тоҷикӣ ба чанд маънӣ ва бисёр ба кор рафт. Бо ин калима ибораҳои гуногуне ҳам сохта шудаанд: **роли муҳим, роли бузург**. Аз **рол** чанд феъл ҳам сохта шудааст: **рол бозидан, рол бозӣ кардан, рол иҷро намудан** ва ғайра. Дар ин феълҳо **рол** ба маънои аҳамият меояд: **роли калон бозид**, яъне аҳамияти калон дорад.

Ҳамаи ин таркибҳо ба тарзи калка—гартабардорӣ аз забони русӣ гирифта шудаанд ва, бешубҳа, боиси афзудани имкониятҳои забони тоҷикӣ гардидаанд.

Солҳои охир ба ҷойи **рол** калимаи **нақш** ҳам кор фармуда мешавад. Чунончи, мегӯянд:

«Китобҳои дарсӣ низ **нақши муҳим бозиданд**». Шубҳае нест, ки ин ҷо **нақш** ба ҷойи **рол** омадааст.

Ё ки гуфтаанд:

«Дар бини ҷавонмарди тариқатҳои гуногун чандон
азинро бош намекуянд». Ин ҷо ҳам **нақш** ба маънои
роли истифода гардидааст.

Ин тара ба ҷойи рол истифода шудани **нақш** ҳаргиз
дуруст нест. **Нақш** калимаи арабист, ки ба забони то-
ҷикӣ маъниҳои гуногун дорад. Дар «Фарҳанги забони
тоҷикӣ» ба маънои он қайд шудааст: ранг, сурат, навиш-
тан, алоқа, бахт ва ғайра. Ягон маънои он ба маънои **рол**
мумкин намеояд. Дар байни ибораҳои изофӣ ва феъл-
ҳои таркибӣ, ки дар «Фарҳанги» мазкур зикр шуда-
анд, ягон таъбир нест, ки маънои **нақш** дар дохили он
ба маънои рол иррадиқ бошад.

Дар ҳақиқат, модомки маънои аслии **нақш** ранг ва
сурат будааст, **нақш** бозидан чӣ маънӣ хоҳад дошт? Не,
маънои нақш нест. Дар ин маърид ҳам мо ба гардани ка-
лимаи **нақш** маъинеро, ки худ дорони он нест, зӯран бор-
сераи истифодам. Аз ин ру, дар маъридриҳои боло ба ҷойи
нақш банд рол истифода шавад.

Ҳамин **нақш** ба ҷойи рол дурустӣ дар истилоҳоти дра-
матургии ва театр бисёр ба ҷашм меҳӯрад. Чунончи,
маъридан:

«Дар ин спектакл **нақши** аъҷоро иҷро намуд».

«**Нақшҳои** аъҷоро ҳунарпешагони номин театр офа-
ридаанд».

«**Нақшҳои** аъҷабдан ин артист ҷониби диққатанд».

Дар ҷуний ҷумлаҳо ҳам, ба ақидан мо, **нақш** ҷойи
роли сифати наметавонад. Дар ҷуний ҷумлаҳо таъ-
бири **нақш** иҷро намуд ё **нақш** офарид агар маъние
дошта бошад, ҳамин хоҳад буд, ки ранге молид ё су-
рате кишид. Адаббат, сурат кишидан ба маънои образ
аъҷабдан наздик аст, вале ба ҳар ҳол ҷойи рол иҷро на-
муданиро сифати наметавонад.

Аз ин ру, мо ақиди дорем, ки дар истилоҳоти театр
ва драматургии ҳам бо **нақш** иваз кардани **рол** мумкин
нест.

Ҳамин охири ба ҷойи рол истифода гардидани **нақш**
ба амалшудани мо аз форсии имрӯза ва дарии Афғонистон
омид, яъне натиҷаи тақлиди маҳз аст. Ва ҳол он ки
дар Арону Афғонистон ҳам баъзе допишмандон аз ин
тараф ба кор бурдани **нақш** илҳомгӣ баён карда исто-
даанд. Чунончи, Парвези Нотили Хонларӣ дар ҳаққи
онҳое, ки «**нақш**»-ро ба ҷойи «рол» кор мефармоянд, бо
виҷдони сахте сухан рондааст: «Меғӯед: чӣ айбе дорад,
ки «**нақш**»-ро ба ин маънои тоза ба кор бубарем? Ҳеҷ

айбе надорад. «Кафш»-ро ҳам ба ҷойи «кулоҳ» ва «сар»-ро ба маънои «пой» ба кор бубаред ва он вақт иддио кунед, ки таҷаддуде ҳам дар адабиёту забони форсӣ эҷод кардаед!» (Хонларӣ. Забоншиносӣ ва забони форсӣ, сах. 336).

Алҳақ, мо ҳам дар ин маврид ва бисёр мавридҳои дигар коре карда истодаем, ки монанди ба сар гузоштани кафш ва ба пой кашидани кулоҳ аст.

Бо пиндори мо, таъбирҳои тозабаромади нақше дорад ба маънои аҳамият дорад, нақш иҷро кард ба маънои таъсир гузошт ва ғайра қобили қабул аст.

«НАМОИШНОМА»

Солҳои охир калиман намоишнома дар истилоҳоти театр ва драматургияи тоҷик аз форсии имрӯза қабул шуд. Аз форсӣ ё дари Афғонистон қабул кардани баъзе истилоҳот, албатта, айб нест. Хангоми тартиб додани истилоҳоти нави тоҷикӣ на фақат таҷрибаи донишмандони Эрону Афғонистон, балки таҷрибаи истилоҳсозии забони англисӣ, фаронсавӣ ва ғайраро низ ба назар гирифтани зарур аст. Ин кор барои ёфтани шакли дурусти баъзе истилоҳоти тоҷикӣ, барои ёфтани муодилоҳои беҳтари баъзе истилоҳу мафҳумҳое, ки аз забони русӣ мегирием, аз ҷониби ҳамаи нахоҳад буд. Дар забони ҳозираи русӣ низ хангоми сохтани истилоҳоти нав аз таҷрибаи донишмандони дигар забонҳо истифода мекунанд.

Лекин рафиқони мо «намоишнома»-ро аз форсӣ таъмоман нодуруст қабул кардаанд. Онҳо маънои аслии ин калимаро ба эътибор нагирифтаанд. Намоишнома матнест, ки барои намоиши театри тартиб ёфтааст, яъне пиеса аст. Аз ҳамин сабаб як ҷузъи ин калиманома аст. Нома чизест, ки навишта шудааст: даъватнома—даъвати хаттӣ, илтимоснома—илтимоси навишта, шикоятнома—аризаи шикоят, шикояти навишта, зафарнома—китоби зафарҳо, баёну тасвири навиштаи ғалабаҳо ва ҳоказо. Аммо дар мақолаву китобҳои имрӯзаи тоҷикӣ намоишнома на ба ҷойи пиеса, балки ба маънои спектакл ба кор меравад. Чунончи, мегӯянд:

«Намоишномаи мазкурро режиссёри театр фалонӣ таҳия кардааст».

«Ленинградҳои намоишномаҳои театро тамошо карданд».

Ин тара ба маънои спектакл истифода шудани намоишнома дуруст нест. Спектакл намоишнома буда наметавонад, чаро ки навиштае нест, балки фақат намоиш аст. Ин намоишро намоиш номидан лозим аст. Аммо намоишнома-ро танҳо ба маънои пиеса кор фармушавиш мумкин аст.

Ба чуқури, намоишнома дар дигар мавридҳо, чунончи ба чени анбретто ва сценария низ қобили истифода аст: намоишномаи балет, намоишномаи кино. Дар Эрон намоишномаи киноро филмнома мегӯянд, ки мо низ онро бада бинависонем.

НАМУД.

Намунаи намууд дар бисёре аз навиштаҳои имрӯза мавҷида пайдо кардааст, ки ба маънои аслии он ҳеҷ муносибати намоиш надорад. Гире ҳоло бештар ба маънои навъ ва ҳаҷр мегардонанд. Чунончи, ба ин тарз:

«Ин намууди ташбеҳ дар ғазалҳои шоир ниҳоят кам аст».

«Намуудани алоҳидани рӯстаниро хайвонот аз байн мебарорад (яъне аз байн рафта истодаанд)».

«Ин намууди парандаҳоро ба Китоби сурх дохил кардан».

«Нави аз рӯи баъзе намуудҳои маҳсулоти хоҷагии киндорро назоида».

Ин тавр ба маънои навъ ва ҳаҷр омадани **намууд** дар навиштору китобҳои ҳозира ҳеле бисёр ба чашм мерасад. Ин ҳаҷр ба маънои он аслан навъу ҳаҷр нест. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» намууд чунин эзоҳ шудааст: 1) наф, шавл, симо, манзара; 2) намуна, тимсол. Устод Аббас дар «Лугати нимтафсиلى» маънои онро ба назар намуудани ҳисоб қарда, чунин мисол овардааст: **Намууди** ин чиз ҳуб аст. Устод дар ҳамин лугат гуфтааст: **башари** — намууди берунии рӯи одам.

Намууд дар асл асоси феъли **намуудан** буда, ин феъл ба маънои нишон додан, намоён кардан ё шудан, ба назар омадан ва ғайра истеъмом мегардад. **Намуудор** ҳам аз ҳамин феъл буда, масалан, **намуудор** шудан намоён гардидан аст.

Аз ин киёс **намууд** шакли зоҳирии ҳар чиз мебошад.

Бино бар ин, чунончи, дар ин ҷумла дуруст истифода шудааст: **Намуди ҳавлӣ** шаҳодат меод, ки...

Пас ба маънои тамоми дигаре, ба маънои навь ва хел қор фармудани намуд имрӯз аз кучо пайдо шуд? Ин ҷо боз гуноҳ ба гардани тарҷумонҳои бедикқат, ба гардани тилмочҳо ва тақлидкорони онхост. Айб аз он ҷо сар задааст, ки тарҷумонҳо намуд-ро муродифи калимаи русии **вид** қарор додаанд. Аммо аз он беҳабар мондаанд, ки дар забони русӣ ду **вид** хаст ва маънои ин ҳарду аз якдигар хеле фарқ мекунад. Аз ҷумла дар луғати С. И. Ожегов чунин омадааст:

Вид I — 1. внешность, видимый облик (яъне намуд); 2. местность, видимая взором, а также изображение сѣ:... альбом с видами Кавказа (яъне намуд ва манзара)...

Вид II — 1. Подразделение в систематике, входящее в состав высшего раздела—рода (яъне навьу хел): вид растений (яъне як навьи рустаниҳо). 2. разновидность, тип (яъне навьу хел ва қисме): виды обучения (навъҳои таълим).

Аз ин шарҳ тамоми равшан аст, ки ин ду **вид** як калима нест, балки ду калима аст. Ин ду калима мутаҷобҳо (омоним) мебошанд. **Намуд** фақат ба яке аз онҳо, танҳо ба маънои омоними якум мувофиқ меояду бас. Аммо тарҷумонҳо ва тақлидкорони онҳо ба ин қазия диққат накардаанд. Онҳо намуд-ро ба ҷойи ҳар ду **вид** истифода мекунанд, ки тамоми нодуруст аст ва натиҷаи ба назар нагирифтани нозукиҳои забони русӣ ва тоҷикӣ мебошад.

Хулосаи мо ин аст, ки дар мавриди **вид**—I ба тоҷикӣ бояд намуд, манзара ва монанди инҳо, аммо дар мавриди **вид**—II навьу хел ва муродифҳои он истифода шавад.

Ба ин ваҷҳ ҷумлаҳое, ки дар аввали ин баҳс зикр кардем, бояд ба ин тарз ислоҳ шаванд:

«Ин **навъи** ташбеҳ дар ғазалҳои шоир ниҳоят кам аст».

«**Навъҳои** алоҳидаи парандаҳо аз байн рафта истодаанд».

«Нақшаи тайёр кардани баъзе **навъҳои** маҳсулоти кишоварзӣ нҷро нашуд».

Дар мавридҳои зерин ҳам на намуд, балки навь, хел ё чизе монанди инҳо гуфтан лозим меояд:

Ақиқ—як **намуди** ҳалседон (ва ҳол он ки устод

навхат калимаест, ки дар адабиёти классикии форсиву тоҷикӣ бисёр ба қор рафтааст. Дар адабиёти классикӣ ҷавони наврасеро, ки мӯйлабаш нав баромада бошад, навхат мегуфтанд. Ин калимаи ҳоси мазмунҳои ишқӣ буд. Пас аз Инкилоби Октябр ба муносибати дигар шудани мазмуни ишқномаҳо калимаи навхат аз забони адабӣ берун шуд ва зиёда аз 50 сол истифода нагарадид. Имрӯз аз нав зинда шуда дар забоншиносӣ маънои тозаи истилоҳӣ пайдо кардани он ҳеҷ ҷойи таъҷуб надорад ва бояд боиси эътироз нагарадад.

Бо мурури замон, бо зарурати иҷтимоӣ, илмӣ ва ғайра дигар шудани маънои калимаҳо ҳодисаи қонунист. Аммо маънои ҳоси калимаеро надоништа ба он маънои дигар додан ҳодисаи манфист, ки ба муқобили он муқобилиза кардан лозим аст.

«ТЕМПЕРАТУРА» Ё «ҲАРОРАТ»?

Ҳоло дар навиштаҳои мо ба ҷойи температура ба қор бурдани ҳарорат расм шудааст. Чунончи, меғуянд: **Ҳарорати** ҳаво 10 дараҷа хунук аст.

Мо ақида дорем, ки ба ҷойи температура қабул шудани ҳарорат дуруст нест. **Ҳарорат** гармӣ гуфташ аст. Аз ин рӯ, онро фақат ба маънои температураи плюс қор фармудан мумкин аст: **Ҳарорати** ҳаво ба 10 дараҷа расид, яъне ҳаво 10 дараҷа гарм шуд. Лекин агар **ғуем**, ки ҳарорати ҳаво 10 дараҷа хунук аст, сухан аз мантиқ маҳрум мешавад.

Асли маънии калимаи латинии температура ҳолат будааст. Бинобар ин температура гармиву сардию баробар ифода мекунад: ҳам дараҷаи гармӣ (**ҳарорат**) ва ҳам дараҷаи сардию температура гуфташ мумкин аст. Аз ин сабаб метавон **ғуем**, ки температураи ҳаво 10 дараҷа хунук аст ё ки температура ба 10 дараҷаи сардӣ расид.

Ба ин вачҳ мо таклиф дорем, ки ба тоҷикӣ барои ифодаи дараҷаи гармиву хунукӣ температура-ро чун истилоҳ қабул кардан беҳтар аст ва, агар зарур шавад, **ҳарорат** фақат барои ифодаи дараҷаи гармӣ, яъне температураи плюс бояд истифода гардад.

Барои қувват ёфтани ин таклиф хотиррасон мекунем, ки дар «**Фарҳанги русӣ ба форсӣ**» температура **воздуха** ҳарорати ҳаво ва сармои ҳаво тарҷума шудааст. Ба **форсӣ** ба ҷойи температура калимаи дамо қабул шудааст ва онро «мизони гармо ё сармо» маънӣ кардаанд.

навхат калимаест, ки дар адабиёти классикии форсиву тоҷикӣ бисёр ба кор рафтааст. Дар адабиёти классикӣ ҷавони наврасеро, ки мӯйлабаш нав баромада бошад, **навхат** мегуфтанд. Ин калимаи хоси мазмунҳои ишқӣ буд. Пас аз Инкилоби Октябр ба муносибати дигар шудани мазмуни ишқномаҳо калимаи **навхат** аз забони адабӣ берун шуд ва зиёда аз 50 сол истифода нагарадид. Имрӯз аз нав зинда шуда дар забоншиносӣ маънои тозаи истилоҳӣ пайдо кардани он ҳеҷ ҷойи таъҷуб надорад ва бояд боиси эътироз нагарадад.

Бо мурури замон, бо зарурати иҷтимоӣ, илмӣ ва ғайра дигар шудани маънои калимаҳо ҳодисаи қонунист. Аммо маънои хоси калимаеро надониста ба он маънои дигар додан ҳодисаи манфист, ки ба муқобили он муқобили кардан лозим аст.

«ТЕМПЕРАТУРА» Ё «ҲАРОРАТ»?

Холо дар навиштаҳои мо ба ҷойи температура ба кор бурдани ҳарорат расм шудааст. Чунончи, мегӯянд: **Ҳарорати** ҳаво 10 дараҷа хунук аст.

Мо ақида дорем, ки ба ҷойи температура қабул шудани ҳарорат дуруст нест. **Ҳарорат** гармӣ гуфташ аст. Аз ин рӯ, онро фақат ба маънои температураи плюс кор фармудан мумкин аст: **Ҳарорати** ҳаво ба 10 дараҷа расид, яъне ҳаво 10 дараҷа гарм шуд. Лекин агар гӯем, ки ҳарорати ҳаво 10 дараҷа хунук аст, сухан аз мантиқ маҳрум мешавад.

Асли маънии калимаи латинии температура ҳолат будааст. Бинобар ин температура гармиву сардию ба-робар ифода мекунад: ҳам дараҷаи гармӣ (**ҳарорат**) ва ҳам дараҷаи сардию температура гуфташ мумкин аст. Аз ин сабаб метавон гӯем, ки температураи ҳаво 10 дараҷа хунук аст ё ки температура ба 10 дараҷаи сардӣ расид.

Ба ин ваҷҳ мо таклиф дорем, ки ба тоҷикӣ барои ифодаи дараҷаи гармиву хунукӣ температура-ро ҷун истилоҳ қабул кардан беҳтар аст ва, агар зарур шавад, **ҳарорат** фақат барои ифодаи дараҷаи гармӣ, яъне температураи плюс бояд истифода гардад.

Барои қувват ёфтани ин таклиф хотиррасон меку-нем, ки дар «Фарҳанги русӣ ба форсӣ» температура воз-духа **ҳарорати** ҳаво ва сармои ҳаво тарҷума шудааст. Ба форсӣ ба ҷойи температура калимаи дамо қабул шуда-аст ва онро «мизони гармо ё сармо» маънӣ ҷардаанд

(Фарҳанги бузурги сухан). Ба ин сабаб термограф да-
мониғор ном гирифтааст (ниг.: Масоиле аз фарҳангу ху-
нар ва забон, Техрон, 1359, сах. 222—223). Дар ин мав-
рид аз калиман ҳарорат ва ҳароратнигор даст кашида-
ни дошизмандони забони форсӣ, ба назарам, асос до-
рид. Лозим аст, ки ба тоҷикӣ ҳам температура-ро дамо-
ниғӯем.

«ШАҲОДАТ» ВА «ШОҲИД»

Гӯҳ-гӯҳ дар навиштаҳои имрӯза ҷумлаҳои монанди
ин ба назар мерасанд:

«Ин ҳолат аз нуфузи ҳунармандон **шаҳодат** буд».

«Ба ин актёр супурдани роли Хлестаков **шаҳодати**
он буд, ки...»

Феълӣ чунин ҷумлаҳо **шаҳодат** будан аст ва ҳол он
ки дар ин гуна мавридҳо феълӣ **шаҳодат** додан истифода
шавад, бехтар аст. Чаро? Чунки **шаҳодат** ин ҷо ба
маънои **гувоҳӣ** омадааст. Агар дар ҷумлаҳои боло **ша-**
ҳодат ба **гувоҳӣ** иваз шавад, маъно ҳалал мебинад: ин
ҳолат... **гувоҳӣ** буд ғӯем, матлабро рост не, балки пе-
шонда баён мекунем. Шакли рости сухан ин аст: Ин
ҳолат аз нуфузи ҳунармандон **гувоҳ** буд ё **гувоҳӣ** меод.
Пас агар ба ҷойи **гувоҳӣ** муродифи он **шаҳодат** гузошта
шавад, ҷумла ба ин шакл мебарояд: Ин ҳолат аз нуфу-
зи ҳунармандон **шаҳодат** меод. Лекин агар феъл аз
номи **гувоҳ** сохта ва ба ҷойи **гувоҳ** муродифи он **шоҳид**
гузошта шавад, ҷумлаи мазкур ин ранг мегирад: Ин ҳо-
лат аз нуфузи ҳунармандон **шоҳид** буд.

Бино бар ин, ҷумлаҳои боло ба ин тарз ислоҳ ша-
ванд, бехтар аст: Ин ҳолат аз нуфузи ҳунармандон **ша-**
ҳодат меод ё ки **шоҳид** буд.

Ба ин актёр супурда шудани роли Хлестаков **шаҳо-**
дат меод, ки... ва ё **шоҳиди** он буд, ки...

«ТҲҲҒАИ ҲОҚСОРОНА» НИШОНИ ҲОҚСОРИ НЕСТ

Дар аз гапҳои бемаънӣ, ки дар навиштаҳои мо бис-
ёр дида мешавад, ҷумлаҳои аз ин қабил мебошад:

«Мо ба нависандаи маҳбуи худ **тҳҳғаи ҳоқсорона**
ношикан мекунем».

«Ин дастовези **ҳоқсоронаи** моро қабул кунед».

«Ин кори мо **хизмати ҳоқсорона** ба Ватан аст» ва
ҳама...

Чунин тарзи суханронӣ аз **ҳоқсорӣ** дур аст, зеро он
чи дар ҳақиқат худ ва қору **тҳҳғаи** худ ба ин тарз гуф-

та шудааст, оҳанги худситоӣ дорад. Албатта, худро хоксор гирифтан ва аз хоксории худ гап задан айб нест, вале хоксории худро ин тавр ба овози баланд гӯшзад кардан ҳаргиз нишони хоксорӣ нест.

Барои ин ки дар ҳақиқат изхори хоксорӣ шавад, дар мавридҳои мазкур матлабро, масалан, ба ин тарз арз кардан лозим аст:

«Мо ба нависандаи маҳбуи худ як тӯҳфаи **ночиз** пешкаш мекунем».

«Ин дастовези **ночизи** моро қабул кунед».

«Ин кори мо хизмати **ночизе** ба Ватан аст».

Барои ба нишонаи худситоӣ табдил ёфтани калимаи **хоксорона** боз ҳам тилмочҳо ва тақлидгарони онҳо сабаб шудаанд. **Тӯҳфаи хоксорона**, **хизмати хоксорона**, **меҳнати хоксорона** ва ғайра ба он маънӣ, ки дар навиштаҳои имрӯза ба қор меравад, тарҷуман ибораҳои русии **скромный подарок**, **скромная услуга**, **скромный труд** ва монанди онҳо мебошад. Вале онҳое, ки дар ин маврид скромниро **хоксорона** тарҷума кардаанд, боз ба нозуқиҳои забони русӣ ва тоҷикӣ ҳеҷ аҳамият на додаанд.

Дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и А. Дехотӣ калимаи **скромный** ду маънӣ дорад: 1. хоксор, шикастанафс, фурӯтан, боадаб; хоксорона, шармгинона, боадабона: скромный человек—одами хоксор; скромное поведение—рафтори хоксорона; 2. оддӣ, содда, бекарру фар, нокирой: скромное платье—либоси оддӣ.

Чунонки мебинем, ин ду маънӣ аз якдигар фарқи калон дорад. **Тӯҳфаи хоксорона** ва ғайра дар натиҷаи ба ин фарқ диққат накардан ба миён омадааст. Барои тарҷуман скромный подарок маънои дувуми калимаи **скромный**—одӣ, нокироиро гирифтани даркор буд, аммо баъзе тарҷумонҳои тезкор фурсат надоранд, ки ҳангоми луғат дидан ба маънои дувум расанд ё андак андеша кунанд, ки нағз ба бад ва хоксорӣ ба худситоӣ табдил наёбад. Тақлидгарони онҳо низ чашм пӯшида, мисро ба ҷойи зар мегиранд.

Дар асари С. И. Ожегов «Словарь русского языка» **скромный** чунин маъние ҳам дорад: небольшой, ограниченный, едва достаточный—**скромный заработок**, **скромный итог работы**. Ҳеҷ мумкин нест, ки дар тарҷуман ин ибораҳо калимаи **хоксорона** истифода шавад. Ин ҷо мавриди **хурд**, **ночиз**, **нокифоя**, **нокирой** ва монанди онҳоанд.

Аз ин рӯ, барои изҳори хоксорӣ нисбат ба тӯҳфа, вазифаву хизмат ва ғайра яке аз ин сифатҳоро ба кор бурдан даркор аст.

ЯК КАЛИМА БА ЧОЙИ КАЛИМАИ ДИГАР

Яке аз сабабҳои рӯй додани хатоҳои фоҳиш дар навиштаҳои имруза он аст, ки муаллифон баъзе калимаву ибораҳоро дар сурате ки маънои онҳоро наметавонанд, бе он ки китобҳои луғатро дида бовар ҳосил кунанд, кор мефармоянд. Гӯҳ онҳо калимаи лозимаро ҷустуҷӯ намеkunанд ва ба ҷойи як калима калимаи дигарро ба кор мебаранд. Муаллифони мо аксаран ба шундди таъия доранд, ҳар чиро, ки шунддианд, бе тафтиш, бе он ки ҳақиқат кунанд, ба қалам мегиранд ва ҳама он ки шундди дар бисёр мавридҳо касро фиреб медиҳад, ба сӯйи саҳву хато мебарад. Албатта, одамизод аз инвол, аз кӯдакӣ забонро аз рӯйи шундди, аз он ҷӣ ба падиду модар ва дигарон мешунавад, меомӯзад. Баъдтар ҳам, балки як умр шундди яке аз манбаъҳои асосии забномӯзист. Вале баъдтар фақат бо шундди маҳдуд шудан мумкин нест. Хусусан онҳое, ки бо қаламу қоғаз сарукор доранд, бояд асосан ба омӯзиши ориқона ва пайғирона таъия кунанд. Онҳое, ки фақат ба шундди таъия доранд ва тафтишу таҳқиқро пеша накардаанд, ҳам дар шакли калимаву ибора ва ҳам дар маъноу мазмун он бисёр хато содир меkunанд. Ҳақиқат бидуни тафтиш ва таҳлилу таҳқиқ ба даст намеояд. Афеус, ки имрӯз бисёр қаламдастон инро ба назар намегиранд. Сухансанҷӣ ҳангоми қаламронӣ, ба ҳар як калимаю ибора, ба ҳар як ҷузъи ҷумла махсусан диққат кардан, ҳар суханро гаштаву баргашта санҷидан торафт кам шуда истодааст.

Иннак, як адабиётшинос гуфтааст: «Модари бемехр ба сари Вис мудҳишҳо сward». Маълум аст, ки мудҳиш сифат аст ва маънои он даҳшатангез, даҳшатовар мебошад. Пас маънои ҷумлаи боло ҷӣ мешавад? Фақат дар сурате ки даҳшатҳо сward гуфта мешуд, аз ҷумла маънои ҳосил мегардид. **Мудҳишҳо сward** аз ҷумлаи қабохатҳост, ки ҳар кас андак савод дошта бошад, онда ба онҳо роҳ надиҳад.

Дар ин ҷумлаи як нависандаи намоён ҳам сифат ба ҷойи исм омадааст: «Ман аз дер омаданам дар хи-

чил будам». Азбаски хичил сифат аст ва маънои он шарманда мебошад, мебоист хичил будам ё дар хичолат будам гуфта мешуд.

Нависандаи дигаре гуфтааст: «Дар ин муборизаи нобаробар яқин буд, ки зан қурбон шавад». Ин ҷо яқин буд ба маънои қариб буд ва наздик буд омадааст. Ва ҳол он ки маънои яқин тамоман дигар аст. Маънои он равшану возех, ростиву дурустӣ, бовару эътимод ва монанди инҳост. Аз ин рӯ, маънои яқин буд равшан буд, тамоман маълум буд ва ҳоказо мешавад. Аммо дар ҷумлаи боло матлаб ин нест. Пас муаллиф чаро яқин буд гуфтааст? Сабаб фақат ин аст, ки ў яқин-и ўзбекиро дар назар дорад. Маънои калимаи ўзбекии яқин наздик ва қариб аст, ки мақсуди муаллиф низ ҳамин мебошад. Вале ин калимаи ўзбекӣ ба забони тоҷикӣ нагузаштааст. Дар забони адабии тоҷикӣ чунин калимае нест. Нависанда шунидааст, ки ба тоҷикӣ яқин аст, яқин донишам, яқин кардам ва ғайра мегӯянд, вале нафаҳмидааст, ки ин яқин калимаи арабист ва маънои он ба яқин-и ўзбекӣ наздикие надорад. Ҳамин қаламронии беогоҳӣ, сабаб шудааст, ки ў як яқин-ро ба ҷойи дигар яқин ба кор барад. Ин, ба назари мо, ғуноҳи афвнопазир аст.

Ҳамин ҳолатро аз ин ҷумла ҳам, ки низ ба қалами нависандае тааллуқ дорад, мебинем: «Амири Бухоро ҳам ба хаттироҳиоханкашӣ иштирок дошт ва худро яке аз саҳмдоштҳо медонист». Аввал ин, ки калимаи ноҳинҷори хаттироҳиоханкашӣ муносиби қалами нависандаи намоёне нест. Ин калимаи панҷҷузъаи вазнинро, ки дар таркибаш ду изофати и ҳам дорад, ҳаргиз калимаи хуб наметавон донист. Ибораи кашидани хатти роҳи оҳан, сохтани роҳи оҳан аз он калима беҳтар аст. Сониян, ин ҷо саҳмдоштҳо ҷӣ маънӣ дошта бошад? Агар саҳмдорҳо мегуфт, маънӣ медошт ва маънои он хиссадорҳо, яъне онҳое, ки дар коре ҳиссае доранд, мебуд. Аммо нависанда чаро ба ҷойи саҳмдор саҳмдошт гуфтааст? Охир агар калимаи саҳмдошт дар забони мо вучуд медошт ҳам, маънои он тамоман дигар—саҳмдорӣ, саҳм доштан мебуд. Ин маънӣ ба мазмуни ҷумла ҳаргиз мувофиқ намеояд. Пас саҳмдошт дар ин ҷумла аз кучо пайдо шуд? Ҷавоби ин савол хеле аҷиб ва ба кулӣ ғайри ҷашмдошт аст. Асли ин калима саҳмдош аст, ки нависанда аз туркии усмонӣ ва озарӣ ё ўзбекӣ гирифтааст. Маънои он дар ин забонҳо ҳамсаҳм ва ҳам-

хисси мебошад (монанди йӯлдош — ҳамроҳ, кундош — ҳамруи, ҳамтакдир ва ғайра). Нависанда, ки аз ин бароянда аслии калима беҳабар буд, инро калимаи тоҷикӣ пиндоштааст ва қарор додааст, ки дар ин сурат калима дар охир бояд як т ҳам дошта бошад. Бо ҳамин пиндору гумону тахминҳои беасос **сахмдошт** навиштааст. Дар ин сурат ҳам аҳамияте надодааст, ки ин калимаи тоҷабароварди у дар ҷумла чӣ маъние дорад.

Ҳамин аст натиҷаи қаламзании башитоб ва дур аз огоҳӣ!

Бисёр дидаем, ки менависанд: **вазифаи масъул**. Ва ҳақ он ки **масъул** ҷавобгар аст, касест, ки ба гуфти устод Айний, «некӣ ва бадии кореро аз вай мепурсанд ва ӯ мачбур аст, ки ба ин пурсиш ҷавоб диҳад» («Лугати нимтафсилӣ»). Пас **вазифаи масъул** вазифаи ҷавобгар аст? Оё вазифа метавонад, ки ҷавобгар бошад? Не, ин ҷо мақсади аслии қаламкашҳо вазифаи масъулиятнок гуфтаи аст. Аммо фурсат надоранд, ки маънои **масъул**, **масъулият**, **масъулиятнок** ва фарқи онҳоро аз ҷиддигар ба андеша гиранд. Пас якеро ба ҷойи дигаре ба қалам меоранд.

Боре аз як рӯзнома ин ҷумла ба назар расид: «Суфанишастагон аз шамоли форами **бодбарак** роҳат мекунаанд». Аввалан, ба ҷойи **суфанишастагон** суфанишинон гуфтаи беҳтар мебуд. (агарчи Хофиз гуфтааст: «Кинтанишастагонем, эй боди шурта, бархез»). Сониян, **бодбарак** ба ҷойи **бодбезак** ва **бодбизан** омадааст. **Бодбезак** ва **бодбизан** чизест, ки бо он худро бод медиханд, аммо **бодбарак** коғазест, ки бачагон ба вай ресмон баста, ба ҳаво мепаронанд. Яъне аз **бодбезак** то **бодбарак** фарқ аз замин то осмон аст. Муаллифи ҷумлаи боло мехост **бодбезак** ё **бодбизан** гуяд, вале **бодбарак** ба қалам омадааст. Аз чунин муаллифон дур нест, ки ба ҷойи замин **осмон** нависанд. Ва муҳаррирон ҳам ба дастнависе як ҷаҳми нимпӯш давонда, ба поини саҳифа имзо хоҳанд гузошт.

Як нависандаи намоён боре аз корп адибон ва таъриқи устодину шоғирдин онҳо сухан ронда, аз ҷумла навишта буд: «Қалонсолон як-ду китоби шоғирдонашро таҳрир карда, бо як сарсухани хайрхоҳона ба қорашон «**фатво**» дода, бо ҳамин «**уқобак**»-ро сар медиханд, бирав, ту медонию осмонат». Аз носуфтагии ин ҷумла ва сустии китоби чизе намегӯем, фақат ҳаминро

таъкид мекунем, ки **фатво** ба **чойи фотиҳа** омадааст. **Фатво** ҳукми шаръ аст, ки аз тарафи муфтӣ, шайхул-ислом, фақеҳ ё қозӣ ҳангоми ба миён омадани баҳсе дода мешуд, аммо **фотиҳа** дуои хайр ва рухсату иҷозат аст. Модомки дар ҷумлаи боло сухан аз устоду шоғирд рафтааст, **фотиҳа** бештар бамаврид меомад.

Таъбири халқин аз тағи **нохун чирк кофтан** машхур аст. Маънои он айбҷӯйиву хурдагирӣ мебошад. Аммо дар баъзе навиштаҳои имрӯза, масалан, ба ин шакл дида мешавад: «Шикоятгар аз **мағзи нохун чирк мекофтааст**». Шояд муаллиф барои муболиға ва тақвияи сухан тағи **нохун**-ро ба **мағзи нохун** иваз карда бошад. Лекин бо ин кор пояи мантиқи суханро суст кардааст. Аз **мағзи нохун чирк кофтан** мумкин нест, чирк дар зери **нохун** ҷамъ мешавад. Аз тағи **нохун чирк кофтан** худ иборати маҷозии муболиғаомези оличанобест. Ба чунин маҷозҳои халқии пурмазмун бо ҷиддияти тамои наздик шудан лозим аст. Фақат қалами баъзе нависандагони забардасте қодир аст, ки ба маҷозҳои халқӣ дигаргунӣ дароварад ва дар ин кор ба қомеъӣ ноил гардад. Мо, қаламкашҳои одӣ, бояд кӯшем, ки асли халқии маҷозхоро ёфта, ба тарзе кор фармоем, ки мантиқи бадени он намудор шавад ва суханро қувват диҳад.

Муносибати дур аз эҳтиёткорӣ ба сухани халқ дар ин ҷумла ҳам ба мулоҳиза меояд: «Бисобира чун моқуи бофанда дар рӯйи хавлӣ **давуғеҷ мекард**». Ба назари мо, **давуғеҷ** ба ҳаракати моқу мувофиқ намеояд. **Ғеҷ** аз **ғеҷидан** аст, ки муродиш **лағжидан**, яъне қариби ғалтидан мебошад. Ва ҳол он ки ҳаракати моқу ба ин монандӣ надорад. Асли иборати халқӣ ин аст, ки меғӯянд: моқу барин медавад, моқу барин рафта меояд. Мақсад аз ин гап давидан ва рафтуомади саросемавор аст. Феълҳои **давидан** ва **рафта** омадан ҳаракати моқуро нағз ифода мекунанд ва як ташбеҳи пурра ба миён меоранд. Аммо дар ҷумлаи боло чунин ташбеҳи оличаноб нуқс пайдо кардааст.

Яке аз ибораҳои, ки дар бисёр навиштаҳои имрӯза бидуни дарки маънои он ба кор меравад, **хусну қубҳ** аст. Чунончи навиштаанд: «Саъдӣ ба сеҳри калому ҷозибани суханаш **хусну қубҳи** ғазали реалистиро устувор кард». Аввалан, ин ҷо мавриди **хусну қубҳ** нест, балки пояҳои ғазали реалистиро устувор кард гуфтан бештар мебуд. Сониян, муаллиф маънои иборати «**хусну қубҳ**»-ро нафаҳмида кор фармудааст. **Хусну қубҳ**

моянди неку бад, росту дурӯғ ва ғайра ибораи тазодаст: хусн—лебон ва некӯӣ, **кубҳ**—зиштӣ, бадӣ, яъне муъзаод (антоним)-и хусн аст. Аз ин рӯ, аз ҷумлаи бодӣ маъное бармеояд, ки ғӯё ғазали реалистии Саъдӣ ҳам лебону некӯӣ ва ҳам зиштӣву бадӣ дошт. Ва ҳол он ки муаллиф ҳаргиз чунин гуфтаи намеҳадад. Гуноҳи ашӣ ин аст, ки ибораи тазодиро ибораи муродифӣ гумон кардааст. Дар бисёр навиштаҳои дигар ҳам **хусну кубҳ**-ро ба ҳамин ҷиндошт ба қалам медиҳанд ва аз қабоят боҳабар мемунанд.

Аз ҳамаи чунин мисолҳо, ки дар дасти камина бисёр аст, боз як бор бовар ҳосил мекунем, ки ҳоло қадри суҳан нааст шудааст ва муаллифоне, ки қадри онро надиҳиста ба ҳарч медиҳанд, кам нестанд. Шояд ин ҳам як иншоани замони афзоиши суръатӣ шиддат бошад. Лекин дар аср, ки инкишофи димоғӣ ва фаъолияти фикрии инсон торафт афзуну амиқ мегардад, бояд баръақс қадри суҳан баландтар шавад. Маҳз суҳан аст, ки ҳама парвози фикру ҳисси инсон ва натиҷаҳои онро рабт мекунад ва барои афзоиши вай мусоидат менамояд. Ҳоло суҳан бештар аз пештар як омил муҳимми пешрафти иҷтимоӣ, илмиву техникӣ, фарҳангиву маънавӣ, як омил пурқуввати худшиносии ҷамъият ва шахс аст. Иқтидори он ҳам бояд мувофиқи ин шароит зиёдтар гардад, на кам.

«ШАХС» ВА «ОДАМ»-ҲОИ НОЛОЗИМ

1

Дар гуфтугӯ ва забони адабӣ гоҳ калимаҳои **шахс**, **одам**, **кас** ва монанди инҳо дар сурате ки ба онҳо ҷанҳои ахтисҷ нест, ба кор мераванд. Аз ҷумла дар ин баҳо:

Гуфт: Ин **шахси** нотабон зи кучост?

Инчунин нотабону хаста чарост?

Низомӣ

Қай осуда аст **одами** шӯрбаҳт,

Ва гар худ бихобад ба заррина тахт?

Лохутӣ

Дар ин байтҳо **шахс** ва **одам** зикр намешуд ҳам, матлаб ифода меёфт, зеро сифатҳои, ки аз паси ин исм омадаанд,—**нотавон** ва **шӯрбахт** қобилияти исм шудан доранд (чунончи, **нотавонҳо** ва **шӯрбахтҳо** гуфтан мумкин аст) ва метавонанд, ки бидуни исми **шахс** ва **одам** зикр гардида, маънои исми афтодари низ худ ифода кунанд. Дар ҷумлаи поин низ ҳамин ҳолатро мебинем: «Ибни Салом **шахси** соҳибмансаб ва сарватманд аст».

Ин ҷо ҳам сифатҳои соҳибмансаб ва сарватманд ҷойи исро гирифта метавонанд. Аз ин рӯ, зикр шудан ё нашудани исми **шахс** аҳамият надорад: зикр намешуд ҳам, матлаб ифода мегардид, вале зикр шуданаш ҳам айб нест.

Ба ҳамин сабаб дар бисёр мавридҳо **шахс**, **одам**, **кас** пеш аз сифати исмшаванда зикр намешавад ва ҷумла халале намебинад. Чунончи дар ин ҷумлаи Ҷалол Иқромӣ:

«Ҳеҷ кас **духтари** бокиран чордахсолаашро ба ту барин бекасу бехонадону калтаю ғалча бароварда на-медиҳад».

Чунонки мебинем, **бекас**, **бехонадон**, **калта** ва **ғалча** сифат аст, аммо пеш аз ин сифатҳо исме нест, исми **шахс** ё **одам** ва ё **кас** фуруғузур шудааст. Яке аз ин исмҳоро пеш аз сифатҳо зикр кардан ҳам мумкин буд, вале нависанда аз он худдорӣ намудааст. Ба назари мо, аз ин худдории ӯ ҷумла зарар надидааст, балки бурд кардааст, зеро фуруғузошти он ҷи бидуни зикри он ҳам маънӣ халал намеёбад, беҳтар аст.

Аз ҷумлаи мазкури Ҷ. Иқромӣ калимаи **духтар**-ро низ партофтан мумкин буд, зеро сифати **бокира** ҳам ҷойи ин исро гирифта метавонад. Вале эҳтимол ба андешаи ин, ки агар **духтар** зикр мешавад, маънои **бокира** ба хонандаи имрӯз шояд номафҳум ояд, нависанда зикри исро зарур донистааст. Ба ин вазҳ дар ин маврид аз исм даст накашидани нависанда нишонаи сухансанҷист.

Дар ин ҷумлаи нависанда Лутфӣ Саид ҳам исм пеш аз сифат фуруғузур гардидааст: «Дуо даркор бошад, аз ягон **баномус** гир! Ин сухан дар муколама (диалог) омадааст ва сухани софи халқист. Дар гуфтугӯ пеш аз сифатҳои исмшаванда афтодани **шахс**, **кас**, **одам** бисёр дида мешавад ва нависанда дар муколама ҳамин хусусияти забони халқро нигоҳ доштааст.

Дар айин замон дар забони халқ ва адабиёти классикӣ аксаран **шахс, одам, кас** аз паси худ сифати исмшаванда наметирад. Чунончи дар ин байти Мактабӣ:

Машғар ту, ки боқарор будам,
Он шахс наям, ки пор будам.

Ин тарз бидуни сифати исмшаванда омадани **шахс, одам, кас** ва монанди инҳо, ба назари мо, аз беҳтарин шаклҳои ифода мебошад. Лекин дар байти Мактабӣ ту аз ҷумлаи унсурҳои нест, ки зикрашон шарт нест, ҳатто зикр намешуд, беҳтар буд.

2

Дар забони халқ ва адабиёти классикӣ **шахс, одам, кас** ва мисли инҳо пеш аз сифатҳои исмшаванда на ҳамаҷа, балки гоҳ-гоҳ ба ҷашм мерасад. Аммо дар бисёр ҷаҳдҳои имрӯз акси ҳолро мебинем. Ҳоло дар ҷаҳдҳои мо аксаран ин қоида риоя намешавад ва ин нисбат ба бидуни зарурате бисёр истифода мегарданд. Ганҷи фақат дар ин нест, ки дар ин сурат ба сухан қалбӣ нисбатҳои илова мешавад. Бадтар он аст, ки ин ҷаҳдҳои подаркор бештар чун як нави мавридҳои нисбатҳои мегардад. Мо ба ин масъала ҷиддан диққат қарб кардан мехоҳем.

Инак, ҷаҳд мисол.

«У аз шундани ин шеър мисли шахси моргазида дар худ печид».

Дар ин ҷумла на фақат ҳеҷ зарурате набуд, ки **шахс** зикр шавад, балки зикри онро пуксон бояд донист. Зарбулмасал машҳуре ҳаст, ки мегӯянд: моргазида аз роҳи ало метарсад. Дар ин зарбулмасал моргазида бидуни **шахс** ё **одам** ва ё **кас** омадааст. Ҳангоми сохтани ҷумлаи боло аз ҳамаи зарбулмасал намуна гирифта шуда буд. Агар аз ин ҷумла **шахс** партофта мешуд, сухани муаллиф ба сухани содаи халқӣ наздиктар мешавад, ҳоло аз он дур рафтааст.

Фаромӯш набояд кард, ки гоҳ **шахс** ба маънои зот, вуҷуд ва худ ҳам меояд ва мумкин аст, ки зикри он ба ҷумлаи ҷаҳд аз ин маъноҳоро илова кунад ва ҳол он ки, маънаи дар ҷумлаи боло илова шудани ҷунин маъние қатъӣ нест. Дар ҷумлаи боло хавфе ҳаст, ки **шахси** моргазида ба маънои зоти моргазида ё худ моргази-

да низ фаҳмида шавад. Барои ин ки чуни хавфе бар-
тараф гардад, баъзан аз **шахс** худдорӣ кардан беҳтар
аст.

Гох на фақат бо сифати исмшаванда, балки бо исм
низ чун муайяншаванда омадани **одам**, **кас**, **шахс** ба
назар мерасад. Чунончи, як нависандаи муосири мо гуф-
тааст: «**ӯ одами мард аст**». Имони мо комил аст, ки
ин ҷо **одам** тамомаи зиёдатиш. Ибораҳои аз қабилӣ
одами мард, **одами зан** ё **одами бача** дар назари мо
қабоҳат аст, ниҳояти суханношиносист. Шояд мо хато
кунем. Шояд дар баъзе мавридҳо **одами мард** ҳам ба-
ҷо афтад. Вале ин аз эҳтимол дур менамояд.

Акнун ин ҷумларо бинем:

«Ибни Сино ҳамчун як **нафар шахси фидоии** илм
тасвир шудааст».

Барои фаҳмидани айби ин ҷумла бояд ёдовар ша-
вем, ки як маъноӣ худ **шахс** нафар аст (ниг.: «Фар-
ҳанги забони тоҷикӣ»). Пас як **нафар шахс** чӣ маънӣ
хоҳад дошт? Ба назари мо, дар ин маврид маънӣ на-
дорад, зеро ҳар ду як гап аст. Ин тарзи ифодаи фикр
дар пеши аҳли сухан нишонан таъби носалим аст. Ба-
рои ин ки сухан рағби дуруст гирад, ҷумларо, масалан,
ин тавр сохтан даркор буд: «Ибни Сино як **фидоии ро-**
ҳи илм тасвир шудааст». Яъне дар мисоли боло на фа-
қат **шахс**, балки **ҳамчун** ва **нафар** ҳам зарурати мах-
сус надорад, пас зиёдатиш. Аммо калимаи **роҳ**, ки **фи-**
дой онро талаб мекунад, зикр нашудааст. Яъне он ҷи
лозим аст, нест, аммо он ҷи даркор нест, ҳаст. Чуни
суханро сухани асил набояд шуморид. Сухани асил он
аст, ки ягон унсури зиёдати надошта, ҳама унсурҳои
даркориро дар бар гирифта бошад.

Метавон гуфт, ки дар ин ҷумла ҳам **одамон** зиёда-
тист:

«**ӯ аз байни ду қатор одамони нишаста бардам қа-**
дам гузошта пеш мерафт».

Ин ҷо фақат бо партофтани **одамон** кор буд наме-
шавад. Беҳтар он буд, ки **одамон** фуруғзор гардад ва
нишаста ба шакли ҷамъ **оварда** шавад: **ду қатор ни-**
шастагон. Он гох, ба ақидаи мо, сухан шакли рехта
мегирифт.

Дар ҷумлаҳои поин ҳам зикри **шахс**, **одам** ва **кас** за-
рур набуд:

«Сурудҳои халқӣ Восеъро чун **шахси хирадманду**

фаидокор нишон медиҳанд». (Ин ҷо чун ҳам чандон зарурат надорад).

«Хар одам бояд ба каси дармондае некиву ғамхорӣ кунад».

«Шеър чунин таъзеҳ медиҳад, ки **шахси масти ишқ** бояд ва ҳастӣ даст кашад». (Ин ҷо **шахси масти ишқ** шеър хунук афтодааст, ҳатман шахсро фуруғузор кардан даркор буд ё, масалан, «он ки масти ишқ аст», гуфтаи дозим буд).

Бар пайдаи худ **шахси вафодор** ту ҳастӣ,
Хар шому сахар дидан бедор ту ҳастӣ.

Хуллас, талаби асосии услуб ин аст, ки дар ибораи **изофии калимаҳои шахс, одам, инсон, кас** ва ғайра бо сифатҳои исмшаванда наоянд, беҳтар аст. Ин қоидаи асосист, ки истисноҳое ҳам дорад, вале асосан бояд риоя шавад. Дар сурате ки **шахс, инсон, одам, кас** ва дигар чунин мафҳумҳои умумиро мушаххас кардан даркор шуд, пеш аз сифати исмшаванда зикр шудани исми ҳоли зарур аст. Чунончи, дар ибораҳои **ҷавони донишманд, марди баинсоф, зани соҳибҷамол, подшоҳи золим** ва ғайра ҳаман сифатҳои сифатҳои исмшаванда мебошанд, яъне исмҳое, ки пеш аз онҳо бо изофат омадаанд, исмҳоянд, ки мафҳуми умумии **шахс, инсон, одам** ва монанди нисбати мушаххасӣ мебахшанд: **ҷавон, мард, зан, подшоҳ** нисбат ба **шахс** ва **одам** мушаххастар аст, як чунин мафҳуми умумии куллист, **чузъро** аз кулл **чудо** мекунад. Бино бар ин зикри ин исмҳо дар ибораи **изофии дорон сифатҳои исмшаванда** ҳатман зарур аст. Агар ин исмҳоро зикр накунем, **номаълум мемунад**, ки кадом донишманд, кадом баинсоф ё чӣ гуна золимиро дар назар дорем. Лекин ҳангоме ки умуман аз донишманде ё донишмандоне, баинсофе ё баинсофоне, золиме ё золимонест суҳан меравад, ба зикри мафҳуми умумии **шахс, одам** ва ғайра эҳтиёҷ наемунад, зеро ин мафҳумро худии он сифатҳои исмшаванда дар бар доранд.

Чунин аст, ба назари мо, моҳияти услубии истифодаи мафҳумҳои куллий ва **чузъӣ** дар ибораи **изофии дорон сифатҳои исмшаванда**.

Барои қувват додани ин фикр, як мисоли ибратомӯз мисолиро мебарем. Дар «**Фарҳанги русӣ ба форсӣ**», ки соли 1965 дар Маскав ҷоп шуда буд, чунин эзоҳе ҳаст: обиватель — **ишқ** таъназар, **шахси кӯтоҳбин**. Дар нашри дувуми

«Фарҳанги русӣ ба форсӣ» (1988) ин эзоҳ андак таҳрир шудааст: обиватель—тангназар, кӯтоҳназар. Яъне дар таҳрири дувум калимаи «шахс»-ро партофтаанд. Хеле кори дуруст кардаанд. Чунин таҳрир дар баъзе ҷойҳои дигари ин фарҳанг низ ҳаст.

3

Яке аз мавридҳои нодуруст омадани **шахс**, **одам**, **кас**, **мардум** ва монанди инҳо он аст, ки аз ин калимаҳо бо **аҳл** иборои **изофӣ** мебанданд. Нодурустӣ дар он ҷост, ки худ **аҳл** дар ин маврид ҳаммаъноӣ он калимаҳост ва бино бар ин бо онҳо муносибати муайянкунандагӣ пайдо карданиш мумкин нест. Масалан, мегӯянд: **мардуми аҳли басират**. Ва ҳол он ки худ **аҳли басират** одамони бофаросат ва мардумони зирак гуфтан аст (ниг.: «Фарҳанги забони тоҷикӣ»). Дар иборои **аҳли басират** худ **аҳл** мафҳуми мардумро дар бар мегирад ва аз ин рӯ, иборои **изофӣ** **мардуми аҳл** чизе монанди **оби обакӣ** хоҳад буд.

Албатта, мо аз ин миён ибораҳои машхуре аз қабилҳои **одами аҳл**, **мардуми аҳл**, **ёри аҳл** ва монанди инҳоро дар назар надорем. Дар ин ибораҳои халқӣ **аҳл** ба маънои сазовор ва лоиқ меояд: **одами аҳл**—одами сазовор. Чунончи, Носири Хусрав гуфтааст: **Вазир марде аҳл** буд. Зарбулмасали **ёр аҳл** бувад, қор саҳл бувад аз ҳамин ҷост. Инҳо ҳама дар забон ҳукуки комил доштанд ва хоҳанд дошт. Вале мо ҳоло ба он чиз диққат ҷалб карданӣ ҳастем, ки имрӯз баъзе қаламдастҳо калимаҳоеро аз қабилҳои **шахс**, **одам** ва **мардум** ба ибораҳои устувори **аҳли басират**, **аҳли дил**, **аҳли қор**, **аҳли илм** ва ғайра илова мекунанд, ки ҳаргиз дуруст нест. Чунончи ин гуна ҷумлаҳо бисёр ба назар мерасад:

«Фидои **одами аҳли фаҳм** шавам».

«Ту **одами аҳли фаҳм** ҳастӣ».

«Ҳама вобаста ба одамони **аҳли ғазли** республика аст».

«Маданияти нави мо ба ҳамаи **одамони аҳли меҳнат** баробар хизмат мекунад».

Дар ҳамаи чунин ҷумлаҳо **одам** ва **аҳл** — ҳар ду ба як маънӣ меояд. Дар сурате ки худ **аҳли фаҳм** — мардуми хушфаҳм ва заки, **аҳли ғазл**—одамони дорои ғазлу дониш, **аҳли меҳнат**—меҳнаткашон аст, ҳеҷ

эҳтиёҷ нест, ки аз пешин ин ибораҳо боз як одам илова кунем.

Дар навиштаҳои имрӯза дигар мавридҳои нобачо истифода шудани шахс, одам ва ғайра низ дида мешавад.

Чунончи, дар ҷумлаи пеин одамон мантиқро бар бод додааст:

«Вай меҳмони азизи ҳар дару кулбаи одамон аст».

Ин ҷо аз таъкидан оварда шудани одамон маънии номатлуба ҳосил шудааст, ки гӯё дару кулба на фақат ба одамон, балки ба дигар чизҳо, масалан, ба ҳайвонот ҳам метавонад нисбат дошта бошад.

Барои ин ки чунин маъноӣ ғайри чашмдошти қаболитомозе сар назарад, лозим буд, ки, одамон фуруғузор шавад: «Вай меҳмони азизи ҳар дару кулба аст (бохтараш: ҳар дару кулбаест)».

Аз ин масала маълум мегардад, ки истифодаи одам, шахс, кас ва монанди инҳо на танҳо дар ибораи изофӣ (бо сифати исмшаванда), балки дар дигар мавридҳо ҳам эҳтиёти махсусро талаб дорад.

Айни ин ҷумларо, ки ба қалами як нависандаи машҳур тааллуқ дорад, аз назар гузаронем:

«Шеърӣ нав гуфтаи... дар ифода кардани ҳис ва орзуҳои одамони муосир мебошад».

Якум ин ки ин ҷумла вайрон аст: барои ин ки шакли дуруст гирад, лоақал пешоянди дар бояд партофта мешуд. Дувум ин ки ибораи одамони муосир ба ҷумла ба кулӣ як маъноӣ номатлуб додааст. Маънои ин ҷумла ҳамин аст, ки дар шеър ҳиссу орзуҳои мардуми муосир, яъне одамонро, ки ҳамаср ҳастанд, ифода кардан лозим аст. Яъне, масалан, Ҷомиву Навоӣ, ки ҳамаср буданд, ҳиссу орзуҳои онҳоро дар шеър ифода кардан мумкин аст, аммо, масалан, ҳиссу орзуҳои Фирдавсиву Айниро ифода кардан лозим нест, чунки муосири ондигар нестанд.

Албатта, дар назди шеър чунин талаб гузоштан мумкин нест ва муаллиф низ чунин талаб гузоштан наметавонад. Матлаби муаллиф тамоман дигар аст. Вай метавонад бигӯяд, ки шеърӣ нав ифодаи ҳиссу орзуҳои муосирони мо мебошад. Аммо ба ҷойи муосирони мо одамони муосир гуфтааст, яъне суханро на ба он тарз ки лозим буд, адо кардааст. Дар натиҷа маънӣ хароб шудааст.

Мо гуманист ҳастем ва шахсияти инсонро ҳурмат

мекунем. Аз ин рӯ, бояд нисбат ба калимаҳои инсон, одам, шахс ва ғайра низ эҳтиром ва эҳтиёткории махсус дошта бошем, онҳоро беҳуда ва бечо ба қор набарем. Ин калимаҳои муқаддас бояд барои ифодаи маъниҳои олии истифода шаванд. Набояд гузorem, ки онҳо боиси сусти шудани сухан ва қам шудани қадри он гарданд. Онҳо иқтидоре доранд, ки қадри суханро баланд кунанд ва мо бояд ин иқтидори онҳоро афзун намоем.

«ҚОР»-ҲОИ НОДАРҚОР

Дар матбуоти мо калимаи қор хеле бисёр дида мешавад. Вале, мутаассифона, ин калимаро на ба маънои муқаррари он, балки дар мавридҳои, ки ин калима ҳаргиз лозим нест, қор мефармоянд.

Масалан, мегӯянд: «Қорҳои обёрӣ қардани заминҳоро ба охир расонданд». Агар ин ҷо «обёрии заминҳоро ба охир расонданд» мегуфтем, магар дурусттар намебуд?

«Бюрои махсусе бо қори тартиб додани рӯйхат машғул аст». Ин ҷо ҳам «қор» тамоман зиёдатист.

Чумлаҳои зерин низ аз ҳамин қабиланд:

«Ҷ дар қори аз истилогарони фашистӣ озод қардани Словакия иштирок қардааст».

«Мутахассисони советӣ дар қори сохтани стансияи электрикии обӣ ёрмандӣ медиҳанд».

«Қисми ҳарбӣ ба қори ба шахрҳои дигар қучондани одамон ёрӣ расонд».

Дар ин чумлаҳо низ матлабро бе калимаи қор адо қардан лозим буд. Чунончи, чумлаи якумро ин тавр сохтан беҳтар буд: «Ҷ дар озод қардани Словакия аз истилогарони фашист иштирок қардааст». Чумлаи дувум тағйироте намеҳада, фақат калимаи «қор»-ро тарқ қардан қифоя аст (ва дар ҳабаар ба қойи «ёрмандӣ медиҳанд», «ёрӣ медиҳанд» гуфтаи беҳтар буд). Дар чумлаи сеум ба қойи «ба қори» пешоянди «барои»-ро овардан дарқор буд.

Ин чумлаи обдорро, ки зодаи табъи баланди қадам қаламдаест, бинед: «Ба қори планро иҷро намудани управления ҳисси қалон гузоштем». Агар ин чумларо ба тоҷикӣ тардонем, ин тавр мешавад: «Дар иҷрои нақшаи идора ҳисси қалон гузоштем».

Ин тарзи истифодаи калимаи «қор» ҳамчунон бисёр

чуноҳида мешавад, ки боре дар ним саҳифаи як рӯзнома, ки материали ТоҷикТА чоп шуда буд, ин калима 13 бор дида шуд ва аз ин ҳама ягон бор ҳам даркорӣ набуд.

К. Чуковский таъкид карда буд, ки дар забони русӣ гоҳ калимаи **дело**—**кор** тамоман безарурат истифода мешавад. Вай чунин ибораро мисол оварда буд: « В деле изучения поэзии Блока...»¹

Бешубҳа, дар матбуоти тоҷикӣ ҳам бидуни зарурате истифода шудани **кор** ба тақлиди ҳамин гуна иборару ҷумлаҳо рӯй медиҳад. Аз чунин тақлиди маҳз даст кашидан беҳтар аст.

Боз ду калимаи дигар ҳаст, ки мисли **кор** аксаран безарурате оварда мешавад. Яке аз инҳо **воқиа** ва дигаре **ҳодиса** аст.

Чунинчи, **Воқиаҳои** задухӯрди мусаллаҳона бисёр дида мешавад. **Ҳодисаҳои** вайрон кардани тартиботи ҷамъияти дигар дида намешавад.

Ба фикри мо, дар ин навъ ҷумлаҳо калимаҳои **воқиа** ва **ҳодиса** тамоман зиддатист. Агар аз он ҷумлаҳо ин калимаҳоро ҷарғом, ба маъно халал мебарасад, балки баръақс мазмун беҳтар фаҳмида мешавад.

Шеър, дурусттар ин аст, ки аз баҳри ин гуна «**кор**»-ҳо, «**воқиа**»-ҳо, «**ҳодиса**»-ҳо ҷарғом.

Дар баъзе маъридаҳои дигар ҳам бе зарурати маҳсуле истифода шудани калимаҳои маъишӣ. Аз ҷумла, ба назари мо, дар ин мисол калимаи **чиз** ҷандон зарур нест.

«Вай чини некро аз бад чудо карда метавонад».

Ин ҷо ҳам худ ин некро ба сифати исмишаванда аст ва беш аз худ ба исме монанди **чиз** эҳтиёҷ надорад. Чунинки дар чунин маъридаҳо **одам**, **шахс** ва **ғайра** чун муайяншаванда зиддатист, ба **чиз** ҳам эҳтиёҷе нест. Аз ин рӯ, кифоя аст бигӯем, ки вай некро аз бад чудо карда метавонад. Дар ин сурат худ ин некро ва бад ба маънои чини некро бад, қори некро бад, хислати некро бад мешавад.

Ба ин вачҳ дар ҷумлаҳои поин калимаи **хислат** зиддатист.

«Шоир хислати ғарибнависии қаҳрамонро нишон додааст».

¹ Чуковский К. За живое, образное слово.—М., Знание, 1967, с. 33—34.

«Ин гуна хислати инсондӯстӣ дар симои подшоҳони асри XIV мавҷуд набуд» (дар ин ҷумла **симо** ҳам бечо ба ҷор рафтааст: дар тинати подшоҳон, дар табиати подшоҳон ва ҷизе монанди ин гуфтан лозим буд).

«Қойи хислати саховатмандии ўро ҳисси ҳарисӣ гирифт». Ва ҳоказо.

Агар аз ин ҷумлаҳо калимаи хислат ва аз ҷумлаи охир калимаи **ҳис**-ро ҳам фуруғзур кунем, маъно зараре намебинад. Худ аз худ маълум аст, ки ғарибнавозӣ, инсондӯстӣ, саховатмандӣ ва гайра аз хислатҳои инсон аст. Модомки ин худ аз худ маълум аст, барои таъкидан зикр кардани **хислат** эҳтиёҷе намемонад. Он чӣ аён аст, ҳоҷати баён нест.

«ХУД»-ҲОИ БАРЗИЁД

Рӯзе раиси як маҷлис барои ба овоз гузоштани таклифе гуфт: «Ҳар кас тарафдори ин таклиф бошад, дасти худро бардорад». Як рафиқи хуштабъ аз нуқсони ин ҷумла пай бурд ва шӯхиомез гуфт: «Рафикон, хушёр бошед, ки дасти каси дигарро набардоред, фақат дасти худро бардоред».

Оре, сухани раиси маҷлис бемантиқ буд. Худ аз худ маълум аст, ки дар вақти овоз додан ҳар кас дасти худро хоҳад бардошт, ва дасти каси дигареро. Бинобар ин ба таъкид овардани калимаи «худ» зарур нест. Аз раис лозим буд, ки бигӯяд: «Ҳар кас тарафдори ин таклиф бошад, даст бардорад».

Мутаассифона, соҳиби аслии ин хато он раиси маҷлис набуд, балки ў ғалати машхуреро, ки дар матбуоти мо хеле паҳн шудааст, такрор кард. Магар ҷумлаҳои зерин дар бемантиқӣ монанди гапи он раис нестанд:

«Халқҳо аз империалистон талаб мекунанд, ки дасти худро аз мамлакатҳои Осиё ва Африка кашанд!», «У асарӣ худро навишт», «Вай диссертатсияи худро ҳимоя кард» ва ҳоказо.

Мантиқи ин ҷумлаҳоро ҳам калимаи «худ» вайрон кардааст. «Аз мамлакатҳои Осиё ва Африка даст кашанд», «асар навишт», «диссертатсия ҳимоя кард» гуфтан лозим буд.

Ё ки ҷумлаҳои зеринро бинем:

«Дар остонаи ҳаёт аввалин қадамҳои худро мегузо-

раде», «Дар чанг аз пойи худ чудо шуд». Хангоме ки ин чумлаҳоро меҳонем, беихтиёр боз ҳамон савол пеш меояд: магар қадамҳои каси дигареро ҳам гузоштан мумкин аст? Ё магар дар чанг аз пойи каси дигаре чудо шудан мумкин буд?

Бинак, чумлаи дигар: «**Ў ба хонаи даруни худ даромада, дар ҷойи хоби худ дароз кашид**».

Дар инмаи якуми ин чумла («хонаи даруни худ») «худ» тамоман ҷоиш аст, зеро хусни суҳанро саҳт хароб кардааст, аммо дар қисми дувуми чумла («ҷойи хоби худ») баҷо омадааст, чунки аз он ҷе будани ҷойи хобро равшан мекунад.

Одатан гоҳ «худ» ҷандон зарур набошад ҳам, барои таъкид меояд. Чунинчи дар ин байти Ҳилолӣ:

Аз диданат беҳуд шудам, бинини ба болинам даме!
То ҷаними худ бикнояму бори дигар бинам туро.

Ин ҷо ҳам маъниро бе истифодаи «худ» адо кардан мумкин буд, аммо шоир барои таъкид зикри онро раво донистааст. Ин аз чумлаи ҷоиш аст.

Чунин чумлаҳо дар навбастаҳои имрӯза ҳам бисёр дида мешаванд: «Вай қариб се соли умри **худо** дар мушофират сарф кард», «Турсунода дар бораи мулоқотҳои ҳаричаи худ чунин навиштааст». Дар ин чумлаҳо «худ» ба наифаи таъкид омадааст, ҷоиш ва лозим аст, ба он ҷорд гирифтани мумкин нест.

Дар чумлаи зерин ҳам «худ» барои таъкид омадааст: «**Ў** шоири маҳбуби халқи худ гардид». Вале ин таъкидан зарурӣ нест, аз он худдорӣ кардан ҳам мумкин буд. Бо вуҷуди ин, онро нуқсонӣ қалон шуморидан ғарзӣ нест.

Дароз Ғаффоров дар тақризи нашри якуми ин китоби ӯ таъкид карда буд, ки «ҷонишини худ дар забони адабии имрӯза дар ифодаи ду маъно ба қор бурда мешавад: аз як тараф, соҳиби амалро фаҳмонад, аз тарафи дигар, мансубиятро далолат мекунад». Муҳаққиқ ин фикро чунин вусъат додааст: «**Ҷонишини худ** дар наифаи дуҷм—ифодани таъкиди мансубият бо ҳам гуна исм, аз он чумла бо исмҳое, ки узвҳои исми ҷондорро мефаҳмонанд, фаровон ба қор бурда мешавад. Чунинчи: дасти худ, пойи худ, орзуи худ, дили худ ва амсоли инҳо». Р. Ғаффоров ба ин асос изҳори ақида намудааст, ки ҷонишини «худ» дар чумлаи «Дар чанг аз пойи худ чудо шуд» ҷандон бемаврид нест, вай:

мантиқи ҷумларо ҳам вайрон накардааст, балки аз рӯйи анъана, дар вазифаи муқаррарии худ истифода шудааст».¹

Ҷумлаи «Дар ҷанг аз пойи худ ҷудо шуд» аз мисол-хоест, ки камина истифода кардаам. Бояд гуфт, ки андешаи камина дар бораи ин, ки худ дар ин ҷумла зиёдтӣ, ҳанӯз андешаи пештара аст ва дигар нашудааст. Албатта, гуфтан мумкин аст, ки худ дар ин ҷумла на бо талаботи зарурии мантиқ, балки фақат барои таъкид, барои қувват додани суҳан омадааст. Лекин ба назар мерасад, ки ин ҷо барои таъкиди махсус эҳтиёҷе нест.

Дар байти зерини Ҳофиз, ки Р. Ғаффоров мисол овардааст, дар ҳақиқат гӯё зарурате барои таъкиди махсус ҳаст:

Ба тарки хизмати пири мугон нахоҳам рафт,
Чаро ки маслиҳати худ дар он намебинам.

Агар хато накунем, шоир ин ҷо маслиҳати худро аз маслиҳати дигарон таъкидан ҷудо кардан мехоҳад ва ба ин ҷиҳат зикри худ зарур афтодааст. Лекин дар дигар байти Ҳофиз, ки Р. Ғаффоров овардааст, калимаи хеш (муроди ӯ худ) гӯё бе зарурати махсуси маънавӣ зикр шудааст:

Мо озмудаем дар ин шаҳр бахти хеш,
Берун кашид бояд аз ин варта рахти хеш.

Ҳақиқатан агар ин байт бидуни зикри хеш гуфта мешуд, гӯё маъно ҳеҷ зарар намедид. Пас хеш фақат барои таъкид, қувват додани таъсири отифии суҳан ва зӯртар ифода намудани бебахтии худ хизмат кардааст.

Аз ин мебарояд, ки фақат бо талаботи ҷанбаи ҳиссии суҳан зикр шудани худ, ҳатто дар сурате ки зоҳири мантиқ онро тақозо надорад, ҷоиш аст. Боз дигар навъҳои ҷунин таъкид будагист. Бо вучуди ин, ба назари мо, ба ҳар ҳол ин ҷо шарте гузоштан лозим меояд. Шартӣ асосӣ шояд он бошад, ки зикри худ аз талаботи мантиқ сар назада бошад ҳам, бояд ҳилофи мантиқ набошад.

Дар ҷумлаи «Ҳар кас тарафдори ин таклиф бошад,

¹ Ғаффоров Р. Дар боби ҳусни суҳан. «Садон Шарк», 1969, № 5, саҳ. 122.

дасти худро бардорад» ё дар фармони ҳарбии «Дасти худро бардор!» ва монанди инҳо зикри худ хилофи маънии аст, онро мантиқ намебардорад ва аз ҳамин сабаб сухан хандаовар шудааст.

Дониш муайян кардани ин, ки таъкид дар кадом замон таъкиди ҷоиш аст ва дар кадом вақт ноҷоиш,— ин ҳоло душвор аст. Дар ин маврид лозим меояд, ки дар ин мунофиқи таъби худ, аз рӯи фаҳмишу савобҳои шахси амал кунад. Агар кас дорои таъби салим бошад, бо тақозои савқи табиъӣ меёри суханро меёбад. Чунинки Р. Гаффоров дар ҳамон мақола аз устод Айни аз ҷумлаҳо гушзад карда буд: «Зеро ӯ (Навой—Р. Г.) бо хоҳиши дӯстдорӣ забони модарии худ ва халқи худ ва барои бо адабиёти нафисе, ки ба адабиёти пешқадами он замон—адабиёти форсӣ баробарӣ кунад, сероб ва тираб кардани ҳамзабонони худ бо забон ва қалами худ ба адабиёти ўзбекӣ чӣ қадар хизмати намоён карда бошад, бо хоҳиши инсониятпарварӣ ва бо мақсади хизмат кардан дар санъати интернасионалӣ дар адабиёти форсии замони худ ҳам бо забони худ, ҳам бо қалами худ, ҳам бо тарбияи маънавии худ ва ҳам бо сарфи моли худ ҳамон қадар хизмати намоён кардааст».

Чунинки мебинем, дар ин ҷумла худ 9 бор ба кор рафтааст, ки ҳама бачо ва равоист. Комилан ҳақ ба ҷоиби Р. Гаффоров мебошад, ки гуфтааст: худ дар ин ҷумла «дар ҳар ибора бо исми наво алоқа баста, дар таъбири мансубият хизмати хуби грамматикӣ услубро адо намудааст».

Дар ҷумлаи мазкур нӯҳ бор омадани худ бачову раво бошад ҳам, дар ҷумлаҳои поён ба фақат ду бор, ҳатто як бор омадани он, ба назари мо, чандон зарур набуд: «Темурмалик бо ҷанговарони худ сафари худро давом дод», «Пасу пешро боз як қарат аз назари худ гузаронид», «рӯи худро турш кард», «чашмони худро нимпуш кард».

Фикри Р. Гаффоров дар ин масъала аз фикри мо фарқ дорад. Ӯ ҷумлаҳои охириро зикр намуда, «истеъсоли қалами худро дар таъкиди соҳибият зарур» доданид. Шояд дар ҳақиқат чунин бошад. Бино бар ин аз ҳуҷуми қатъӣ худдорӣ намуда, халли масъаларо ба ҳамагон хавола кардан мехоҳем.

Никоят, онд ба худ боз як масъалаи дигарро хотиррасон хоҳем кард.

Ҳоло боз як навъи дигари кор фармудани «худ» ри-

воҷ ёфтааст, ки дар боран он ҳам як-ду сухан гуфтан лозим меояд.

Тарҷумонҳои мо ибораи русии «имеет своего чего-то»-ро одатан «...и худро дорад» тарҷума меkunанд. Масалан, ҷумлаи русии «Каждое село имеет свою историю» ин тавр тарҷума шудааст: «Ҳар деҳа таърихи худро дорад». Ба фикри мо, ин маъниро ба тоҷикӣ дигар ҳел адо кардан лозим аст. Чунончи, ин тавр гуфтан мумкин буд: «Ҳар деҳа таърихе дорад». Яъне ин ҷо ҳам «худ» зиёдатиш.

Ҳамин ҳолатро дар ҷумлаи зерин ҳам мебинем:

«Иттиҳодияи мо дар районҳои гуногун филиалҳои худро дорад». Ва ҳол он ки беҳтар ин буд, ки гуфта шавад: «Иттиҳодияи мо дар ноҳияҳои гуногун шӯъба дорад».

Дар баъзеи ин мавридҳо дар тоҷикӣ ҳам «худ»-ро зикр кардан лозим меояд, вале на ба он тартиб, ки дар ҷумлаи русӣ ҳаст, балки ба тартиби дигаре. Масалан, чунин ҷумла сохтаанд: «Ҳар мактаб директорҳои худро дорад». Ва ҳол он ки шакли тоҷикии ин ҷумла ин аст: «Ҳар мактаб худ директор дорад» ё «Худи ҳар мактаб директор дорад».

Дар ҷумлаҳои, ки аз қабилӣ ҷумлаи зеринанд, низ «худ» зиёдатиш: «Халқияти адабиёт боз барҷастатарифодаи худро ёфтааст». Ба андак мулоҳиза дарёфтан мумкин аст, ки ин ҷо «худ» ба мантиқи ҷумла зид аст. Хабарӣ ин ҷумла «ифода ёфтааст» мебошад.

Бисёре аз он маъниҳои, ки ҳоло мо бо қолиби «худро дорад» адо мекунем, одатан ба тоҷикӣ ба шаклҳои хоси аҷиб ифода меёбанд. Дил меҳаҳад, ки он шаклҳо аз даҳан намонанд ва низ гоҳ-гоҳ истифода шаванд.

Чунончи гуфтаанд: «Шумо плани худро доред?» Ба фаҳми мо, агар дар ин маврид мегуфтанд, ки «Шумо ягон план доред?» сухан табиитар садо меод.

Ё ки меғӯянд: «Ҳар сол саховати худро дорад». Ин тарзи баён имрӯз як намуна аз сухани муқаррарист, вале агар мегуфтанд, ки «Саховати ҳар сол дигар аст», сухан аз қолиби муқаррарӣ баромада, озод парвоз мекард.

Камина асло ҳавоҳои ин нестам, ки «худро дорад» аз забони тоҷикӣ бояд берун ронда шавад. Ҳаргиз не. Банда меғӯям, ки ин ҳам дар забон ҳуқуқ дорад, вале ҳуқуқи он бояд ба дараҷае нарасад, ки ҳамаи дигар муодилҳои худро аз ҳуқуқ маҳрум кунанд, ҷойи ҳамаи

онҳоро худ бигирад. Азбаски тафаккури қолибии мо ба «худо дорад» одат кардааст, ҳар дафъа ки ба он эҳтиёҷ меафтад, бояд андаке андеша биронем, ки шояд дар ин маврид, маҳз дар ҳамин матн ягон шакли дигари баён ба рафти суҳан мувофиқтар бошад. Зеро ҳар фикрро мувофиқи маврид ҳар дафъа ба тарзи дигаре ба забон овардан яке аз шартҳои асосии қаламронист. Қамина ин ҷо панҷ тарзи баёнро, ки муодили «худо дорад» мебошад, зикр кардам. Бешубҳа, агар дигар рафикон ҳам муодили онро ҷӯянд, боз тарзҳои дигаре хоҳанд ёфт. Пас ҳамин қадар гуногуниву рангорангиро ба як қолиб иваз кардан ҳатман забон ва тафаккури моро ба якрангиву маҳдудият хоҳад кашид. Мурғи фикрро дар қафаси танг нигоҳ доштан гуноҳ аст. Илҳами баланд аз парвози озодона ҳосил мешавад.

«ЧУН» ВА «ҲАМЧУН»-ҲОИ ЗИЁДАТИ

Дар навиштаҳои имрӯза калимаҳои **чун** ва **ҳамчун** аксаран дар мавридҳои, ки ба онҳо эҳтиёҷе нест, ба қор мераванд. Чунончи, ба ин тарз:

«Онҳо амирро **ҳамчун** сояи Худо меҳисобиданд».

«Онҳоро **ҳамчун** варзишгарони боумед мешумурданд».

«Шоир бояд **ҳамчун** вориси ҳақиқии гузаштагонӣ худ бошад».

«Қаҳрамон ҳиллаи Мирзоро **чун** шӯҳӣ донист».

«Ин суҳанони ҳалвогарро **чун** лофи фурушанда шумурд».

«Ҷӯро **ҳамчун** як шахси мӯътабар медонистанд».

Агар аз ин ҷумлаҳо **ҳамчун** ва **чун** партофта шавад, оё ифодаи маънӣ ҳалале мебинад? Не, ягон ҷумла зараре намеёбад. Пас чаро ба назари муаллифон зикри **ҳамчун** ва **чун** зарур намудааст? Ҷавоби ин суол маълум нест. Тамоман маълум нест, ки **чун** ва **ҳамчун** дар чунин ҷумлаҳо чаро омадааст ва ҷӣ вазифа дорад. Модомки ин ҷо **чун** ва **ҳамчун** вазифае иҷро накардааст ва бидуни онҳо ҳам маънӣ пурра ифода мегардад, мо онҳоро зиёдатӣ мешуморем.

Аз баъзе ҷумлаҳо, ки калонтаранд, зиёдатӣ будани **чун** ва **ҳамчун**-ро пай бурдан душвортар аст. Вале ба ҳар ҳол мумкин аст. Чунончи:

«Принципи асосии эстетикаи марксист-ленинӣ санъатро на танҳо ҲАМЧУН як воситаи дарки бадеӣ, балки ҲАМЧУН воситаи асосии таъсири ғаёло мешуморад».

Аз ин ҷумла ҳама агар ҳама ду ҲАМЧУН фуруғзор шавад, боз маъно ҳамон хоҳад буд, ки ҳаёт. Аммо дар ҷумлаи зерин матлабро тамома ба тарзи дигар ба қалам овардан лозим буд:

«Танқиди адабиӣ на ҲАМЧУН як намунаи илм дар бораи адабиёт, балки ҲАМЧУН яке аз намунаҳои эҷодиёти бадеӣ ҳисобида шудааст».

Муаллиф ин ҷумларо ҳарф ба ҳарф аз русӣ тарҷума намудааст. Агар онро ба тоҷикӣ гардонем, лоақал ҷунун шакл мегирад:

«Танқиди адабиӣ на танҳо як шоҳонаи илми адабиётшиносӣ, балки як наъми эҷодиёти (ё эҷоди) бадеӣ ҳисобида шудааст».

Аз ин ҷо равшан мегардад, ки истифодаи нодаркори ҷун ва ҲАМЧУН аксаран натиҷаи тақлиди маҳз ба қолиби русӣ мебошад. Ҳама гоҳ ки ба русӣ кама меояд, баъзе рафиқон ба тоҷикӣ низ ҷун ва ҲАМЧУН-ро ба қор мебаранд. Ва ҳол он ки ба тоҷикӣ дар бисёр мавридҳо аз он худдорӣ кардан лозим аст. Аз ҷумла феълҳои шумурдан, ҳисобидан, доништан ва ғайра, ки дар мисолҳои боло омадаанд, ба тоҷикӣ ҷун ва ҲАМЧУНро бевоҳита талаб намекунанд. Ҷун ва ҲАМЧУН ба тоҷикӣ адоати ташбеҳ аст ва ҳангоме ки чизро ба чизе монанд кардан дарқор аст, ба қор меравад. Маънои ҷун ва ҲАМЧУН дар ин мавридҳо ба монанди..., ба мисли... мебошад: *Ҷун* ҷун булбул меҳонд, яъне монанди булбул меҳонд. Ё ки: *Ҷун* барои ман ҲАМЧУН падар буд—*ӯ* барои ман монанди падар буд.

Вежагии тоҷикии истифодаи ҷун ва ҲАМЧУН аз ин байти Шохин намоён аст:

Ман тиро мардуми дидан худ меҳонам,
Ту маро ҲАМЧУ сиришк аз назар андохтай.

Дар мисраъи якуми ин байт, ки бо феъли «донистан» (ба шумор овардан) омадааст, ҷун ё ҲАМЧУН нест, зеро феъли «донистан» ба маънои ба шумор овардан ҷун, ҲАМЧУН, монанди...ро талаб надорад, дар мисраъи дувум пайдо шудани ҲАМЧУ ба он сабаб аст, ки ташбеҳ сохтааст: ҲАМЧУ сиришк—монанди ашк. Он қоида, ки дар боло гуфтем: феълҳои шумурдан, ба шумор овар-

ади, ҳисобидан, ба ҳисоб овардан (гирифтан), доништан (ба маънои ба шумор овардан) **чун, ҳамчун, монанди...** ин таъло ба намекунад ва **чуну ҳамчун** фақат адоти ташбеҳ аст, аз ин байти Шохин нағз ба намоиш омадааст.

Дар «Фарҳанги форси ба русӣ» чунин ҷумлаҳоро дидем: «Шуморо дӯсти худ мешуморам», «Ҷӯро одам намешуморанд». Ошкор аст, ки ба форсии Эрон низ қоида ҳамон аст, ки ба тоҷикӣ дидем.

Барои он ки масъала равшан шавад, ин ду ҷумларо ба ҳам муқоиса мекунем:

Ман ӯро оқил медонам.

Ман ӯро ҳамчун оқил медонам.

Ин ду ҷумларо ҳамзамонони мо дар Тоҷикистон аз рӯи қоидаи русӣ ҳаммаъно меҳисобанд. Ва ҳол он ки маънои ин ду ҷумла аз ҳам хеле фарқ дорад. Маънои ҷумлаи якум ин аст, ки ман ӯро доно меҳисобам. Маънои ҷумлаи дувум ин аст: ман ба сифати як одами оқил ӯро мешиносам. Яъне ман худ оқил ҳастам ва ба ин таъло ӯро мешиносам. Яъне ҷумлаи дувум бемаънӣ ё бадмаънист ва қабоҳат дорад. Инро қаламкашҳои имрӯз бояд ба ёд дошта бошанд. Ва фаромӯш накунад, ки ҷумлаи русӣ: Я его знаю как умного человека бояд ин тавр тарҷума шавад: Ман ӯро одами оқил медонам. Ва ин ҷо ҳаргиз мавриди **ҳамчун** (ба ҷойи **как**) нест.

Аз ин рӯ, **чун** ва **ҳамчун** гоҳ ба маънои ба сифати... меояд, ки инз ба маънои ба монанди... ба мисли... хеле наздик аст. Чунончи дар ин ҷумла:

«Онҳо **ҳамчун** қаҳрамонон кор мекарданд».

Ин ҷо **ҳамчун** вазифаи муҳим дорад: барои равшан шудани ҷиғунагии қорн «онҳо» ёрмандӣ мекунад, монандии қорн «онҳо» ва қаҳрамононро ифода менамояд. Дар ин ҳолат ба ҷойи **ҳамчун** ба сифати... гуфтан мумкин аст. Чунин имкони табдил нишонаи он аст, ки **ҳамчун** дар ҷойи худ омадааст. Имкони чунин табдил дар ҷумлаҳои поин ҳам ҳаст:

«Восеъ **ҳамчун** ҳомии халқ шӯришгаронро бо далерии худ рӯҳбаланд мекард».

«У **ҳамчун** ҳаётдӯсте дар асар мавқеи махсус ишғол намудааст».

«Вай **чун** инсонии асри XX барои тақдири инсоният ҳақро масъул медонад».

Дар ҳамаи чунин мавридҳо чун ва ҳамчун зиёдаи нест ва чун як унсури зарурии ифодаи фикр хизмат мекунад. Дар айни ҳол дар чунин мавридҳо вазифаи чун ва ҳамчун ба русӣ ба вазифаи как мувофиқ меояд ва муодили он аст.

«БА ҚАЛАМ ДОДАН»

Феъли ба қалам додан дар асл ба маънои ба рӯйи қоғаз овардан, навиштан, баён кардан меояд ва ба ин маънӣ дар навиштаҳои имрӯзӣ бисёр дучор мешавад. Ба ин муносибат диққати аҳли қаламро ба се масъала ҷалб кардан меҳоям.

1. Ба қалам додан одатан на фақат ба маънои навиштан ва баёни хаттӣ, балки ба маънои тавсифу муаррифии (характеристикаи) даҳанаки низ меояд. Чунончи Раҳим Ҳошим гуфтааст: «Амир Темур худро мусулмони мӯъмин ба қалам меод». Равшан аст, ки ин ҷо навиштае дар назар нест, балки ба қалам додан ба маънои **вонамудан, вонамуд кардан** ба кор рафтааст ва сухан комилаи тобиши манфӣ дорад. Ин нуктаро бояд ҳамеша дар назар дошта бошем: **ба қалам додан** на танҳо маънои мусбат дорад, балки тобиши манфӣ ҳам метавонад дошта бошад. Аз ин рӯ, **ба қалам додан** дар «Луғати форсӣ-русӣ»-и М. А. Ғаффоров чунин эзоҳ шудааст: **ба қалам додан**—давать (дать) о кем-либо представление (одобрительное или неодобрительное). Чунонки мебинем, **ба қалам додан** на фақат навиштан аст, балки дар бораи касе тасаввуре ба вучуд овардан ва гоҳ ҳатто тасаввури нодуруст ба вучуд овардан мебошад. Дар мавриди охир маънои он аксаран вонамуд кардан аст, яъне чунон нишон додан аст, ки дар асл чунин нест. Чунин маънӣ аз ин ҷумлаи С. Улуғзода ба хубӣ намоён аст:

«Мирзо Акрами мирохур Восеъ ва ёрони ӯро «як мушт дуздон, фитнаангезон, иғвопешагон» ба қалам дод».

Дар тамоми романи С. Улуғзода «Восеъ» ба қалам додан бо чунин тобиши манфӣ ба маънои вонамуд кардан ба назар расид. Ин маъниро аз ҷумлаҳои зерини Р. Ҳодизода ҳам ба муоина мебинем:

«Онҳо ҳар зулму ситам ва беадолатиҳои иҷтимоиро хости Худо ба қалам меоданд».

«Абдулаҳад худро ҳомии илму адаб ба қалам ме-
донад».

Қаламдод кардан, ки муродифи ба қалам додан аст,
ини дар ин ҷумлаи Р. Ходизода тобиши манфӣ, яъне
маъноӣ, вонамуд карданро дорад:

«Шоирони дарбор амирро каси фозил ва шоири бе-
ҳамто қаламдод мекарданд». (Дар ин ҷумла «кас»
заъдатист).

Аммо дар ин ҷумлаи Ҷ. Икромӣ ба қалам додан
ҳаҷ маъноӣ манфӣ надорад:

«Нависанда пеш аз ҳама садҳо саҳифа меҳонаду
баъд аз саҳифа ба қалам медиҳад». Ин ҷо ба қалам
додан ба маъноӣ навиштан аст ва тобиши манфӣ надо-
рад.

Ин тарз ба маъноӣ мусбат омадани феълҳои ба қалам
додан ва қаламдод кардан ҳилофи маъноӣ аслии
онҳо нест ва аз ин рӯ, бояд мавриди эътироз қарор на-
гирад.

Бо вучуди ин мо ҳоло маҳз маъноӣ манфии онро
таъкидан гушрас кардан меҳоҳем. Имрӯз гоҳ ҳамин
тобиши манфии он ба эътибор гирифта намешавад: аз
бале ҷумлаҳо, ки бо феъли ба қалам додан омадаанд,
ба ҷойи маъноӣ мусбат маъноӣ манфӣ ҳосил мегардад
ва гоҳ маълум нест, ки муаллиф назари мусбат дорад
ё манфӣ. Бино бар ин дар истифодаи онҳо эҳтиёти
маҳсуе зарур аст.

2. Дигар чизе, ки махсусан таъкид кардан меҳоҳем,
ин аст, ки имрӯзҳо ба сабаби номуаллуме ба қалам до-
дан ва қаламдод кардан бо чун ва ҳамчун зикр ме-
нашад. Масалан, ба ин тарз:

«Хофизро чун ғазалсарои номӣ ба қалам додаанд».

Ба ин ҷумла ду эрод гирифтани мумкин аст. Аввал
ин ин ҷун зарурате надорад, онро партофтан даркор
буд. Соии ин ки ба қалам додан ҷунон омадааст, ки
гуе Хофиз ғазалсарои номӣ набуд, вале ҷунон вонамуд
кардаанд. Барои ин ки ҷунон маъноӣ ҳосил нашавад,
ҷумларо, ҷунончи, ин тарз таҳрир кардан беҳтар буд:
Хофизро ғазалсарои номӣ ба қалам гирифтаанд (ё ба
қалам овардаанд).

Чун ва ҳамчун дар ин ҷумлаҳо ҳам зиёдатист:

«Вай Бехзодро чун навовар дар санъати миниёту-
рии Шарқ ба қалам медиҳад».

«У руҳониёро ҳамчун вайронкунандагони қонун-
ҳои шарият ба қалам додааст».

«Уро ҳамчун шахси ғарибнавоз ба қалам медиҳад».

«Ман наметавонам ин образҳои бадеиро ҳамчун шахсони боақл ва бофаросат ба қалам диҳам».

Сарманшаъ ва сабаби дар чунин ҷумлаҳои имрӯза пайдо шудани **чун** ва **ҳамчун** маълум нест. Вале ҳамин чиз маълум аст, ки **ба қалам додан** асрҳо боз бидуни **чун** ва **ҳамчун** меомад ва имрӯз ҳам дар ин соҳа ба «навпардозие» эҳтиёҷ нест. Агар **чун** ва **ҳамчун** дар ин гуна мавридҳо вазифаи махсусе медошт ва маънои ҷумларо дигар мекард, дар бораи зарурати он ҷойи шубҳа наменонд. Азбаски чунин нест, мо онро бори нолозиме медонем, ки аз китфи сухан партофтан беҳтар аст.

3. Дар навиштаҳои имрӯза ғаъол шудани **ба қалам додан**, албатта, айб нахоҳад буд. Зиеда аз ин, истифодаи чунин таъбирҳои маҷозии дорои бадеият ҳусни суханро афзоиш медиҳад. Ба ин муносибат ба ҳамин чиз диққат ҷалб кардани будем, ки **ба қалам додан** муродифҳои бисёре ҳам дорад. Чунончи **ба қалам гирифтани**, **ба қалам овардани**, **ба қалам даровардани**, **ба қалам омадани**, **ба қалам рафтани**, **ба қалам боздодани**, **зери қалам овардани** ва ғайра. Агар хато накунем, ин феълҳо дар маънии тобиши манфӣ надоранд. Инро аз мисолҳои поин фаҳмидан мумкин аст:

Дар қалам овард Ҳофиз қиссан лаъли лабаш,
Оби ҳайвон меравад ҳар дам зи ақломам ҳанӯз.

Ҳофиз

Бардошт ба девони саховат қалами ҷуд,
То номи қаримон ҳама зери қалам овард.

Муиззӣ

Бахшиёни изом, ки лашкариёни хоса ва сипоҳ ва умаро ва мансабдоронро ба шумор дароварданд, даҳ ҳазор кас **ба қалам даромаданд** («Таърихи Ҷаришта»).

Чунин ба мулоҳиза меояд, ки дар навиштаҳои имрӯза истифодаи шудани ин гуна таъбирҳои рехта ғаномандии забони адабии ҳозираро афзун хоҳад кард. Баръакс, фақат ё бештар бо феъли **ба қалам додан** маҳдуд шудани қаламронҳои имрӯзӣ нишонаи он аст, ки сарватҳои бепоёни забонро нағз истифода намекунем ва аз онҳо бо андаке қаноат мебарзем. Дар маънавият, дар забон он ҷо, ки имконият фаровон аст, бо

нивако киноат кардан баробари он аст, ки нонро пеш-
ни- анем.

ГАЙР АЗ «ГУЗАРОНИДАН» ҲАМ ФЕЪЛЕ ҲАСТ Ё НЕ?

Ҳамоно ки рӯзномаҳои тоҷикиро аз назар мегузарон-
дан ғайри радио мешунавем ва ё намоиши телевизионро
тамошо мекунем ва ё ки китобҳои тарҷумаро мутолиа
мекунем, тоҳо тасаввуре пайдо мешавад, ки гӯё дар
табиати тоҷикӣ гайр аз феъли гузарондан феъле нест.
Ҳамоно матбуот кӯшиш мекунад, ки ҳамаи ҷумла-
ҳои бо «гузарондан» сохта шавад, ҳамаи матлаб-
ҳо ба ҳамин феъл адо гардад. Онҳо ин феълро ҷунон
дӯст доштаанд, ки ҳамаи феълҳои дигарро ба бойгонии
табиати гузарондан ва ҳокимияти мутлақро ба дасти ҳа-
маи феъл додани ҳастанд.

Иттиҳоди тоҷик намегӯяд, ки «ман шудгор гу-
заронишам», аммо ахли матбуоти мо мегӯянд. Онҳо
«шудгор кардан»-ро қариб фаромӯш кардаанд ва фа-
қат тодтоде ба хотир меоранд.

Иттиҳоди тоҷик нагуфтааст, ки «ман имрӯз ҷомашӯӣ
мегузаронам». Аммо муаллифону муҳаррирони мо ҳа-
маи таърир мегӯянд ва эҳтимол хурсанд бошанд, ки аз
таърир муҳаррири «ҷомашӯӣ кардан» гурехта, феъли
таърифро ба ҷомашӯӣ намулдаанд.

Аз он ҳама ибораҳои феълии аҷибу ғариб, ки бо
феъли «гузарондан» сохта шудаанд, чанд мисол овар-
дан мехоҳем: сиёсат гузаронидан: «Онҳо сиёсати боз
зам бештар беҳаёёнаи хучумкунӣ гузаронданд». «Онҳо
ба роҳи гузарондани сиёсати бетарафӣ гузаштанд»;
ҳисобот гузарондан: «Ҳисоботе, ки 20 январ гузарон-
да шуда буд...»; роҳ гузарондан: «Ҷ роҳи мустамлика-
дориро мегузаронад»; ҷанг гузарондан: «Воситаҳои
гузарондани ҷангро нест кардан лозим аст»; ракета-
сардиҳи гузарондан: «Ракетасардиҳӣ гузаронда меша-
вад»; ҳабскунӣ гузарондан: «Ба ин ҷо омадаанду боз
афғонкунон ҳабскунӣҳо мегузарондаанд»; хароҷот гу-
зарондан: «Ҳамоно хароҷот аз ҳисоби он маблағҳои
гузаронда мешавад, ки...», қор гузарондан: «Қори бу-
зург гузаронда шуда истодааст», «Қорҳои пармакунӣ
гузарондан лозим аст»; «Дар республика қори зиёде
гузаронда шудааст»; парвоз гузарондан: «Плани гуза-
рондани парвозҳои разведкавӣ тартиб дода шудааст»;

лотерея гузарондан; «Лотереяи пулию молӣ гузаронда шавад»; кишт гузарондан: «Чор маротиба такроран кишт гузаронд»; ҷамъоварӣ гузарондан: «Ҷамъоварини машинии пахтаро чӣ тавр гузарондан лозим аст?» ва ғайра ва ҳоказо.

Эҳтимол баъзе рафиқон пайдо шудани ин феълҳои навро пешрафти муҳим ва тараққиёти забони тоҷикӣ ҳисоб кунанд, вале дар назари мо ҳамаи инҳо аломати очӣ ва аз имкониятҳои фаровони забони мо истифода карда натавонистан аст. Ҳар яке аз ҷумлаҳои ин, ки мо дар боло овардем, як ранги дигар сохта, ҷумлаҳои гуногун, ки яке ба дигаре монанд набошад, тартиб додан мумкин буд.

Чунинчи ҷумлаҳои болоро лоақал ба ин тарз таҳрир кардан мумкин аст: «Онҳо сиёсати бешармонатари ҷамлаву ҳуҷумро пеш гирифтанд»; «Онҳо ба роҳи сиёсати бетарафӣ даромаданд»; «У мақсадҳои мустамликаҳои ҳонаро пеш меронад»; «Воситаҳои ҷангро нест кардан лозим аст»; Мушак сар дода мешавад»; «Тамоми хароҷот аз ҳисоби он маблағҳои хоҳад буд, ки...»; «Қорҳои бузург анҷом ёфта истодааст»; «Қорҳои зиёде карда шудааст»; «Парма кардан лозим аст»; Нақшаи парвозҳои разведкавӣ тартиб дода шудааст»; «Лотерея бароварда шавад»; «Чор мартаба такроран кишт кард»; «Пахтаро бо мошини чӣ тавр ҷидан лозим аст» ё «Ҷамъоварини мошинии пахтаро чӣ тавр анҷом додан даркор аст» ва ғайра.

Албатта, ман ин таҳрири худро беҳтарин таҳрире ҳисоб намекунам ва фақат барои мисол овардам. Фақат гуфтани ҳама, ки дар ҳамаи он ҷумлаҳои феълҳои «гузарондан»-ро қор фармудан мумкин нест, ин феъл аз ҳамаи он мазмунҳои бегона аст. Қасе, ки андаке аз забони тоҷикӣ хабар дорад, он феълҳои «хароҷот гузарондан», «ҷанг гузарондан», «парвоз гузарондан» ва ғайраро ҳаргиз қабул карда наметавонад. Онҳо ғушҳарошанд ва маъно надоранд.

Адади таркибҳои, ки бо «гузарондан» сохта шудаанд, бо он чанд мисол, ки дар боло овардем, маҳдуд намешавад. Шумораи ин гуна таркибҳои хеле зиёд аст ва рӯз то рӯз афзуда истодааст. Агар ғӯем, ки ҳоло дар матбуоти мо маъмултарини феълҳои ҳамаи феълҳои «гузарондан» аст, мувофиқа намешавад. Ана бинед, ки боз чӣ феълҳои сохтаанд: тадбир гузарондан, амалиёт гузарондан, фаъолият гузарондан, гуфтушунид гузарон-

дан, маърака гузарондан, тафтиш гузарондан, воҳӯ-
ри гузарондан, сӯхбат гузарондан, машварат гузарон-
дан, ташвиқот гузарондан, иттиҳоб гузарондан, тад-
қиқот гузарондан, намоиш гузарондан, дарс гузарон-
дан, таҷриба гузарондан, хониш гузарондан, бозӣ гу-
зарондан, ишғо гузарондан, шабнишинӣ гузарондан ва
мисол оғзо. Хуллас, ки қариб исме намондааст, ки
онро ба «гузарондан» часпонда, феъли наве насохта
бошад.

Дар забони адабӣ ва халқии тоҷикӣ баъзе таркиб-
ҳои феъли ҳаст, ки бо феъли «гузарондан» сохта шуда-
аст. Масалан, иборае ҳаст, ки мегӯянд: «Ҷ охир гапаш-
ро гузаронд». Асли ин ибора гап гузарондан аст. Ба
замини қисс фикр гузарондан, раъй гузарондан низ ома-
дааст.

Дар ин таркибҳои халқӣ феъли «гузарондан» ба
заҳри ва бо азоб воқеъ шудани қореро ифода мекунад.
Ин гуна тобиши маъно дар баъзе таркибҳо (чунончи
нуз гузарондан) фақат гоҳ дида шавад ҳам, дар баъ-
зе таркибҳо (масалан, дар гап гузарондан, фикр ва
раъй гузарондан) нақши асосӣ дорад: гап гузарондан—
ин ибороти махсус гап маъқул қунондан аст.

Ин маъно аз баъзе ибораҳои дигари халқӣ ҳам ди-
да мешавад. Масалан, дар ҷумлаҳои гуфтугӯи «тӯй-
ро гузаронем» ё «маъракаро ҳарчӣ бечанҷол гузарон-
дем» маънои фориг шудан, паси сар қардан ҳис мегар-
дад. Дар нақти ба тӯй таклиф қардани касе дар хати
тӯй таъминан чунин менавиштанд: «Як муҳимми хайр
дорем, ҷитимос ин аст, ки омада онро гузаронед», яъ-
ни заҳмати омадан ва дар тӯй иштирок қарданро ба ӯх-
да гирид, яъне ин ҷо ҳам андаке маънои заҳмат ва
азоб қашндан ҳаст. Ё ба мӯйсафедони қордони маҳал-
ла муроҷиат қарда мегӯянд: «Илтимос дорем, ки тӯйи
моро гузаронда диҳед». Дар ин ҷумла ҳам маънои заҳ-
мат қашндан то андозае ба назар гирифта шудааст.

Маънои паси сар қардан аз ин ҷумлаи Айнӣ ҳам
фаҳмида мешавад: «Давраҳои охирини айёми таҳсили
мадрасагии худро мегузаронид».

Албатта, феъли «гузарондан» ҳама вақт ин гуна
маъно намедихад, балки маъноҳои дигар ҳам дорад,
азки тобиши маъноии мазкур яке аз хусусиятҳои му-
ҳими он аст.

Ин хусусияти муҳимми таркибҳои оро, ки аз як исм
ва феъли «гузарондан» сохта шудаанд, фаромӯш қар-

дан лозим нест. Албатта, дар сурате, ки чунин маъни-
еро ифода кардан лозим аст, аз исмҳои дигар ҳам бо
феъли «гузарондан» таркибҳои нав сохтан ҷоиз буда-
гист. Лекин аксари таркибҳои, ки мо аз матбуоти им-
рӯза овардем, чунин маъниро доро нестанд. Бино бар
ин дар он таркибҳои феъли «гузарондан» ҷоиз нест, зе-
ро ҷойи феълҳои дигар—феълҳои «кардан», «намудан»,
«сохтан» ва мисли инҳоро гирифтааст.

Ибораҳои, ки дар боло аз матбуот зикр шуда бу-
данд, аз назар гузаронем, мебинем, ки бештари онҳо-
ро бо феъли «кардан», «намудан», «сохтан» ва як қис-
машонро бо феълҳои дигаре тартиб додан лозим аст.
Масалан, шакли аслии тоҷикии онҳо гуфтушунид кар-
дан, ташвиқот кардан, шабнишинӣ кардан ва ғайра
мебошад. На танҳо баъзе ходимони матбуот, балки
баъзе зиёӣёни дигар ҳам ҳастанд, ки дар сухан ба ҷойи
сӯҳбат кардем, ё тафтиш кардем ва мисли инҳо акса-
ран сӯҳбат гузарондем, тафтиш гузарондем мегӯянд.
Ва ҳол он ки дар ин маврид феъли «кардан»-ро бо
феъли «гузарондан» иваз намудан зарурате надорад.
Агар ин ҷо феъли «кардан» ё «намудан» аз адои маъ-
нӣ очиз меомад, ба ҷойи он феъли дигар ҷустан ҷоиз
буд.

Ин дӯлобҳои, ки дар истеъмоли феъли «гузарон-
дан» рӯй додааст, низ асосан гуноҳи тарҷумонҳост.
Баъзе тарҷумонҳо ҳар ҷо, ки феъли *проводить* ё *про-
вести* мебинанд, «гузарондан» тарҷума мекунанд. Ва
ҳол он ки феъли *провести* дар луғати С. И. Ожегов 10
маъно дорад ва байни ин маъноҳо фарқи калоне ҳаст.
Аммо баъзе тарҷумонҳо ин фарқҳоро ба назар намеги-
ранд. Онҳо «провести собрание»-ро «маҷлис гузарони-
дан» тарҷума кунанд, «провести линию»-ро ҳам (хоҳ
«линия» ба маънои хат бошад, хоҳ ба маънои роҳу
равиш ва ақида), бо «гузаронидан» тарҷума кардан ме-
гиранд, ки дар натиҷа таркибҳои бемаъние аз қабил
роҳ гузарондан ҳосил мешавад.

Медонем, ки дар забони тоҷикӣ феъли роҳ гузарон-
дан мавҷуд аст, лекин маънои он роҳу равишро пеш
гирифтани фикру ақидаеро пеш бурдан нест, балки роҳ
сохтан, аз ҷое ба ҷое роҳ кушодан аст. Масалан, аз са-
ри кӯҳ роҳ гузарондан—яъне бо азоби бисёр дар ағбае
роҳ сохтан аст. Модомки ин ибора дар забон маънои
муайяне дорад ва ин маъно ба мантиқи феъли «гуза-

иниҳо мувофиқ аст, мо чӣ ҳақ дорем, ки худсарона
назири дигаре ба он диҳем?

Инро таркибҳои навро, ки аз як исм ва феъли «гуза-
рондан» сохта шуда, мафҳуми навро ифода мекунамд,
ташвиқ дар забони тоҷикӣ ҳуқуқ доранд. Пеш аз ҳа-
ма таркибҳои **конфаронс гузарондан, консултатсия гу-**
зарондан ва мисли инҳо аз ҳамин қабиланд. Мумкин
аст, ки интибаъд адади ин хел феълҳо зиёдтар шавад.
Дар ин сурат агар маънои феъли «гузарондан» ба маъ-
нои ин таркибҳои феълӣ нав зид набошад, албатта,
ин таркибҳои нав боиси ғаномандии забон ва афзудани
ташвиқ он хоҳад гардид.

Мушмули дар истифодаи феъли «гузарондан» хеле
ташвиқ шуда, ҳар дафъа мувофиқи маврид амал кар-
дан лозим аст ва қорре кардан дарқор аст, ки ин феъл
маврид чӯи феълҳои дигарро нагирад, ҳамеша маъ-
нои худро ифода ва вазифаи худро адо намояд.

ФЕЪЛИ ЁВАРИ «КАРДАН»

1

Чунинки дар боло дидем, он ҷо, ки феъли «кардан»-
ро бар фармудан лозим аст, қаламдастҳои мо аз он
назири мекунамд ва ба ҷояш феъли «гузарондан»-ро
ташвиқ. Аммо баръақсе бисёр вақтҳо бемавқеъ ома-
дани феъли «кардан» низ дида мешавад.

Дар матбуоти мо феъли ёвари «кардан»-ро аз ҳад
ташвиқ фармоианд, дар бештари мавридҳои, ки мақ-
сади ба ин ғайа ҳам адо кардан мумкин аст, онро
бар мекунамд, ки дар натиҷа ҷумла вазнин мешавад
ва ҷумлаҳо аз даст медиҳад.

Дар ҷумлаҳои, ки аз қабилҳои ҷумлаҳои зеринанд,
феъли «кардан» зиёдатиш:

«Инро **яқро карда шуд**»; «Ин масъала ҳал **карда**
шуд»; «Чунин тартибот **ҷорӣ карда шудааст**»; «Таклиф
«**бура карда шуд**»; «Ин масъала муҳокима **карда шуд**»;
«бораҳои «**асарҳои тавсия кардашуда**», «маблағи пеш-
ини **кардашуда**», «қарори тасдиқ **кардашуда**», «замин-
ҳои «**ибри кардашуда**», «шеърҳои **интиҳоб кардашуда**»
ва ғайра.

Агар ба ин ҷумла ва «бораҳо «карда»-ро партоем,
дигар маъно дигар мешавад? Дар назари мо ҳеҷ дигар

намешавад. Пас, муаллифон бо чӣ мулоҳиза ин ҷо зикри феъли «кардан»-ро зарур донистаанд?

Ҳоло дар байни як қисми аҳли қалам ақидае пайдо шудааст, ки гӯе агар дар ин мавридҳо феъли «кардан»-ро наорем, феъли асосӣ ба феъли маҷхул (пассив) табдил намеёбад. Ба ақидаи ин рафиқон, агар «план иҷро шуд» гӯем, гӯе ин ҷумла ҷуниб маъно дорад, ки план худ ба худ иҷро шудааст, агар «душман мағлуб шуд» гӯем, гӯе душман худ ба худ мағлуб шудааст. Барои ин ки ин ҷумлаҳо худ ба худ иҷро шудани план ё худ ба худ мағлуб шудани душманро нафаҳмонад, ба фикри он рафиқон, ин ҷо як феъли «карда» илова намудан даркор аст.

Ин ақида чандон дуруст нест. Он рафиқон мантиқи ҷумла ва мантиқи қонунҳои забонро ба назар намегиранд. Аз ҷумлаи «план иҷро шуд» худ аз худ маълум аст, ки планро касе иҷро кардааст ва бино бар ин он план иҷро шудааст. Маънои ҷумлаи «душман мағлуб шуд» низ ҳамин аст, ки ӯро мағлуб кардаанд. Ин мазмун аз мантиқи сухан маълум аст.

Дар забони тоҷикӣ бисёр вақтҳо феъли маҷхул (пассив) вазифаи феъли маълум (актив)-ро иҷро мекунад. Ин аз хусусиятҳои муҳимми забони тоҷикӣ ва баъзе забонҳои эронист.

Ҷунонки маълум аст, дар забони тоҷикӣ феъли маҷхул бо ёрии феъли «шудан» сохта мешавад: ҳонд—ҳонда шуд, навишт—навишта шуд, гуфт—гуфта шуд... Лекин баъзе феълҳо аз ин қоида истисно шудаанд. Аз он ҷумла феъли «кардан» аз ин қоида мустасно аст. Шакли маълуму маҷхули ин феъл мувофиқати дастурӣ (грамматикӣ) не, балки мувофиқати вожгонӣ (лексикӣ) дорад. Бино бар ин аз феъли «кард» шакли маҷхул бештарин «карда шуд» не, балки ҳуди «шуд» мебошад. Дар ин сурат илова намудани «карда» зарурате надорад.

Аз забони адабии имрӯза бисёр мисолҳои овардан мумкин аст, ки шакли маҷхули феъли кардан бидуни ҳуди карда ва фақат бо шудан ифода ёфтааст.

Ҷунончи ин ҷумлаи Айниро бинем: «Фардо пагоҳонӣ ҳукм иҷро хоҳад шуд». Ин ҷо «иҷро шудан» шакли маҷхули феъли «иҷро кардан» аст, яъне ҳуди «кардан» афтодааст. Агар ин ҷумларо аҳли матбуоти имрӯзаи мо тартиб медоданд, албатта, «карда» илова намуда, «иҷро карда хоҳад шуд» мегуфтанд.

Ҷумлаҳои зерини Айни ҳам аз ҳамин қабиланд: «Ду

хучраи меросӣ дар байни ду бародар тақсим шуд»; «Ман ҳам дар он тӯй барои хизмат кардан даъват шуда будам»; «Бародаронам дар вақти аз тарафи русҳо ӯшғол шудани Ӯротеппа ба Бухоро кӯчидаанд».

Феъли маҷхули ҳамаи ин ҷумлаҳо феълҳоеанд, ки аҳли матбуоти имрӯза одатан ба онҳо як «карда» илова менамоянд, аммо Айнӣ ин корро накардааст.

Гоҳ дар ҷумлаҳои устод Айнӣ ҳам «карда»-и барзиёд дида мешавад. Чунончи ин се ҷумларо мулоҳиза намоем: «Аз рӯйи одати дарсхонаҳои Бухоро дар ҳаргӯҳе... як нафарашон қорӣ ҷамоа таъин мешуд. Қориёни ҷамоа одатан аз муллозодаҳо таъин карда мешуданд... Дар ҷамоаи мо Ғафурҷон-махдум... қорӣ таъин шуд». Ин ҷо дар хабари ҷумлаи дувум «карда» зиёдатиш. Зиёдатӣ будани он аз он ҷо маълум аст, ки дар ҷумлаи якум ва севум айнӣ матлаб аз ғайри «карда» адо шудааст. Бино бар он дар ҷумлаи дувум низ онро зикр накардан мумкин буд.

Фаромӯш набояд кард, ки агар аз феъли кардан шакли маҷхул ҳосил намудан лозим ояд, гоҳ зикри карда зарур аст. Баъзан то «карда»-ро зикр накунем, мақсад ифода намеёбад, он гоҳ аз «карда» гузир нест ва зикри он ҳатмист.

Чунончи агар аз ҷумлаи зерин «карда» партофта шавад, маънои ҷумла тағйир меёбад: «Гунаҳгор ба шутур савор карда шуда дар шаҳр гардонда шавад» (С. Айнӣ). Ин ҷумла ду хабар дорад: «савор карда шуда» ва «гардонда шавад». Азбаски хабари дувум феъли маҷхул аст (ва ба шакли маҷхул омадани он зарур аст), ҳатман ба шакли маҷхул омадани хабари якумро тақозо намудааст. Агар аз хабари якум «карда»-ро тарк менамудем, маъно нуқсон медид, зеро номаълум мемонд, ки дар вақти сангсор худӣ гунаҳгор ба шутур савор мешавад ё касе ӯро савор хоҳад кард. Ва ҳол он ки маъсалаи ин ки худӣ гунаҳгор савор мешавад ё ӯро бо зӯр савор мекунад, ин ҷо аҳамияти махсус дорад ва онро таъкид кардан лозим аст. Он «карда» ба назиған таъкиди махсус омадааст, агар онро партоем, таъкид аз байн меравад.

Аз ҷумлаҳои зерини Айнӣ ҳам «карда»-ро фуруғдор намудан мумкин нест: «Қойнамози маллае бар бодон ҷор қабат кӯрпачаи серпахта паҳн карда шуда буд»; «Нусхаҳои он шеърҳо... аз тарафи худам нест карда шудаанд».

Бояд таъкид кунем, ки устод Айнӣ гоҳ аз ҳамин гуна ҷумлаҳо ҳам «карда»-ро партофтааст. Вай дар ҷумлаи боло «ҷойнамоз паҳн карда шуда буд» гуфта бошад, дар ҷойи дигар чунин ҷумла сохтааст: «Дар рӯи болохона як намади чиркин паҳн шуда буд». Чунончи мебинем, ин ду ҷумла аз ҷиҳати маънӣ ва сохт аз якдигар ҳеҷ фарқ надоранд, вале дар ҷумлаи дувум «карда» нест. Пас ҳатто дар сурате ки гӯё истифодаи «карда» ҳатман зарур аст, аз баҳри он гузаштан мумкин будааст.

Ибро бояд фаромӯш накунем. Бояд дар хотир дошта бошем, ки «карда» суханро одӣ ва ҷумларо вазнин мекунад. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар забони адабии классикӣ чунин ҷумласозиҳои бо «карда» қариб тамоман дида намешавад, фақат гоҳ-гоҳе банудрат ба назар мерасад. Оро, чунончи, дар ин ҷумлаи Исмоили Ҷурҷонӣ («Захираи хоразмшоҳӣ») мебинем. «Он лафз ба тозӣ ёд карда омад». Ин ҷо «ёд карда омад» ҳамоно ба ҷойи «ёд карда шуд» истифода гардидааст. Дар ин маврид ҳам муаллиф аз «карда шуд» худдорӣ намуда, барои аз он гурехтан роҳе ҷустааст ва «карда омад»-ро сохтааст.

Дар яке аз номаҳои Ҷомӣ, ки дар «Маҷмӯаи мурасалот» гирд омадаанд (номаи № 145), низ фикри «фармояд, ки (фармон) имзо карда шавад» ба назар расид. Аз гузаштагон чунин мисолҳоро ками дар кам ёфтан мумкин аст.

2

Аммо имрӯз қаламқашҳои мо ба «карда» чунон олат кардаанд, ки бе он гап зада ва қалам ронда наметавонанд. Аз ин рӯ, чун андешаҳои мо дар бораи нолозим будани аксари «карда»-ҳо ҷоп шуд, ҳама онро бо ҳайрат пешвоз гирифтанд. Хусусан тааҷҷуби забоншиносон ҳадду қанор надошт. Зеро эроде, ки дар бораи истифодаи нолозими «карда» ҳаст, нисбат ба яке аз қоидаҳои асосии грамматикаи имрӯза шубҳа қардан аст. Оре, мо итминон дорем, ки дар дастурҳои ҳозира қоидаҳои сунъии беасос, қоидаҳои, ки аз рӯи принципи «ҳар чӣ пеш ояд, хуш ояд» тартиб дода шудаанд, қам нестанд. Онҳо дар натиҷаи назари танкиди роҳи таъмоман фаромӯш қардани баъзе забоншиносон ба миён

омадаанд. Ба хоҳиши вазифаҳои амалии инкишофи забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ баъзе аз он қоидаҳоро аз нав аз назар гузаронем, беҳтар аст. Яке аз онҳо, ки навназарӣ меҳаҳад, қоидаи феъли ёвари «қардан» мебошад.

Забоншиносон ба эродҳои қамина ҷавоб гуфтанд ва барои ифодаи мафъулият хатман зарур будани иштироки «қардан»-ро таъкид намуданд, вале чунин ба назар мерасад, ки дар ҷавоби онҳо далелу бурҳони тозае мавҷуд набуд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Р. Ғаффоров дар охир чунин таклифе пеш ниҳод: Ин шакл... бигузор бо муродифи худ—дар иҷрои вазифаи шакли мафъул омадани шакли фоида ба тарзи мувозӣ истеъмоли шудан гирад». Ва илова намуд: «Гузашти рӯзгор худ муайян хоҳад кард, ки ба хоҳири нигоҳ доштани сабуки ва ҳусни ҷумла тарк намудани он аз забон хатмист ё не».

Ба фикри мо, ба чунин фикр омадани яке аз забоншиносони намоёни мо, яъне ба тарки «қарда» қисман розигӣ додани ӯ худ муваффақияти қалонест. Ин ҷо барои мо эътироф шудани баробарҳуқуқии ҳар ду шакл ҳеле муҳим аст. Аз ин эътироф умеде пайдо мешавад, ки шояд дар оянда боз як қадам пеш гузошта ва ғайр аз баъзе мавридҳо дар аксари ҳол зарурат надоштани «қарда» низ эътироф гардад.

Лекин ҳамаи масъаларо ба рафти худӣ ба худии покнаҳо ва мурури замон вогузоштан лозим нест. Ба умеди ин, ки масъала худ ба худ ҳал мешудагист, набояд нишаним. Моҳияти масъаларо ба навқаламон ва допишҷӯён ҳаматарафа ва ғаштаву барғашта фаҳмондан даркор аст, то ки аз рӯйи огоҳӣ ақидае пайдо кунанд ва ин ақида ба қадом тараф ки майл дошта бошад, он тарафро гиранд.

Р. Ғаффоров ба ин муносибат боз гуфтааст: «Феъли ёвари қардан яке аз воситаҳои фарқкунандаи забони миллии тоҷикӣ аз забонҳои дигари эронист. Бинобар ин ки вай дар дигар забонҳои эронӣ қор фармуда наменашавад, аз забони тоҷикӣ соқит намудани онро тақлиф намудан низ дуруст нест».

Ин ҷо дахл шудани масъалаи ҳусусиятҳои, ки забони миллии тоҷикиро аз дигар забонҳои эронӣ фарқ мекунонанд, инчунин хоҳиши эҳтиётқорона наздик шудан ба ин ҳусусиятҳо ҳеле муҳим аст. Мо ҳам таъкид қардани меҳаҳем, ки аксари махсусиятҳои забони тоҷикӣ

решаҳои таърихӣ дошта, аз худхоссагии инкишофи таърихии забони тоҷикони Осиёи Миёна—Мовароуннахру Хуросон сар задаанд. Онҳо ҳама чигунагии роҳҳои тараққии таърихии мардуми моро нишон медиҳанд ва агар аз онҳо даст кашем, аз як қисми таърихи худ, аз ҷанбаҳои хоси ҳаёти маънавии худ чашм хоҳем пӯшид. Инро махсусан таъкид кардани мо аз он сабаб аст, ки ҳоло хоҳиши аз миён бардоштани он чӣ, ки забони адабии имрӯзаи тоҷикиро аз дари Афғонистон ва форсӣ фарқ мекунонад, дар дили баъзе рафиқон пайдо шуда истодааст. Албатта, мо байни забони тоҷикӣ ва дари Афғонистон ва форсии Эрон, ки ҳар се як забонанд, бояд садди Чин набардорем, аммо кӯшише дар роҳи нест кардани фарқи онҳо низ кори нодуруст хоҳад буд. Чунонки чархи таърихро пас гардондан мумкин нест, ба кулӣ аз байн бурдани он фарқҳо ҳам имконнопазир аст.

Лекин масъалаи феъли ёвари **кардан** ранги дигар дорад. Ин фарқи таърихӣ нест. Баръақс, агар ба масъала таърихан нигоҳ кунем, аз ин ҷиҳат миёни се шохҳои тоҷикӣ, форсӣ ва дари фарқе ба назар намерасад. Фарқ, асосан дар муддати 30—40 соли охир пайдо шуд. Вале асли гап дар ин нест, ки мобайни ин забонҳо дар ин масъала фарқе буд ё не ва агар бошад, кай пайдо шуд. Ҷони гап он аст, ки феъли ёвари **кардан** дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ дар бисёр мавридҳо аз ғайри зарурате ба қор меравад, яъне тамоман зиёдатист. Пас қатъи назар аз он ки чунин истифода шудани феъли **кардан** дар забони имрӯзаи форсӣ ва дари дида мешавад ё не, дар тоҷикӣ аз он даст кашидан беҳтар аст. Ин зарурат фақат барои аз як сарбории нодаркор халос шудан пеш омадааст.

, Агар ин заруратро амиқ дарк кунем, дар мавридҳои муайян тарзҳои гуногуни ифодаи фикрро ёфтани мумкин аст. Яке аз ин тарзҳо ба шакли феъли маълум ифода намудани фикр, яъне бо феъли муайяншахс сохтани ҷумла аст. Чунончи, ба ҷойи «Тартибу интизом **барқарор карда шуд**» «Тартибу интизомро **барқарор карданд**» гуфтан мумкин аст. Дар ин сурат шакли шахси феъл муайян бошад ҳам («**барқарор карданд**»—ҷамъи шахси севум, яъне онҳо), маънаи муайян нест ва онро аз қарина ба маънои феъли номуайяншахс ҳам фаҳмидан мумкин аст.

Дар баъзе мавридҳо на танҳо «карда», балки «кар-

на шударо ҳам фуруғузор кунем, маъно халал намеё-
над. Чунончи дар ин ҷумла: «Идораҳои мазкур вази-
фадор карда шудаанд, ки...» Ин ҷо «вазифадоранд, ки...»
гуфтаи мумкин буд. Ё он ҷумларо чунин тағйир додан
таъҷибовар аст: «Ба зиммаи идораҳои мазкур вазифа гу-
зашта шудааст, ки...» Ё ки: «Дар назди идораҳои маз-
кур вазифае истодааст, ки...» ва ҳоказо. Дар ҳамаи ин
ҷумлаҳо маъно як аст.

Ҳуддае хабархое, ки бо «карда шуд» («карда ша-
вад» на таъйир) сохта шудаанд, аксаран аз ҷумлаи қо-
либҳои дурушти суғӣ мебошанд, ки ба назари камии-
на, роҳҳои гуногуни ҳалосӣ аз онро ҷустан зарур аст.

Ҳаминро ҳам қайд кардан даркор аст, ки он ҷӣ дар
хусуси феъли «кардан» гуфта шуд, ба баъзе феълҳои
дигар ҳам дахл дорад. Гоҳо ба ҷойи «кардан» ягон феъ-
ли дигар, масалан «гардондан»-ро мегузоранд ва аз он
шакли маҷхул месозанд, ки дар натиҷа ҷумлаи ваз-
иш на таъйиртабиӣ ҳосил мегардад. Чунончи дар ми-
солҳои зерин асосан бо мақсади ин ки феъли маҷхул
ба даст ояд, ҷумлаи нусуфтае тартиб додаанд:

«Дарёи Нил мутеъ гардонда шуд». Дурусташ: «му-
теъ шуд».

«Ватани байдилхалқиро мӯтадил гардондан ло-
зим аст». Дурусташ: «ба эътидол овардан лозим аст».

«Созишнома ба имзо расонда шуд». Дурусташ: «ба
имзо расид» ё «имзо шуд».

«Баъди торумор гардонда шудани душман сулҳнома
бастанд». Дурусташ: «баъди торумор гардидан (шу-
дан) и душман сулҳ бастанд».¹

3

Ин ҷо боз ба як ҷиҳати дигари масъала диққат ҷалб
кардан мехоҳем.

Гоҳ дар он ҷое, ки лозим аст, феъли «кардан» (ё «на-
мудан» ва дигар муродифҳои он)-ро кор намефармоянд,
ки ин ҳам, албатта, нодуруст аст.

Масалан, чунин ҷумла сохтаанд: «Барои барқарори
он ҷангалҳо садсолаҳо лозим аст». Дар ин ҷо баъд аз

¹ Ибораи сулҳнома бастан ҳам дуруст нест ва ба ҷойи сулҳ бас-
тан омадааст. Сулҳнома ҳуҷҷатест, ки дар вақти ба сулҳ омадани
ду тараф тартиб дола мешавад, яъне коғазест, ки онро имзо ме-
созанд. Дар ин маврид нисбат ба ҳуҷҷат ва коғаз феъли «бастан»
ҷангон муносиб нест.

«барқарор» феъли ёвари «кардан» намерасад, ҳатман «барқарор кардани...» ё ки «барқарории...» гуфтан даркор буд. Худи «барқарор» маънои амалро фаҳмонда наметавонад ва барои ин ки амалро ифода кунем, феъли ёвари «кардан» ё ягон муродифи он зарур аст.

Аз чӣ сабаб бошад, ки аксаран «бунёд»-ро ба ҷойи «бунёд кардан» ба кор мебаранд ва чунин ҷумлаҳо бисёр ба мушоҳида меояд.

«Дар бунёди хирмани колхоз ҳисса гузоштанд»; Онҳо дар бунёди ҳаёти нав ҳамнафаси моанд»; «Ин тарафи муваффақиятҳо дар роҳи бунёди ҷамъияти нав мебошад» ва ғайра.

Дар ин ҷумлаҳо «бунёд» ба ҷойи «бунёд кардан» омадааст, ки ҳаргиз дуруст нест. Охир маънои «бунёд» чист? «Бунёд» таҳкурсии ва асос аст (ниг. «Фарҳанги забони тоҷикӣ»). Пас агар дар ҷумлаҳои боло «бунёд»-ро ба «таҳкурсии» ё «асос» иваз кунем, гапи бемаънӣ ҳосил мешавад. Масалан, «дар таҳкурсии хирмани колхоз ҳисса гузоштан» чӣ маънӣ дорад? Маънӣ надорад.

Барои ин ки ҷумлаҳои боло ислоҳ шавад, ҳаминро ба назар гирифта даркор аст, ки «бунёд» исм аст, амалро ифода намекунад ва ба ҷойи феъл омада наметавонад. То аз «бунёд» феъл насозем, яъне «бунёд кардан» нагӯем, дар ҷумлаҳои боло матлаб ҳосил намешавад. Бунёд кардан сохтан, ба вуҷуд овардан аст. Аз ин рӯ, дар ҷумлаҳои боло «бунёд кардани хирмани колхоз», «бунёд кардани ҳаёти нав», «бунёд гузоштани ҷамъияти нав» гуфтан даркор буд.

Аз ин ду ҷумла, ки паси якдигар омадааст, бедиққати муаллиф намоён аст; «Вай дар бунёди бисёр иншоотҳои азим ништирок менамояд. Вале як умр дар дил орзуи бунёд кардани электростансияи пурқудратро парваридааст». Чунонки мебинем, «бунёд» дар ин ду ҷумла ду бор зикр шудааст, аммо дар ҷумлаи дувум дуруст—ба шакли феъл, дар ҷумлаи якум нодуруст—ба шакли исм истифода гардидааст. Яъне модомки муаллиф дар ҷумлаи дувум шакли дурустро ёфтааст, агар андак диққат мекард, мефаҳмид, ки худи ҳамин матлаб дар ҷумлаи якум нодуруст ифода шудааст.

Афсӯс, ки рафиқон ҳамин андак диққатро дарег медоранд ва бисёр хатоҳо аз ҳамин ҷо сар мезананд.

Чунин сахв дар ин ҷумла ҳам ҳаст: «У дар роҳи кашфу мутеи қувваҳои табнат иқдом кард».

Дар ин ҷумла низ мутеъ кардан гуфтан лозим буд. Ин ҳато ҳам аз он ҷо рӯй додааст, ки муаллиф ба ҷиғонагии калимаҳо қоре надорад, доништан намеҳоҳад, ки кашф исми феълӣ, номи амалест, бино бар ин ба он як феъли ёвар (масалан, «кардан»)-ро илова накунем ҳам, қореву амалеро ифода карда метавонад, амамо мутеъ сифат аст ва ба танҳои амалро намефаҳмонад.

Ҳамаи муаллифони ҷумлаҳои боло ҳангоме ки қалам меронанд, ҳаргиз фикр накардаанд, ки кадом калима исм аст, кадоме сифат ё феъл аст ва ҳар яке аз онҳо кадом бореро кашида метавонад, аз ифодаи кадом маънӣ очиз аст. Ва ҳол он ки агар инҳоро фикр накунем, ба қалам рондан ҳақ надорем.

Қабоҳати чунин бефикрии аз ҷумлаи поён равшантар маълум мешавад:

«Ғасвири муборизаи ду олам,... ҳатман ғалабаю мустақкамшавии нав... ин эпопеяро оламшумул гардонидаст».

Ин ҷумла айби бисёр дорад, фақат се айби онро гушрас мекунем: 1. «Ғалаба кардан» гуфтан даркор буд, зеро ҳоло «-шавӣ»-и калимаи «мустақкамшавӣ» ба «ғалаба» ҳам нисбат пайдо кардааст. 2. «Мустақкамшавӣ»-ро «мустақкам шудан» гуфтан лозим буд ва шарҳи ин дар яке аз бобҳои минбаъда (боби «Қалимаҳо», ки бо «-шавӣ» сохта шудаанд») хоҳад омад. 3. «Нав»-ро «навӣ» гуфтан зарур буд, чунки «нав» сифат аст ва чун сифати «мустақкамшавӣ» омадааст ва ҳол он ки мақсади муаллиф дигар аст: вай нав ё кӯҳна будани «мустақкамшавӣ»-ро таъкид кардан намеҳоҳад, балки мақсади ӯ аз «нав» ҳодисаҳои нави зиндагӣ мебошад, ки онҳоро бояд «навӣ» гӯем, на «нав», чунонки «ҳодиса» дар ибораи «ҳодисаҳои нави зиндагӣ» исм аст. Бадали онро ҳам ба шакли исм—«навӣ» овардан лозим меояд.

Ин ҳел ҷумлаҳо, ки аз нихояти бедикқатии қаламвандҳои гувоҳи медиҳанд, бисёр дучор мешаванд.

Яке аз он чизхое, ки имрӯз ба хусни забон ва зебоии сухан хеле халал оварда истодааст, интишори бемисли он калимаҳое, ки бо «-кунӣ» сохта шудаанд. Матбуоти мо ба ин қабил калимаҳои мураккаб низ муҳаббати махсус дорад ва аз бисёр навъҳои калимасозӣ ҳамин навъро афзалтар донистааст. Лекин аксаран ин муҳаббат мисли меҳри баъзе модарон нисбат ба фарзанди худ муҳаббати кӯр-кӯрона буда, боиси беҳабар мондан аз ҳақиқати ҳоли фарзандон гардидааст.

Чунонки феъли **карда** аксаран зиёдатӣ ва безарурат кор фармуда мешавад, ин **-кунӣ** ҳам бисёр вақтҳо нолозим аст. Чунончи ба калимаҳои зерин Диққат кунем: «экспедитсияи **чустучукунӣ** геологӣ», «заводи **моторремонткунӣ**», «**харидкунӣ** ғалла». Агар ин калимаҳоро ба шакли «экспедитсияи **чустучӯи** геологӣ», «заводи **ремонти мотор**», **хариди** ғалла» мегуфтем, (дурӯсттар ин ки «хайъати эъзомияи **чустучӯи** заминшиносӣ», «**корхонаи таъмири мотор**» бигӯем), беҳтар, сабуктар ва равшантар мебуд. Ва муҳимтар аз ҳама ин аст, ки дар ин сурат ҳам маънои калима дигар намешавад.

Ҳамин чизро ҳам ба назар гирифтани лозим аст, ки масалан, ҳуди калимаи «**чустучӯ**» аз ду асоси феъл сохта шудааст: «**чуст**» ва «**чӯй**» ҳарду асоси феъли «**чустан**» мебошанд: пас ба он илова намудани боз як асоси феъл, яъне «**кун**» (ки аз масдари «**кардан**» аст) чӣ маънӣ дорад? Ё ки ба калимаи «**обшӯй**», ки низ худаш як асоси феъл («**шӯй**») дорад, боз як асоси феъл дигар зам карда, **обшӯйкунӣ** (**обшӯйкунӣ** заминҳо) сохтан оё бемаънигӣ нест? Калимаи **ҷомашӯйкунӣ** дар бемаънигӣ аз «**обшӯйкунӣ**» кам нест.

Барои ин ки масъалаи равшантар шавад, чанде аз ин калимаҳоро дар дохили ҷумла меорем:

«Барпо намудани инспексияи давлатии **махсулотхаридкунӣ** зарур доништа шуд»—беҳтар ин буд, ки **хариди махсулот** гуфта шавад, яъне ба ҷойи як ибораи сабуки раван (**хариди махсулот**) як калимаи мураккаби панҷқабата (**махсул-от-харид-кун-ӣ**) омадааст.

«Бандар дар натиҷаи **бомбаборонкуниҳо** хароб шуда буд»—дар ин ҷо ҳам **бомбаборон** гуфтан кифоя буд: дар натиҷаи **бомбаборон**.

«Хукумати Советӣ тарафдори он аст, ки **чангкунӣ** номуқимӣ гардад»—ин калимаи «чангкунӣ» хеле хунӣ, дарад ва гушхарош аст. Худи «чанг» дар ин ҷумла маъниро пурра ифода карда метавонад.

«Митингҳои **эътирозбаёнкунӣ** давом карда истодаанд»—ин ҷо ба ҷойи ибораи вазнини «митингҳои эътирозбаёнкунӣ» бо ибораи сабуктари **митингҳои эътироз** мисалро адо кардан мумкин буд, яъне ба ҷойи калимаи мурасабӣ ҷорҷузъа як калимаи сода кифоя аст.

«Вай табъи баланди **шеърэҷодкунӣ** дорад»—ин ҷо «шеърэҷодкунӣ» калимаи хунукест ва аз табъи пасти соҳибон ин ҷумла гувоҳӣ медиҳад. Ҷумларо лоақал ин таърир таҳрир кардан мумкин буд: «Вай дар шеър табъи баланд дорад».

Ба ҳамин кнёс калимаю ибораҳои бисёре аз қабилҳои бо ҳам тинҷ зиндагоникунӣ, таҳқиркунӣ, табриккунӣ, шикояткунӣ, таърифкунӣ, идкунӣ, шодикунӣ, ки дар матбуот ҳар рӯз дучор меоянд, ё нодуруст ё безебанд.

Дар ҳақиқат чаро «**идкунии** 60-солагии республика» гуфтем? Магар «иди 60-солагӣ» гӯем, дурусттар ва беҳтар набуд? Ё ба ҷойи «бригадаи **таъмиркунӣ**» ва «**таъмиркунии** ҷорӣ»—«бригадаи таъмир» ва «таъмири ҷорӣ» гӯем, оё сабуктар ва хушсадотар нест?¹

Барои ин ки масъала боз ҳам равшантар шавад, ин нуқтаро ба назар гирифтани лозим аст.

Қалимаҳои **тавсиф**, **таъриф**, **таҳқир**, **табрик**, **таъмир** ва инҳи инҳо масдари арабӣ буда, дар забони тоҷикӣ ба ҳама табдил ёфта бошанд ҳам, исми амаланд ва маънои онҳо то андозае амалӣ ҳаракатро низ ифода менамояд. Чунончи маънои **тавсиф** васф кардан аст. Ё ба қавли ходимони матбуот гӯем, васфкунӣ гуфтан аст. Мисолҳои худӣ «**тавсиф**» васфкунӣ будааст, боз ба

1 Дар байни ин гуна қалимаҳое, ки бо таъмир сохта шудаанд, **устохонаи таъмиркунии** либос низ дида мешавад. Ин ҷо на танҳо илова шудани «-кунӣ» нодуруст аст, балки таъмири либос ҳам қобили қабул нест. Зеро маънои «таъмир» иморат кардан аст ва ҳама он ки иморатро одатан нисбат ба бино, хонаю ҳавлӣ ва таърир мегӯянд, аммо нисбат ба либос нагуфтаанд. Бино бар он бехтар аст, ки дар ин маврид **устохонаи чоку** пора ё **устохонаи порадӯзӣ** на ё ягон чиз дигар гӯем. Ҳарчанд ки, масалан, «порадӯзи» маънои матлубро пурра ифода карда наметавонад, ба ҳар ҳол аз таъмир бехтар аст. Пас, «устохонаи порадӯзӣ» (ё чокдӯзӣ, ё чокупора ва гайра)-ро шартан қабул кардан мумкин будагист.

он як «-кунӣ» илова намудан асло лозим нест. Масалан, ин ҷумларо аз назар гузаронем: «Ин гуна таъриф тавсифкунӣ аз ҳақорат ҳам бадтар аст». Тамоман равшан аст, ки ин ҷо «-кунӣ» барзиёд омадааст.

Ба ҳамин тариқ таҳқир—ҳақорат кардан, таъмир—иморат кардан буда, маънои худи ин калимаҳо мафҳуми «кардан» ё «кунӣ»-ро дар бар мегирад.

Азбаски калимаҳои «тавсиф», «таҳқир», «таъмир» ва мисли инҳо (яъне ҳамаи калимаҳои боби «тафъил») дар забони тоҷикӣ чун исм қабул шудаанд, агар аз онҳо феъл сохтан лозим шавад, одатан ба онҳо як феъли ёвар илова менамоем ва «таҳқир кардан», «таҳқир дидан», «таҳқир шудан» ва монанди инҳоро месозем. Дар ин сурат феълҳои ёвар заруранд ва то «кардан» ё «намудан»-ро илова накунем, исми «тавсиф» ба шакли феъл намебарояд.

Вале ин гап чунин маънӣ надорад, ки чун дар забони тоҷикӣ таркиби тавсиф кардан мавҷуд ва тавсиф кард гуфтан мумкин будааст, аз он калимаи мураккаби тавсифкунӣ ҳам сохтан зарур аст. На, ҳаргиз! Агар дар ҷумла феъл не, балки исми феълӣ лозим бошад, худи тавсиф, таъриф ва мисли инҳо чунин вазифаро ба хубӣ иҷро менамоянд. Барои ин ки онҳо вазифаи исми феълиро иҷро кунанд, ягон чизи дигар илова кардан лозим нест.

Одатан аз баъзе таркибҳо калимаи мураккаб сохтан мумкин аст, аммо аз баъзеи онҳо мумкин ё ҷоиз нест. Агар ба сохтани калимаи мураккаби тавсифкунӣ эҳтиёҷе набошад, ба зӯрӣ онро сохтан беҳудақорист. Зарур бувад—раво бувад. Модомки зарурат нест равоне нест.

2

Калимасозии бо -кунӣ асосан бо кӯшиши баъзе тарҷумонҳои «хурдагир» ва тартибдихандагони китоби луғат хеле ривож пайдо кардааст. Ин рафиқон одатан барои ифодаи исми феълӣ забони русӣ (он калимаҳои русӣ, ки бо -ние тамом шудаанд), ҳамин «-кунӣ»-ро истифода мекунанд. Масалан: усыновление—писархондкунӣ, удочерение—духтархондкунӣ, обжалование—шикояткунӣ, заявление—арзкунӣ, захват—забткунӣ, внушение—талқинкунӣ, подчинение—итоаткунӣ, злоупотребление—суистеъмолкунӣ ва ғайра. Ва ҳол он ки ҳамаи ин калимаҳо бидуни «-кунӣ» ҳам маънои он ка-

калмаҳои русиро ифода карда метавонанд. Дар ҳақиқат ҳама «суиистеъмол» ба русӣ чӣ тавр бояд тарҷума шавад? Барои ба ин савол ҷавоб ёфтан ба луғати тоҷикӣ-русӣ М. Раҳимӣ муроҷиат кунем, дар он ҷо чунин навиштаанд: **суиистеъмол**—злоупотребление. Мулоҳиза менамояд, модомки худӣ суиистеъмол злоупотребление мебошад, боз «-кунӣ» чӣ лозим аст? Дигар калимаҳоеро, ки ҳозир номбар кардем, агар аз он луғат бинем, инҳо ҳамин ҳолат мушоҳида мегардад: **арз**—заявление; **присвоение**, **жалоба**; **забт**—захват, оккупация; **талқин**—привнесение, наставление; **итоат**—подчинение; **повиновение**, **послушание**. Аксари дигар калимаҳоеро, ки дар ин ҷо номбар шуданд, агар аз луғати тоҷикӣ-русӣ ё ғайри-русӣ тафтиш кунем, ҳамин ҳолатро мебинем. Модомки ин калимаҳо бидуни **-кунӣ** ҳам ҳамон маънои мутлақро ифода мекардаанд, мо ба чунин ақида меоем, ки ба онҳо илова кардани **-кунӣ** зарур нест, ҳилофи манъиқ аст.

Аммо калимаҳои **писархондкунӣ** ва **духтархондкунӣ**, ки дар боло зикр шуданд, дар ниҳояти дағалӣ воқеъ шудаанд ва ба гумон аст, ки вучуди онҳо дар забони тоҷикӣ ҷоиш бошад. Дар ин маврид писар хондан, ба писархондӣ қабул кардан, ба писархондӣ гирифтани ва ба ӯро мисли ин лозим буд. Албатта, дар ин сурат мо маҷбур мешавем, ки як калимаи русиро бо ду калима аз ҳатто бо се-чор калима тарҷума кунем. Вале ин корро бояд айб надонем. Бисёр норасоиҳои тарҷумаҳои ғайри-русӣ мо аз ҳамин ҷо сар мезанад, ки мо дар тарҷума аксаран мутобиқати адабии калимаҳоро аз ифодаи маъно ва аз ҳусни гуфтор афзалтар мешуморем.

Шояд ин навъи калимасозӣ аз гуфтугӯи халқ ва забони адабӣ дохил шуда бошад. Нависандагони шӯравӣ тоҷик ва пеш аз ҳама устод Айнӣ барои ба забони адабӣ дохил шудани ин хели калимасозӣ бисёр кӯшиш кардаанд. Мо бояд таҷрибаи онҳоро омӯзем, ба ҳуснӣ санҷида бинем, ки дар асарҳои онҳо ин шакли калимасозӣ чӣ гуна навъҳо дорад ва ҳар кадоми ин навъҳо дар қадом мавридҳо истифода шудааст. Инро ҳам фарғамӯш кардан лозим нест, ки, масалан, дар асарҳои Айнӣ ин гуна калимаҳо дар ҳар саҳифа як бор намеояд, балки гоҳо, аҳён-аҳён дида мешавад. Аммо дар забони адабии классикӣ чунин калимаҳо дида намешавад. Калимаҳое ба монанди **ичтинобкун**, **тамошо** ва ғайра дар забони классикӣ гоҳ-гоҳе ба назар мерасанд,

вале ба онҳо илова кардани пасванди «й» дида наместавад.

Дар забони ҳозираи тоҷикӣ мафҳумҳое ҳастанд, ки, дар назари аввал гуё онҳоро танҳо бо чунин калимаҳои мураккабе, ки бо «-кунӣ» сохта шудаанд, ифода кардан мумкин аст. Масалан, иборан «вазирати маҳсулоттаёркунӣ». Чунин пиндор, ки ин гуна мафҳумҳоро ба тарзи дигар наметавон баён кард, ба фикрам, дуруст нест. Чунонки, маҳсулоттаёркунӣ-ро таҳияи маҳсулот ё маҳсулотрасонӣ гуфтан мумкин буд. Ё ки истилоҳоти «заводи пахтадозакунӣ» ё «заводи нефттозакунӣ»-ро гирем. Албатта, онҳоро «корхонаи пахта» ва «корхонаи нафт» гуфтан ҳам мумкин (балки беҳтар) аст. Он чиро, ки мо «заводи нефттозакунӣ» мегӯем, «корхонаи полоиши нафт» гуфтан беҳтар будагист.

Калимаҳое, ки бо **-кунӣ** сохта шудаанд, солҳои охир дар забони ҳозираи тоҷикӣ чаро ин қадар интишор ёфтаанд? Албатта, ин ҷо сабаби бисёре мавҷуд будагист. Ба фикри мо, яке аз сабабҳои асосӣ ин аст, ки дар даврони ҳозира дар забон исми феълӣ фаъол шудааст. Ин шояд ҳодисаи муҳим бошад. Лекин дар ин маврид (чунонки дар ҳар мавриди дигар зарур аст) ҳадду андозае бояд риоя шавад. Агар меёре ва ҳадду андозае риоя нашавад, забон аз калимаҳои вайрон ва дурушту носуфта пур мешавад.

Чунонки ишора рафт, як сабаби фаъол шудани «-кунӣ» ин аст, ки тарғибдихандагони китобҳои луғат ва тарҷумонҳо онро шакли асосии ифодаи чунин исмҳои феълӣи русӣ, ки **-ение** ва **-ание** доранд, қарор додаанд. Ҳар ҷо, ки дар матни русӣ калимаҳоеро аз қабилӣ **обнаружение, овладение, смотрение, игране** мебинем, барои ифодаи ин шакл ба калимаи тоҷикӣ **-кунӣ** ҳамроҳ мекунем.

Дар ин роҳ саҳви асосӣ аз якумин «Луғати русӣ-тоҷикӣ» (Сталинобод, 1933) сар шуда буд. Бояд гуфт, ки ин «Луғат» дар вақташ барои муайян шудани принсипҳои тартиб додани луғатҳои дузабонӣ роли калон бозида буд. Дар тартиб додани он донишмандони забондон иштирок кардаанд ва устод Айнӣ сарвари онҳо буд. Бо вуҷуди ин, тартибдихандагон дар баъзе мавридҳо принсипи нодурустero пеш рондаанд. Онҳо қарор додаанд, ки фарқи масдар ва исми феълӣ бо **-ание** ва **-ение**-ро ҳатман таъкид намоянд ва барои ин таъкид бештар асоси феълӣ «кардан» ва «шудан»-ро

иҷтifoда кардаанд. Чунончи, исполнять—ичро кардан, исполнение — иҷрокунӣ; исправлять — ислоҳ кардан, дуруст кардан, исправление—ислоҳкунӣ, Дурусткунӣ, настригать—буридан, қайчӣ кардан, бурида ғундоштан, настригание—бурида ғункунӣ, бурида тайёркунӣ, қайчикунӣ. Хатто чунин эзохот дида мешавад: воспкуривать—тамокукашӣ сар кардан, воспкурение—тамокукашӣ саркунӣ. Шубҳае нест, ки тамокукашӣ саркунӣ дар инҳояти беэбӣ воқеъ шудааст.

Дар натиҷа ба ин «Луғат» бисёр шаклҳои сунъии шоттарҷаҳон роҳ ёфта буд. Мутаассифона, ин принцип дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и соли 1949 низ асосан риоя шудааст. «Кунӣ» дар навиштаҳои устод Айнӣ низ аз даҳи ӯ, аз солҳои таҳрири нахустин «Луғати русӣ-тоҷикӣ» бисёр роҳ ёфт, яъне усули ноқисии ин «Луғат» ба осори Айнӣ таъсири манфӣ гузошт.

Таърибаи солҳои баъд нишон дод, ки исмҳои феълие, ки бо -ание ва -ение омадаанд, ба тоҷикӣ бештар бошад ба масдар ифода мешаванд. Масдар ҳам зотан номи амал аст ва дар мавридҳои муайян ҷойи исми феълиро гирифтани он бояд бонси таъҷҷуб нагардад. Аз ин рӯ, исполнение—ичро ё иҷро кардан (на иҷрокунӣ), исправление—ислоҳ ё ислоҳ кардан (на ислоҳкунӣ), настригание—бурида ғун кардан (на бурида ғункунӣ), воспкуривание—тамокукашӣ сар кардан (на тамокукашӣ саркунӣ) мешавад. Ин ягона роҳи ҳалосӣ аз калимасозии сунъии ғайритабиӣ дар ин маврид мебошад.

Дар омади ғап бояд ғӯем, ки интишори беҳадди калимаҳои, ки бо -ание ва -ение сохта шудаанд, дар забони русӣ ҳам чандон матлуб наметонанд ва баъзе забоншиносону адибон як андоза маҳдуд кардани онро бештар мешуморанд. Чунончи адиби маъруф Корней Чуковский чунин калимасозиро дар назар дошта гуфта буд: «Зиёд шудани адаби ин исмҳои феълӣ худ гувоҳи он аст, ки сухан девонсолорӣ (канселярӣ) шуда истодааст». Ин ҷо мурод аз девонизу девонсолорӣ шудани сухан шакли сунъӣ гирифтани ва аз ҳолати табиӣ ба рамадан он аст.

Дар забони тоҷикӣ бисёре аз он калимаҳои, ки бо «бунӣ» омадаанд, низ ба назари мо, суханро одӣ мебаранд ва аз ҷодани табиӣ берун мебаранд, як нишона

1. Чуковский К. За живое, образное слово. «Знание», М., 1917, с. 31.

наи ба шаклҳои вайрону дурушт одат кардани мо мебошанд.

3

Ба ақидаи камина, ҳоло яке аз вазифаҳои асосӣ ба қадри имкон маҳдуд кардани ин тарзи калимасозӣ мебошад. Барои ба ин мақсад расидан лоақал чизҳои зеринро ба назар гирифтани лозим меояд.

1. Агар худӣ калима дар таркибаш асоси феъл дошта бошад, ба он боз «-кунӣ» илова кардан матлуб нест: «Ҳайвон аз частухезкунӣ бозистод»—худи «частухез» ду асоси феъл дорад («част» ва «хез») ва ба он боз як асоси феъл илова карданро бояд раво надонем: «Ҳайвон аз частухез бозистод» гуфтан кифоя аст.

«Ҳама ба шустушӯйкунӣ даромаданд»—ин ҷо ҳам «шустушӯй» ду асоси феъл дорад, яъне ҳадаш (монанди «частухез») исми феълӣ ва ҳеҷ зарурате нест, ки ба он боз як нишонаи исми феълӣро бор кунем: «Ҳама ба шустушӯй даромаданд» гуфтан кифоя буд.

«Ман кучову пасандозкунӣ кучо?»—боз ҳам «пасандоз» як асоси феъл дорад («андоз») ва низ исми феълӣ, аз ин ру, хочат ба дигар як асоси феъл нест. Агар «ман кучову пасандоз кучо» гуфта мешуд ҳам, маънии пурра ифода мегардид ва муҳимтар ин, ки ҳусни суҳан бурд мекард.

2. Масдарҳои арабии боби феъл, ҷунончи калимаҳои ҳукм, арз, авф, ҳамл, нақл, раҳм, ҳатм, шукр ва монанди инҳо дар забони тоҷикӣ исм мебошанд, вале маънои қору амалро ҳам як андоза ифода мекунанд. Феълҳои арабии боби тафъил, ҷунончи таҳмин, таркиб, тафтиш, таълим, таъмин, тамкин, таслим ва монанди инҳо, феълҳои арабии боби муфоала—ҷунончи муомила, муборица, муқолима, мутолиа, муқосима, муқофиа, мунозира ва ғайра, инчунин калимаҳои арабии дигар бобҳои феъл ба забони тоҷикӣ ҷун исми амал гузаштаанд. Онҳо номи қоре, амале, ҳаракатро ифода мекунанд. Бино бар ин аксаран ба онҳо асоси феъл илова намудан лозим намеояд, ҳусусан ба онҳо часпондани асоси феълӣ «кардан» ҷоиш нест.

Дар натиҷаи ба назар нагирифтани ҳамин ҳусусияти исмҳои феълӣ арабӣ дар калимаҳои зерин «-кунӣ» илова намудаанд, ки дуруст нест:

«Наҷотёбӣ аз таъқибкунӣ»—тарҷуман «спасение от преследования». Ҷунонки мебинем, ҳарду исм ҳам

ини феъл гирифтааст (асоси феъли «ёфтан» ва «кардан»). Аз ин рӯ, ибора бисёр безеб афтодааст, монанди пештариини мисолҳои боло бесаводона аст. Дар ин маврид ягон асоси феълиро истифода накарда, маъниро афтода намудан мумкин буд. Чунинчи, наҷот аз таъкиб гуфтан мумкин буд. Раҳой аз таъкибот гуфта мешуд, ба бехтар буд.

«Холо вақти муқобилаткунӣ гузашта буд»—«муқобилат» аз боби «муфоала» мебошад. Аз ин сабаб дигар барои асоси феъли «кардан» ҳеҷ эҳтиёҷ намононад.

Пештари калимаҳои арабӣ, ки дар аввали ин боб мисол овардем,—таҳқир, табрик, таъриф, тавсиф ва ғайра, инчунин калимаҳои арабии аз қабилҳои ишора, ифода, инқоил, эзоҳ аз сабаби мазкур ба асоси феъли «кардан», ба кунӣ эҳтиёҷ надоранд.

Д, Во -кунӣ калима сохтан осон аст. Ин корро ҳар кас ҳам метавонад. Барои ин бисёр фикр ва ҷустуҷӯ кардан лозим нест. Зотан аксари вайронкориҳо фикру андешаи бисёр талаб намекунад. Яке аз сабабҳои иншори калимасозии во -кунӣ ҳамин аст, ки мо аз андак андеша мегузешем, андак заҳматро ба худ раво намебинем ва аз хароб шудани сухан беҳабар мемонем.

Ва ҳол он ки агар андак ҷустуҷӯ кунем, аксаран ба ҷойи ин тарзи калимасозӣ дигар шаклҳои рехтаву суфтаи гуфтан мумкин аст. Мисолҳои поён аз ин гувоҳӣ медиҳанд.

«Ин бригада ҳамаи корҳои бетонкуниро анҷом дод».

Дар ин ҷумла маънии «бетонкунӣ»-ро ба дигар тарзе ифода кардан мумкин буд. Чунинчи, солҳои охир калимаҳои бетонрезӣ ва бетонкорӣ пайдо шудааст, ки қабилӣ қабул аст. Ҷумлаи боло ба ин тарз таҳрир кардан бехтар будагист: «Ин бригада ҳамаи бетонкориро анҷом дод».

Асбобро, ки барои тоза кардани кафк ва тағишҳои асти бӯр ба кор меравад, «асбоби тозакунии такшон» номиданд. Шояд онро «асбоби софқории такшон» номидан мумкин бошад? Софқорӣ ба маънои тоза кардан маълум аст.

Дар ин мисол ҳам ҳол ҳамон аст, ки дар ду мисоли боло дидам: «Эрон аз харобкунии лашкари муғул халоси пафто». Ин ҷо ҳам «харобкунӣ»-ро ба харобқорӣ иваз кардан даркор буд. Яъне калимаи рехтаву суфтаи «харобқорӣ»-ро, ки дар забон ҳаст, як сӯ гузошта, ба ҷойи он як калимаи ҳвнук сохтаанд.

Истилоҳи машинаи кӯрактозақунӣ, ба назари мо, чандон хуб нест. Вазифаи ин мошин тоза кардани кӯрак набуда, пахтаро аз пӯчоқ тоза кардан аст. Пеш аз инкилоб (ва чанд тохи пас аз он ҳам) деҳқонон ин корро дастӣ иҷро мекарданд, яъне ғӯзаи нимшукуфтро кафонада, аз байни он пахтаро кашида мегирифтанд. Ин кор пахтакашӣ ном дошт ва деҳқонеро, ки бо ин кор машғул буд, пахтакаш меномиданд (устод Айнӣ дар асарҳояш пахтакашӣ ва пахтакашонро бисёр тасвир кардааст). Пас, модомки имрӯз он мошин қариб ҳудӣ ҳамин корро иҷро менамояд, магар онро мошини пахтакашӣ гӯем, беҳтар нест? Ба фикрам, ин ном чи аз ҷиҳати маъно ва чи ба эътибори шакли калима муносибтар аст.

Дар иборан «мукаммалкунии механизми хоҷагидорӣ» каллимаи «мукаммалқунӣ»-ро бо такмил иваз кардан беҳтар аст, зеро «такмил» ҳамон «мукаммалқунӣ» ё «мукаммалқунонӣ» мебошад ва модомки ин калима дар забон ҳаст, ба ҷойи он як каллимаи дигари вазнин сохтан нағз нест.

Дар «Бадоеъулвақоъ»-и Восифӣ чунин ҷумлае дида шуд: «Мавлоно Амонӣ... дукони нахӯдбирёнгарӣ дошт». Яъне Восифӣ нахӯдбирёнқунӣ нагуфтааст. Маълум аст, ки пасванди «-гар» вазифаи асоси феъли «кардан»-ро иҷро карда метавонад. Бисёр каллимаҳои дигар, ки бо -гар-ӣ сохта шудаанд, аз ин ҳақиқат гувоҳӣ медиҳанд. Чунончи, каллимаҳои зерин, ки дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» омадаанд: бахшишгарӣ (бахшиш кардан), вафогарӣ (вафо кардан), лобагарӣ, навҳагарӣ, назорагарӣ ва ҳоказо. Ин гуна каллимаҳоро аз забони мо, аз эҷодиёти нависандагон, аз луғатҳо зиёд ёфтан мумкин аст. Як иддаи онҳо маҳз ҳамон маъниҳоро, ки имрӯз аҳли қалам бо -қунӣ ифода кардан меҷӯянд, ифода менамоянд. Пас имрӯз ҳам дар баъзе мавридҳо барои каллимасозӣ ба ҷойи асоси феъли «кардан» пасванди «-гар»-ро ба кор бурдан мумкин аст.

Чунонки мебинем, асоси феъли «кардан» дар каллимасозии имрӯза ҷойи бисёр шаклу воситаҳои дигарро гирифта, боиси маҳдуд гардидани истифодаи баъзе тарзҳои дигари каллимасозӣ ва баёни фикр шуда истодааст. Ин ҳолат суҳанро ба сӯйи маҳдудият ва якрангӣ мебарад.

Дар забони мо бисёр каллимаҳои мураккаби равону

сабук ва зебо ҳаст, ки дар сохтани онҳо аз «-кунӣ» худдорӣ кардаанд.

Чунончи, дар ин байти Аҷзӣ:

Ба сар чоҳе кан, обе каш зи баҳри манзилободӣ,
Хаёли осмонгардӣ макун, бош аз заминихо.

Манзилободӣ калимаест, ки агар имрӯз сохтани он ба зиммаи баъзе рафиқон мемонд, ҳатман манзилободкунӣ мегуфтанд. Аммо аз ин байти Аҷзӣ маълум мешавад, ки фуруғузошти асоси феъли «кардан» ба маънои он ҳеҷ осеб намеовардааст, балки шакли дилнишине ба он мебахшидааст, яъне онро ҳатман маҳз ба ҳамин тарз сохтан даркор будааст.

Ин тарзи сохтани калимаи мураккаб, яъне фуруғузошти асоси феъл дар замонӣ мо ҳам дида мешавад. М. Турсунзода чунин байте дорад:

Зан ба ман маълум шуд, ки офтобӣ будааст,
Кори ӯ ҳам дилбарӣ, ҳам дилхаробӣ будааст.

Ин ҷо дилхаробӣ айнан ба тарзи манзилободӣ сохта шудааст ва ба ҷойи дилхаробкунӣ омадааст.

Агар гумон кунем, ки Аҷзӣ ва Турсунзода асоси феъли «кардан»-ро фақат ба тақозои талаботи шеър партофтаанд, саҳв хоҳем кард. Албатта, ҳусни сухани мавзӯи шоирона низ ин ҷо шояд дар назар бошад, лекин умуман ин тарзи калимасозӣ дар наср ҳам дида мешавад ва яке аз ҳодисаҳои маъмулии забон аст.

Майли забон ҳамеша ба сӯйи сабукӣ, равонӣ ва зебоист. Ба ин ҳақиқат ҳам аз гуфтугӯи муқаррарӣ ва ҳам аз таърихи забони адабии классикии худ бовар ҳосил мекунем. Дар замонӣ оммавӣ шудани забони адабӣ (чунинки дар замонӣ мо дида мешавад) мумкин аст, ки дар баъзе мавридҳо ҳусни он хоҳиш ёбад. Пешгирии ин ҳодиса вазифаи ҳар як қаламкаш аст. Яке аз ҷузъҳои муҳими ин мубориза, ба назари мо, худдорӣ аз асоси феъли «кардан» дар калимасозӣ мебошад.

КАЛИМАҲОЕ, КИ БО «-ШАВӢ» СОХТА ШУДААНД

1

Он чиро, ки дар баҳси боло гуфтем, айнан дар ҳусни калимаҳое, ки бо «-шавӣ» сохта шудаанд, гуфтан мумкин аст. Чунонки аксари «-кунӣ»-ҳо зиёдатиянд, ак-

сари «-шавӣ»-ҳо низ, ҳатто бояд гуфт, ки ҳамаи онҳо тамоман нолозиманд. Ин матлаб аз мисолҳои зерин маълум мешавад:

Иҷрошавии ин планҳо иқтидори мамлакати моро зиёд мекунад; Инҳо ба пайдошавии ситораи нав вобастагӣ надоранд ва амсоли инҳо.

Ин ҷо «иҷрои ин планҳо» ва «пайдоиши ситораи нав» гуфтан басанда буд.

Дар ин гуна калимасозӣҳо баъзан дар байни исм ва асоси феъл ҳатто як «на» ҳам илова мекунад: ҳозир-нашавӣ (неявка), обнашавӣ (нерастаяние), ҳучумнакунӣ (ненападение) ва дигарҳо. Дар ин сурат калима боз ҳам хунуктар мешавад.

Ба фикри мо, ин шакли калимасозӣ дар забони тоҷикӣ—на дар гуфтугӯ мавҷуд буд ва на дар китоб. Боз ҳам фақат барои ин ки як калимаро бо як калима тарҷума кардан мумкин шавад, ба таври сунӣ ин гуна калимаҳои мураккаб сохта истодаем. Ва ҳол он ки дар ҳамаи мавридҳо «ҳозир нашудан» (ҳозир нашудани..., ҳозир нашуданаш...), «об нашудан», «ҳучум накардан», «худдорӣ аз ҳучум» гуфтан мумкин ва беҳтар аст.

Дар забони тоҷикӣ чанд калима аз қабилӣ ӯҳдано-баро, гапнодаро ва ғайра ҳаст. Инҳо низ пас аз исм ва пеш аз асоси феъл як но доранд (вале на не). Ҳарчанд ки маънои ин калимаҳо манфист, мумкин аст, ки ҳамин но ба онҳо як оҳанги махсус бахшидааст. Онҳо мусиқии форае доранд. Аммо аз ин табиъият ва равонии мусиқимонанд, ки дар калимаҳо ҳаст, дар калимаҳои гумнашавӣ, ҷудонашавӣ, иҷронакунӣ, ки имрӯз мо сохта истодаем, асаре нест. Ин калимаҳо ба табиати забон, ба мусиқии он зид ҳастанд.

Интишори беҳадди калимасозии бо -кунӣ боиси ривоҷу равнақи калимасозии бо -шавӣ гардид. Ба фикри рафиқоне, ки ин тарзи калимасозиро саҳт роя мекунад, асоси феъли кардан мафҳуми маълумият, аммо асоси феъли шудан маънои маҷҳулиятро бояд ифода намояд. Яъне он чиро, ки хоси феъл аст, ба исми амал ҳам гузарониданд. Ин кор, албатта, бо мақсади дақиқ ифода кардани маъно сурат гирифтааст. Лекин, ба фикри мо, ин ғамхорӣ дар ҳақиқати ифодаи дақиқи маъно барзиёд, ғамхории бемаврид ва нодаркор аст. «Ин ғамхорӣ» дар натиҷаи фаромӯш кардани маънои аслии калимасоҳе, ки бидуни -шавӣ ҳам маҷҳулиятро ифода карда метавонанд, дар натиҷаи фаромӯш кардани тарзҳои

аслии ифода ба миён омадааст. Ба ин ҳақиқат аз мисолҳои поён бовар ҳосил мешавад.

Аз мисолҳои боби гузашта дар калимаҳои аз қабилӣ маҳсулотгайёркуний, нафттозакуний, хатмашққунӣ, обсофқунӣ феъли кардан феъли гузаранда аст ва ин нави калимаҳои мураккаб аксаран бо асоси феъли гузаранда сохта мешаванд. Лекин ҳатто дар ин сурат ҳам аз сохтани калимаи мураккаб ва асоси феъл худдорӣ кардан мумкин аст. Чунончи, шакли аслии хатмашққун, машқи хат аст. Машқи хат аз хатмашққунӣ сабуктар, равонтар ва гӯшнавозтар буда, шакли классикии ифодаи ин маънӣ ҳамин аст. Дар забони классикӣ агар калимаи мураккаб бисёр вазнин шавад, аз он худдорӣ карда, маъниро бо ибора ифода мекарданд, чунки иборани сабуки равон аз калимаи серчӯзӣ гарон бехтар аст.

Бо асоси феъли гузаранда сохтани чунин калимаҳои вазнини чорчӯза (хат-машқ-қун-ӣ) номатлуб ва бо асоси феъли монда сохтани онҳо ноҷоиз аст. Ва ҳол он ки шудан феъли монда аст.

Калимаҳои аз қабилӣ кӯҳпайдошавӣ, хонадоршавӣ, хонахаробшавӣ, дилобшавӣ, аспсаворшавӣ, ки ҳоло бисёр дида мешаванд, ба ақидаи мо, ҳилофи қоидаанд.

Тарзи ифодаи маъние, ки аз сохтани ин калимаҳо дар назар аст, тамоман дигар аст. Масалан, «кӯҳпайдошавӣ»-ро пайдоиши кӯҳ гуфтан лозим буд (ба қолиби «машқи хат»). Фақат ба сабаби он, ки «горообразоваше» дар русӣ як калима аст, шарт нест, ки мо ҳам барои ифодаи маънои он ба тоҷикӣ ҳатман як калимаи вазнин созем. Дар ин мавридҳо аз имкониятҳои ибора истифода кардан лозим меояд. Калимаи мураккаби серчӯзӣ сунӣ ҳеҷ гоҳ ҷойи иборани сабуки табиӣро гирифта наметавонад.

Барои он ки қабохати калимаҳои «-шавӣ»-дори боло маълум шавад, чанд мисол меорем.

«Гӯе онҳо аз хонавайроншавии ӯ хурсанд буданд»; «Уро аз хавфи хонавайроншавӣ озод намуд»; «Ин ҳолат ба хонахаробшавии мазлумон сабаб мегардид».

«Аксар аз хонадомодшавӣ ор мекарданд».

«Вай аспсаворшавиро ёд гирифт».

«Рубони аз гумномшавӣ боздошт».

«Онҳо аз дигаргуншавии авзои дӯсташон дар ҳайрат монданд».

Шакли аслии ин калимаҳо хонавайронӣ, хонахаробӣ, хонадомодӣ, аспсаворӣ, гумномӣ, дигаргунӣ мебошад. Чаро?

Мо дар боби гузашта дида будем, ки ба калимаҳои манзилободӣ ва дилхаробӣ асоси феъли «кардан», яъне «-кунӣ»-ро илова намудан мумкин нест. Худи ин калимаҳо бе асоси феъл ҳам маънои матлубро ифода мекунанд. Яъне ба ин калимаҳо асоси ягон феъли дигарро ҳам илова кардан мумкин нест. Масалан, манзилободсозӣ (аз феъли «сохтан»), манзилободгардонӣ (аз феъли «гардондан»), инчунин дилхаробсозӣ ё дилхаробгардонӣ гуфтан ниҳояти бетаъбӣ мебуд. Онҳо ба асоси феъл ҳеҷ эҳтиёҷ надоранд ва асоси феъл ҳам маънои онҳоро хароб мекунад, ҳам ҳуснашонро аз байн мебарад.

Калимаҳои хонавайронӣ, хонахаробӣ, хонадомодӣ, аспсаворӣ, гумномӣ ва ғайра низ аз ҳамин ҷумлаанд. Онҳо бо манзилободӣ ва дилхаробӣ ҳамсохт мебошанд. Пас, ба онҳо ҳам асоси ягон феълро, аз ҷумла «-кунӣ» ва «шавӣ»-ро илова кардан мумкин нест. Ба онҳо асоси феъл илова кардан чунин маънӣ дорад, ки маънову моҳияти аслии онҳоро ба назар нагирифтаем, фаромӯш кардаем, ки онҳо табиатан на фоилият ва на мафъулиятро ифода намекунанд, фоилияту мафъулият фақат аз мазмунӣ ҷумла ва хабарӣ он маълум мешавад. Агар ба онҳо асоси феъл илова кунем, моҳиятан маъниро, ки ҳилофи табиати онҳост, зӯран ба гарданашон мегузорем. Ба онҳо асоси феъл илова кардан натиҷаи ба назар нагирифтани табиати калима ва забон аст, зӯрварӣ ба забон мебошад, ҳусни калима ва садонӣ гӯшнавоӣ онро нест мекунад.

Акнун бинем, ки агар дар ҷумлаҳои боло калимаҳои мазкурро аз -шавӣ озод кунем, ҷумла чӣ шаклу маъно мегирад.

«Гӯё онҳо аз хонавайронии ӯ хурсанд буданд». «Ҷӯро аз хавфи хонавайронӣ озод намуд» (беҳтар ин ки «халос намуд» гуфта шавад). «Ин ҳолат ба хонахаробии мазлумон сабаб мегардид». «Аксар аз хонадомодӣ ормекарданд», «Рубонро аз гумномӣ боздошт» ва ҳоказо.

Магар дар ин шакл, яъне дар натиҷаи бе «-шавӣ» омадани калимаҳо маънои ҷумла дигар шуд? Не, дигар нашуд, маъно боз ҳамон аст, ки буд, аммо калима ба шакли аслии худ даромад, на фақат калима, балки ҷумла ҳам сабуктар шуд.

Дар ҷумлаи «Онҳо аз дигаргунишавии авзои дӯсташон дар ҳайрат монданд» низ калимаи мураккаб бояд ба ҳисоби тарз ислоҳ шавад: «Онҳо аз дигаргунии авзои дӯсташон дар ҳайрат монданд».

Дар ҳамаи ин ҷумлаҳо агар мафъулиятро таъкид кардан зарур бошад, калимаи мураккабро аз пасванди «и» берад карда, баъди он феъли «шудан»-ро пурра зикр кардан лозим меояд: «аз хавфи хонавайрон шудан ҳама намуд», «ба хонахароб шудани мазлумон сабаб мебарояд», «аз хонадомод шудан ор мекарданд», «аз дигар шудани авзон дӯсташон дар ҳайрат монданд».

Дар ин шакл ҳам маъно мукаммал ва ҷумла равшан аст.

2

То ин ҷо дар боран калимаҳои гап задем, ки калимаи мураккаб буда («хонахароб», «хонадомод», «гумнаш», «испешвор»), боз асоси феъли «шудан»-ро ба онҳо илова кардаанд. Ақиқат мӯеҷ ба сари калимаҳои сода, ки ба онҳо асоси феъли «шудан» илова гардидааст.

Аз ақидаи борад гуем, ки ба калимаи сода ҳам иловаи шудани «шавӣ» ҳеҷ зарурат надорад. Инак чанд мисол: **Пайванди чузъҳои ин дӯстон суёт мебошад.**

Ишқии дар арафаи таслимшавӣ буд.

Обунашавӣ ба газетаву журналҳо оғоз ёфт.

Агар аз ин калимаҳо «шавӣ»-ро партоем, калимаи ҷумла ҳеҷ зарар намебинад: «**Пайванди чузъҳои ин дӯстон суёт мебошад**»; «**Япония дар арафаи таслимшуда**»; «**Обуна оғоз ёфт**».

Оре, дар ин мавридҳо будану набудани «шавӣ» аҳамияти надорад. Пас набудани он беҳтар аст. Зиеда аз ин дар калимаҳои боло зикр нашудани «шавӣ» на танҳо беҳтар, балки зарур аст. Боз ҳам дар сурате ки як маънӣро ба як калимаи содаи кӯтоҳ ифода кардан мумкин будааст, калимаи мураккаби сечузъа сохтан чӣ ларзиш?

Дар боран калимаи таслимшавӣ, ки дар яке аз ҷумлаҳои мазкур хаст, бояд гуем, ки таслим ҳам аз феълҳои арабии боби тафъил аст, яъне аз ҷумлаи калимаҳои

аз қабилӣ таркиб, таълим, таҳлил, тафтиш мебошад. Дар фасли гузашта таъкид шуда буд, ки феълҳои ин боб дар забони тоҷикӣ исми амал мебошанд ва худ маъноӣ кору амалро низ ифода мекунанд. Гуфта будем, ки аз ҳамин сабаб ба онҳо асоси феълӣ «кардан»-ро ҷаспондан мумкин нест. Ҳоло бояд гуем, ки маҳз ба ҳамин сабаб онҳо ба асоси феълӣ «шудан», яъне ба «-шавӣ» ҳам эҳтиёҷ надоранд.

«Таслимшавӣ», «таҳлилшавӣ», «танқидшавӣ», инчунин «пайвандшавӣ», «обунашавӣ» ва монанди онҳо як гурӯҳи калимаҳоро ташкил мекунанд, ки ба онҳо асоси феълӣ «шудан» безарурат илова шудааст. Аз ин қабил калимаҳо боз чанд гурӯҳи дигар ҳастанд.

Масалан, ин қабил калимаҳоро ба як гурӯҳ дохил кардан мумкин аст:

Ин **хафашавиш** аз нӯги ҳамир фатир будааст.

Ту аз **фарбеҳшавӣ** метарсидай.

Ман таърихи **шиносшави** шуморо напурсидаам.

Ман дар дил нияти **раисшавӣ** надорам.

Вай дар аввали **ошиқшавӣ** дидори ёрро дида наметавонист.

Шубҳае нест, ки дар ин калимаҳо ҳам «-шавӣ» зидатист. Вале ин калимаҳо аз калимаҳои содаи гурӯҳи якум («обунашавӣ», «пайвандшавӣ», «таслимшавӣ») фарқ доранд. Калимаҳои содаи гурӯҳи якум ҷунонанд, ки аз онҳо «-шавӣ»-ро ғуруғузор кунем, калима ба шакли аслии мебарояд. Аммо дар калимаҳои содаи гурӯҳи дувум «-шавӣ» ба ҷойи ҷизи дигаре, ба ҷойи пасванди «й» омадааст. Барои ин ки калимаҳои содаи гурӯҳи дувум шакли дуруст гиранд, дар онҳо аз «-шавӣ» фақат «й»-ро, ё шаклҳои дигари он, масалан, «гӣ»-ро боқӣ гузоштан лозим асту бас. Ҷунончи, ба ин тарз:

Ин **хафағиш** аз нӯги ҳамир фатир будааст.

Ту аз **фарбеҳӣ** метарсидай.

Ман таърихи **шиносои** шуморо напурсидаам.

Ман дар дил нияти **раисӣ** надорам.

Вай дар аввалҳои **ошиқӣ** дидори ёрро дида наметавонист.

Пас дар ин маврид ҳам асоси феълӣ «шудан» нодаркор аст.

Дар ҳақиқат, худ **хафағӣ** ё **фарбеҳӣ** чӣ маъноӣ дорад? Маъноӣ аслии онҳо **хафа** будан ва **фарбеҳ** будан аст, вале онҳо маъноӣ **хафа** шудан ва **фарбеҳ** шуданро

иш ифода мекунамд. Ин аз қаринаҳо маълум аст. Бино бар ин дигар ба онҳо боз асоси «шудан»-ро илова кунем, ба калима маъноеро, ки хуदाиш дорад, боз бо як қизи дигар ҳам хоҳем кард. Ва ҳол он ки калима ҳеҷ эҳтиёҷи ба бори зиёдатӣ нест. Вай ба тақозои табияташ ин зарбобиро қабул карда наметавонад, ба он муқобилат мекунад ва ин муқобилатро ҳис кардани мо зарур аст.

Ин бори иловагиро, ки калима кашида наметавонад, ҷиҳат мекашад. Гуруҳи дувуми калимаҳои содаеро, ки ба онҳо «шави» ҳамроҳ шудааст, низ ба ибораи феъли тағйирёбанда мумкин аст: хафа шудан ба қойи хафашавӣ, фарбеҳ шудан ба қойи фарбеҳшавӣ ва ҳоказо. Дар ин гуна ҷумла чунин шакл мегирад: «Тӯ аз фарбеҳ шудан бахаридаи!» «Ман таърихи шинос шудани шуморо на-бурӯнавам» ва ғайра. Чунонки мебинем, дар ин маврид ҳам калимаи ибора ба ҷумла шакли табиӣ доранд.

Ин аст, ки гуруҳи дувуми калимаҳои содари, ки бо «шави» сохта шудаанд, бо ду роҳ ба шакли аслии тағйирёбанда мумкин аст: 1) ё асоси феъло фуруғузор карда, феълро наивари «и»-ро боқӣ гузоштан лозим мешавад. 2) ё наивари ҳам партофта, аз он калима ва феълро «шудан» ибора сохтан даркор аст. Яъне ин ҷо тағйирёбанда ҳам зиёдатар аст, шаклҳои содаи табиӣ баъд бахаридаи.

Аз ин маънаид, ки дар гуруҳи дувуми калимаҳои сода ин ҷиҳати дар калимаҳои мураккаб ва гуруҳи ҷуғрафӣ калимаҳои сода дида будем) асоси феъли «шудан» ҳама дигар шаклу воситаҳои забонро гирифтааст. Ин ҳама ба ин қойи як шаклу воситаҳо бе зарурат ба дигар ҳама дар забон дулоби ва беинзояи меорад. Ҳар гуна, ҳар шаклу восита бояд дар қойи худ ояд.

3

Гуруҳи сеюми калимаҳои содае, ки ба онҳо асоси феъли «шудан» ҳам тағйирёбанда, чунонанд, ки маънои онҳо фақат ба ибораи феъли ифода кардан беҳтар аст. Инро ба ҷумлаҳои зил мефаҳмем:

Инро ба ҷумлаҳои зил мефаҳмем.

Инро ба ҷумлаҳои зил мефаҳмем.

Инро ба ҷумлаҳои зил мефаҳмем.

Инро ба ҷумлаҳои зил мефаҳмем.

Ин барои зиёдшавии аҳолии аҳамият дорад.

Дар ҳамаи ин мисолҳо, ба назари мо, бори ибора ба души калима гузошта шудааст, ба ҷойи ин ки ибора созанд, калима сохтаанд. Барои ин, ки ифодаи фикр шакли табиӣ гирад, «мондашавӣ»-ро «монда шудан», «саршавӣ»-ро «сар шудан», «муҳочиршавӣ»-ро «муҳочир шудан» (ё «муҳочират», ё «муҳочирӣ»), «ризошавӣ»-ро «рози шудан», ё розигӣ, ё ризо, «зиёдшавӣ»-ро «зиёд шудан» гуфтан даркор буд: «Касе монда шуданро ҳис намекард»; «То вақти сар шудани соли таҳсил чорае андешанд» ва ғайра.

Калимаҳои содаи гурӯҳи чорум, ки ба онҳо асоси феъли «шудан»-ро илова кардаанд, онҳоеанд, ки аз онҳо бо дигар калимае калимаи мураккаб сохтан даркор буд. Чунончи:

Одам фиристода ҷойи чамъшавии онҳоро Дид.

Онҳо омодашавиро сар карданд.

Фолклор манбаи муҳимми маърифатнокшавӣ мебошад.

Дар ҷумлаи якум чамъшавӣ ба ҷойи чамъомад ба кор рафтааст. Модомки барои ифодаи мағлаб калимаи рехтаи чамъомад мавҷуд аст, ба ҷойи он калимаи дигаре, ки аз ҷиҳати рехтагиву суфтагӣ ба он ҳеҷ баробар шуда наметавонад, сохтан низ меҳнати бефоида аст.

Дар ҷумлаи дувум «маърифатнокшавӣ»-ро ба маърифатомӯзӣ иваз кардан мумкин буд.

Дар ҷумлаи сеум «омодашавӣ»-ро низ ба тарзи дигар ифода кардан мумкин буд. Чунончи, устод Айни гуфтааст: «Ин омодагариҳо ба шакле даромадааст, ки...» Дар ин ҷумлаи устод омодагарӣ ҳамон маъниро мефаҳмонад, ки дар мисоли мо бо омодашавӣ ифода гардида буд.

Дар боби гузашта аз як ҷумлаи Восифӣ дида будем, ки пасванди «-гар» дар калимаи нахӯдбирёнгарӣ ҷойи асоси феъли «кардан»-ро гирифтааст ва вазифаи онро иҷро кардааст. Аз ин ҷумлаи устод Айни равшан аст, ки «-гар» дар калимасозӣ вазифаи асоси феъли «шудан»-ро ҳам иҷро карда наметавонад. Пас ин имкониятро имрӯз ҳам гоҳ-гоҳ истифода кардан лозим аст.

Ба ин тарик, гурӯҳи чоруми калимаҳои сода, ки ба онҳо асоси феъли «шудан»-ро илова кардаанд, низ гувоҳӣ медиҳад, ки ин тарзи калимасозӣ ҷойи дигар воситаҳои гирифта истодааст.

Ин ҳолат на фақат боиси маҳдуд шудани имконоти:

забон мегардад, балки як сабаби ривоч ёфтани шаклҳои номатлуб ва қолабҳои норавоств.

Питишори калимасозии бо «-шавӣ» дар ҳақиқат аз қалату андоза гузаштааст. Чунин калимаҳо дар матбуот, телевидиону радио, асарҳои илмӣ ва ғайра дар ҳар қадри дучор меоянд. Баъзеҳо то «-шавӣ»-ро истифода намуянд, фикр баён карда наметавонанд. Инак, як ҷумлаи бодор:

«Ике аз чораҳои камшавии ифлосшавии ҳаво ин сохтани роҳҳои иловагӣ мебошад, то ки ба аз ҳад замшавии автомобилҳо хотима дода шавад».

Ин ҷумла ҳаргиз қобили ҷоп нест, вале ҷоп кардаанд. Ике аз қабоҳатҳои он ҳамоно пайи ҳам омадани калимаҳои дорон «-шавӣ» мебошад.

Ике аз роҳҳои асосии ҳалосӣ аз чунин қабоҳатҳо, ба ақидаи мо, ҳуддорӣ аз калимаҳои «-шавӣ»-дор аст.

4

Калимаҳое, ки «-шавӣ» доранд, дар забони адабии классикӣ дида намешаванд. Агар бошанд ҳам, хеле вақеа кам будагистанд. Ба ҳар ҳол ба ҷаҳми ман нарафтаанд. Албатта, аз баъзе ҷиҳатҳо аз забони адабии классикӣ як андоза дур рафтани забони адабии имрӯза рӯйдоди табиӣ аст. Ҳеҷ мумкин нест, ки забон бе тағйир монад, хусусан дар замони мо ба дигаргунӣ ҷаҳли дучор наояд. Лекин ин дигаргунӣ ва дур рафтан аз забони классикӣ бояд ба зарари забони имрӯза сурат нагирад. Алалхусус дар ҳусни сухан аз меъёрҳои классикӣ дур шудан мумкин нест. Фақат меъёрҳои классикӣ наметавонанд, ки пояи фарҳанги сухани имрӯзаро устувор кунанд. Аъёнаҳои нав, меъёрҳои тозае, ки мо имрӯз рӯи кор меорем, бояд ҳилофи талаботи ҷиддии классикӣ набошанд, балки онҳоро давом ва мувофиқи шароити замони мо инкишоф диҳанд.

Калимаҳое, ки бо «-шавӣ» сохта шудаанд, дар забони устод Айний ҳам ҳастанд.

Луғатшиносони Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ Фарҳангистони улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати ҷашни садумин зодсоли устод китоби ба номи «Луғатномаи осори С. Айний» ҷоп карда буданд. Ин китоб рӯйхати калимаҳоеро, ки дар асарҳои устод ҳастанд, дар бар мегирад. Лекин тартибдиҳандагони ин китоб на ҳамаи захираи луғавии навиштаҳои

устод, балки фақат он асарҳои ўро, ки то соли 1978 ҷон шуда буданд, ба ҳисоб гирифтаанд. Ба шумурди ин му- тахассисон дар он асарҳои устод зиёда аз 24 ҳазор ка- лима сабт шудааст. Ин адад нишон медиҳад, ки устод Айнӣ ба эътибори захираи луғавӣ ва ғаномандии воҷ- гон дар қатори барҷастатарин нависандагони ҷаҳон ме- истад.

Аз ин луғатнома маълум мешавад, ки дар навишта- ҳои Айнӣ 23 калима бо **-шавӣ** сохта шудааст. Аз 24 ҳа- зор фақат 23 адад! Яъне шумораи чунин калимаҳо дар навиштаҳои устод ночиз аст.

Дар байни онҳо чи калимаҳои кӯтоҳи сабук ба мо- нанди **гармшавӣ**, **озодшавӣ**, **сурхшавӣ**, **ғуншавӣ** ва чи калимаҳои чандқабатаи вазнин ба мисли **мардикорша- вӣ**, **велосипедсаворшавӣ**, **қозиинтихобшавӣ**, **қозикалон- шавӣ**, ҳатто **насрнависшавӣ** ба ҷашм меҳӯранд. Ба ақи- даи мо, ин калимаҳо, хусусан гурӯҳи дувуми онҳо (ка- лимаҳои вазнини чандҷузъа)-ро дар эҷодиёти устод Айнӣ ҳам номатлуб доништан лозим аст. Чунончи, ин ҷум- ларо бинем: «Шиносоии ман ба «Наводирулвақоеъ» ба сарам савдон насрнависшавиро ҳам андохт». Ин ҷо дар калимаи **насрнависшавӣ** ду асоси феъл ҳаст: навис ва шав, таркиби калима аз ҷор ҷузъ иборат аст, ки хеле гаронӣ меорад. Чунин ба назар мерасад, ки ин калима аз фуруғузошти асоси феъли «шудан» ҳеҷ зарар наме- дид.

Чун ба муносибати калимакҳое, ки бо «-шавӣ» сохта шудаанд, аз вазнин шудани калима сухан меронем ва аз он бар ҳазар медорем, гаронии ғайритабиъиро дар назар дорем. Вагарна дар ҳар забон, аз ҷумла дар за- бони тоҷикӣ калимаҳои мураккаби серҷузъ кам нестанд. Онҳо аз рӯи зарурат сохта ва ба қолибҳои табиъии маъмулӣ рехта шудаанд. Аммо бештари калимакҳое, ки бо асоси феъли «шудан» ба вучуд омадаанд, ба назари мо, аз табиъият дуранд.

Ноғуфта намонад, ки калимаи мураккабе, ки «-шавӣ» дошта бошад, дар форсии кунунии Эронӣ Афғонистон нест. Баъзе анъанаҳои классикии забон дар Эронӣ Аф- фғонистон бештар нигоҳдорӣ шудаанд. Аз ин рӯ, унсур- ҳои норавое чун «-шавӣ» ва «-кунӣ» дар калимасозии онҳо роҳ наёфтааст. Мо аз онҳо бояд ибрат бигирем ва аз чунин унсурҳо дурӣ бичӯем.

Шак нест, ки «-кунӣ» ва «-шавӣ» аз он чизҳоест, ки Садрӣ Зиё «ағлоти урфӣ» (ғалатҳои маъмулӣ) хонда

Буд Чунонки аз «Тазкори ашъор» маълум мешавад, дар поёни садаи 19, ки бо даъвати Аҳмади Дониш забон ҷадогар шудан гирифт ва нависандагон дар навиштаҳои худ ба гуфтори мардуми одӣ бештар таваҷҷӯҳ зоҳир намуданд, бархе «ағлоти урфӣ» низ ба навиштаҳои ӯ дароварданд. Дар садаи 20, ба вежа дар аҳди шӯравии ҳангоми «демократӣ» ва «халқӣ» шудани забон ҷадоғҳои машҳур ва дуруштиҳои ғӯйиши бенизом фаро гирифт ба нашрияҳо рехтанд. «Кунӣ» аз ҳамин қабил унвонҳост, ки шояд аз ғӯйиш ба забони навиштор гузашт. Аммо «шавӣ» (гармшавӣ, гумшавӣ, мондашавӣ ва ғ.) дар гуфтугӯи мардуми одӣ низ вучуд надошт. «Шавӣ» дар қарни 20 пайдо шуд ва аз пайи «-кунӣ» омад. Чун «-кунӣ» аз асоси феъли «кардан» пазируфта шуд, аз асоси феъли «шудан» «-шавӣ»-ро низ ба қор ғирифтанд лозим омад. Дар нимаи дувуми қарни 20 «шавӣ» аз нашрияҳои ба гуфтугӯи мардум гузашт ва акнун чи зиётиён ва чи мардуми одӣ онро гоҳ-гоҳ дар гуфтор ба қор мебаранд.

Чун «шавӣ» чи дар забони классикӣ ва чи дар ғӯйиши мардуми одӣ вучуд надошт ва имрӯз дар форсии Эрону Афғонистон низ вучуд надорад, ба ақидаи мо, дар забони тоҷикӣ имрӯз ҳаққи қонунӣ надорад. «Кунӣ» низ. Забони мо ҳалол сол ба «-кунӣ» ва «-шавӣ» эҳтиёҷ пайдо накарда, имрӯз ҳам ба онҳо эҳтиёҷ надорад.

«ИСТИФОДА-БАР-Й»

1

Саргарми калимасозии бо «-кунӣ» ва «-шавӣ» гардидаи аз паси худ баъзе хелҳои дигари калимасозиро ба мениб овард, ки низ ибораю ҷумларо вазнин мекунад ва ба он як шакли ғайритабиӣ медиҳад. Умуман қаламбашҳои мо қоре мекунанд, ки калима, ибора ва ҷумлаҳои баянии ва дағал мешаванд. Калима, ибора ва ҷумлаҳои содаву сабуку раво ба назари онҳо гапи одии бачагона менамояд, пас, онро аз ҳолати бачагона баровардани шуда, калимаи мураккаб, иборани дароз ва ҷумлаи печ дар печ месозанд.

Дар забони тоҷикӣ калимаи сода ва зебою хушояндаи шинааст мавҷуд аст, ки ба маънои мағлубият меояд. Аммо ҳамин содагиро зебоии ин калима дар назари ақли матбуот айби қалон намудааст. Онҳо ин калима-

ро пурмаънотар ё сертаъсиртар карданӣ шуда, ба ран-
ги шикастхӯрӣ ё шикастёбӣ ё шикастдиҳӣ медароранд
ва ин хел ҷумла месозанд: «Ин шикастхӯрӣ калонтарин
бемуваффақиятии онҳо буд». Ба фикри мо, дар ин ҷумла
ба «шикаст» илова шудани «-хӯрӣ» маънои калима ё то-
биши онро ҳеҷ дигар накардааст, бино бар ин кори зиё-
датист.

Дар як китоби бадеӣ ин ҷумларо хондем: «Оташи
интиқомгирӣ дар дили ӯ афрӯхт». Дар забони мо ибор-
аи **оташи интиқом** асрҳо боз вучуд дошт, вале акнун
муаллифи имрӯза гуё ин ибораро хеле одӣ ва сабук
ҳисоб кардааст ва ба он илова намудани як «-гирӣ»-ро
зарур донистааст.

Ё мисолҳои зеринро бинем: «Хостам, ки ба **дарсди-
ҳии** вай рафта гуш кунам»; «Ин хел **мувофиққунонӣ**
боиси афзоиши маҳсулотбарории хоҷагии қишлоқ ме-
шавад»; «**Мӯҳлати ваколатдории** ӯ тамом шуд».

Мо яқин дорем, ки дар ин мисолҳо бидуни исми
феълӣ, танҳо бо исм матлабро ифода кардан лозим буд:
«ин хел **мувофиқат**», «**маҳсулоти** хоҷагии қишлоқ»,
«**мӯҳлати ваколоти** ӯ» гуфтан kifоя буд.

Яке аз машҳуртарини ин гуна калимаҳо калиман
«**истифодабарӣ**» мебошад: «Кўпрук аз **истифодабарӣ**
баромад»; «Цехи нав ба **истифодабарӣ** дода шуд»; «**Фа-
лон** адад хона ба **истифодабарӣ** супурда шуд» ва ҳока-
зо. Ва ҳол он ки дар ин мавридҳо «аз **истифода** баро-
мад», «ба **истифода** дода шуд» ва мисли инҳо гуфтан
лозим аст.

Бояд гуфт, ки чуни калимаҳои мураккаб, ки аз як
исм, як асоси замони ҳозираи феъл ва пасванди **-ӣ** сох-
та шудаанд (масалан, **хонарӯбӣ**), чи дар гуфтугӯ ва чи
дар забони адабии гузаштаю ҳозира хеле бисёранд.
Лекин фаромӯш набояд кард, ки ин калимаҳо асосан
аз исмҳои, ки ҳаракату корро ифода намеkunанд, сохта
мешаванд; **нонхӯрӣ**, **китобхонӣ**, **дилозорӣ**, **балеғӯӣ** ва
ғайра. Бино бар он аз ин калимаҳо асоси феълро ги-
рифта партофтан ҳаргиз мумкин нест:

Ба рӯи мавҷи об аз сарфарозӣ
Гирифта санъати занчирасозӣ.

Ҷомӣ

Бар заифон макун изҳори забардастии хеш,
Теша зад бар сари Фарҳод дам аз кӯҳканӣ.

Сайидо

Ин ҷо дар вожаи занчирасозӣ худӣ «занчира» холис нест буда, кору ҳаракатеро намефаҳмонад, аммо «-созӣ» ба он калима маънои амалеро илова менамояд. Ҳамин ки «созӣ» тарк шуд, маънои амал ҳам аз он калима барҳам меҳурад.

Дар забони классикӣ ва гуфтугӯи халқ бештари ин гуна калимаҳои мураккаб аз исми тоҷикӣ (на аз исми арабӣ) сохта шудаанд: гарданкашӣ, дастгирӣ, дандоншиканӣ, хоркашӣ, сояандозӣ, регкӯчӣ, заминдорӣ, устузонбандӣ, гулдӯзӣ, сангзанӣ, ошпазӣ, ҷӯйковӣ ва ғайра. Асоси ҳамаи ин калимаҳо исмҳои тоҷикии гардан, даст, дандон ва ҳоказо мебошад.

Албатта, бисёр калимаҳои ҳам ҳастанд, ки аз исми арабӣ сохта шудаанд. Чунончӣ: холпурсӣ, қиссахонӣ, ошпазӣ, ҳақгузорӣ, суратпарастӣ ва ҳоказо. Аммо он ҳама калимаҳо нисбатан каманд. Ин калимаҳои мураккаб ҳам аз исми сирф ва асоси феъл сохта шудаанд: хол, қисса, ошпаз, ҳақ, сурат исмҳои мебошанд, ки кору ҳаракатеро ифода намеkunанд ва бино бар ин ба онҳо асоси феъл илова кардан лозим аст, то ки исми амал ба вуҷуд ояд.

Ба ин тарафи масъала диққати ҷиддӣ додан лозим аст. Ин ҷо яке аз муҳимтарин қоидаҳои сохтани калимаҳои мураккаб намоён мешавад. Ин қоида ҳамин аст, ки исми мураккаби амал асосан фақат аз исми содаи ҳодиса, фақат аз исме, ки маънои кору амалеро ифода намеkunад, бо илова шудани асоси феъл сохта мешавад. Аз ҳамин сабаб исмҳои феълии арабӣ (он калимаҳои арабӣ, ки аз ягон боби феъланд) дар чунин калимасозии иштирок намеkunанд ё ками дар кам, ҳангоми ки зарурати махсусе пеш омад, иштирок менамоянд. Ҳозир ин қоида имкон медиҳад, ки дар калимасозии ҳамаи забони тоҷикиро вайрон накунем.

Имрӯз баръакс аксари ин гуна калимаҳои мураккаб, ки аҳли матбуоти мо месозанд, аз исмҳои арабӣ гирифта шудаанд.

Додан аз исми арабӣ сохтани ин гуна калимаҳои мураккаб кори нодуруст нест. Нодурустӣ дар ин аст, ки мо ба исми арабӣ, ки аз боби феъл аст, чунин феъле навишта мекушем, ки маънои он феъл дар худӣ он исми арабӣ ҳаст.

Чунончи аз фаслҳои боло дидем, дар забони тоҷикӣ бисёр исмҳои ҳастанд, ки аз ягон боби феъли арабӣ гирифта шудаанд ва дар тоҷикӣ ҳам маънои онҳо кору

амалеро дар бар мегирад. Чунончи, аслан маънои истифода—фоида гирифтани, ваколат—вакил кардани, иҷро—ҷорӣ намудани аст. Модомки худ истифодаи фоида бурдан будааст, хочати истифодабарӣ гуфтан нест. Ё ин ки ташаккул ба маънои шакл гирифтани, шакл ёфтани меояд. Аммо бо вучуди ин баъзе рафиқон гоҳо ба ин калима асоси феъл ҳамроҳ карда калимаи мураккабе аз қабилӣ ташаккулёбӣ месозанд. Ва ҳол он ки ин «ёбӣ» ин ҷо тамомаи зиёдати, зеро мафҳуми «ёфтан» дар маънои худ ташаккул мавҷуд аст ва ин маъниро дубора ба он зам кардан лозим нест. Чунонки тавсифкунӣ ё ташкилкунӣ гуфтан нағз нест, ташаккулёбӣ ҳам бад аст.

Аз ҳамин сабаб ибораҳои «ташаккулёбии адабиёти тоҷик», «ташаккулёбии ҷаҳонбинии нависанда» ва ғайра нодурустанд, «ташаккули адабиёти тоҷик», «ташаккули ҷаҳонбинии нависанда» гуфтан даркор аст. Чумлаи «дар кори ташаккулёбии санъати тоҷик ҳиссаи худро гузошт»-ро ба ин тарз таҳрир кардан беҳтар буд: «Дар ташаккули санъати тоҷик ҳиссаи гузошт».

Калимаҳои вусъатёбӣ, ташкилдихӣ, ташкилёбӣ, машхуршавӣ, шӯҳратёбӣ, камолёбӣ, ҳақоратдихӣ, таъсисёбӣ, таъсисдихӣ ва дигарҳо, ки низ бисёр дида мешаванд, аз ҳамин қабиланд. Инҳоро на дар шакли мураккаб, балки дар шакли сода кор фармудан лозим аст.

Ташкил дар асл шакл додан аст. Аз ин калима таркибҳои феълии ташкил додан, ташкил ёфтан ва ташкил кардан ба вучуд омадааст. Худи таълим илм додан (омӯхтан) ва таъсис асос додан бошад ҳам, дар забони тоҷикӣ аз онҳо таълим додан, таълим гирифтани ва таъсис кардани, таъсис додан, таъсис ёфтани сохта шудааст. Ба ҳамин тариқ, аз такмил (камол додан) таркибҳои такмил кардани, такмил додан ва такмил ёфтани пайдо шудааст. Чунончи, қайд шуда буд, мо бо ин кор ин феълҳои арабиро, ки ба забони тоҷикӣ чун исм қабул шудаанд, ба шакли феъли тоҷикӣ даровардаем (ва ба баъзеи онҳо маънои нави ҳам додаем, чунончи «таълим гирифтани» ба маънои аслии «таълим» мувофиқ намеояд, зеро «таълим» илм додан ба касе бошад, «таълим гирифтани» илм ҳосил кардани аз касе ё чизе мебошад).

Вобаста ба ин ки ин феълҳо дар кучои ҷумла омадаанд, тарзи истифодаи онҳо фарқ пайдо мекунад. Агар ин феълҳо дар охири ҷумла ба сифати хабар омада бошанд, одатан пурра зикр мешаванд: «Ин мактаб соли

«таъсис ёфтааст». Лекин агар ин таркиби «таъсис ёфтан»-ро дар аввали ҷумла ё миёнҷои он зикр кардан мумкин шавад, одатан «ёфтан» аз он меафтад ва худ «таъсис» ба шакли исм зикр мешавад: «Имрӯз аз таъсиси ин мактаб 30 сол гузашт». Ин ҷумларо ба тарзи дигар сохтан аз ҷиҳати услуб хуб нест: «Имрӯз аз таъсиси ёфтани ин мактаб 30 сол гузашт» ё «Имрӯз аз таъсиси ёфтани ин мактаб 30 сол гузашт». Чаро хуб нест? Чунки дар ин ҷумлаҳо «таъсис» ба вазифаи хабари ҷумла рабтаидааст, бино бар ин онро ба феъл («таъсис ёфтан») табдил додан зарур нест. Дар ҷумлаи дувум ҳам худ «таъсис» исми амал мебошад ва барои ба он илоҳия кардани «-ёбӣ» эҳтиёҷе нест.

Ни ҷо саволе пеш меояд, ки агар дар ин маврид «ёфтан» ва «-ёбӣ»-ро партоем, аз кучо маълум мешавад, ки асли ин феъл «таъсис ёфтан» буд ё «таъсис додан»? Ва ҳол он ки байни «таъсис ёфтан» ва «таъсис додан» фарқи калоне мавҷуд буда, агар «ёфтан» ва «-ёбӣ» ё ки «додан» ва «-диҳӣ»-ро зикр накунем, магар маънои ҷумла халал намебинад? Ҷавоби ин савол ҳаққон аст, ки чунонки таҷрибаи нависандагони намоёни тоҷикон медихад, дар аксари мавридҳо маънои ҷумла ҳалал намебинад. Одатан аз мантиқи ҷумла ва аз рафти феъл (яъне аз ҷумлаҳои боло) маълум шуда меистад, ки «таъсис» дар ин ҷо ба маънои таъсис додан аст ё ба маънои таъсис ёфтан. Агар дар баъзе мавридҳо таъсис ба тарзи истисно) маълум ё маҷхул будани феълро таъсис кардан зарур шавад, беҳтар аст, ки таъсисёбӣ ё таъсисдиҳӣ нагуем, балки шакли пурраи онро зикр кунем, яъне таъсис ёфтан ё таъсис додан гуем.

Он чи гуфта шуд, фақат ба калимаҳои «таъсис», «таъсис», «ташқил» ва монанди инҳо (яъне калимаҳои бошарҳ тафсил) дахл надорад, балки қоидаи умумист, ки ҳамаи он дигар калимаҳоро ҳам дар ин гуна мавридҳо қарор мегирад. Мисолҳои бисёре, ки дар баҳси гузашта (дар баҳси калимаҳои мураккабе, ки бо «-кунӣ» ва «-шавӣ» сохта шудаанд) ва дар ин баҳс зикр ёфтанд, ба феълҳои мо, ин ҳақиқатро ба хубӣ нишон медиҳанд.

2

Аз он чи гуфта шуд, чунин хулоса баровардан мумкин аст:

1. Дар бештари мавридҳо аз он калимаи тоҷикӣ, ки

худ маънои амалу ҳаракатеро ифода намекунад, бо илова кардани асоси феъл ва пасванди «-й» исми феълӣ мураккаб сохта мешавад: **кӯчагардӣ**, **хонасозӣ**, **ошназӣ**, **гулдӯзӣ**, **дарахтшинонӣ** ва ғайра.

Дар ин сурат ҳам агар зарурати махсус набошад, худдорӣ аз сохтани калимаи мураккаб беҳтар аст. Чунончи, дар ин ҷумлаҳо:

«Вақти **оғозёбии** таҳсил дар мактаб буд». Дар калимаи «**оғозёбӣ**» таъкиди феъл зарурат надорад. «Вақти **оғози** таҳсил дар мактаб буд» ғуём ҳам, маънӣ дигар намешавад, балки сухан ба шакли асли мебарояд.

«Аз **роҳгардӣ** бозистод». Ин ҷо ҳам мавриди таъкиди феъл нест ва «Аз **роҳ** бозистод» гуфта шавад, кифоя аст.

«Аз баҳри офтобу ҳавои **тозаҳурӣ** гузаштанӣ шуд». Дар ин ҷо ҳам матлаб аз ғайри асоси феъл ифода мешавад: «Аз баҳри офтобу ҳавои **тоза** гузаштанӣ шуд».

Хусусан агар калимаи сода асоси феъл бошад, ба он боз як асоси феъл илова кардан зарурат надорад. Аз ин рӯ, калимаи «**шикаст**», ки дар аввали ин боб омада буд, асоси феъли «**додан**» ё «**хӯрдан**»-ро қабул намекунад: **шикастдихӣ** ё **шикастхурӣ** калимасозии безарурат аст. «Ба **шикастхурӣ** дучор шуд» не, балки «ба **шикаст** дучор шуд» гуфтан лозим меояд.

Инро аз мисолҳои зерин ҳам мебинем:

«Дар тасвир аз **пардоздихӣ** нолозим дурӣ мечӯяд». **Пардоз** асоси феъли **пардохтан** аст ва ба дигар асоси феъл эҳтиёҷ надорад. «Аз **парدوزи** нолозим дурӣ мечӯяд» гуфтан даркор буд.

Ба ин сабаб «**фабрикаи рангу пардоздихӣ**»-ро қорхонаи рангу **пардоз**» гуфтан даркор аст.

2. Агар дар ин мавридҳо феълро таъкид кардан зарур бошад, аксаран беҳтар ин аст, ки феъл ба шакли масдар зикр шавад:

«То **фарорасии** ториқӣ онро тамошо кард». Дар ин маврид исми феълро ба масдар табдил додан беҳтар буд: «То **фаро** расидани ториқӣ онро тамошо кард».

Яке аз ҷумлаҳои болоро ин тарз сохтан ҳам мумкин буд: «Аз баҳри офтобу ҳавои **тоза хӯрдан** гузаштанӣ шуд».

Бо таассуф бояд қайд кунем, ки ин тарзи баён ҳоло бисёр кам дида мешавад, ғӯё аз истифода баромада истодааст. Ва ҳол он ки ба ҷойи исми феълӣ омадани масдар яке аз хусусиятҳои аҷиби забони мост, ки дар

Баъзе забонҳои дигар дида намешавад ё хеле маҳдуд аст. Модомки чунин аст, аз ин имконияти махсуси забон истифода бояд кард. Ин аз он сабаб зарур аст, ки ин роҳи калимасозии сунъиро мебандад.

Баъзе нависандагони мо аз ин имконият нағз истифода кардаанд. Чунончи, дар ин чумлаи Ҷ. Икромӣ масдар ба ҷойи исми феълӣ бисёр бамавқеъ наҷабаст: «Ба асп харида^н пул надошт». Тасаввур кунед, ки агар нависанда дар ин маврид ба ҷойи масдар исми феълӣ меовард, суҳан чӣ шакли нохуше пайдо меовард. Он гоҳ калимаи аспхари ба миён меомад, яъне «асп» ва ҳам «хар» дар таркиби як калима ҷой мегирифт. Албатта, масалан, дар асари ҳаҷвӣ ва суҳани мушбаомез кор фармудани чунин калимае натиҷаи муҳимме метавонад диҳад, лекин дар дигар мавридҳои суҳан оҳанги номатлубе хоҳад бахшид. Аммо Ҷ. Икромӣ нозуксанҷӣ зоҳир кардааст.

Масдар ҳатто ҳаспаки ҷамъбандӣ гирифта метавонад. Ин ҳам яке аз хосиятҳои муҳими забони тоҷикӣ мебошад. Имкониятҳои фаровон пеш меорад. Ҷ. Икромӣ гуфтааст: «Чӣ тавр гап задан^{ҳо}яш^и фора^м ва маъқул!» Агар нависанда дар ин чумла масдарро ба исми феълӣ меовардонд, яъне «гапзанӣ» мегуфт, суҳан одитар мебуд. Дар ҳақиқат саргармӣ бо исми феълӣ, бисёр кор фармудани калимаҳои мураккабе, ки бо асоси феъл ва сифат сохта шудаанд, гоҳ боиси одӣ шудани суҳан меоварад, хусусан агар чунин калимаҳо аз се-чор ҷузъ таркиб ёфта бошанд, ба суҳан гаронӣ меоранд.

На танҳо мисолҳои ин боб, балки мисолҳои, ки дар боби «қуний» ва «шавӣ» оварда будем, низ аз ин ҳақиқат гувоҳи медиҳанд.

Ҳамакунин, масдар боз як имконияти аҷиб дорад: аз ҷиҳати худ бо изофат муайянкунанда мегирад ва мумкин аст, ки ин муайянкунанда на фақат исм, балки сифат бошад. Баъди масдар бо изофат омадани исмро дар байҳои гузашта чанд бор дидем («фарида расидани тӯғай», «омехта шудани сабқҳо» ва ғайра), аммо дар ин байти Фирдавсӣ ҷойи исмро сифат гирифтааст:

Қама^р бастану рафтани шоҳвор,
Ба ҷанг-андарун гурзан говсор.

Дар ғуфтуғуӣ муқаррарии имрӯза ҳам ба масдар бо изофат рафтаанд шудани сифату зарф гоҳ-гоҳ дучор ме-

ояд: давидани бисёр, гап задани нағз, фуру бурдани якбора ва монанди инҳо.

Ин ҳодиса кам рӯй медиҳад, дар забони классикӣ низ кам аст, вале дар баъзе мавридҳо бисёр муҳим-барору мушкилкушо хоҳад буд. Ҳатто дар тартиб додани истилоҳот аз он истифода кардан мумкин аст. Мисол: онро минбаъд ба муносибатҳои гуногун хоҳем дид.

3

3. Хусусан ба калимаҳое, ки аз забони арабӣ омадаанд, ҳамроҳ кардани асоси феъли тоҷикӣ ва пасванди -ӣ на ҳамеша матлуб аст. Сабаби инро чандин бор таъкид кардем: ин калимаҳо худашон амалу ҳаракатеро низ ифода мекунанд. Боз чанд мисол меорем:

«Бо баҳонаи ҳачравӣ аз шаҳр гурехт».

«Аз шарҳу эзоҳдиҳии ҷумлаҳо даст мекашем».

«Ӯ зоҳиршавии муносибати эҷодкоронаро мушоҳида кардааст».

Ин ҷо аз мисолҳои якум ва дувум асоси феълу пасвандро партофтаи беҳтар буд: «бо баҳонаи ҳаҷ» ва «шарҳу эзоҳи ҷумлаҳо» гуфтаи бас буд. Аммо дар ҷумлаи сеюм беҳтар ин буд, ки исми феълии мураккаб ба масдар табдил дода шавад: «зоҳир шудани муносибати эҷодкорона».

Дар ҳаққи калимаҳое ба монанди машҳур, шӯҳрат, камол, ҳақорат ва ғайра низ ҳаминро гуфтаи мумкин аст.

Албатта, агар умуман ҳукм кунем, ки дар забони тоҷикӣ аз калимаҳои арабӣ бо илова кардани асоси феъли ва пасванди -ӣ калимаи мураккаб сохта намешавад, сахт хоҳем кард. Ин гуна калима сохтан мумкин аст, вале ба чанд шарт.

Яке аз шартҳои асосӣ ин аст. Фақат дар сурате ки ба калимаи арабӣ ғайр аз маънои аслии он боз маънои дигаре илова кардан мехоҳем, яъне дар сурате ки маънои калимаи арабиро вусъат додан лозим меояд, ба он асоси феъл ҳамроҳ кардан мумкин аст.

Чунончи, калимаҳои арабии боби «феъл»-ро гирифта арз, ҳукм, шарт, рафъ, ҷамъ, ҳазл, шарҳ, мадҳ, шакл ва ҳоказо. Аз инҳо ба тарзи арзкунӣ, ҳукмкунӣ, ҷамъшавӣ, шарҳдиҳӣ ва ғайра калима сохтан матлуб нест, вале калимаҳое аз қабилҳои ҳукмрон ва ҳукмронӣ, ҳукмфармо ва ҳукмфармой, ҳазлбардор ва ҳазлбардорӣ,

шархталаб ва шархталабӣ (аз феъли «талабидан») сохтаанд, чун аст ва бисёр сохтаанд.

Ҳамин ҳолатро дар калимаҳои боби «тафъил» ҳам мебинем: тадбир, таркиб, ташриф, таърих, табдил, таъриш, таҳсин, тағйир, такмил, таскин ва ғайра. Аз инҳо ҳам барои сохтани калимаҳои табриккунӣ, тағйирёбӣ, таъминдихӣ, таскиншавӣ эҳтиёҷ нест, вале, масалан, чунин калимаҳо сохтаанд, ки тамоман дуруст аст: тадбирҷиллошӣ, тадбирҷӯйӣ, таркиббандӣ, ташриффармой, таъхирпазир, таърихнависӣ, табдилпазир, табрикомез, таҳсиномез, таскинбахш, тағйирпазир, таълимбардор.

Чунонки мебинем, дар ҳамаи ин мавридҳо калимаи арабии пас аз илова шудани асоси феъли тоҷикӣ маънои нав ва ҷиљаҳои тоза пайдо кардааст ва барои мӯҷаз шудани шудани матлаб имконоти зиёде фароҳам омадааст. Афсус ки чунин имконияти сохтани исму сифатҳои нав имрӯз кам истифода мешавад.

Ақиб калимаҳои арабии боби «тафаъул»-ро аз наҷр гузаронем: тааҷҷуб, табассум, такаббур, тамасхур, ташиббус, тараххум, тамаллуқ, ташаккул. Аз инҳо ҳам дар забони адабии классикӣ калимаҳои монанди табаскумкунӣ, ташаккулёбӣ, ташаккулдихӣ, тараххумкунӣ, тамаллуқшавӣ насохтаанд, лекин чунин калимаҳо гоҳ-гоҳ инда мешаванд: тааҷҷубомез, тааҷҷубангез, тараххумҷӯй, тасаллиталаб, таассурангез, таҷаддудпарвар, тамасхуромез, таҳаллусковӣ, такаббурфуруш, таҷаддусҷӯш. Ба аксари ин калимаҳо пасванди -ӣ илова насохтааст, яъне аз ин калимаҳо сифат сохтаанд, на исм. Тақриб баъзеи онҳоро ба исм табдил додаи мумкин аст: тараххумҷӯй, тасаллиталабӣ, такаббурфурушӣ.

Дар ин маврид ҳам асоси феъли тоҷикӣ ба калимаи арабии маъно ва тобишҳои нав бахшидааст. Агар чунин намешуд, ба сохтани чунин калимаҳои мураккаб зарурати намеронд. Зотан калимаҳои мураккаб боиси ғанӣ шудани забон ва имкониятҳои тоза ба даст овардани он мегарданд. Онҳое, ки имрӯз ба калимаи арабӣ чунин асоси феъл илова менамоянд, ки ба калимаи аслии арабӣ маъно ё тобиши тоза намедихад, ҳамин қонуни таърифи фаромӯш менамоянд, яъне аз муҳимтарин қоидаҳои калимасозиро вайрон мекунанд.

Бояд ҳам бояд таъкид кунем, ки аз чунин калимаҳои арабӣ (калимаҳои боби «тафъил», «тафаъул», «муфозил» ва ғайра) бо баъзе воситаҳои дигар, масалан, бо иловаи «кор», пасванди «-гар» ҳам калимаи нав сох-

та мешавад ва ин боз як имконияти нав аст, ки аз он ба ҷойи асоси феъл истифода кардан мумкин аст: таҳқиқгар, ташаббускор, ва ташаббускорӣ (ташаббус нишондиҳӣ не!), тамаллуқкор ва тамаллуқкорӣ, мусоҳилакор ва мусоҳилакорӣ... Лекин аз ин гуна калимаҳои сода ба ҳеҷ ваҷҳ калимаҳои мураккабе аз қабилӣ таҳқиқкунӣ, тамаллуқкунӣ ё мусоҳилакунӣ сохтан мумкин нест. Ғайр аз «-кунӣ» ва «-шавӣ» дигар воситаҳои калимасозиро истифода кардан мумкин аст.

4

4. Ҳама калимаҳои мураккабе, ки дар се боби охир (боби «-кунӣ», «-шавӣ» ва ин боб) мисол овардем, бо асоси замони ҳозираи феъл («шав», «рав», «ёб», «деҳ» ва ғайра) сохта шудаанд. Ин шакли калимасозии феълӣ яке аз ғайритаҷрибавӣ шаклҳо дар забони тоҷикӣ буд ва ҳаст. Лекин як тарзи дигари калимасозии феълӣ ҳам ҳаст, ки, мутаассифона, ҳоло ӯё фаромӯш шуда истодааст. Ин ҳам бошад, бо асоси замони гузаштаи феъл сохтани калимаи мураккаб мебошад.

Чунинчӣ, дар забони тоҷикӣ калимаи **пешравӣ** ҳаст. Ин калима бо асоси замони ҳозираи феъл—«рав» ва пасванди «-ӣ» сохта шудааст. Лекин дар тоҷикӣ калимаи **пешрафт** ҳам ҳаст. Ин калима бо асоси замони гузаштаи ҳамон феъли «рафт»—«рафт» сохта шудааст. «Пешравӣ» ва «пешрафт» ҳарду аксаран як маънӣ дорад. Фарқ дар он аст, ки «пешравӣ» бештар амали ҷисмонӣ, аммо «пешрафт» бештар ҳаракати мавҷуми маънавию мефаҳмонад: пешрафти илм, пешрафти замон. Вале ҳоло «пешравӣ»-ро аксаран ба ин ҳар ду маънӣ кор мефармоянд ва «пешрафт» кам дучор мешавад, яъне яқинӣ ҷойи дувумро низ гирифта истодааст. Ва ҳол он ки «пешрафт»-ро фаромӯш кардан нағз нест. «Пешрафт» аз «пешравӣ» рехтатар ва сазоворӣ ин аст, ки бештар истифода кунем.

Бо асоси замони гузаштаи феъл сохтани калимаи мураккаб дар забони классикӣ ҳам нисбатан кам ба назар мерасад, яъне ин тарзи калимасозии феълӣ аз аввал каммаҳсултар буд. Вале ин шакл бартариҳои муҳимме дорад, ки барои сохтани калимаҳои нав имконияти фаровон пеш меорад.

Муҳимтарин имконияти он аз ин иборат аст, ки чу-

ини калимаҳоро аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохтан мумкин аст. Чунончи, аз исм: нәмзад, гӯшзад, сарнавишт, сарқатил, саргузашт, ёддошт, чашмдошт, назардошт, ҳаридошт, дастпӯхт, дампухт, дастпарвард, маънидод, амалдод, қарордод, модаровард, раҳовард, Дастовард, қўлдод, ҳудодод, чамъомад, чамъбаст, амалкард, корбар, корбурд; аз сифат: бузургдошт, азиздошт, беҳнамад, тозабаромад, хушсохт, хушкард, хушомад, навнист, Бухоридӯхт; аз зарф: пешрафт, пасрафт, камомад, пешомад, пешбурд, пешниҳод, пешхӯрд, боздошт, бозифт, бозуфт, боздид, бозсохт, бозхарид, пурбардошт; бо пешванд (ё пешванд): Дарёфт, дарҳост, барҳост, бардишт, барсохт, даргузашт ва ғайра.

Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки чунин исмҳои феълӣ мураккабро чи аз калимаҳои тоҷикӣ (чашм, нар, бузург, пеш) ва чи аз калимаҳои арабӣ (азиз, чамъ, амал) метавон сохт. Аз мисолҳои боло ин ҳам шиқор метардад, ки шумораи ин калимаҳо дар забони тоҷикӣ кам нест ва ҳама калимаҳои олиҷанобанд. Баъзе инҳо сифат ва аксарашон исманд.

Аммо ақда дорем, ки ин нави калимаи мураккаб ҳақиқатан на зеботар аст. Дар ҳақиқат агар чамъомад ва чамъон, пешрафт ва пешравӣ, амалкард ва амалкуни, корбурд ва корбарӣ, бузургдошт ва бузургдорӣ, хушкард ва хушкунӣ ва монанди инҳоро ба ҳам муқоиса кунем, равшан мешавад, ки якумиҳо аз дувумиҳо ҳақтан ва хушсадотар мебошанд. Албатта, ба ин сабаб ба бисёри калимаҳое монанди пешравӣ ва корбарӣ баромадаи даркор нест (хусусан ки онҳо гоҳ маъно ё тобири дигар доранд), лекин аз чамъон, хушкунӣ, коркунӣ ва ғайри калимаҳо худдорӣ кардан беҳтар аст.

Ба ин муносибат боз як нукта бояд ғўшрас шавад. Чунончи ба назар мерасад, ки калимасозии бо асоси забони гузаштаи феъл дар таърихи забони мо на фақат аз ҷиҳати пайдо шуда буд, балки гӯё аср то аср ҳар чи бештар ривҷ ёфтааст. Чунончи, аз луғати ҷанномаи дониш Уссурий, ки М. Н. Усмонов тартиб додааст, маълум мешавад, ки дар сурудаҳои ин шоири қарни XI ба ин қалам ҳамагӣ 3 калима омадааст: паризод, пуштбаст, дастпурд. Аммо фақат дар ҷилди якуми китоби дучилдаи «Фарҳанги осори Ҷомӣ» (тартибдиҳанда А. Нуров) аз чунин калимаҳо 19 адад ба чашм расид ва бояд ғўш, ба ҳамаи онҳо зебо ва хушсадо мебошанд: атрпарвард, дардпарвард, нозпарвард, гулгашт, гумонзад,

дастзад, зархарид, модарзод, найбаст, нимхӯрд, обовард ва ғайра). Албатта, аз Унсурӣ то Ҷомӣ ин миқдор афзоиш ёфтани шумораи калимаҳои ин қолиб шояд аз он сабаб бошад, ки асарҳои Ҷомӣ нисбат ба девони Унсурӣ ҳаҷман чанд баробар зиёдтаранд: азбаски навиштаҳои Ҷомӣ бештаранд, адади чунин калимаҳо ҳам бештар аст. Вале ин ҷо ҳаминро ҳам ба назари эътибор бо-яд гирифт, ки луғати мазкури А. Нуров на ҳамаи ҷакидаҳои қалами Ҷомӣ, балки фақат як қисми ками онҳо, танҳо он қисми онҳоро, ки дар Тоҷикистон ба хати имрӯзаи мо ҷоп шудаанд, дар бар гирифтааст. Аз ин фарҳанги ноқис ҳам танҳо чилди якум (яъне фақат нисфаш) ба дастраси мо буд. Аз ин рӯ, гумон меравад, ки агар тамоми қуллиёти Ҷомӣ аз назар гузарад, аз тарафи ӯ ба маротиб зиёдтар истифода шудани ин қолиб маълум хоҳад шуд.

Ин гумони мо аз он ҷо қувват меёбад, ки дар забони халқ дар асрҳои охир шумораи чунин калимаҳо то-рафт афзуда истода буд. Забони устод Айнӣ аз ин гувоҳӣ медиҳад. Дар «Луғатномаи осори С. Айнӣ» шумораи чунин калимаҳои мураккаб ба 92 расидааст. Дар байни онҳо калимаҳои аҷиб аз ин қабил ҳастанд: бад-гашт, бехҷаст, шоҳаҷаст, безбаст, бойбурд, восӯхт, во-хӯрд, дучоромад, каловабаст, маҳаллидӯхт маҳалли-сохт, миёнбаст, навбаромад, навдӯхт, навомад, нимдошт, нишондод, побаст, салохдид, солгашт, сояпарвард, тар-ҷаст, тахтабаст, ҳамгашт, хармурд, хоназод, хорбаст, худоофарид, шалғамибаст, шерзод, якандохт, қазони-дӯхт, ҳамзод, ҷонзод ва ғайра. Ба гумони қавӣ аксари ин калимаҳо аз халқ гирифта шудаанд ва баъзеашонро шояд худ устод сохтааст.

Ин се рақам, ки аз Унсурӣ, Ҷомӣ ва Айнӣ, яъне аз асри XI, XV ва XIX-XX оварда шуд, барои баровардани ягон ҳукми катъӣ ҳаргиз басанда нест. Аммо дар айни ҳол онҳоро беэътибор доништан ҳам дуруст наме-шудагист. Шояд онҳо лоақал андаке бозгӯи ҳақиқате бошанд. Гумони мо ин аст, ки афзоиши ин рақамҳо, аз 3 ба 19 ва баъд ба 92 расидани онҳо бо мурури замон бештар фаъол шудани қолиби мазкури калимаи мурак-кабро нишон медиҳад. Ба ҳар ҳол ин ҷо гӯё ишорае ба ин ҳақиқат ҳаст ва онро минбаъд санҷидану таҳқиқ на-мудан лозим меояд.

Ҳатто агар маълум шавад, ки афзоиши миқдории ин навъи калимасозӣ дар гузашта чандон суръате надошт,

ба фикри мо, аз мисолҳои боло лоақал ҳамин ҳақиқат тамоман равшан аст, ки афзоиши гуногунӣ, яъне тақомули сифатии он бо суръат давом мекард: доираи ибораҳои феълӣ, ки аз онҳо чунин калимаҳои мураккаб сохта мешаванд, торафт васеъ гардида, ҳиссаҳои гуногуни нутқ, калимаҳои содаи нав ба нав ва феълҳои тоза ба тоза ба доираи ин тарзи калимасозӣ кашида шуда, гуногунӣ рангорангии калимаҳои мураккаби навро пайваста афзоиш додаанд.

Азбаски ин масъала муҳим аст, боз чанде аз чунин калимаҳои халқӣ мисол меорем ва таъкид мекунем, ки баъзеи онҳо дар ягон китоби луғат қайд нашудаанд: модархонд, падархонд, фарзандхонд, писархонд, духтархонд, додархонд, хоҳархонд, забонзад, хомпӯхт, маҳинбофт, арзадошт, ворафт, воғузошт, кӯҳбафт, қорафтод, қорозмуд, ноозмуд, сарнавишт, саргузашт, саромад, хушбафт (яъне хушқомат), хушрехт, хушбофт, хушомад, пешомад, камёфт, маънидод, нимқушод, якнавохт, худруйид, дилбафт (дилбастагӣ), раҳомад, пайомад, таҳафтод (номи нақше), бадғӯшт, чашмнодид (беназир), рӯйбафт (рӯйқаши девор), сарбафт, беҳбуд, ёдбуд, дасткушт (гушти дасткушт), обқанд, обхӯрд, дилсӯхт (лолаи дилсӯхт), савобдид, тахтабафт ва ҳоказо.

Инҳо ҳама дорони забонанд ва имконияти ба вучуд овардани чунин калимаҳо поён надорад.

Ин ҳам ҷолиб аст, ки аз баъзе ибораҳо чи бо асоси замони гузаштаи феъл ва чи бо асоси замони ҳозира калима сохтан мумкин аст. Инро дар боло бо мисоли пешрафт ва пешравӣ, қорбурд ва қорбарӣ дидем. Ҳоло боз чанд ҷуфти калима зикр кардан мехоҳем: камёфт—камёб, ҳамнишаст—ҳамнишин, тутпӯхт (фасли тутпӯхт)—тутпазӣ, бадғашт, бадғард—бадғардӣ, вохӯрд—вохӯрӣ, миёнбафт—миёнбанд, побаст—побанд, солғашт—солғард, тахтабафт—тахтабанд. Баъзеи ин ҷуфтҳо ҳаммаъно ё наздикмаъно буда, баъзеашон дар маънӣ аз якдигар хеле фарқ доранд. Аз ин мебарояд, ки баъзеи онҳоро—онҳое, ки ҳаммаъно ва муродиф ҳастанд, ба ҷойи якдигар қор фармудан имконпазир аст, (солғашт ва солғард) ва ин ҳам имкониятҳои забонро афзун месозад. Онҳое, ки ҳаммаъно нестанд (чунончи, миёнбафт—миёнбанд), барои ифодаи маъниҳои гуногун ва тобишҳои нозуки маъно ба қор мераванд.

Хуллас, ки калимасозии бо асоси замони гузаштаи феъл аз ҳар ҷиҳат бағоят ҷолиби диққат аст. Афсӯс ки

сайри таърихӣ ва доираи маъниҳои он ҳанӯз таҳқиқ нашудааст. Имони мо комил аст, ки агар чунин тадқиқ анҷом ёбад, соҳиби имконияти фаровоне будани ин қолиб маълум хоҳад гашт.

Аз ин рӯ, дар айёми мо кам шудани корбурди чунин шакли калимаи мураккаб боиси таассуф аст. Ин ҳам имрӯз забонро ба маҳдудият мебарад ва аз як шакли рехтаву мӯҳаз маҳрум мекунад. Ва ҳол он ки ҳар шаклу тарзу воситае, ки бештар дӯрои имконот бошад, бояд бештар ривож ёбад.

Албатта, истифодаи ин қолиб ва ба ин тарз сохтани калимаҳои нав бисёр душвор аст, аммо бо асоси замони ҳозираи феъл калима сохтан бисёр осон аст ва ҳар кас чӣ қадар ки хоҳад, масалан, аз **роҳ рафтан**, **роҳравӣ**, аз **гап задан** **гапзанӣ**, аз **дер мондан** **дермонӣ**, аз **монда шудан** **мондашавӣ** ва ҳоказову ҳоказо сохтан мегирад. Ҳамин осонии кор имрӯз бозори ин навъи калимасозиро гармни тамом бахшидааст. Инчунин ҳамон душворист, ки аҳли каламро аз дигар навъ—аз калимасозии бо асоси замони гузаштаи феъл мегурезонад. Бешубҳа чунин ба роҳи осон рафтан ва аз душвори гузаштан бар зарари инкишофи забон сурат гирифта истодааст.

Дар истилоҳоти илмӣ имрӯза баъзе калимаҳое ҳам дида мешаванд, ки аз як исм ва як асоси замони гузаштаи феъл сохта шудаанд. Машҳуртарини онҳо **басомад** аст, ки муодили **частота** қарор ёфтааст. Ин ҷо **бас**—бисёр ба ҷойи исм омадааст. Истилоҳи **басомад** аз истилоҳоти ҳозираи форсӣ гирифта шуда буд. Вале, ба назари мо, **басомад** маънои «частота»-ро ифода карда наметавонад. **Басомад** бисёр омадан аст ва ҳол он ки частота умуман микдореро ифода менамояд. **Частота** слов микдори истифодаи калима аст (масалан, микдори истифодаи калимае дар асарҳои Айнӣ). Агар онро **басомади** калима гӯем, на умуман микдор, балки то чӣ андоза зиёд истифода шудани калимаро ба назар мегирем, ки ин матлуб нест. Бино бар ин камина таклиф карда будам, ки ба ҷойи **басомад** **чандомад** гуфтан беҳтар аст. **Чандомад** чанд бор рӯй додани ҳодисаеро ифода мекунад. Масалан, калимае дар асарҳои нависандае фақат як ё ду бор омада бошад ҳам, мафҳуми **чандомад** итро ифода мекунад, вале **басомад** ифода карда наметавонад, чунки як ё ду бор омадани калимае бисёр омадани он нест, балки кам омадан аст. Мафҳуми **басомад**

фақат адади бисёро роида мекунад, аммо чандомад бар ин ададро (аз як сар карда то калонтарин ададҳо) фаро мегирад. Бино бар ин мо таклиф дорем, ки на чандомад, балки чандомад чун муодили частота қабул шавад, беҳтар аст.

5

В. Аксари исмҳои амал, ки дар ду боби пеш (боби ҳуҷи ва -шавӣ), инчунин дар ин боб аз назар гузаронидем, аз се ҷузъ иборатанд: исм-асоси феъл-пасванди ва ҳоли-руб-ӣ.

Навъи дигари чунин калимаҳои мураккаб аз чор ҷузъ иборат аст: муқобилат-нишон-дих-ӣ, зиддият-нишон-дих-ӣ, ташаббуснишондих-ӣ, дарстайёркунӣ, корпеш-барӣ, коркардабарӣ, ҷойхӯрданишинӣ, шаҳрафтоӣ ва ғайраҳо.

Табиистикосони мо намунаи чунин исмҳои мураккаб аз чорҷузъро бисёр ҷамъ кардаанд. Шарофиддин Рус-тоӣ аз устод Айнӣ ин калимаҳоро мисол овардааст: таъшифуқунӣ, ҳикоянақлқунӣ, новатайёрқунӣ, регпахш-арӣ, регзорқунӣ, нақшасупоришқунӣ, хатмашққунӣ, та-лаққашқандозӣ, тарфҷойқунӣ, дилхушқунӣ, ҷувориҳойгӯӣ, дастархонаҳикқунӣ, дарссарқунӣ, милтиқпоққунӣ, кафш-нашқунӣ.

Чунин мисолҳоро аз дигар нависандагон ва аз матбуоти ҷорӣ ҳам бисёр ёфтаи мумкин аст.

Табиистикосон меғӯянд, ки ҳамаи ин гуна калимаҳо аз рӯи қоида сохта шудаанд ва дар сохти онҳо ягон ғалат ҳалал надидааст. Ин гап, албатта, дуруст аст. Вале ба ҷузро фаромӯш кардан лозим нест. Ғайр аз онҳо чунин дигаре ҳам ҳаст, ки онро ҳусни сухан, эстетикӣ ва забон меғӯем. Шаклан, аз рӯи сохт ба қоида мувофиқ омехтаи калима ягона меъёри қабулдошт набояд шаванд. Гап фақат дар дурустӣ нест, балки дар некии баъзе баъдод ҳам ҳаст. Гӯҳ меъёри эстетикӣ—сабуку қоида ба мавзуну хушсадо будан ё набудани калима беҳтар аҳамият пайдо мекунад.

Калимаҳои чорҷузъаи боло, чи онҳое, ки аз матбуоти ҷорӣ ва чи онҳое, ки аз устод Айнӣ оварда шуданд, ба назари мо, ба талаботи ҳусни сухан ҷавоб гуфта наме-тавонанд. Агар ояндаи забони мо ба раванқу ривочи ҷаҳонӣ раварҳои калимасозӣ вобастагӣ пайдо кунад, ҷой

ба ҳоли забон! Ин навъҳо забонро фақат ба сӯи дуруш-
тӣ ва номавзунӣ мебаранд.

Ш. Рустамов ин ҷумлаи устод Айниро мисол оварда-
аст:

«У шабе бо ман базм рафта, дар бозгашти он базм
базмковӣ, базмёбӣ ва базмтамошокунии моро дар
қитъае тасвир карда буд».

Муҳаққиқ дар бораи калимаи севум ҷунин ақида
изҳор кардааст: «Дар ин маврид аз шакли базмтамошо-
кунӣ дида бехтар ва мувофиқтар калима ё иборае ёф-
тан мумкин нест».¹

Мо ба ин ақида шарик шуда наметавонем. Ба назар
ри мо, устод монанди Айнӣ ин маъниро ба шакли ди-
гаре, ба шакли сабуктару равшантар метавонист ифода
кунад. Пайи ҳам омадани се калимаи мураккабе, ки асо-
си феъл дорад,—базмковӣ, базмёбӣ, базмтамошокунии
низ, ба фикри мо, ҳусни ҷумларо коштааст.

Ҷумлаи мазкур аз «Ёддоштҳо»—аз охири асари
устод гирифта шудааст. Дар нахустин асарҳои устод,
дар асарҳое, ки ӯ солҳои бист то нимаи солҳои сӣ на-
вишта буд, ҷунин калимасозӣҳо қариб дида намешавад.
Пас дар асарҳои охир—«Марги судхӯр» ва «Ёддошт-
ҳо» ба ҷунин шаклҳои калимасозӣ бештар майл карда-
ни ӯ на аз он сабаб аст, ки бе онҳо баёни матлаб имкон
надорад ё онҳо шакли дилчӯе мебошанд, балки аз он
сабаб аст, ки ӯ дар охири умр истифодаи баъзе шакл-
ҳои ноҳамворро низ яке аз нишонаҳои халқӣ шудани
забон медонист. Зотан ин ақидаи устод дуруст буд ва
барои амиқрафти халқияти забону адабиёти тоҷикӣ ва
устувор шудани пояҳои реалистии тасвир роли калон
бозид. Лекин хусусан дар охири навиштаҳои ӯ гоҳ дар
ин роҳ рӯя нашудани ҳадду андоза ба назар мерасад.
Агарчи устод Айнӣ муборизи собитқадами зидди одигу-
ӣи маҳз буд, дар баъзе мавридҳо (на ҳамеша, балки
гоҳ-гоҳе) аз пайи ҳосҳои дастҳои идеологии болшавикӣ
рафта ва ба фаҳмиши нодурусти назарияи «халқияти
забон» пайравӣ карда, дуруштиву нотарошидагиро па-
дидае аз ҳусни сухани омиёна пиндоштааст ва ба забон-
и адабӣ дохил шудани онро маҳдуд кардан нахостааст.
Инро ҳам бояд аз ёд набарорем ва агарчи забони устод
Айнӣ имрӯз олитарин намунаи забони миллии мо, гоҳ

¹ Рустамов Ш. Забон ва замон, 1981, сах. 115.

ба қалимаю ибора ва ҷумлаҳои ӯ ҳам бо назари танқид
ниҳод кардан зарур аст.

Ин аст, ки дар сохтани калимаҳои сечузаъву чор-
чӯзаъ эҳтиёти махсус шарт аст. Ба осонии сохтани ҷу-
ний калимаҳо бояд фирефта нашавем. На ҳар коре, ки
пеш аст, натиҷаи дилхоҳ медиҳад. Чунин калимаҳо дар
забон ҳар чӣ камтар бошанд, хубтар аст. Дар бисёр
мавридҳо маъниро бо ибора ифода кардан беҳтар аз
он аст, ки калимаи сечузаъву чорчӯзаъ созем. Ба назар
мо дарс тайёр кардан аз дарстайёркуни, кор пеш
бурдан аз корпешбарӣ, кор карда баромадан аз коркар-
дабарӣ, ҷой хӯрда нишастан аз ҷойхӯрданишинӣ, шаҳр
рифта омадан аз шаҳррафтаӣ беҳтар аст.

Аммо дар мавриди зиддиятнишондиҳӣ, муқобилатни-
шондиҳӣ, ташаббуснишондиҳӣ барин калимаҳо маъсала
бои ранги дигар мегирад. Ташаббуснишондиҳӣ ҳамон
ташаббускорӣ мебошад, ки дар боло ишорат шуд. Мо-
лани дар забон калимаи зебову рехтаи ташаббускорӣ
яъне, барои ифодаи ҳуди ҳамин маънӣ ба сохтани та-
шаббуснишондиҳӣ ё ташаббуссаркунӣ барин калимаҳои
назари ва безеб эҳтиёҷе намононад.

Тамоман безарурат сохта шудани зиддиятнишондиҳӣ
и муқобилатнишондиҳӣ аз ин ҷумлаҳо маълум мегар-
дад.

«Зиддиятнишондиҳии вай хусусияти дигар дорад». Ҳеҷ ҷойи шубҳа нест, ки ин маъниро бо ҳуди калимаи
«зиддият» ифода кардан даркор буд: «Зиддияти вай ху-
сусияти дигар дорад». Яъне муаллиф ба ҷойи як кали-
маи сохтан кӯтоҳу рехта (зиддият) як калимаи дарози
ҷиддакабита (зиддиятнишондиҳӣ) овардааст.

«Бо муқобилатнишондиҳӣ таслим шав!» Дар ин ҷо
аммо қалимаи чандчӯзаъ сохтан ҳеҷ лозим набуд, зеро
қулай муқобилат матлабро пурра ифода мекунад: «Бе
муқобилат таслим шав!»

Ибро ҳам ба назар гирифтани даркор, ки ҷумлаи охир
фармони ҳарбист. Фармони ҳарбӣ бояд қатъӣ бошад.
Калимаи дарози муқобилатнишондиҳӣ қатъиятро аз
қатъӣ мебарад. Ин ҳам мавридношиносии гӯяндаро ни-
шон медиҳад.

Аз ин ҷо ки ҳоло калимаи мавридношиносӣ ба қа-
дам омад ва ин ҳам аз чор ҷузъ иборат аст (маврид-но-
шиносӣ), бояд равшан шуда бошад, ки камина умуман
муқобили калимаҳои сечузаъву чорчӯзаъ нестанд. Аз
калимаҳои сечузаъ худдорӣ кардан ё ба муқобили онҳо

баромадан баробари он аст, ки дар роҳи нигоҳ доштани инкишофи забон кӯшиш кунем. Калимаҳои мураккаби серчӯз дар забони мо бисёранд ва онҳоро яке аз дорихон асосин забон бояд донист. Инкишофи калимасозӣ, пайдоиши калимаҳои мураккаби серчӯз ва афзоиши доимии адади онҳо як нишонаи тараққии олии забон буда, ба он тавоноӣ бахшидааст. Ин дороиву ин тавоноиро аз худ ва афзун кардан аз муҳимтарин вазифаҳои қаламкашон аст.

Барои ин аввало қонунҳои калимасозӣ ва қолибҳои асосии онро муайян кардану аз худ намудан лозим меояд. Забоншиносони мо дар ин роҳ тадқиқоти муфиди бисёре анҷом дода истодаанд. Афсӯс ки мо, аҳли амал, аксаран аз ин тадқиқот ҷашм мепаўшем ва натиҷаи онҳоро дар амалиёти худ истифода намекунем. Аз ҳад зиёд шакли илмӣ доштани тадқиқоти олимони забоншинос ва эҳтиёҷоти аҳли амалро кам ба назар гирифтани онҳо яке аз монеаҳои ҷиддӣ дар роҳи истифодаи амалии дастовардҳои илмист.

Омухтани қонунҳоро қолибҳои калимасозӣ чи аз тарафи аҳли илм ва чи аз ҷониби аҳли амал як камбудӣ дорад. Мо қолибҳоро бештар ба эътибори шакли зоҳирии онҳо меомӯзем ва ба робитаву муносибати мантиқии ҷузъҳо кам эътибор медиҳем. Ҳар калимаи навро, ки зоҳиран ба як қолиби калимасозӣ мувофиқ меояд, қабул мекунем, вале парвоя надорем, ки ҷузъҳои он ба якдигар ҷӣ муносибати мантиқӣ доранд ва шояд ин муносибат дар ниҳояти бемантиқӣ воқеъ шуда бошад. Дар натиҷа беҳабар мемонем, ки дар тадқиқкунӣ, истифодабарӣ, ташаккулёбӣ, муқобилатнишондиҳӣ ва монанди инҳо, ки ҳама ба эътибори зоҳир ба қолибҳои мавҷуда рехта шудаанд, аслан мантике нест ё дар мантиқ зиддияте ҳаст ва ё ҳусни ботинӣ ҳалал дидааст ва ҳоказо.

Ҳамин зоҳирписандӣ, ҳамин эътибор надодан ба робитаи мантиқии ҷузъҳои калимаи мураккаб, ба назар нагирифтани ҳусни калима фарҳанги суҳанро паст бурда истодааст. Гапи бемаънӣ эътибор надорад. Ҳар калимаи мураккабе, ки мантиқи ҷузъҳои он мустақкам нест, эътибори суҳанро ҳам мекунад ва суҳанро аз ҳусни табиӣ маҳрум месозад.

Ин аст, ки мо зидди сохтани калимаҳои нави серчӯз нестем. Фақат мехоҳем, ки ҳангоми сохтани калимаҳои нав мантиқи робитаи ҷузъҳо саҳт риоя шавад,

калимасозии бо асоси замони ҳозираи феъл ҷойи дигар тарзу воситаҳои калимасозиро нагирад, дар сурате ки матлабро бо як калимаи сода ифода кардан мумкин аст, калимаи мураккаб истифода нагардад, вазифаи ибора ба гардани калима гузошта нашавад, яъне он гоҳ ки матлабро бо ибора баён кардан бехтар аст, зӯран калимаи мураккаби вазнин насозем.

Дар баъзе бобҳои поин ҳам дар ҳамин бора сухан хоҳад рафт.

6

Аз баҳси оид ба калимаҳое, ки бо **-кунӣ** ва **-шавӣ** сохта шудаанд, инчунин аз ин боб ошкор гардид, ки дар калимасозии феълӣ (дар калимаҳои мураккабе, ки бо асоси феъл сохта шудаанд) аз қадом ҳиссаи нутқ будани ҷузъи асосӣ аҳамияти калон дорад: аз исму сифати ҳолис бо асоси феъл калимаи мураккаб сохта мешавад, аммо аз исми амал фақат дар баъзе мавридҳо калимаи мураккаби феълӣ сохтан мумкин аст. Ба ин муносибат ҳамин ҳам аҳамияти ҷудогона пайдо мекунад, ки калимаҳои арабие, ки ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, исманд ё сифат ва ё аз ягон боби феъли арабӣ омадаанд. Мо бояд донем, ки қайюм калимаи арабӣ ба тоҷикӣ аз қадом боби феъли арабӣ омадааст, ин боби феълӣ арабӣ ҷӣ маъниҳоро ифода мекунад ва аз калимаҳои он дар калимасозии тоҷикӣ ҷӣ тарз истифода мекунанд. Ҳар як қаламкаш инро бояд донанд ва ҳангоми қалам рондан огоҳона рафтор кунанд. Аммо қаламкашҳои мо чунин имкон надоранд. Дар китобҳои дастури забони тоҷикӣ дар бобати калимаҳои арабиасл ва махсусиятҳои онҳо маълумоте нест ва ҳол он ки дар грамматикаи тоҷикӣ чунин маълумоти махсусе зарур аст. Дар бораи калимаҳои ҳиндӣ, туркӣ ва ғайра чунин маълумоте даркор нест, вале дар бораи калимаҳои арабӣ, хусусан дар бораи феълҳои арабӣ, ки ба тоҷикӣ исми амал мебошанд (боби феъл, тафъил, тафаъул, тафъулул ва ғайра), агар маълумоти мухтасаре надошта бошем, дар ҳар қадам дармемонем ва ба роҳҳои нодуруст рафтамон аз эҳтимол дур нест. Аз ҳамин сабаб аст, ки дар дастури забони форсӣ, урду, пашту ва дариин ҳозираи Афғонистон гоҳ дар бораи ҳар яке аз он бобҳои феъли арабӣ, ки аз онҳо ба ин забонҳо бештар калима гузаштааст, андак маълумот дода мешавад. Ин кор тамоман дуруст аст ва ҷойи он дорад, ки мо ҳам аз

ин ибрат гирем. Агар хоҷем, ки аҳли қалам аз нозукиҳои забон нағз хабар дошта бошанд ва огоҳона кор кунанд, онҳоро аз ҷавонӣ ва ҳар чӣ барвақттар аз табиати гурӯҳҳои гуногуни воҷгон, аз ҷумла аз хусусияти гурӯҳҳои ҷудогонаи калимаҳои арабиасл огоҳ кардан даркор аст.

Зотан фарҳанги сухан монанди ҳар як соҳаи дигари фарҳанг дар асоси огоҳии ҳарчониба суратпазир хоҳад буд. Фарҳанги сухан аз маданияти умумии шахс сар мезанад ва аз муносибати огоҳонаи ӯ ба масъалаҳои гуногуни ҳастии инсон, аз ҷумла ба таърихи халқ, ба роҳҳои инкишофи забону адабиёти миллӣ ва робитаҳои байналмилалӣ он ҳосил мегардад. Халқро дӯст доштан ва он чизҳои асосиро, ки ба ҳастии таърихӣ халқ вобастагӣ дорад, доништан даркор аст, то ки огоҳии зарурӣ аз сирру асрори забон даст диҳад.

Яке аз аҳли назарияи фарҳанги сухан, олими номоеи шӯравӣ Г. О. Винокур гуфта буд: «Шартҳои бечунуҷарои имконпазир шудани маданияти забон, аввалан, огоҳии баланди забоншинохтӣ (лингвистӣ) гӯяндагон, сониян, он чи ба ин саҳт ҳамбастагӣ дорад,— дӯст доштани забон аст... Донишҳои забоншинохтӣ агар аз маданияти гӯянда таҳкурсии надошта бошанд, худ ба худ таъби забоншинохтӣ ва интизоми забоншинохтиро тарбия карда наметавонанд. Маданият ба маънои умумии сухан шартӣ пешакии зарурии меҳри огоҳонаи забон аст».¹

Ин аст, ки меҳру муҳаббати халқ ба забони модарӣ, инчунин маданияти баланди умумӣ фарҳанги суханро ба миён меорад. Фақат дар ҷамъияте, ки маданияти умумии он баланд аст, фарҳанги сухан имконпазир хоҳад омад. Дар айни ҳол баробари маданияти замон баланд бардоштани фарҳанги сухан аз вазифаҳои ватандӯстонаи ҳар як фарди ҷамъият аст.

Фарҳанги умумии шахс донишҳои нозукиҳои сухан, сирру асрори забон ва таърихи онро низ дар бар мегирад. Аз ҷумла, қонунҳои дохилии калимасозӣ ва муносибати ҷузъҳои калимаи мураккаб, тобишҳои маъноӣ калимаҳое, ки аз бобҳои гуногуни феъли арабӣ омадаанд ва монанди инҳо масъалаҳое мебошанд, ки дониш-

¹ Винокур Г. О. Культура языка. М., 1929, с. 41. Иқтибоси мо аз Скворцов Л. И. Теоретические проблемы культуры речи. М., Наука, 1980, с. 110.

тани онҳо фақат вазифаи ихтисосмандони забоншинос нест, балки аз ҳар қаламкаш зарур аст. Албатта, ин ҷо байни дониши мутахассиси забоншинос ва ҳар як қаламкаш фарқе ва гоҳ фарқи калон хоҳад буд, вале натиҷаҳои тадқиқоти илмӣ олимони бояд зуд ба дастрасии ҳамаи талабгори гузашта шавад, то ки омиле дар баланд бурдани фарҳанги умум бошад. Аз ин ҷо зарурате пеш меояд, ки шоҳаҳои амалии илми забоншиносӣ бояд бештар инкишоф ёбад ва натиҷаҳои тадқиқ ба тарзе ки ба ҳар донишҷӯи тайёринок мафҳум бошад, баён гарданд. Вақти он аст, ки дар соҳаи забон ва фарҳанги суҳан илму амал ба ҳам пайвандад. Чудонӣ, ки дар ин миён ҳаст, ҳар ҷи зудтар бартараф гардад, ҳам илм ва ҳам аҳли амал бештар суд хоҳанд бурд.

«ХИЗМАТ-РАСОН-Й»

Чанд гоҳ баъзе рафиқон ақидае доштанд, ки калимаи тозабаромади **хизматрасонӣ** калимаи сунъӣ ва нодурустест. Баъд маълум шуд, ки ин фикр асосе надоштааст, зеро дар забони мо таркиби **хизмат расондан** мавҷуд будааст (ҳарчанд ки кам истеъмол мешавад). Чунончи, дар ин байти Ҳофиз:

Эй сабо, гар ба ҷавонони ҷаман бозрасӣ,
Хизмат аз мо бирасон сарву гулу райхонро.

Ҳарчанд ки дар ин байт он ибора ба маънои маҷозии салом гуфтан омадааст, ба ҳар ҳол дар мавҷудияти таркиби **хизмат расондан** шубҳа намондад.

Ғайр аз ин, дар баъзе лаҳҷаҳо иборае ҳам ҳаст, ки мегӯянд: «Ин хизмат аз мо расад», яъне ин хизматро ман адо хоҳам кард. Дар асоси ин ибора ҳам феъли «хизмат расондан» ва калимаи мураккаби «хизматрасонӣ» сохтан мумкин аст.

Ин аст, ки нисбат ба калимаи **хизматрасонӣ** эътирофе намондад ва онро калимаи дуруст ҳисоб кардан лозим аст.

Дар айни замон ҳаминро ҳам аз ёд баровардан даркор нест, ки барои ифодаи ин мафҳум дар забони тоҷикӣ боз калимаи **хизматгузорӣ** ҳам мавҷуд аст, ки аз феъли **хизмат гузордан** омадааст. Инак Ҷомӣ мегӯяд:

Бигуфто: Рав сӯйи шаҳри ҷаҳондор,
Ҳақи хизматгузори ба ҷой ор.

Ин калима дар забони адабии имрӯза ҳам зинда аст. Чунончи, С. Улуғзода гуфтааст: «Моро ду духтари бисе хушрафтор ва хизматгузор истиқбол карданд».

Ба фикри мо, калимаи хизматгузорӣ сазовори ин аст, ки низ дар матбуот дар баробари хизматрасонӣ мавриди қабул қарор бигирад. Қабул шудани ин калима имконияти аҳли матбуотро зиёд мекунад ва то андозае боиси аз якрангӣ баромадани забони рӯзномаҳо ва радиою телевизион мешавад.

Дар омади гап ҳаминро ҳам гӯем, ки номи идораеро ин тавр навиштаанд: «Управления ба ҷо овардани хизмати маишӣ ба аҳоли». Ин ибора хеле дарозу вазнин буда, ба ном монанд нест. Онро ин тавр таҳрир кардан беҳтар буд: Идораи хизмати маишӣ аҳоли». Он гоҳ ба ҷойи ҳашт калима бо чор калима мақсадро ифода хоҳем кард.

«ХУД-ХИЗМАТ-РАСОН-И» ВА «ХУД-ТАНҚИД-КУН-И»

1

Пас аз пайдо шудани калимаи «хизматрасонӣ» аз таркиби «хизмат расондан» боз як калимаи дигар—калимаи мураккаби худхизматрасонӣ пайдо шуд. Калимаи «худхизматрасонӣ» чандон маъқул наомад ва аз пайдо шудани он чанд сол гузашта бошад ҳам, баъзе касон ҳанӯз ба он одат карда наметавонанд.

Аслан худхизматрасонӣ бояд беизб ва хунук нанамояд, зеро аз рӯи қолиби мавҷудаи калимасозӣ, мувофиқи қолиби калимаҳои мураккаби худтанқидкунӣ, худмуайянкунӣ, худфошкунӣ, худмудофиакунӣ ва ғайра сохта шудааст. Ин калимаҳо аз солҳои сӣ дар забони тоҷикӣ мавҷуданд ва мо гӯе ба онҳо одат кардаем.

Лекин агар аз рӯи инсоф гӯем, худтанқидкунӣ, худмуайянкунӣ ва хоказо низ чандон зебо нестанд. Ҳарчанд ки мо ин калимаҳоро чандин сол боз қор мефармоем, аз ҷӣ сабаб бошад, ки баъзан онҳо ба назари мо хеле вазнин ва дағал менамоянд.

Ба фикри мо, ин ҳодиса сабаби ҷиддӣ дорад.

Дар забони адабиёти классикӣ ва гуфтугӯи халқ

Бисёр калимаҳои мураккаб ҳастанд, ки бо «худ» саршудаанд: худфиребӣ, худзорӣ, худбаварӣ, худнамоӣ, худорӣ, худбинӣ, худнигарӣ, худравӣ ва мисли инҳо. Ин калимаҳо чӣ тавр сохта шудаанд? Ҳамаи онҳо ғайр аз калимаи «худ» аз як асоси феъл ва як пасванди «-ӣ» иборатанд: худфиребӣ. Чунин таркиби онҳо аз ибораҳои феъли омадааст: худ-фиреб-ӣ аз ибораи худ фиребидан, худзорӣ аз ибораи худ озурдан, худбаварӣ аз худ баваридан, худнамоӣ аз худ намудан, худорӣ аз худ оростан гирифта шудааст.

Дар адабиёти классикӣ ва гуфтугӯи халқ боз як гурӯҳи ин гуна калимаҳо ҳаст. Чунинчӣ: худдӯстӣ аз ибораи худро дӯст доштан, худкорӣ аз ибораи худ кор кардан, худогоҳӣ аз худ огоҳ будан (ё шудан), худширинӣ аз худро ширин кардан ва дигарҳо. Ҳатто калимаҳои худбаҳӣ (ба маънои такаббур), худрухсатӣ (ба маънои берухсат рафтан), худҳисобӣ (ба маънои ба ғойдаи худ кор кардан) мавҷуд будааст, ки аз ибораҳои феъли худ баҳо додан, худ рухсат додан ва ҳисоби худро дидан гирифта шудаанд. Дар як мақолаи устод Айни калимаи худғаразӣ ҳам дида шуд.

Баъзеи инҳо калимаҳои нодиранд, вале ба ҳар ҳол имрӯз ҳам зиндаанд. Чунинчӣ, худогоҳӣ ва худшиносӣ чун истилоҳ дар таркибҳои худогоҳии миллӣ ё худшиносии таърихӣ ба кор мераванд. Худбаҳӣ дар ин байти Лоиқ омадааст:

Онҳо, ки ба худбаҳӣ афсона шуданд,
Девон нанавишта зуд девона шуданд.

Соҳти ин гурӯҳи калимаҳо аз гурӯҳи якум фарқи муҳимме дорад. Калимаҳои гурӯҳи якум аз калимаи «худ» ва асоси феъл сохта шуда бошанд, калимаҳои гурӯҳи дувум аз як калимаи «худ» ва як исм ё сифат иборатанд: худ-дӯст-ӣ, худ-ширин-ӣ. Ин фарқи онҳо аз соҳти худӣ ибораи феъли сар задааст. Калимаҳои гурӯҳи якум аз ибораҳои сохта шудаанд, ки феъли онҳо феъли сода аст, яъне аз як калима иборат аст (масалан, фиребидан, баваридан, оростан), аммо калимаҳои гурӯҳи дувум аз ибораҳои сохта шудаанд, ки феъли он ибораҳои сода набуда, аз ду калима иборат аст: Дӯст доштан, огоҳ будан, ширин кардан.

Аз ин ҷо як сирри бисёр муҳими ин навъи калимаҳои ошкор мегардад: маълум мешавад, ки агар дар иборати феъли феъл аз ду калима иборат бошад, дар

вакти калимасозӣ як калимаи ин феълро партофтан лозим будааст. Аз ҳамин сабаб аз ибори худ дӯст доштан калимаи худдӯстӣ сохтаанд, яъне «доштан»-ро партофтаанд; аз ибори худ кор кардан калимаи худкорӣ ба вучуд омадааст, яъне «кардан» тарк гардидааст; аз ибори худ баҳо додан калимаи худбаҳой ҳосил гардидааст, яъне «додан» соқит шудааст ва ҳоказо.

Қоидаи аслии ин навъи калимасозӣ ҳамин аст. Аз ин қоида маълум мегардад, ки аз ибори «худ дӯст доштан» калимаи худдӯстдорӣ сохтан нодуруст аст. Барои ин ки калима шакли дуруст ғирад, асоси феъл (яъне «дор») -ро партофтан даркор аст. Ба ҳамин тариқ, агар аз ибораҳои боло калимаҳои худкоркунӣ, худбаҳодихӣ, худогоҳшавӣ, худширинкунӣ ва ғайра созем, қоидаи калимасозӣ вайрон мешавад.

Акнун биёем ба сари калимаҳои имрӯзаи худхизматрасонӣ, худтанқидкунӣ, худмуайянкунӣ, худфошкунӣ ва мисли инҳо. Ин калимаҳои мураккаб ба он қоидае, ки дар боло дидем, тамоман мувофиқ намеоянд. Барои ин ки калимаҳои мазкур ба он қоида мувофиқ шаванд, аз онҳо асоси феълро партофтан лозим буд. Он гоҳ онҳо чунин шакле ба худ мегирифтанд: худхизматӣ (мисли худрухсатӣ), худтанқидӣ, худмуайяний (мисли худширинӣ), худифшой (мисли худбаҳой), худдифой (низ мисли худбаҳой) ва ҳоказо.

Барои тақвияти фикр ба таъкид мегӯем, ки дар луғати русӣ-урду (сах. 783) калимаи худтанқидӣ дида шуд.

2

Бо таассуф бояд қайд кунем, ки истилоҳсозони мо фарқи он ду гурӯҳи ибораҳои феълиро, ки аз онҳо калимаҳои мураккаби дорон «худ» сохта истодаем, ба назар намегиранд. Инро забоншиносон ҳам ба назар нагирифта истодаанд. Чунончи, забоншиноси маъруфи мо Раззоқ Ғаффоров калимаҳои ҳарду гурӯҳро дар як қатор гузошта ақидае изҳор кардааст, ки онҳо ҳамсохт хастанд. Дар назари ӯ байни худтанқидкунӣ, худмахдудкунӣ, худидоракунӣ, худтакмилдихӣ, аз як тараф ва худшиносӣ, худомӯзӣ, аз тарафи дигар, фарқе нест¹. Ва

¹ Ниг.: Ғаффоров Р. Революсияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик. Душанбе, «Ирфон», 1979, сах. 60.

хол он ки қолиби ҳар кадоми ин гуруҳҳо дигар аст: худшиносӣ ва худмузӣ фақат аз се ҷузъ иборат аст, аммо худмахдудкунӣ, худтакмилдиҳӣ ва ғайра аз чор ҷузъ таркиб ёфтаанд. Фақат ба сабаби ин ки ҳамаи ин калимаҳо дар аввал як «худ» доранд, набояд чунин пиндорем, ки онҳо аз рӯи як қоида сохта шудаанд. Баҳс ҳам дар сари ҳамин меравад, ки онҳо ба як қолиб намеғунҷанд. Ин ҷо ду таркиб дида мешавад, ки яке хилофи дигарест, яке дигареро истисно мекунад.

Қолиби чорҷузъаи ин калимаҳо ба табиати калимасозии тоҷикӣ бегона аст. Мо дар бобҳои гузашта (боби «кунӣ», «шавӣ», «истифодабарӣ») дидем, ки дар забони тоҷикӣ аксаран феълӣ ёвари ибораи феълӣ дар калимасозӣ иштирок намекунад. Ин яке аз муҳимтарин қоидаҳост. Ҳар гоҳ ки ин қоида вайрон шуд, калима шакли сунъӣ мегирад. Ҳамаи он калимаҳое, ки бо -кунӣ, -шавӣ, -ёбӣ, -диҳӣ, -барӣ ва монанди инҳо сохта шудаанд ва бисёре аз онҳоро мо дар бобҳои гузашта аз назар гузаронидем, дар натиҷаи вайрон шудани ҳамин қоида ба миён омадаанд ва аз ҳамин сабаб бегона менамоянд. Маҳз ба ҳамин сабаб ҳам калимаҳои худтанқидкунӣ, худтакмилдиҳӣ, худосоишёбӣ, худтаскиншавӣ ва монанди инҳоро табиати аслии калимасозии тоҷикӣ намебардорад. Худи калимаҳои танқид, такмил, таскин, осоиш маънои амалу ҳаракатро ҳам мефаҳмонанд, яъне ҳамон маъноеро, ки асоси феълҳои «кардан», «додан», «шудан», «ёфтан» ифода мекунад, худи «танқид», «такмил», «таскин», «осоиш» дар бар дорад. Аз ин рӯ, барои илова кардани асоси феъл аҳтиёе намондааст.

Ба ин сабаб мо ақида дорем, ки шакли аслии ин калимаҳо, ки мувофиқи табиати забони тоҷикӣ, ин аст: худтанқидӣ, худтакмилӣ, худосой, худтаскинӣ, худмахдудӣ, худидорагӣ, худмудофиғӣ, худмуайянӣ ва ҳоказо.

Шарофиддин Рустамов ба ин ақидаи камина эрод ғирифта, аз ҷумла чунин далел оварда буд: «Яке аз сабабҳои инкишоф наёфтани роҳи якум (тарзи «худтанқидӣ») ва васеъ паҳн шудани тарзи дуум («худтанқидкунӣ»), ба фикри мо, дар он аст, ки дар тарзи якум муносибати ҷузъҳои калимаи мураккаб равшан хис карда намешавад. Калимаи «худмуайянӣ»-ро ду хел фаҳмидаи мумкин: худро муайян кардан ва худ муайян шудан».¹

¹ Рустамов Ш. Забон ва замон, сах. 113.

Ба ин муносибат бояд гӯем, ки моҳиятан худро муайян кардан ва худ муайян шудан—ҳар ду як маънӣ дорад: худашро муайян кард, яъне худаш муайян шуд. Зоҳиран, албатта, аз ин ду мафҳум яке—якумӣ амалро нишон медиҳад ва дигаре—дувумӣ натиҷаи амалро мефаҳмонад. Аммо худмуайяни ҳарду мафҳумро якбора дар бар мегирад, зеро худмуайяни муайян будани худ аст ва ин дар навбати худ натиҷаи муайян кардан ва муайян шудан мебошад. Бартарии худмуайяни дар ҳамин аст, ки ҳам «кардан», ҳам «шудан» ва ҳам «будан»-ро (яъне ҳатто на ду, балки се мафҳумро) якбора дар бар мегирад ва як раванди мураккаби иҷтимоӣ ва рӯҳиву равониро бо ҳама ҳалқаҳои пурра ифода менамояд. Ба сифати истилоҳи иҷтимоиву сиёсӣ маҳз чунин калимаи пургунҷонш даркор аст.

Лекин агар бо калимаи худмуайяни яке аз ин мафҳумҳо—фақат худ муайян кардан ё фақат худ муайян шуданро бо таъкид ифода кардани бошем, ин аз мазмуни ҷумла, аз қаринаҳо маълум хоҳад шуд.

Шояд Ш. Рустамов аз «худ муайян шудан» бештар худ ба худ муайян шуданро дар назар дошта бошад? Дар ҳақиқат, оё худмуайяни маънои худ ба худ муайян шуданро ҳам фаҳмонда метавонад ё не? Албатта, метавонистагист. Ва дар ин ҳеҷ ҷойи тааҷҷуб нест. Ҳар суҳан се саду шаст паҳлу дорад ва мумкин аст, ки яке аз паҳлуҳои ин калима ҳамин бошад. Лекин аз ин ҳам тарсидан лозим нест. Ин маънии онро низ худӣ матавонад маълум кунад ё бартараф намояд.

Набояд фаромӯш кард, ки агар шакли «худмуайяни»-ро қабул кунем, ба сифати истилоҳи иҷтимоиву сиёсӣ қабул мекунем. Ва ҳол он ки ҳар истилоҳ то андозае номи шартист. Ба ин ҳақиқат аз бисёр истилоҳҳои ҳозиран тоҷикӣ бовар ҳосил кардан мумкин аст. Одатан ҳар истилоҳ таърифе дорад ва ин таъриф ҳудуди маънои истилоҳии калимаро равшану возеҳ муайян намуна, баъзе маъниҳои дигари онро аз эътибор соқит мекунад.

Ду-се маънӣ ифода кардани калима ҳодисаи умумист ва аксаран бо илова кардани -кунӣ ё -шавӣ аз ин ҳодиса ҳалос шуда наметавонем. Чунин пиндошт, ки гуё агар ба калима -кунӣ, -шавӣ, -ёбӣ, -диҳӣ ва ҳоказо илова кунем, маънои калима мушаххас мешавад, ягон маънои он таъкид мегардад, аксаран ҳатост. Инро аз мисоли зерин метавон фаҳмид.

Ш. Рустамов бовар дорад, ки худтарбия ё худтарбиягӣ ҳаргиз ҳаммаъноӣ худтарбиякунӣ нест. Ба ақидаи ӯ, калимаи «худтарбиягӣ»-ро ду ҳел фаҳмидан мумкин мешавад: ба тарбияи худ машғул будан ва худ ба тарбия машғул будан. Аммо аз калимаи худтарбиякунӣ танҳо як муносибат—муносибати объектӣ мушоҳида мешавад, ки он маҳз ба туфайли феъли ёридиҳандаи «кардан»... имконпазир шудааст»¹.

Дар масъалаи ин, ки худтарбиягӣ ду маънӣ дорад, гали Ш. Рустамов ҳақ асту рост. Аммо ба он фикри ӯ, ки аз худтарбиякунӣ фақат як маънӣ бармеояд, розӣ шудан мумкин нест. Худтарбиякунӣ ҳам ду маънӣ дорад: ба тарбияи худ машғул будан ва худ ба тарбия машғул будан. Айни ин ду маънӣ, ки дар худтарбиягӣ ҳаст, дар худтарбиякунӣ ҳам ҳаст. Дар ин маврид байни ин ду шакли як калима фарқе ба назар намерасад.

Бисёр калимаҳои дигаре, ки аз «худ» ва асоси феъл сохта шудаанд, низ дорон ду маънӣ мебошанд: худтанқидкунӣ—худо танқид кардан ва худ бо танқиди дигарон машғул шудан аст; худхизматрасонӣ—хизмати худро адо кардан ва худ хизмати дигаронро ба ҷо овардан аст; худтакмилдиҳӣ—худо такмил додан ва худ ба такмили дигарон шугл варзидан аст; худмахдудкунӣ—худо маҳдуд кардан ва худ ба маҳдудияти дигарон кӯшидан мебошад. Ин ҳол аз баъзе калимаҳои дигар, ки дар ин фасл овардем, низ ба мушоҳида мерасад.

Аз ин ҷо тамоман равшан аст, ки асоси феъл дар ин мавридҳо маъноӣ калимаро дигар ё мушаххас карда наметавонад. Ин боз ҳам далели нодаркорӣ он аст: модомки аз дасташ коре намеояд, аз бори гарони он ҳалос шудан лозим аст.

Шояд ба ҳамин вачҳ бошад, ки устодони сухани классикӣ аз шакли чорҷузъаи ин калимаҳо худдорӣ кардаанд, худбоваркунӣ, худдӯстдорӣ, худбаҳодиҳӣ ва монанди инҳо нагуфтаанд, балки шакли сеҷузъаи онро авло дониста, худбоварӣ, худдӯстӣ, худбаҳой гуфтаанд. Онҳо ба ин ки калимаҳои мазкур ба ҳамин шакли сеҷузъа ду маънӣ дорад ё не, аҳамият надовдаанд. Инро нишонди бедикқатии онҳо Доништан лозим нест, балки таъкид бояд кард, ки ин ҷо ниҳоятӣ сухансанҷӣ зоҳир гардидааст. Дар шакли классикии сеҷузъаи ин калимаҳо алоқаю муносибати ҷузъҳо ба дараҷаи ҳайратангез

¹ Ҳамон асар, сах. 114.

Бисёр нозук ба назар гирифта шудааст. Аммо дар шакли чорчӯзъан имрӯза, ки дар қарни 20 пайдо шуд, баръакс, ҳамин бориқбинӣ аз миён рафтааст. Чунин «наво-варие», ки моро аз нозукфаҳмӣ маҳрум мекунад, арзише надорад. Аз чунин тарзи нав тарзи кӯҳна беҳтар аст.

3

Оё мумкин аст, ки шакли нави калимасозӣ, ин қолиби тозан калимаҳои мураккаб ба шаклу қолибҳои мавҷуда тамоман зид бошад ва онҳоро вайрон кунад? Ба фикри мо, ин тавр шуданаш бояд мумкин набошад. Шакли нав бояд ба қонунҳои мавҷудай забон зид набошад, балки дар натиҷаи инкишофи шакли мавҷуда ҳосил шавад ва нисбат ба шакли кӯҳна беҳтар бошад. Аслан қолиби «худхизматрасонӣ» ҳатто қолибе нест, ки ба ҷойи қолиби кӯҳнае омада бошад. Қолиби аслии ин калима қолиби «худнамоӣ», «худдӯстӣ», «худогоҳӣ» ва ғайра барои забони имрӯза шакли кӯҳна нест, шакле нест, ки аз байн рафта истода бошад, ба қатори архаизм гузашта истода бошад, ин шакл ҳанӯз мустақмал аст, ҳанӯз дар забон вучуд дорад.

Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ то чӣ андоза мавқеи мустақкам доштани шакли аслии ин навӣ калимасозӣ аз мулоҳизан зерин маълум мешавад.

Чунонки зикр шуд, дар забони адабиёти классикӣ ва ҷуфтгӯи халқ ғуруҳи якуми ин навӣ калимаҳо аз феълҳои сода сохта шудаанд: «худфиребӣ» — аз «худ фиребидан», «худбоварӣ» — аз «худ боваридан» ва ғайра. Маълум аст, ки дар забони адабии имрӯза феъли содаи ин ибораҳо асосан ба феъли таркибӣ табдил ёфтааст. Имрӯз мо «фиребидан» ва «боваридан» намегӯем, балки «фиреб додан» ва «бовар кардан» мегӯем (мумкин аст, ки танҳо дар шеър баъзан шакли «фиребидан» дучор шавад). Вале бо вучуди ин, калимаҳои **худфиребӣ** ва **худбоварӣ** дар забони имрӯза ҳам ба ҳамон шакли аслии худ мондаанд, яъне баъди ба феъли таркибӣ табдил ёфтани он феълҳои сода ҳеҷ кас ин калимаҳоро ба шакли худфиребидиҳӣ ва худбоваркунӣ надаровардааст. Ҳатто калимаи худдӯстӣ, ки чи дар гузашта ва чи дар забони имрӯза феъли он феъли таркибист, шакли «**худдӯстдорӣ**»-ро нагирифтааст.

Ин аст, ки ҳамон қайдани калимасозӣ имрӯз ҳам амал мекунад.

Вале акнун дар баробари ин қоида як қоидаи дигаре ҳам пайдо шудааст, ки дар таркиби калима нигоҳдоштани асоси феъл мебошад. Агар ин ду қоида зидди якдигар намебуд, эҳтимол мумкин буд, ки харду баробар давом кардан ғирад, то ки рафта-рафта яке аз онҳо мавқеъи асоси ишғол намояд ва он гоҳ дигаре аҳамияти худро гум кунад. Азбаски дувумӣ дар натиҷаи ба назар нагирифтани якумӣ, яъне дар натиҷаи фаромӯш кардани яке аз қонунҳои асосии калимасозии тоҷикӣ ба вуҷуд омадааст, бояд дар забони имрӯзаи мо ҳукуке надошта бошад. Ин ҷо тамоман равшан аст, ки ходимони матбуот, тарҷумонҳо ва истилоҳсозҳо дар вақти сохтани калимаҳои нав «худтанқидкунӣ», «худхизматрасонӣ» ва мисли онҳо муҳимтарин қоидаи забони тоҷикиро вайрон кардаанд.

Ин хатон ходимони матбуот ва тарҷумонҳоро ислоҳ кардан даркор аст. Агар **худхизматӣ**, **худифшоя** ва ғайра маъкул набошад, ягон илоҷи дигаре фикр кардан мумкин будагист. Масалан, шояд баъзан ба ҷойи **худтанқидкунӣ**—**танқиди худ** ё ба ҷойи **худмудофиакунӣ**—**мудофияи худ** гуфтан ҳам мумкин бошад. Чунончи, Бедил гуфтааст:

Дониш агар камол аст, **фаҳми худат** муҳол аст,
Дил ғарки инфил аст. Юнони зери обӣ.

Ин ҷо **фаҳми худ** ба ҷойи **худфаҳмӣ**, яъне ба маънои худшиносӣ омадааст. Истилоҳи **худшиносӣ** ҳам дар адабиёти илмӣ ба шакли **шинохти худ** низ меояд ва ба харду шакл ҷорист. **Самосохранение**-ро дар баъзе китобҳои луғат **муҳофизати худ** гуфтаанд. Дар дигар мавридҳо ҳам бо ибораи изофӣ ифода кардани чунин маъноҳо бисёр дида мешавад. Чунончи, дар луғати Айнӣ ибораи **мудофияи худ** ҳаст ва чунин эзоҳ ёфтааст: дафъ кардани зарар ва ҳучум аз худ.

Ғайр аз ин, дар чунин мавридҳо баъзе роҳҳои дигари калимасозӣ низ ҳаст. Чунончи, дар гуфтугӯ аз ибораи **худро калон гирифтани** калимаи **калонгирӣ** сохта шудааст. Ин ҷо калимаи «худ»-ро, ки дар ибора ҳаст, дар шакли калимасозӣ **фуруғзор** кардаанд, яъне аз ин гуна ибораҳо бидуни зикри «худ» ҳам калимаи мураккаб сохтан мумкин будааст. Эҳтимол ин тарзи калимасозӣ ҳам дар чунин мавридҳо лозим шуда монад. Боз роҳҳои дигаре ҳам мавҷуд будагист.

Як фактеро, ки бисёр қолиби диққат аст, қайд кардан лозим аст. Эм. Муллоқандов дар сӯҳбате нақл карда буд, ки боре ӯ аз безебии калимаи худхизматрасонӣ ба А. Деҳотӣ шикоят карда, дар бораи иваз кардани ин калима бо калимаи дигаре фикри ӯро фаҳмиданӣ шудааст. Деҳотӣ пас аз андаке фикр кардан гуфтааст, ки ин калимаро ба шакли худхизматӣ кор фармудан эҳтимол дурусттар бошад.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки фикри муаллифи ин сатрҳо чандон беасос нест ва пеш аз ин ба хотири дигар рафиқон ҳам омада будааст.

Ҳамин ҳам қолиби диққат аст, ки дар солҳои сӣ ба рои тарҷумани самозаҳита ба ҷойи худмудофиякунӣ-имрӯзаи мо худмудофия мегуфтанд. Чунончи, Ҳаким Карим ин гуна ҷумла дорад: «Чанд нафаре аз ҷонбозони дастаи худмудофия ҷон медоданду ҷон мегирифтанд».

Шубҳае нест, ки ин шакли калима аз шакли имрӯзаи он, яъне аз худмудофиякунӣ дурусттар ва беҳтар аст.

Солҳои сӣ ба ҷойи худмудофия ва худмудофиягӣ калимаи худмуҳофизатӣ ҳам кор фармуда мешуд. Чунончи: «Групаҳои худмуҳофизатӣ бояд дар ҳар як корхона мавҷуд бошад» («Тоҷикистони Сурх», 3 июли 1941). Ин ҷо худмуҳофизатӣ дар қолиби худрухсатӣ омадааст. Вале имрӯз онро барои ифодаи мафҳуми самосохранение истифода кунем, беҳтар аст.

Ба ҳамин қолиб солҳои сӣ калимаи худфаъолиягӣ (дастаи худфаъолиягӣ—яъне дастаи ҳаваскорони санъат) ба вуҷуд омада буд. Ин калима солҳои шаст бо айби камина, ки дар як мақола онро вайронсохт шуморида будам, қариб тамоман аз истифода баромад. Тадқиқоти баъдӣ нишон дод, ки худфаъолиягӣ ба қолиби дурусти анъанӣ рехта шудааст ва қобили истифода аст.

Инро ҳам фаромӯш кардан лозим нест, ки баъзе аз калимаҳои, ки имрӯз бо худ ва -кунӣ месозем, ба ҷойи калимаҳои, ки қайҳо боз дар забони тоҷикӣ мавҷуданд, ба вуҷуд омадаанд. Аз ҷумла худситой қариб фаромӯш шудааст ва ба ҷойи он худтаърифкунӣ сохтаем. Ё ки дар тоҷикӣ фидокорӣ, ҷоннисорӣ ва ҷонфишонӣ ҳаст, аммо онро имрӯз худқурбонкунӣ мегӯем, ки аз калимаи русии самопожертвование гирифта шудааст. Ба фикри мо, дар ин мавридҳо калимаи аслии мавҷударо бояд истифода намоем.

Дар охир мулоҳизаи зеринро ҳам ба назар гирифта-
тан лозим аст. На танҳо дар калимаҳои мураккабе, ки
бо «худ» сохта шудаанд, балки умуман дар ҳамаи ка-
лимаҳои мураккабе, ки аз иборати феълӣ дорои се ка-
лима тартиб ёфтаанд, халқ кӯшиш кардааст, ки асоси
феълро партояд. Ин қоида қоидаи умумии аксари ка-
лимаҳои мураккабест, ки аз иборати феълӣ сохта шуда-
анду он иборати феълӣ аз се калима иборат аст.

Чунончи, дар забони тоҷикӣ иборати масдари дил
хуш кардан ҳаст. Халқ аз он ибора калимаи мураккаби
дилхушӣ сохтааст. Халқ ҳангоми сохтани ин калимаи
мураккаб асоси феъли «кардан»-ро фуруғзор намуда-
аст, яъне дилхушкунӣ нагуфтааст. Ва ҳол он ки агар
қаламдастҳои имрӯзаи мо аз иборати «дил хуш кардан»
калимаи мураккаб сохтани мешуданд, албатта, «дил-
хушкунӣ» мегуфтанд.

Калимаи дилпурӣ ҳам аз иборати масдари дил пур
кардан сохта шудааст. Лекин халқ ҳангоми тартиб до-
дани ин калимаи мураккаб асоси феъли «кардан»-ро
партофтааст. Дар бораи калимаи вақтхушӣ, ки аз ибо-
рати вақт хуш кардан аст, низ ҳаминаро гуфтаи лозим
аст. Ё ки ин байти халқиро бинем:

Эй ҷураи нозанин, ту ғамгин мабош,
Ин зиндачудой бар сари чандинай.

Ин калимаи мураккаби зиндачудой аз иборати феъ-
лии зинда ҷудо шудан омадааст. Лекин халқ боз ҳам
зиндачудошавӣ нагуфтааст, балки ҳангоми калимасозӣ
аз баҳри асоси феъл баромадааст.

Калимаҳои манзилободӣ ва дилхаробӣ, ки дар як
бахси боло дидем, низ монанди дилхушӣ ва дилпурсӣ
мебошанд. Аз иборати масдари онҳо низ феъли ёвари
«кардан» партофта шудааст ва манзилободкунӣ ва дил-
харобкунӣ гуфтаи мумкин нест.

Ин ҷо кӯшиши халқ дар роҳи ин ки калима бояд са-
бук, раван ва табиӣ бошад, мушоҳида мегардад.

Асоси феъл дар бисёр мавридҳо калимаро вазнин
ва аз ҳолати табиӣ берун мекунад. Табиати забони мо
ҳамин аст. Мо ҳам бояд кӯшиш кунем, ки ин табиати
нозукпурсанди забонамон хира нашавад.

Боз як гурӯҳ калимаҳои мураккаб хастанд, ки аз ҷиҳати сохт ба дурустии онҳо аксаран шубҳаи кас меояд.

Мо калимаҳои бавучудӣ, аздастдихӣ, бадастдарорӣ, азгуноҳгузарӣ, баплангирӣ, барӯйхатгирӣ, аздигарсозӣ, азназаргузаронӣ, баёдоварӣ ва ғайраро дар назар дорем. Дар навиштаҳои имрӯза ин хел калимаҳо хеле бисёранд ва аксарашон ба лугати тоҷикӣ- русӣ ва русӣ-тоҷикӣ ҳам даромадаанд. Дар забони насрнависони имрӯзаи тоҷик (аз он ҷумла баъзе нависандагони барҷаста) низ гоҳо ин гуна калимасозӣ мушоҳида мешавад.

Шубҳаеро, ки нисбат ба сохти ин қабил калимаҳо ҳаст, беҳтар аз ҳама бо мисоли калимаи **баёдоварӣ** шарҳ додан мумкин аст. Ин калима ба назар бисёр аҷиб менамояд, зеро мо онро дар забони адабӣ ва гуфтугӯ ба шакли **ёдоварӣ** дида ва шунида одат кардаем. Имрӯз аз ҷӣ бошад, ки «ёдоварӣ» моро қаноат накунонидааст ва ба он илова кардани як пешоянди «ба»-ро зарур донистаем. Шояд ин пешоянди «ба» маънои калимаро дигар карда бошад? Не, маъноро дигар накардааст. Пас, ин пешоянд (ё пешванд) ба он калимаи рехта ва зебо ҷаро илова шудааст?

Калимаи мураккаби **ёдоварӣ** аз ибораи **ба ёд овардан** сохта шудааст. Ин ибора бо пешоянд сар мешавад. Лекин дар вақти калимасозӣ халқ пешояндро партофтааст ва фақат аз исм, асоси феъл ва пасванди **-ӣ** калимаи мураккаб ба вучуд омадааст: **ёд-овар-ӣ**.

Ин корро халқ карда буд. Аммо ба назари калимасозҳои имрӯза чунин намудааст, ки ин ҷо пешоянд беҳуда партофта шудааст. Бинобар ин онҳо он пешояндро ба калима ҳамроҳ карда, калимаро ба шакли **баёдоварӣ** даровардаанд.

Ба фикри мо, ин кори он калимасозҳои навбаромад нодуруст аст. Калимаҳои зеринро, ки аз забони адабӣ ва гуфтугӯ гирифта шудаанд, аз назар гузаронем: **коргурезӣ**, **мактабгурезӣ**, **мардумгурезӣ**, **фарёдрасӣ**, **маънирасӣ**, **дидадарӣ**, **дарсравӣ**, **собуншӯӣ**, **муштмоӣ**, **дилнишинӣ**, **роҳбарӣ**, **пайравӣ**, **рӯйпӯшӣ** (чоман рӯйпӯшӣ),

тагпӯшӣ (куртаи тагпӯшӣ), гапдароӣ, замонасозӣ ва ҳоказо.

Ҳамаи инҳо калимаи мураккаб—исми амал мебошанд. Ғайр аз ин, ҳамаи инҳо аз чунин ибораи феълӣ сохта шудаанд, ки бо пешоянде сар мешавад. Калимаҳои мазкур аз ибораҳои зерин сохта шудаанд: аз коргурехтан, аз мактаб гурехтан, аз мардум гурехтан, ба фарёд расидан, ба маънӣ расидан, ба дида даромадан, ба дарс рафтан, бо собун шустан, бо мушт молидан, дардил нишастан, ба роҳ бурдан, аз пай рафтан, аз рӯй пӯшидан, аз таг пӯшидан, ба гап даромадан, бо замона сохтан (замона бо ту насозад, ту бо замона бисоз—зарбулмасал). Вакте ки ин иборахоро бо он калимаҳо муқоиса менамоем, равшан мешавад, ки ҳангоми калимасозӣ аз ҳамаи ин ибораҳо пешоянд партофта шудааст.

Аз ин ҷо қондае ҳосил мешавад, ки онро тақрибан ин тавр баён кардан мумкин аст: агар аз ибораи феълӣ масдариё, ки дар аввали он пешоянде ҳаст, калимаи мураккаб сохтан лозим ояд, дар вақти калимасозӣ он пешоянд партофта мешавад.

Аз ҳамин сабаб аст, ки худӣ калимаи ёдоварӣ дуруст буд ва ба он пешоянди «ба» илова кардан ҳаргиз лозим набуд.

Дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» калимаҳои айвонхиромӣ, гардунхиромӣ, маснаднишинӣ ва ғайра дарҷ ёфтааст. Шоир ин калимахоро аз таркибҳои масдариё дар айвонхиромидан, дар гардун хиромидан, ба маснад нишастан сохтааст, вале барои сохтани онҳо пешоянди таркибӣ феълро партофтааст.

Акнун меоем ба сари он калимаҳои тозабаромаданидаи 20, ки аз қабилӣ бауҷудойӣ, аздастдихӣ, бадастдарорӣ, азгуноҳгузарӣ, баплангирӣ, азнавсозӣ ва мисли инҳо мебошанд. Ин калимаҳо аз ибораҳои зерин гирифта шудаанд: ба бӯҷуд омадан, аз даст додан, ба даст даровардан, аз гуноҳ гузаштан, ба план гирифтани, аз нав сохтан. Лекин ҳангоми аз ин ибораҳо калимаи мураккаб сохтан пешоянди ибора партофта нашудааст. Аз ин ҷиҳат он калимаҳо ба қондан мазкури калимасозии мувофиқ нестанд.

Пас, чӣ кор кардан даркор буд? Оё агар пешояндро мепартофтем, ин калимаҳо шакли дуруст мегиританд? Не, агар аз он калимаҳо пешояндро фуруғуздор намоем, «буҷудойӣ», «дастдихӣ», «дастдарорӣ» ва ғайра ҳосил мешавад, ки инҳо ё маъниё надоранд ё маънои дигаре

медиханд. Пас, магар он коидае, ки дар боло зикр шуд, нодуруст будааст? Агар он қоида дуруст бошад, чаро аз ибораҳои «ба вучуд омадан», «аз даст додан», ба даст даровардан» ва мисли инҳо бо партофтани пешоянд калимаи мураккаб сохтан мумкин нашуд?

Фаромӯш набояд кард, ки аз баъзе ибораҳо калимаи мураккаб сохтан мумкин аст ва аз баъзеи онҳо мумкин нест. Ин як қоидаи умумист, ки на танҳо дар забони тоҷикӣ, балки дар дигар забонҳо (масалан, дар забони русӣ) ҳам ҳаст. Чун дар забони тоҷикӣ қоидае будааст, ки аз ибораҳои феълии пешоянддор бо партофтани пешоянд калимаи мураккаб сохта мешавад, ин қоида ба мо чунон ҳуқуке намедихад, ки аз ҳамаи ин гуна ибораҳо калимаи мураккаб сохтан гирем. Аз ин ибораҳо дар сурате, ки пешояндро партофтан мумкин бошад, калимаи мураккаб сохта мешавад, вагарна аз калимаҳои худдорӣ қардан лозим меояд.

Ин ҳам яке аз қонунҳои муҳимест, ки забон бо он пойдор аст ва агар онро риоя накунем, ҳарчу марче рӯй медиҳад.

2

Мутаассифона, бисёр қаламкашҳо ин қоида ро риоя намеkunанд. Онҳо чанд вақт боз қариб аз ҳамаи ибораҳои феълии пешоянднок калимаи мураккаб сохта истодаанд. Дар натиҷа дар ин соҳа дӯлобӣ рӯз то рӯз зиёдтар шуда истодааст.

Аҳли тарҷума ва матбуот ҳатто калимаҳои сохтаанд, ки на танҳо як пешоянд, балки ду пешоянд дорад. Чунончи: *азнавбавучудойӣ азнавбарқароркунӣ* (дар калимаи якум пешоянди «аз» ва «ба», дар калимаи дувум пешоянди «аз» ва «бар» омадааст). Ба фикри мо, аслан инҳоро калима номидан мумкин нест. Ҳар кадоми инҳо як ибораест, ки чузъҳои он ба таври сунъӣ ба якдигар часпонда шудаанд. Тасаввур кунед, ки агар бо ин роҳ рафтан гирем ва аз ҳар ибора калимаи мураккаб сохтан гирем, чизҳое ба даст меорем, ки аз қуттии ҳеҷ атторе ёфтани мумкин нест.

Аз ҷумлаи он чизҳое, ки дар қуттии атторе нест, вале аз забонхалтаи баъзе қаламдастҳои имрӯз ёфт мешавад, боз чанд мисол меорем.

Яке аз инҳо «имтиҳони аз синф ба синф гузаронӣ» мебошад. Инро одатан чудо менависанд, вале дар асл

як калима буда, ба шакли азсинфбасинфгузаронӣ, яъне якҷоя навиштан лозим аст. Ҳангоме ки онро якҷоя навиштем, ҳама расвоиҳои он маълум мешавад ва мебинем, ки ин «калима» на танҳо ду пешоянд («аз» ва «ба») дорад, балки калимаи «синф» ҳам дар таркиби он ду бор такрор шудааст.

Мисоли дигаре:

Чунонки дар баҳси гузашта гуфта будем, дар забони тоҷикӣ ибораҳои бисёр зебо ва хушоҳанги дил хушкардан ва вақт хушкардан ҳаст. Дар забони халқ аз ин ибораҳо калимаҳои мураккаби дилхушӣ ва вақтхушӣ сохта шудааст. Азбаски феъли ибораи дорои ду калима («хушкардан») буд, халқ ҳангоми калимасозӣ яке аз онҳоро, яъне феъли ёвари «кардан»-ро партофтааст. Халқ ин ҷо ҳатто зикри як феълро боиси вазнин шудани калима ҳисоб карда, аз баҳри он гузаштааст. Аммо акнун бинед, ки калимасозҳои имрӯзаи мо ҳатто зикри ду феълро боиси вазнин шудани калима намешуморанд ва ин гуна калимаҳо эҷод мекунанд: **азнавкоркардабарой, аздиғардидабарой** ва ҲОКАЗО. Яке аз ин калимаҳои мураккаб аз ҳашт ҷузъ ва дигаре аз ҳафт ҷузъ иборат аст! Чунин ба назар мерасад, ки тартибдихандагони ин калимаҳо меҳоханд, ки баҳро дар пиёла ғунҷонанд ва ғапиро, ки бо як ибораи дароз гуфтан лозим аст, ба қолиби калимае ҷо кунанд.

Дар натиҷаи ҳамин аст, ки имрӯз дар забони матбуот ва тарҷумаҳо калимаҳои чандқабата ва хеле вазнину дағал бисёр шуда истодааст. Ин калимаҳо низ нисбатан аз ҷодаи содагӣ ва табиғият берун мебарад.

3

Он ибораҳои забони тоҷикӣ, ки бо пешоянд сар мешаванд, як хусусият доранд, ки гоҳ аз баъзеи онҳо афтидани пешоянд ҳам мумкин аст. Масалан: дар хона нишастан—хона нишастан, ба шаҳр рафтан—шаҳр рафтан, ба хона омадан—хона омадан, дар кӯча гаштан—кӯча гаштан, ба кӯҳ баромадан—кӯҳ баромадан, дар хона хобидан—хона хобидан ва амсоли инҳо. Ҳарду шакли ин ибораҳо—ҳам бо пешоянд ва ҳам бе пешоянд дуруст ҳисоб мешавад. Сабаби ин ҳолат шояд ҳамин бошад, ки ибораҳои мазкур аз калимаҳои муқаррарӣ, ки дар маишати ҳаррӯза бисёртар ба кор

мераваанд—аз калимаҳои «хона», «кӯча», «шаҳр», «нишастан», «рафта», «омадан» ва ғайра сохта шудаанд, на танҳо ин калимаҳо, балки ҳуди ин ибораҳо ҳам бештар истеъмол мегарданд, рафта-рафта пешоянд афтидааст ва ибораҳо сабуктар шудаанд.

Ин ҳодиса аз он ҷиҳат ибратомӯз аст, ки халқ ҳамеша барои ҳар ҷи сабуктар ва равшантар шудани ибораҳо кӯшиш менамояд. Аммо каламкашҳои имрӯза баръакс ин рафтор мекунад.

Дар сурате, ки халқ аз баъзе ибораҳо ҳам партофтани пешояндро лозим донистааст, имрӯз ҳатто ба калима пешоянд часпондани мо бисёр аҷиб аст.

Аз иборасое, ки онҳоро бе пешоянд ҳам қор фармудан мумкин аст, калимаи мураккаб тартиб додан ҳеҷ душворӣ надорад. Қалимаҳои зерин аз ҳамон ибораҳо сохта шудаанд: **хонанишинӣ, гӯшанишинӣ, шаҳрравӣ** (ҳатто **бухороравӣ—С. Айнӣ**), **ҷойравӣ** (ба меҳмонӣ рафта), **бозорравӣ, ҳаммомравӣ, магазинравӣ, колхозравӣ, хонабӣ** (фақат ба маънои ба хона омадан), **кӯчагардӣ, биёбонгардӣ, кӯхбароӣ, хонахоӣ** ва ғайра. Ин ҷо имконияти калимасозӣ ҳеле қалон аст ва ҳар як ҳодиси матбуот ҳам аз он истифода карда метавонад.

Ин гуна ибораҳо гурӯҳи якуми ибораҳои фаъли пешоянддорро ташкил мекунад.

Гурӯҳи дувуми ин ибораҳо, ҳамон тавре ки дар аввали ин баҳс дидем, чунонанд, ки аз ҳуди онҳо пешоянд намеафтад, вале ҳангоми калимасозӣ онро партофтан мумкин аст. Муайян кардани ин ибораҳо душвор буда, онҳоро ёфтан ва аз онҳо калимаи мураккаб сохтан асосан ба устодони сухан ва таҷрибақорони забондон муяссар шудааст. Бино бар он дар ин қор ҳеле эҳтиёт шудани мо лозим аст.

Чуни ба назар мерасад, ки аз ибораҳои **ба рӯйхат гирифта** ва **ба навор гирифта** ҳангоми калимасозӣ пешояндро партофтан мумкин аст. Он гоҳ калимаи **рӯйхатгирӣ** ва **наворгирӣ** (ба ҷойи **барӯйхатгирӣ** ва **банаворгирӣ**) ба даст меояд, ки шаклан ба қоида мувофиқ аст. Аз ҷиҳати маъно ҳам, ба фикрам, мазмуни иборати «ба рӯйхат гирифта» ва «ба навор гирифта»-ро ифода карда метавонад. Бояд гуфт, ки шакли бепешванди яке аз ин калимаҳо дар адабиёт дида шуд. Ҷ. Иқромӣ гуфтааст: «Ба қори **рӯйхатгирӣ** давом додан гирифтаанд».

Ба ҳамин қиёс эҳтимол аз иборати **ба ҳисоб гирифта**

тан ҳам бо партофтани пешоянд калимаи ҳисобгирӣ (ба ҷойи баҳисобгирӣ) сохтан мумкин бошад.

Ё ки ин ҷумларо бинем: «Духтар дар вақти бақадрасӣ дар зери парда нигоҳ дошта мешуд». Ин ҷо дар калимаи «бақадрасӣ» пешванд барзиёд омадааст ва онро беозор партофтан мумкин буд. Он гоҳ калимаи қадрасӣ ҳосил мегардид. Ба дурустии ин калима аз он ҷо бовар ҳосил мекунем, ки ибораи духтари қадрас дар забони халқ мавҷуд аст.

Нависанда Н. Файзулло аз забони як қаҳрамонаш чунин ҷумлае овардааст: «Тез бош, вақти корбаро ҳам шуд». Калиман **корбаро** дар навиштаҳои дигарон ҳам дида мешавад. Чунончи, Б. Фирӯз гуфтааст: «Соати **корбаро** фаро расид». Ин **корбаро** ҳам сухани халқист ва ҳамоно ба ҷойи **азкорбарой** омадааст. Аз ин маълум мешавад, ки аз баъзеи чунин калимаҳо на фақат пешоянд, балки пасоянди «-й»-ро ҳам партофтан мумкин будааст.

Боре камина дар Хучанд шундам, ки касе ба дигаре мегуфт: «Шумо, аҳо, бисёр худрав шудагӣ». Агар хато накунам, ин калима ба маънои касе, ки аз худ рафтааст, кор фармуда шуда буд. Ба ҳар ҳол муҳим он аст, ки касе, ки чунин гуфт, аз ибораи «аз худ рафтан» калимаи **азхудравӣ** нахоҳад сохт.

Агар ба калимасозии халқӣ ва классикӣ, ки дар бобҳои гузашта мисолашро бисёр овардем, диққат кунем, равшан мешавад, ки дар бисёр мавридҳои дигар ҳам ҳангоми калимасозӣ пешоянд фуруғузор мешавад. Калимаҳои дастовард, раҳовард, қаламдод, қарордод ва ғайра ҳамин тавр сохта шудаанд. Фарқи онҳо аз калимаҳое, ки дар аввали ин боб овардем (**дарсравӣ**, **маънирасӣ**, **собуншӯӣ** ва дигарҳо), дар он аст, ки на бо асоси замони ҳозираи феъл, балки бо асоси замони гузашта сохта шудаанд. Ин аст, ки исмҳои феълии бепешвандро бо асоси замони гузаштаи феъл ҳам сохтан мумкин аст. Ва ҳол он ки агар сохтани онҳо имрӯз ба ихтиёри мо мемонд, ҳатман бадастоварӣ, азроҳравӣ, бақаламдодӣ, қарордодӣ мегуфтем.

Калимаҳои ёддошт, дастпухт, дастпарвард, назардошт низ аз ҷумлаи калимаҳое мебошанд, ки дар вақти калимасозӣ пешоянди ибора афтадааст. Инҳоро ҳам имрӯз баёддорӣ, бодастпазӣ, бодастпарварӣ, баназардорӣ гуфтаи мумкин нест. Ба ҷойи назардошт гоҳ дарназардошт мегӯянд, ки онро номатлуб бояд донист.

Пас яке аз роҳҳои гурехтан аз калимаҳое, ки бо пе-

шоянд сохта шудаанд, хамин аст, ки шакли аслии ҳалқию классикии онҳоро ёфтан ва кор фармудан даркор аст.

Мо дар бораи калимаҳои мураккабе, ки бо асоси замони гузаштаи феъл сохта шудаанд (**гӯшзад**, **сарнавишт**, **коркард**, **ёддошт** ва ғайра), дар яке аз бобҳои гузашта (боби «Истифодабарӣ») муфассалан сухан ронда будем.

Дар китобҳои луғат бисёр калимаҳои рехта ба назар мерасанд, ки ба ҷойи исмҳои феълии мураккаби пешванддори имрӯзан мо омадаанд. Чунончи: **ҳамомезӣ** ба маънои ба ҳам омехтан (ба ҷойи **баҳамомехташавӣ**) **ҳаммонандӣ** ба маънои монандӣ ба ҳамдигар (ба ҷойи **баҳаммонандшавӣ**), **ҳамрас** ба маънои ба ҳам расанда (ва аз он **баҳамрасӣ** ё **баякдигаррасӣ** сохтан зарур нест), **ҳамрав** ба маънои бо ҳам раванда (ки аз ин низ **боҳамравӣ** ё **баякдигарравӣ** сохтан лозим намеояд).

Чунин калимаҳо дар китобҳои луғат бисёранд. Онҳоро чамъ ва истифода кардан, инчунин сохти онҳоро омӯхта, дар калимасозӣ ба назар гирифтани зарур аст.

Истилоҳи русии **районирование** ба тоҷикӣ кайҳо боз **барайонҳочудокунӣ** ва **районидан** гуфта мешавад. Якумӣ тамоман ғайри қобили қабул ва дувумӣ ҳам сунъист. Ин аст, ки Т. Шокиров дар як мақола («Маданияти Тоҷикистон», 29 янв. с. 1982) барои истифодаи ин мафҳум истилоҳи «**ноҳиябандӣ**»-ро таклиф карда буд. Ба фикри мо, ин таклиф қобили қабул аст (ба монанди **табақбандӣ**, **тақсимбандӣ**, **дастабандӣ**, **гурӯҳбандӣ**, **давранбандӣ** ва ғайра).

Калимаҳои **баплангирӣ** ва **балоиҳагирӣ** (институти **балоиҳагирӣ**)-ро низ аз феъли **дигар**—аз феъли «**кашидан**» сохта, **планкашӣ** ва **лоиҳакашӣ** гуфтан беҳтар аст.

Чунонки дида мешавад, мафҳумҳои, ки ҳоло бо калимаҳои мураккаби пешоянддор (пешванддор) ифода мекунем, ба шаклу воситаҳои гуногун ифода кардан мумкин аст. Дар ин маъсала майдони ҷустуҷӯи фарох аст ва дар ин майдон ҷавлон кардан лозим меояд.

Гурӯҳи севуми ибораҳои феълии пешоянднок онҳоеанд, ки калимаи **мураккаб сохтан** аз онҳо ҳеҷ мумкин нест, зеро на аз худ ибора ва на дар калимасозӣ пеш-

оянд намеафтад. Ин гуна ибораҳо хеле бисёранд ва мумкин аст, ки дар оянда боз бисёртар шаванд.

Мо ақида дорем, ки имрӯз ҳам аз ин навъи ибораҳои феълӣ пешоянднок бо зӯрӣ калимаи мураккаб сохтан лозим нест. Модомки аз ибораи «ба вучуд омадан» калимаи **бавучудой** сохтан мумкин набудааст, чӣ лозим, ки ба зӯрӣ ин калимаро сохта барорем? Бехтар ин аст, ки аз калимасозии сунъӣ худдорӣ намуда, худи ибораро кор фармоем. Дар ҳақиқат чаро мумкин нест, ки ба ҷойи «бавучудой»-и сунъӣ худи «ба вучуд омадан»-ро, ба ҷойи азҳудкунӣ худи «аз худ кардан»-ро, ба ҷойи азгуноҳгузарӣ худи «аз гуноҳ гузаштан»-ро, ба ҷойи азнавбавучудой худи «аз нав ба вучуд омадан»-ро ба кор барем? Мо ақида дорем, ки дар ин маврид аз калимасозӣ худдорӣ карда, ба ҷойи калимаи мураккаб худи ибораро истифода намудан лозим аст.

Дар он сурат азнавбарқароркунӣ не, балки аз нав барқарор кардан, имтиҳони аз синф ба синф гузаронӣ не, балки имтиҳони аз синф ба синф гузаронидан (ё гузаштан), азнавкоркардабароӣ не, балки аз нав кор карда баромадан меғуем, ки ин дуруст мешавад.

Аз ин назаргоҳ ҷумлаҳои аз қабилӣ ҷумлаҳои зерин нислоҳ мебошанд:

«Равияи ба форсии тоҷикӣ шеърғӯйиро оғоз кард».

«Дар осмони беканор шинокунӣ абрҳоро тамошо мекардам».

«Аз рӯҳияи ҳузнангез озодшавӣ ӯ сушт давом мекунад».

«Ба гармиву сармо тоқатоварии худро исбот кардааст».

«Мавсими ҳайвон ба чаро сардиҳиро вақти ялагард меғӯянд».

«Ба бекористии мошинҳо роҳ намениҳад».

«Синну соли банафақабаронӣ ӯ расид».

«Ба шогирдон дурӯғғӯйӣ ба дилам зад».

Дар чунин ҷумлаҳо калимаи дарозӣ ҷандқабатаро ба ибора табдил додан беҳтар аст: «Равияи ба форсии тоҷикӣ шеър гуфтаниро оғоз кард», «Дар осмони беканор шино кардани абрҳоро тамошо мекардам»; «Аз рӯҳияи ҳузнангез озод шудани ӯ сушт давом мекунад»; «Ба гармиву сармо тоқат сардани худро исбот кардааст»; «Мавсими ҳайвон ба чаро сар доданиро вақти ялагард меғӯянд»; «Ба бекор истодани мошинҳо роҳ намениҳад»; «Синну соли ба нафақа баромадани ӯ расид».

(ё ки «Синни нафақахӯрии ӯ расид»); «Ба шогирдон дурӯғ гуфтан ба дилам зад». Ин, ба фаҳми мо, шакли аслии ифодаи фикр дар чунин мавридҳост.

Дар баъзе аз ин мавридҳо мумкин аст, ки қисми асосии калима ба ҳоли худ гузошта шавад (яъне бо асоси феъл зикр гардад), лекин дар ин ҷурат лозим меояд, ки ин қисми асосии калима аз қисми пешоянднокӣ он пеш гузошта шавад. Масалан, ба ин тарз: «Шеър-гӯйиро ба форсии тоҷикӣ оғоз кард», «Тобоварии худ ба гармову сарморо небот кардааст».

Ин аз шаклҳои классикии иборабандист ва дар навиштаҳои баъзе нависандагони муосири тоҷик ҳам мушоҳида меравад. Ба фикри мо, имрӯз ҳам гоҳ-гоҳ аз он истифода кардан боиси гуногунии тарзи баён хоҳад шуд.

Агар исми феълии мураккаби пешванднокӣ серчӯзъ ба иборан масдарӣ гардонда шавад, имконе пайдо негардад, ки ба иборан масдарӣ пасванди ҷамъбандӣ илова кунем. Чунончи, дар ин ҷумла:

«Агар аз як ҷой ба ҷойи дигар сафаркунӣ намебуд, ӯ ин китобро қайҳо ба охир мерасонд».

Ин «калимаи» нӯҳчӯзъро ба иборан масдарӣ табдил диҳем, ин тавр мешавад: «Агар аз як ҷой ба ҷойи дигар сафар карданҳо намебуд...» Дар ин сурат сухан ранги тоҷикӣ мегирад.

Пас, агар калимаи дарози пешоянднокро ба иборан масдарӣ гардонем, аз ин ҷиҳат ҳам чизе аз даст намедиҳем.

Масдар дар забони тоҷикӣ дорон имкониятҳои фаровон аст ва метавон гуфт, ки ибораҳои масдарӣ ҳатто ба сифати истилоҳи илмӣ ҳам аз он калимаҳои сунъии ғайритабиӣ беҳтар хизмат карда метавонанд.

Бояд зикр кунем, ки дар солҳои охир хеле ривож ёфтани исмҳои феълии мураккаби пешоянднокӣ серчӯзъ бесабаб нест. Яке аз сабабҳои ин аст, ки рафиқон дар истилоҳсозӣ ин шаклро ҳам асосан муродифи он исми феълии русӣ, ки бо **-ание** ва **-ение** тамом мешавад, қарор додаанд: **бавучудойӣ** — **возникновение, появление**; **бавучудоварӣ** — **создание**; **азнавташкилдихӣ** — **переоб-разование**; **азнавбарқароркунӣ** — **восстановление** ва дигарҳо. Боз ҳам фақат барои он ки як калимаро бо як калима тарҷума кардан мумкин шавад, ин тарзи калимасозиро ба миён овардаанд.

Ин ҳам аз «Лугати русӣ-тоҷикӣ»-и соли 1933 оғоз

ёфт. Ҷолиби диққат аст, ки ин тарзи калимасозӣ дар навиштаҳои устод Айнӣ ҳам аз ҳамон вақт, аз вақтҳои иштироки ӯ дар тартиб додани ин китоби ӯғат пайдо шуд. Аз он пештар дар асарҳои устод чунин калимаҳои дада намешуд, аммо дар романи «Ҷуломон» (1934) калимаҳои аз қабилҳои бақолхаздарӣ, бақолхазқабулқунӣ, баҳамзиндагиқунӣ, бадомафӣ, бадомафтонӣ сохта шудаанд. Дар асарҳои баъдин устод адади чунин калимаҳо афзудан гирифт. Аз ҷумла дар «Луғати нимтафсилӣ»-и ӯ бисёр чизҳо бо ҳамин навъи калимасозӣ эзоҳ шудаанд: баҳотирнағварӣ, азитоатбарӣ, айби надоштаи касеро ба вай нисбатдиҳӣ, дар мунозира ва мубоҳиса далелҳои ғайримантиқӣ оварӣ.

Садриддини Айнӣ устоди камназири калимасозӣ ва ибораҳои мебошад, вале дар ин маврид, ба назари мо, равиҳои ӯро маъқул доништан мумкин нест. Ин яке аз падидаҳои ҳамон ҳодисаест, ки гуфта будем: ҳангоми демократӣ шудани забони адабӣ баъзе тамоюлоти номатлуб ҳам ба миён омада, боиси одӣ шудани сухан гардид. Аз ин ҷараён гоҳ устод Айнӣ ҳам берун намондааст.

Аз ҷумла устод низ чунин принсипро қабул карда буд, ки исми феълии русӣ ва феъли арабӣ ба тоҷикӣ бояд бо исми феълӣ ифода шавад. Дар натиҷа дар «Луғати нимтафсилӣ»-и ӯ бисёре аз калимаҳои, ки аз ягон боби феъли арабӣ омадаанд, ба шакли исми феълӣ, бештар бо исми феълии мураккаби пешванднок шарҳ ёфтаанд: Чунончи: муоҳада—ба ҳам аҳдбандӣ, муояба—бо касе ҳазлу шӯҳиқунӣ, муояна—чизеро равшан ва рӯ ба рӯ истода бинӣ, муҳосама—бо ҳам ҳусумат ва Душманиқунӣ, муқояса—бо ҳам андозақунии ду чиз, ду қор ё ду қас.

Лекин ин принсип—бо исми феълӣ эзоҳ додани феъли арабӣ дар тамоми «Луғати нимтафсилӣ» саҳт риоя нашудааст. Устод чунин калимаҳои арабиро гоҳ бо исми феълии мураккаб ва гоҳ бо ибораи масдарӣ эзоҳ медиҳад. Чунончи: мусоада—ёри додан ба касе (ба касе ёридиҳӣ нагуфтааст), мусодама—ба ҳамдигар саҳт бархӯрдан (ба ҳамдигар саҳтбархӯри нагуфтааст), муҳосара—аз гирдогирд қалъавор банд карда гирифтан.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки устод дар чунин мавридҳо исми феълӣ ва ибораи масдариро баробархӯркунмедонист, онҳоро муодили якдигар мешумурд. Ин маъниро ӯ дар баъзе мавридҳо гӯё қасдан таъкид кардааст.

Масалан, дар як маврид ду шакли калимаро ба ду тарз — як бор бо исми феълии мураккаби серчузъ ва бори дигар бо ибораи масдарӣ эзоҳ додааст: муқобала—ду китобро бо ҳам рӯ ба рӯ карда ғалатҳои онҳоро дурусткунӣ (ин исми феълист, ки зиёда аз 15 чузъ дорад), муқобалат—бо якдигар рӯ ба рӯ шуда баробарӣ кардан (ибораи масдарӣ).

Паси якдигар омадани ин ду эзоҳ, ба гумони мо, чунин маънӣ дорад, ки устод баробарҳукукии ҳарду шакл (исми феълии серчузъи пешоянду пасоянднок ва ибораи масдарӣ)-ро махсусан таъкид кардан меҳақад. Мумкин аст, ки ин ҷо мувозеан омадани ду тарзи эзоҳ маънои дигаре ҳам дошта бошад: устод меҳост, ки дар шарҳу баёни феълҳои арабӣ роҳи набе пеш гирад, яъне бо исми феълӣ эзоҳ додани онҳоро дар фарҳангсозӣ ҷорӣ намояд, аммо аз тарзи анъаниӣ эзоҳи феълҳои арабӣ, ки бо ибораи масдарӣ эзоҳ додани онҳост, низ даст қашида натавонистааст, ин шакли анъанӣ ҳам гоҳ худ ба худ ба қалам омадааст.

Муайян кардани ин ки кадоми ин гумону тахминҳо дуруст аст, ҳоло душвор менамояд. Афсӯс ки устод усули (принсипҳои) илмӣ ҳудро дар муқаддимаи «Луғати нимтафсиلى» ҳамаҷониба баён накардааст. Бино бар ин ҳоло онд ба чунин масъалаҳо бо қатъият сухан кардан шояд кори нодуруст шавад. Хулосаҳои қатъиро то тадқиқи махсус мавқуф гузоштан лозим меояд.

Вале дар бораи он исмҳои феълии серчузъи пешоянду пасоянднок, ки устод сохтааст, як-ду нуктаро хотиррасон кардан меҳохем. Аввало бояд таъкид кунем, ки ҳамаи он бо ҳам аҳдбандӣ, бо касе ҳазлу шӯхикунӣ, чизеро равшан ва рӯ ба рӯ истодабинӣ ва ғайраро калимаи мураккаб ҳисоб кардан даркор аст, чаро ки ҳамагӣ ба қолиби бавучудойӣ, азназаргузаронӣ ва монанди инҳо рехта шудаанд. Фарқ фақат дар ин аст, ки дар бавучудойӣ ғайр аз асоси феъл танҳо як пешоянду як исм («ба» ва «вучуд») иштирок дошта, аммо калимаҳои устод чанд исм, пасоянд, ҷонишин, феъли ҳол ва ғайраро дар бар гирифтааст. Яъне чузъҳои калима ададан афзуда хеле гуногун шудааст, вале қолиб ҳамон аст, ки буд.

Сониян, афзоиши адади чузъҳо ва гуногунии онҳо ба андозаест, ки ҳақду ҳудуд надорад—ба ҳар кадоми ин калимаҳо чанд чузъи дигар ки хоҳем, илова кардани мон мумкин аст. Пас ин ҷо як шартӣ калимасозӣ риоя

нагардидааст: калимаи мураккаби серҷузъ ҳам бояд хадду андозае дошта бошад, шумораи ҷузъҳояш як дараҷа муайяну маҳдуд бошад.

Модомки ин муайяниву маҳдудияти қатъии созмони калима аз миён рафт, аз калима чизе боқӣ намонад, як сифат ба сифати дигар мегузарад. Дар ҳақиқат мулоҳиза фармоед, ки **бо касе ҳазлу шӯхикунӣ, бо ҳам хусумат ва душманикунӣ, чизеро равшан ва рӯ ба рӯ истодабинӣ** фақат қолибан калима аст, аммо таркибан ибора мебошад. Ҳатто ибора ҳам не, балки ҷумла аст, ҷумлаи пайрав аст ва агар асоси феълро аз он ҷудо нависем, масалан, чунин ҷумла сохтан имкон дорад: чизеро равшан ва рӯ ба рӯ истода бинӣ, муояна хоҳад буд. Яъне калимаро пӯшоки ҷумла пӯшонидаанд, калимаро ба қолиби ҷумла рехтаанд. Дар ин сурат калима наметавонад ба ҳусни аслии худ ҷилвагар ояд. Ҳамаи мисолҳое, ки мо дар ин боб овардем, чунинанд: шаклан калима, моҳиятан ҷумлаанд.

Чун калима аз шакли аслии худ хеле дур рафта, ранги ибора ва ҳатто ҷумларо гирифтааст, беҳтар ин аст, ки онро аз қолиби калима барорем, ба шакли озоду номаҳдуди ибораву ҷумла дарорем. Ибораву ҷумлаи дарози серҷузъ, вале равону табиӣ беҳтар аз калимаи чандинқабатаи ноҳинчорест.

Калима, ибора ва ҷумла—ҳар кадоме бояд вазифаи худро иҷро кунад ва на ҳамеша, балки дар ин маврид вазифаи ибораро бар души калима гузоштан як навъ зӯрварӣ буда, суҳанро аз табиъият маҳрум месозад. Он калимаҳое, ки устод Айнӣ сохтааст, монанди калимаҳое, ки дар ин фасл чун мисол овардем, дар ҳақиқат аз табиъият ва намуду оҳанги одатӣ маҳруманд.

Аз ин сабаб мо ба он таҷрибаоварие, ки устод Айнӣ дар «Лугати нимтафсилӣ» барои эзоҳи феъли арабӣ пеш гирифт, бо назари шубҳа ва нобоварӣ менигарем. Ба ақидаи мо, онро наметавон маъқул донист ва дар шарҳу басти лугатномаҳо исми феълии серҷузъи пешоянду пасоянддорро не, балки иборани масдарини аъъаниро муодили феъли арабӣ шумурдан лозим аст.

5

Модомки исми феълии мураккаби пешоянд (пешванд) -нок дар навиштаҳои устод Айнӣ кам набудааст, шояд дар забони илму адабиёти асрҳои гузашта низ мавҷуд бошад? Ба ин савол ҷавоб ёфтан душвор шуд.

Мо аз матнҳои классикӣ фақат як бор ба ин навъи калимасозӣ дучор омадем. Он ҳам дар ин байти машҳури Носири Хусрав:

Беҳин коре, ки андар зиндагонист,
Накӯхоҳӣ, ба кас рохатрасонист.

Ин ба кас рохатрасонӣ ба калимаҳои имрӯзаи аз қабил ба кор ҳалаловарӣ, аз хона берункунӣ, ба гап ҳамроҳшавӣ ва ғайра ҳамсохт аст. Ин ҷо ҳам агар асоси феъл чудо навишта шавад, аз калима ҷумлаи пайравии ҷо дар он байти Носири Хусрав бошаду бас.

Пас ин навъи калимасозӣ дар адабиёти классикӣ мавҷуд будааст, вале ба ниҳоятӣ дараҷа кам, шояд танҳо дар он байти Носири Хусрав бошаду бас.

Ҳангоме ки чуни калимаҳоро аз ҷитобҳои луғат ҷустем, аз фарҳанги Нафисӣ инҳо ба ҷашм хӯрд: **бадарнависӣ**—он ҷӣ дар анҷуман аз хато ва ғалат ёддошт карда ва хориҷнавис мекунад; **бакоромад**—кордону жоркун, дуруст ва сазоворкор. Калимаи охир дар «Фарҳанги форсӣ ба русӣ» (1983) ба шакли **коромад** қайд шудааст, яъне гуё имрӯз пешоянди он афтодааст.

Ғайр аз ин, дар «Фарҳанги форсӣ ба русӣ» калимаи **бакоргирӣ** ба ҷашм расид, ки ба маънои ба кор бурдан ва истифода кардан меомадааст. Инчунин дар китоби яке аз олимони машҳури Эрони кунунӣ ин ҷумлаҳоро дидем: «...ин навъ дарҳамандешиҳои зехниро мафҳум созад»; «Аз дарҳамомезии куҳан ва нав забоне гиро дар қорӣ пайдоиш аст».

Аз ин маълум мешавад, ки исми феълии мураккаби пешванддор дар забони адабии классикӣ ва форсии имрӯзӣ на танҳо ками дар кам дучор меомадааст, балки фақат аз се-чор ҷузъ (ба-кор-гир-ӣ) таркиб меёфтаасту бас, яъне кӯтоҳу мӯъҷаз будааст.

Ба ҳар ҳол, ба назари мо, дар забони адабии ҳозирани тоҷикӣ аз ҳад зиёд интишор ёфтани исмҳои феълии мураккаби пешванднок ва ибораҳои дарози дорон 7—8 ҷузъро дар бар гирифтани онҳо ҳодисаи номатлуб буда, ба суҳан гаронӣ меорад. Мо бовар дорем, ки ин навъи калимасозиро то ҳадди имкон маҳдуд кардан, камтар кор фармудан беҳтар аст.

Мо бар инем, ки танҳо дар баъзе мавридҳо, ки матлабро ба дигар шакли рехтатар баён кардан имкон надорад, истифода аз исми феълии пешоянддор ҷоиш аст. Аз ин нуқ-

таи назар, масалан, калимаи **азназаргузаронӣ** қобили қабул будагист.

Ба фикри Ш. Рустамов ҳам «азназаргузаронӣ»-ро қобили қабул доништан мумкин аст. Ӯ дар мақолаи мазкур бо эҳтиёт изҳори ақида кардааст, ки шояд **азнавсозӣ** ва **азхудкунӣ** низ қобили қабул бошад. Фикри мо ин аст, ки дар мавриди **азнавсозӣ** фуруғузошти пешванд имконпазир мебошад, яъне онро **навсозӣ** гуфтан мумкин аст. Дар навиштаҳои солҳои охир **навсозӣ**, **дигарсозӣ** (ба ҷойи **аздигарсозӣ**) ва монанди инҳо гоҳ-гоҳ ба назар мерасад ва мо инро сазовори дастгирӣ мешуморем.

Аммо **азхудкунӣ**, ба фикри мо, ба шакли феъл—аз худ кардан истифода шавад, беҳтар аст.

«СЕОШЕНАДОР»

Дар матбуот чунин ҷумлаҳо бисёр дида мешаванд: «Хонаи 34-кваттирадор ба истифода супурда шудааст»; «Соҳтмони бинои сеошѐнадор ба охир расид»; «Аз кафши ҷубини сепошнадори ӯ чашм нақанда...» Ибораҳои «ракетаи бисѐрзинадор», «зинаи даҳпилланок» ва ғайра низ воমেҳуранд.

Дар ин ҷумлаи ибораҳои калимаи мураккаб нодуруст сохта шудааст. Дар ин мавридҳо **-дор** ва **-нок** зиѐдатист. Қоидаи забони тоҷикӣ ин аст, ки одатан худӣ шумора ба исм ба якдигар часпида, сифати мураккабе ҳосил мекунад. Мисоли онро аз гуфтугӯ ва адабиѐти классикӣ муосир бисѐр ѐфтан мумкин аст: деви **хафтсар**, дарвозаи **дутабака**, қасри **чилсутун**, девори **хафтпоҳса** («худо ба девори сепоҳса расонид»—Айнӣ), хонаи **пуҳболор**, одами **чорпахлӯ** ва ғайра ва ҳоказо. Гоҳи ин калимаҳо пасванди «а», «й» («гӣ») қабул мекунамд: корди **дудам**, хучраи **дуравока**, девори **дусинча**, деги **дугӯша**, аробаи **дучарха**, хонаи **дахдарӣ** ва дигарҳо.

Ба фикри мо, шакли дурусти ин калимаҳо ҳамин аст ва ба онҳо **«-дор»** ва **«-нок»** илова кардан лозим нест.

Он гоҳ ибораҳои болоро ин тавр таҳрир кардан даркор аст: «хонаи 34-квартира (ѐ «34-квартирагӣ»», «бинои сеошѐна», «кафши сепошна», «мушаки сертабақа», («серзина»), «зинаи даҳпилла».

Дар ин гуна калимаҳо илова кардани **«-дор»** ва **«-нок»** дар забони баъзе нависандагони намоѐни имрӯ-

за ҳам гоҳо (якта-нимта) мушоҳида мешавад. Вале ин аз сахви қалами онҳо ба таври тасодуфӣ бояд содир шуда бошад. Ба фикри мо, инро на меъёри забони адабӣ, балки тасодуф ва мустасно аз меъёр ҳисоб кардан даркор аст.

«ГУЛИСАБЗДОР», «КАММАЗМУНДОР» ВА «НАВХОНАДОР»

1

Дар баъзе мавридҳои дигар ҳам барои калимасозӣ -дор (асоси феъли «доштан») ва -нок бе зарурате истифода шуда истодааст.

Инро аз ибораҳои зайл фаҳмидан мумкин аст: «**ҷоан камгунҷоишдор**», «одами **камътиборнок**», «пардаи **гулисабздори** тиреза», «палави **гӯштиқоқдор**», «марди **мӯзаи брезентдор**», «хаскулохпӯшони **айнакисиёхдор**», «дӯсти **дилинекдор**», «духтараки **куртаи сафеднок**» ва ғайра.

Дар ҳамаи чунин ибораҳои изофӣ (таркиби зарфис-дор ё ки исм-сифат-дор ё нок) -дор ва -нок зиёдатист. Чаро?

Барои ин ки масъала равшан шавад, бояд ба ёд орем, ки, масалан, «одами **камришдор** ё **серришдор**» намегуем, балки «одами **камриш** ё **серриш**» мегуем. Дар ин маврид калимае, ки камию зиёди ро мефаҳмонад (калимаи «сер», «пур», «кам», «бисёр» ва ғ.), ба исм часпида, сифате ба миён меорад: одами **серкор**, гапи **пурмазмун**, марди **камбизоат**. Ин ҷо барои ифодаи матлаб ягон асоси феъл ё пасванд даркор нест. Агар асоси феъл (масалан, «дор») ё пасванде ҳамроҳ кунем, қонда вайрон мешавад.

Дар ибораи «ҷойи **камгунҷоишдор**» ҳамин қоида вайрон шудааст. Онро монанди ибораҳои «марди **камбизоат**», «бачаи **камгап**», «ҷойи **камдарахт**» ва ғайра сохтан даркор буд, яъне «ҷойи **камгунҷоиш**» гуфтан даркор буд.

Оид ба ибораи «одами **камътиборнок**» низ ҳаминро гуфтан даркор аст. Дар ин ҷо ҳам «-нок» зиёдатист. «Одами **камътибор**» гуфтан лозим буд.

Ибораҳои аз қабилӣ ҷойи **камгунҷоишдор**, одами **камътиборнок**, колхозии **бисёрдаромаднок**, одатҳои **камзараровар**, инчунин шаклҳои дигари онҳо, ки масалан,

бо асоси замони гузаштаи феъли «доштан» сохта шудаанд, чунончи замини камнамакдошта, шишаи камобдошта, синфи бисёрталабадошта ва ғайра дар натиҷаи ба назар гирифта нашудани одитарин қоидаҳои калимасозӣ ба вучуд омадаанд. Зиёда аз ин, бояд таъкид кард, ки ин қолибҳо рӯз то рӯз интишор ёфта истодаанд ва ҷи дар матбуоти қорӣ, ҷи дар асарҳои илмӣю публицистӣ зуд-зуд ба ҷашм мерасанд. Онҳо ҳатто ба навиштаҳои устодони сухан гузаштаанд. Аз ҷумла ибораи **ҷойи камгунҷоишдор** аз «Луғати нимтафсиلى»-и устод Айнӣ (Қулл., ҷ. 12, сах. 375) гирифта шуд. Мо мехоҳем, ки инро фақат саҳви калами устод, ҳатто тасодуфии ӯ ба шумор оварем. Бо вучуди ин, ҳатто ба навиштаҳои устод роҳ ёфтани ин қолиби вайрон моро ба ташвиш меорад.

Боиси ин ҳама ташвиши мо он аст, ки интишори ин қолибҳо калимасозиро аз шаклҳои аслии халқӣ ва классикӣ дур мебарад, дар як мавриди муҳим бунёди халқӣ забони адабию суи мекунад.

Шакли аслии ибораҳои боло ин аст: **қолхози сердаромад**, **одатҳои камзарар**, **забини камнам**, **шишаи камоб**, **синфи серталаба**. Фақат хамин шакли ин қабил калимаҳо дуруст аст, **бисёрдаромаддошта**, **камзараровар**, **камнамдошта**, **камобдошта**, **бисёрталабадошта** ва ғайра ҳатто маҳз аст.

Дар «Ғиёсуллуғот» (ҷ. 1, сах. 473) омадааст: **Шамомча—чизе хушбӯдор**.

Ба фикрам, ин ҷо хангоми баргардон саҳве рафтааст ва дар **хушбӯдор** «хуш»-ро ҷудо навиштан лозим буд: **чизе хуш бӯдор**.

2

Акнун меоем ба сари иборати «пардаи гулисабздор». Қонда ин аст, ки агар аз иборати изофае, ки аз як исми як сифат иборат аст (масалан, аз иборати **гули сабз**), калимаи мураккаб сохтан лозим шавад, изофатро партофта, он исми сифатро бо иваз кардани ҷояшон ба ҳам ҷишондан даркор аст. Он гоҳ аз иборати **гули сабз** калимаи мураккаби **сабзгул** ба миён меояд. Яъне боз ҳам ба асоси феъли «доштан» зарурате нест. Пас, иборати **мизкурро** ин тарз таҳрир кардан даркор буд: «пардаи **сабзгули** тиреза». Бинед: **сабзгул** басте зебо, **гулисабз**.

дор хеле дурушт аст. Ин зебоиву дуруштиро бояд эҳсос бикунем.

Аз мисолҳои боло калимаҳои айнакисиёҳдор, дилинекдор ва мӯзаибрезентдор низ бояд ба ҳамин тарз ислоҳ шаванд: сиёҳайнак, некдил ва брезентмӯза.

Аз ин қиёс «ҷавони маълумотиolidор» низ бояд «ҷавони олимаълумот» гуфта шавад. Дар забони мо ибораҳои бисёре аз қабилӣ «шахсияти олимақом», «марди олимашраб», «шоири олимартаба», «одами олиҳиммат», «сухани олиҷаноб» мавҷуданд. Мо инҳоро ҳеҷ гоҳ «шахсияти мақомиolidор» ё «марди машрабиoliнок» ва ҳоказо нагуфтаем. Агар мегуфтем, хилофи қоида воқеъ мешуд. Пас имрӯз ҳам дар калимаи маълумотиolidор қоидаи сифатсозӣ вайрон шудааст. Ибораи болоро фақат дар сурате ки «ҷавони олимаълумот» ё «ҷавони дорони маълумоти оӣ» гӯем, ба қолиби дуруст меафтад.

Ба ин сабабҳо истилоҳи зоологии хазандаҳои сутунмӯхрадор низ дуруст нест. Дар ин ҷо ҳам -дор зиёдтаст. Ин истилохро хазандаҳои сутунмӯхра гуфтан даркор аст. Он гоҳ ҳуди сутунмӯхра мафҳуми доштанро низ ифода мекунад: маънои хазандаҳои сутунмӯхра ин аст, ки чунин хазандаҳо сутунмӯхра доранд.

Баъзан агар факки изофат зарур ояд, ҳатто ҷойи калимаҳоро иваз кардан лозим нест. Чунинчӣ, аз мисолҳои боло «духтараки куртаисафеднок»-ро на фақат духтараки сафедкурта, балки «духтараки куртасафед» ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин маврид сафедкурта ва куртасафед ҳуқуқи баробар дорад. Лекин ба ҷойи ин ду қолиби рехтаи равону сабук қолиби «куртаисафеднок» ё «гули сабзнок» ва ё «дили некдор»-ро истифода кардан, ба фикри мо, хилофи табиӣ салим рафтан аст.

Ба ин сабаб «сиёҳайнак»-ро айнакисиёҳ гуфтан ҳам мумкин аст. Дар ин маврид куртасафед ва сафедкурта айнакисиёҳ ва сиёҳайнак ба қолиби маъмулу машҳури калимасозии тоҷикӣ, ба қолиби калимаҳое аз қабилӣ дилсоф ва софдил, рӯйзард ва зардрӯй, қадбаланд ва баландқад дохил мешаванд. Ин калимаҳо боз як қоидаи аҷиби забони тоҷикӣ, боз як мӯъҷизаи онро ба мо нишон медиҳанд. Мо сохти ин калимаҳоро аз назар гузаронида ба ҳайрат меоем, ки забонамон чӣ имкониятҳои фаровон дорад, дар забонамон чӣ калимаҳои зебо ҳастанд, ки бисёр осон сохта шудаанд: як исму як сифатро бе ҳеҷ воситае ба ҳам пайвандем, калимаи дигаре ҳосил мегардад ва ин калимаи нав дар ниҳояти сабуки-

ву равонӣ воқеъ гардидааст. Зиёда аз ин, дар ин кали-масозӣ ҳатто ҷойи ҷузъҳоро иваз кардан мимкин аст: их-тиёр дорем, ки исмро пеш гузорем, ё сифатро, **софдил** гуём ё **дилсоф**.

Афсӯс ки имрӯз аҳли матбуот, нависандагон, ҳатто баъзе нависандагони номдор гоҳ чунин қоидаи олича-ноб, чунин имкониятҳои камназири забонро фаромӯш карда, калимаҳое аз қабилӣ **куртаисафеднок** ва **айна-кисиёҳдор** месозанд, ки вазнин, муҳимтар аз ҳама—вайрон аст.

Қоидаи мавҷудаи забонро ба эътибор нагирифта, ба тарзи дигаре калима сохтан ва ибора бастан хуна-р нест. Масалан, калимаи хушсадои «куртасафед»-ро, ки оҳанги навозишқори дилчасп дошта, аз ин сабаб дар фолклор бисёр ба қор рафтааст, як сӯ гузошта, ба ҷояш калимаи носуфтае аз қабилӣ «куртаисафеддор» сохтан ниҳояти безътиноӣ ва қадрношиносӣ нисбат ба андӯхтаҳои оличаноби забони халқ аст. Дар назари ка-мина дар бисёр мавридҳо бе зарурате «куртаисафед-дор»-ро аз «куртасафед» бартар доништан баробари он аст, ки сафолнораҳо ба дурру гавҳар имтиёз диҳем.

Ҳоло аз мисолҳои аввали ин бахш ибораи «палави **гӯштиқоқдор**»-ро аз назар гузаронем.

Дар ин ҷо ҳам, ба назари мо, асоси феъли «доштан» зиёдатиш. Медонем, ки дар гуфтугӯи одӣ таъбирҳои **оши равғани дунба**, **палави равғани кунҷид**, **мураббон бихӣ**, **мураббон сабзӣ** ва монанди инҳо вучуд дорад. Дар баъзе маҳалҳо **мураббон бихигӣ** ҳам мегӯянд, ле-кин, ба фикри мо, якумӣ беҳтар аст, зеро сабуқтар ва мӯҷазтар омадааст. Агар «оши уғродор», «**оши равғани-дунбадор**» ё «мураббон бихидор» мегуфтем, калима боз вазнинтар мешуд. Аз ҳамин сабаб, агар хато накунам, дар ягон маҳал чунин намегӯянд. Агар дар баъзе ма-ҳалҳо мегуфта бошанд ҳам, аз он қатъи назар кунем, беҳтар аст. Аз маҳалҳо шакли сабуқтару равонтари калимаву ибораҳоро бояд ҷуём ва барои умумӣ шудани онҳо ҷушем. Ҳар ҷо ки барои бе пасванд ё бе асоси феъл ва ё бе унсури дигаре сохтани калима имкон ҳаст, ҳатман ин имконро бояд истифода намоем.

Аз ин рӯ, «палави **гӯштиқоқдор**» не, балки «палави **гӯшти қоқ**» гуфтан беҳтар буд, мисли «оши равғани дунба» ё «оши уғро».

Ба инак, боз як мавриди дигар, ки ба калима безарурат «-дор» илова мекунем. Ин мавридест, ки калимаи мураккаб бо сифати «нав» оғоз ёфтааст. Чунончи, ба ин тарз:

«Навоиладорхоро дар квартира танҳо гузоштанд».

«Ба навоиладорҳо қолин тӯхфа кунем».

«Ҳабиби навхонадор мева меафшонд».

«Одами навхучрадор гуфт, ки...»

«Ҳаёл кард, ки ин ҳомӯшӣ нишони навхонадорист».

Дар ин калимаҳо ҳам асоси феъли «доштан» зиёдагист. Ибро аз он ҷо мефаҳмем, ки дар забони мо калимаҳои навсавод, навдавлат, наврӯзгор, навкор, навшикор, навгул, навбар, навкиса, навсафар ва ғайра мавҷуданд ва таркиби онҳо фақат аз «нав» ва як исми иборат асту бас. Асрҳо боз ба ин калимаҳо асоси феъли «доштан» ё пасванди «-нок» илова нашуда буд ва ҳеҷ тоҳ «навсаводнок» ё «навдавлатдор» нагуфта буданд.

Пас чӣ зарурате пеш омад, ки имрӯз ба чунин калимаҳо «-дор» илова кардаанд? Ба назари мо, ин ҷо зарурате нест ва фақат ҳамон саргармӣ нораво бо асоси феъл, ки дар бобҳои гузашта бисёр дидем, сабаб шудааст.

Бояд гуфт, ки дар забони адабии имрӯза ҳам ҳангоми чунин калимасозӣ худдорӣ аз «-дор» зиёд дида мешавад. Яке аз қаҳрамонони Ҷ. Иқромӣ гуфтааст: «Қас ба келини навхона бисёр кор намефармояд». Чунонки мебинем, навхонадор нагуфтааст ва ин қораш дуруст аст. Дар як асари М. Хочаев чунин ҷумла ба назар мерасад: «Вай навҳомила буд». Ин ҷо ҳам сохти калима дуруст омадааст. Ҷумлае аз А. Баҳорӣ: «Барои наврӯзгорҳо як хонаи нав мепошем».

Чунин мисолҳо аз дигар нависандагони имрӯза ва аҳли матбуот ҳам овардан мумкин буд, вале шояд ҳамин кофӣ бошад. Дар айни замон баъзе нависандагон, аз ҷумла баъзе аз онҳое, ки мо ҳоло ном бурдем, инчунин бисёре аз рӯзманигорон гоҳ ин қоидаи риоя наметунанд. Дар натиҷа ду шакли чунин калимаҳо ба вуҷуд омадааст ва қамини имони қомил дорад, ки дувумӣ, яъне бо асоси феъл сохтани онҳо дуруст нест.

Аз ин рӯ, калимаҳои имрӯза, ки дар ҷумлаҳои боло дидем, ин тавр ислоҳ кардан даркор буд: навила, навхона, навхучра, навхонагӣ.

Ин гуна калимаҳо чунин сохта шудаанд, ки худашон мафҳуми «доштан»-ро дар бар доранд: **навхона**—касе, ки хонаи нав дорад, яъне нав хонадор шудааст; **наврузгор**—касе, ки нав рӯзгор дидааст; **навсавод**—касе, ки нав савод баровардааст ва ҳоказо. Ё ин ҷумлаи М. Бахтиро бинем: «Дар болои асп марди **навсавор** барин нишастааст». Марди **навсавор** касест, ки аспсавориho нав ёд гирифтааст. Ин маънӣ аз калимаи **навсавор** худ аз худ маълум аст ва барои ифодаи он ба калима ягон унсури дигар илова кардан лозим нест.

Лекин агар ғайр аз ин маъние, ки дар ҳуди ин калимаҳо мавҷуд аст, боз маънии дигаре илова кардани шавем, он гоҳ асоси ягон феълро ба чунин калима ҳамроҳ кардан лозим меояд. Чунончи, Сорбоҷ гуфтааст: «Ҳамчунон ки ба кӯдакони **навгулахӯр** шир медода бошанд». Асли ин калима **гулахӯр** будааст. «**Гулахӯр**» кӯдаке будааст, ки ғайр аз шири модар аз дигар чизҳо ҳам хӯрданро ёд гирифтааст, андак-андак чизҳои сабуки нағз мечашад, гӯё гул-гул меҳӯрад. «**Навгулахӯр**» кӯдакест, ки гулахӯрро нав сар кардааст. Ҳуди калимаи «**навгула**» мафҳуми хӯрданро ифода карда наметавонад, бинобар ин асоси феъли «хӯрдан»-ро ба он илова кардан лозим омадааст.

Ҳангоме ки барои равшан кардани ин масъала ба классикон рӯ овардем, аз Ҷомӣ калимаи **навпорадӯз** ба мушоҳида омад. Маънои он ямоқгар ва қуроқдӯз будааст. Дар ин калима ҳам асоси феъл—«дӯз» илова гардидааст ва калима на аз ду, балки аз се ҷузъ иборат аст. Дар ин маврид ҳам зарурати илова кардани асоси феъл аз он ҷо сар задааст, ки ҳуди **навпора** иҷрокунандаи қорро ифода карда наметавонад ва барои ин ки иҷрокунандаи қор ифода шавад, илова намудани асоси феъл лозим омадааст:

Аз устод Айни калимаҳои **навдарсгӯй** ва **навдарсхон** ба назар расид. **Навдарсгӯй** дар Луғати тоҷикӣ-русии М. Раҳимӣ ва Л. В. Успенская низ ҳаст. Асли ин калимаҳо **навдарс** аст. **Навдарс** донишҷӯест, ки нав дарс сар кардааст. Аммо муаллимеро, ки нав дарсгӯӣ оғоз намудааст, **навдарс** намегӯянд. Бинобар ин устод Айни барои муаллими навқор калимаи «**навдарсгӯй**»-ро сохтааст. Лекин, ба назари мо, барои сохтани калимаи **навдарсхон** эҳтиёҷ набуд. Зеро агар маънои ин калима касе, ки ба тозагӣ дарсхонӣ сар кардааст, бошад, пас ин маънӣ дар ҳуди калимаи **навдарс** ҳаст ва барои зам на-

мудани асоси феъли «хондан» эҳтиёче намомонад. Агар наварӯсхон боз ягон маънои дигар дошта бошад, ки бидуни «хон» ифода намешавад, он гоҳ, албатта, ҷойи эрод намомонад.

Ба ин тарик, ба сифатҳои мураккабе, ки аз «нав» ва як исм сохта шудаанд, ғайр аз асоси феъли доштан асоси баъзе феълҳои дигарро илова кардан мумкин аст ва он гоҳ таркиби калима сеҷузӣ хоҳад буд: нав-исм-асоси феъл—нав-дарс-гӯй. Вале ин гуна калимаҳо дар забони тоҷикӣ хеле каманд. Дар аксарияти кулли мавридҳо чунин калимаҳо бидуни асоси феъл омадаанд ва дучузъа мебошанд. Чунончи, аз Айнӣ: наварӯс, навбар, навдам, навзабон, навкиса, навнихол, навхок, навҷод, навҷанг ва ғайра.

Лекин дар «Луғатномаи осори С. Айнӣ» на фақат наварӯс, балки навкелиншуда, на танҳо навомулмон, балки навомулмоншуда низ дида шуд. Ба фикри мо, шуда дар таркиби ин калимаҳо зиёдатист, зеро маъниеро, ки ҳуди навкелин ва навомулмон ифода кардааст, боз як бори дигар ифода мекунад, аммо маънои нава ба калима ё тобиши тозае ба маънои он намебахшад.

Модомки забон дар роҳи тараққӣ ба дараҷае расид, ки калимаҳои хушреҳте аз қабилӣ наводмод, навҳосил, навобод, навзӯхур, навхатм, навкор, навриш ба вуҷуд омаданд, дигар эҳтиёче намомонад, ки онҳоро боз ба шакли наводмодшуда, навҳосилдода, навзӯхуркарда, навришбароварда ба кор барем. Шояд маҳз дар натиҷаи паси сар шудани шакли носуфтаи наводмодшуда, навҳосилдода ва ғайра шакли суфтаи наводмод, навҳосил ва амсоли ин пайдо шуда буд. Пас агар имрӯз боз ба шакли наводмодшуда ва ғайра баргардем, ин кори мо чунин маънӣ хоҳад дошт, ки аз як дастоварди муҳимми халқ даст мекашем ва чанд қадам ба ақиб меравем.

Баҳром Фирӯз дар як повесташ чунин ҷумла дорад: «Ё аз дасти кӯдаки навпош гирифта меомад». Тасаввур кунед, ки агар нависанда ба ҷойи навпой навпойбароварда мегуфт, чӣ мешуд. Он гоҳ мо бовар ҳосил мекардем, ки нависанда сухани равону сабуку кӯтоҳ гуфта наметавонад. Навпойбароварда дар ин маврид аз пасти табъ гувоҳӣ медод, навпой нишонаи табъи баланд дар сухансанҷист.

Ин аст, ки мо бояд қадри калимаҳои хушсохтеро монанди навобод, навзӯхур, навбахор, навгул, навнихол, навдарахт, навсафар, навҷавон, навшогирд, навкамол

бидонем, онҳоро комёбии бузурге дар роҳи фишурда-
гӯӣ, мӯҷазбаёӣ ва сухани равону сабук шуморем, агар
баъзеи онҳо зоҳиран асоси феъл ё сифати феълие қа-
бул карда метавониста бошанд, то зарурати махсусе
пеш наояд, аз илова кардани он хуДДорӣ намоем. Фа-
кат зоҳиран, дар назари аввал чунин менамояд, ки на-
вободшуда, навшогирдгардида, навкамолёфта ва ғай-
ра гуфтан мумкин аст ва айбе надорад. Не, дар мав-
ридҳои душворе ҳам илоҷе карда ин калимаҳоро аз си-
фати феълӣ ва асоси феъл озод кардан зарур аст.

4

То ин ҷо дар бораи калимаҳое сухан рондем, ки
чузӣи якумашон «нав» ва қисми дувумашон исм ё си-
фат аст: навхона, навкор ё навобод, навҷавон. Калима-
ҳое, ки чузӣи якумашон «нав» мебошад, боз чанд навӣи
дигар доранд. Онҳоро ҳам аз назар гузаронидан лозим
аст:

1. Гоҳ агар қисми якуми калима «нав» бошад, қис-
ми дувуми он асоси замони гузаштаи феъл аст: кӯда-
ки навзод, гапи навбаромад, куртаи навдӯхт (яъне ба
тарзи нав дӯхташуда), навомад, навовард, навкард, нав-
харид, навсохт, навбаст ва ғайра.

2. Гоҳ дар чузӣи дувуми калима асоси замони хо-
зираи феъл меояд: навомӯз, наврас, навовар, навҷӯй,
навангез, навхоҳ, навзӯй ва ҳоказо.

3. Баъзан чузӣи дувум сифати феълӣ мебошад:
наврасида, навруста, навшукуфта, навдамида, навзода...

Ин навҳои калимаҳои «нав»-барсар камтар дучор
меоянд. Бино бар ин ҳангоми истифодаи чунин навҳои
эҳтиёт шарт аст.

Ба фикри мо, дар ҷумлаҳои зайл ин навҳои дуруст
омадаанд. М. Хочаев: «Кӯдаки навзодро ба канор ги-
рифт»; «Азобҳои давраи навзӯй дар пеш буд»; «Вибра-
тор ба бетони наврехта меғутид». М. Бахтӣ: «Дар болои
чоши навкӯфта ду кас гандум бод меод».

Аммо дар ҷумлаҳои зерин сифати феълӣ бемаврид
омадааст:

«Дарахтони нав баргкушода».

«Трести нав ташкилшудаи Бешкентводстрой».

«Аз даруни канали нав қандашуда қадам заданд».

Дар мисоли якум «дарахтони навбарг», дар мисоли

дувум «трести **навташкил**» ё «**навбунёд**», дар мисоли севум «**кана**ли **навканда**» гуфтаи даркор буд, зеро ни мафҳуми «**навташкил**» ва «**навканда**» ба илова кардаи «**навканда**» «**шудан**» эҳтиёҷ надорад, хусусан ки худӣ («**канда**»), боз ба он дигар сифати феълӣ илова кардан лозим нест.

Гайр аз ин, аз ҳамаи мисолҳое, ки овардем, дида мешавад, ки **чунин** калимаҳо одатан фақат аз ду ҷузъ ки «**нав**» ва сифати феълӣ. Ба ҳар ҳол ин навъи калишуд. Бино бар ин ҳам камина ақида дорам, ки **навбарг-кушода**, **навташкилшуда** ва **навкандашуда** нодуруст аст, зеро аз се ҷузъ иборат аст.

Ба «**Луғати тоҷикӣ-русӣ**» (1954) калимаи **навхонадоршуда** низ дохил шудааст, ки, ба назари мо, тамоман сунъист. Ин калимаи панҷҷузъа маъниеро, ки худӣ **навхона** ифода кардааст, боз ду бори дигар—як дафъа бо зарур нест.

Ногуфта намонад, ки дар ҷузъи дувуми **чунин** калимаҳо ба ҷойи исм омадани сифат аҳён-аҳён мушоҳида меравад: **навҷавон**, **навобод**. Айнӣ—бешаҳон **навсабз** саксавул; Б. Фирӯз—марди **навсокин**.

Дар айни замон бояд гуфт, ки дар калимаи «**навсабз**» шояд «**сабз**» аз «**сабзидан**» бошад, яъне онро на сифат, балки асоси феъл шуморидан даркор аст.

Дар охир **гӯшзад** кардан меҳохам, ки калимаҳое, ки бо «**нав**» оғоз меёбанд, дар навиштаҳои устод Айнӣ бисёрранд. Агар аз рӯи «**Луғатномаи осори С. Айнӣ**» ҳукм кунем, дар асарҳои микдори **чунин** калимаҳо ба 58 мерасад. Хеле бисёр будани ин микдор аз он ҷо маълум мегардад, ки дар «**Фарҳанги форсӣ ба русӣ**» (1983) аз ин гуна калимаҳо фақат 39 адад қайд шудааст. Албатта, захираи воқеии ин навъи калима дар форсии имрӯза хеле зиёдтар аз ин будагист. Бо вучуди ин метавон тахмин кард, ки устод Айнӣ ин қолибро қариб баробари он, ки дар охири фарҳанги забони форсии кунунӣ қайд шудааст, ба қор бурдааст. Адади ин навъи калимаҳо дар навиштаҳои устод аз микдоре, ки дар «**Луғати тоҷикӣ-русӣ**» (1954) мебинем, низ зиёдтар аст: дар ин луғат аз **чунин** калимаҳо 51 адад ба ҷашм расид. Ин ҳам шояд гувоҳи он аст, ки устод ганҷинаи за-

бони халкро то ҳадди имкон истифода мекард. Дар айни замон ин шояд ишорае бар он бошад, ки на фақат дар осори устод Айний, балки умуман дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ калимаҳои «нав»-барсар бештар вучуд доранд.

Модомки ин қолиб дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ нисбатан фаъол будааст, омӯхтани табиати он ва дар кори амалӣ ҳамаҷониба ба назар гирифтани сохту таркиби вай аҳамияти махсус пайдо мекунад.

«ЛИБОСИСАФЕДПҶШ» ВА ЧАНД ХУЛОСА

1

Дар боби гузашта дидем, ки дар калимаҳои гулисабздор, айнакисиёхдор, куртаисафеднок ва монанди инҳо асоси феъли «доштан» («-дор») ва пасванди «-нок» зиёдатист ва ин калимаҳоро ба тарзи дигар—ба ин тарз сохтан даркор аст: сабзгул, сиёҳайнак ва айнакисиёх, сафедкурта ё куртасафед.

Чунин калимаҳои мураккаби сеқабата, ки сахван бо «-дор» ва «-нок» сохта мешаванд, як нави дигар ҳам доранд. Баъзан агар суҳан аз либос равад, чунин калимаро бо асоси феъли «пӯшидан»—«пӯш» месозанд:

«Ин ҷавони куртаисафедпӯш аз кучо пайдо шуд?»

«Қормандони хилъатисафедпӯш ба онҳо назорати махсус доштанд».

«Ҳо, ҳамон каскаисафедпӯшаш».

«Духтараки куртаишоҳипӯш бепарво меомад».

«Як пирамарди чакманикӯҳнапӯш намоён шуд».

Дар ҳамаи ин мавридҳо (инчунин дар мавриди «гулисабздор» ва «куртаисафеднок») чунин калимаҳоро ҷудо менависанд (куртаи сафедпӯш, чакмани кӯҳнапӯш ва ғ.), вале азбаски ҳамаи онҳо сифати мураккабанд, яқоя навиштан даркор аст ва мо яқоя навиستم.

Чунонки дар калимаҳои «гулисабздор», «айнакисиёхдор» ва «куртаисафеднок» асоси феъли «доштан» ва пасванди «-нок» тамоман зиёдатӣ буд, дар калимаҳои куртаисафедпӯш, куртаишоҳипӯш ва монанди инҳо низ асоси феъли «пӯшидан» барзиёд омадааст, ба он ҳеҷ эҳтиёҷ нест ва боз ин калимаҳоро ба тарзи куртасафед ё сафедкурта, хилъатсафед ё сафедхилъат, каскасафед

ё сафедкаска, курташоҳӣ ё шоҳикурта сохтан даркор буд.

Дар ин мавридҳо ба калима илова шудани асоси феъли «пӯшидан» аз он сабаб зарурат надорад, ки чун «чавони куртасафед» гуфтем, худ ба худ маълум аст, ки ин чавон куртаи сафед пӯшидааст. Модомки ин маънӣ худ ба худ маълум аст, боз онро бо як унсури дигар таъкид кардан монанди он аст, ки об дар ҳован кубем.

Ҳақиқатан, агар ин калимаҳоро ба шакли дуруст дар ҷумлаҳои мазкур гузорем, маъно асло дигар наместавад, аммо ҷумла сабуқтар меояд:

«Ин чавони куртасафед аз кучо пайдо шуд?»

«Қормандони сафедхилъат назорат доштанд».

«Духтараки курташоҳӣ бепарво меомад» ва ҳоказо.

Аз ин қиёс калимаи **чакманикӯхнапӯш** ҳам бояд **кӯхначакман** шавад (пирамарди **кӯхначакман**). Агар ин калима ғариб наояд ва маъқул нашавад, ҷумлаи охиристо ба ин тарз таҳрир кардан ҳам мумкин аст:

«Як пирамард, ки чакмани кӯхна дар бар дошт, намоён шуд».

Ин тавр бо ибора ё ҷумлаи пайрав ифода кардани матлаб беҳтар аз он аст, ки як калимаи мураккаби вазнин ё вайронсохт ба миён орем.

Бо асоси феъли «пӯшидан» бисёр калимаҳои рехтаи мӯҷаз сохта шудаанд ва ҳанӯз ба вучуд омада истодаанд: **сарпӯш**, **каллапӯш**, **болопӯш**, **зинпӯш**, **асфалтпӯш**, **сементпӯш** ва монанди инҳо. Онҳо фақат аз як исм ва асоси феъл иборатанд, аз ҳамин сабаб сабук ва раван воқеъ шудаанд. Агар асоси феъл ба калимаи дучузъа ҳамроҳ шавад, калимае, ки аз ин ҳамроҳӣ ҳосил мегардад, кам ё беш вазнинӣ пайдо мекунад. Бино бар ин ба ҷунин калимасозӣ ками дар кам даст задан лозим меояд.

Гоҳ ба ин калимаи рехтаи сабук боз як пасванд, масалан «-нок» ё асоси феъли «доштан»-ро илова кардан даркор мешавад: деги **сарпӯшнок**, деги **сарпӯшдор**. Азбаски худи **сарпӯш** як асоси феъл дорад, дар ҷунин мавридҳо беҳтар ин аст, ки ба он на асоси феъли «доштан» («-дор»), балки пасванди «-нок» илова кунем ва **сарпӯшнок** гӯем, на **сарпӯшдор**, то ки ду асоси феъл болои ҳам наояд.

Аммо сохтани калимае аз қабилӣ ин, ки дар ҷумлаи поин мебинем, ба назари мо нодуруст менамояд:

«Темурмалик қайқҳон **намадпӯшдор** созонд».

Шубхае нест, ки дар ин калима асоси феъли «доштан» тамоман зиёдатиаст. Худи «киштии намадпӯш» киштиест, ки болопӯши он аз намад аст, яъне аз намад болопӯш дорад. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки мафҳуми «доштан» дар худи калимаи «намадпӯш» ҳаст.

Чаро ба сарпӯш «-нок» ё «-дор» илова кардан мумкин шуд, аммо ин намадпӯш ба «-дор» ё «-нок» эҳтиёҷ надорад? Чунки сарпӯш исм аст (сарпӯши дег), то ба он чизе илова накунем, ба сифат табдил намеёбад (деги сарпӯшнок). Аммо худи намадпӯш дар таркиби мазкур сифат аст (киштии намадпӯш) ва ҷиғунагии киштиро мефахмонад. Ин калима пас аз илова гардидаи «-дор» моҳиятан дигар нашуд. Пас ин «-дор» лозим набудааст.

Қолаби калимаи мураккаби **либос-и-сафед-пӯш** дар забони халқ ҳаст ва хоси гуфтугӯи омиёна мебошад. Ин қолаб ҳатто дар қарни II ба забони адабӣ ҳам даромада будааст. Чунончи, Фарруҳӣ гуфтааст:

Гирд оварам сипоҳии дебоисабзпӯш,
Занҷирзулфу сарвакдаду силсилаузор.

Аз ин мебарояд, ки ин қолиб аз қадим дар гуфтугӯ будааст, вале ба забони адабӣ дохил нашудааст. Дар шеъри Фарруҳӣ (ва шояд дар осори дигарон низ) роҳ ёфтани онро истисно аз меъёр бояд донист.

Як навъи дигари ин қолаб дар шеъри Рӯдакӣ низ ба назар расид, ки ин аст:

В-ар ту ҳақимиву роҳиҳикматчӯй,
Сирати ӯ гиру хуб мазҳаби ӯ дон.

Шояд мисраъи якуми ин байтро андак ба тарзи дигар, чунончи на **роҳиҳикматчӯй**, балки аз ҳам чудо, яъне **роҳи ҳикмат чӯй** хондан лозим бошад. Гуё вазн низ ҳаминро тақозо дорад.

Фарз кардем, ки инро калимаи мураккаб доништаи қоча навистида лозим аст. Он гоҳ **роҳиҳикматчӯй** ба ҳамон қолаби **либос-и-сафед-пӯш** мебарояд: **роҳ-и-ҳикмат-чӯй**. Фарқ дар ин аст, ки дар **либосисафедпӯш** ҷузъи дувум—**сафед** сифат аст, дар **роҳиҳикматчӯй** ҷузъи дувум исм омадааст, ки **ҳикмат** аст. Имрӯз дар ин қолиб, ки ҷузъи дувум исм бошад, гоҳ калима месозанд: **тар-андунёкун(ӣ)**, **молимардумхӯр(ӣ)**, **шӯрбоинахӯдпазӣ** ва

ғайра. Ин қолиб аз гуфтори омиёна омадааст ва банда онро аз номувофиқтарин қолибҳо дар забони адабии имрӯз медонам.

Ин қолиб ҳатто ба шеъри Рӯдакиву Фаррухӣ ва дигарон роҳ ёфта бошад ҳам, онро чизе тасодуфӣ бояд донист. Танҳо устодони сухан, ки дар мавридшиносӣ ва риояи ҳадду андоза забардастанд, тавонанд ҷуръат бикунанд, ки даст ба қолабҳои номатлуб низ бизананд ва вожаҳои аз қабилӣ **дебоисабзпӯш (ӣ)** ва **молимардум-хӯр (ӣ)** ба қор бигиранд. Дар сурудаҳои устодон, дар насрашон низ мумкин аст чизе нозебо зебо наояд. Вале на ҳар қаламкаш бояд чунин ҷуръат дошта бошад. Он чӣ ба устодон бахшуданист, ба мо қаламкашҳои одӣ бахшуданӣ нест. Боз ҳам бояд бигӯем, ки андак-андак норасоӣ, ки гоҳ дар сухани устодон дида мешавад, забонро хароб намекунад, лекин ғалатҳои ҳаррӯзаи мо қаламкашҳои қаторӣ, ки аз нашрияҳо ва радиову телевизион ҳар рӯз пахш мешавад, амали харобкор дорад.

2

Ҳоло вақти он расид, ки дар бораи як қоидаи сохташудани сифатҳои мураккаб ҳулосаи умумӣ барорем. Барои ин лозим меояд, ки баъзе мисолҳои боби гузашта-ро низ ба хотир орем.

Аз боби гузашта ва аз ин боб дидем, ки дар баъзе мавридҳо асоси феъл ба калимаи мураккаби дучузъа пайваста сифати мураккаб ба вучуд меорад: **сар-пӯш-дор**, **болохонадор**, **пешайвондор**, **яктаҳпӯш** ва монанди инҳо. Аммо дар баъзе мавридҳо асоси феъл ба калимаи дучузъа намечаспад ё начаспонем, беҳтар аст, **гулисабз-дор** ва **хилъатисафедпӯш** набояд гӯем. **Сардор** ва **сар-пӯшдор**, **хонадор** ва **болохонадор** ва **навхона** гуфтан мумкин аст, лекин **навхонадор** гуфтан мумкин нест. **Гулдор**, **маълумотдор**, **куртапӯш**, **коғазпеч** гуфтан мумкин аст, вале аз **гулисабздор**, **маълумотиолидор**, **куртаисафедпӯш**, **коғазисафедпеч** худдорӣ беҳтар аст. Ин ҷо чӣ сирре ҳаст? Қоидаи умумии ин ҳодиса чист ва дар қалмасозӣ чиро бояд дастури амал созем?

Ҷавоби ин суолҳоро ба забоншиносон вогузор кардан лозим меояд. Тахмини мо ин аст, ки агар калимаи дучузъа исми мураккаб бошад: **сарпӯш**, **болохона**, **яктаҳ**, асоси замони ҳозираи феъл ба он мепайвандад ва ка-

лимаи сечузъае ба миён меорад, ки сифати мураккаб аст: **сарпӯшдор, яктаҳпӯш**. Асоси феъл ҳатто ба сифати мураккаби дучузъаву сечузъа часпида, сифати дигаре ба вуҷуд меорад: **ду-даст-а-хӯр, дуаспарон**.

Вале ин чо як шартӣ муҳим хаст. Шарт он аст, ки чузъи якуми он калимаҳои дучузъаву сечузъа бояд сифат набошад: чузъи якуми **сарпӯш, болохона, яктаҳ** ва **дуда** сифат нест, балки исм ва шумора аст. Агар чузъи якуми калимаҳои дучузъаву сечузъа сифат бошад, асоси феъл ба вай намепаївандад. Дар **навхона** чузъи якум—**нав** сифат аст. Бино бар ин аксаран асоси феълро ба он часпондан мумкин нест.

Ба иборай изофӣ ҳам асоси феъл начаспондан ва сифати мураккаб насохтан беҳтар аст. Гули **сабз, дили нек, айнаки сиёх, маълумоти оӣ, куртаи сафед** ва ғайра иборай изофиянд. Бино бар ин ба онҳо асоси феъл набояд часпонд ва **гулисабздор, маълумотиолидор, куртаи сафедпӯш, қоғазисафедпеч** гуфтан хуб нест.

Барои ин ки аз иборай изофии дучузъа—**гули сабз** сифат созем, бояд изофатро партофта, сифатро аз пеш ба исм часпонем: **сабзгул, некдил, сиёхайнак, олимаълумот, сафедкурта** ё факки изофат: **куртасафед**. Чунон ки мебинем, инҳо калимаи дучузъае мебошанд, ки чузъи якумашон сифат аст: **сабз, нек, сиёх, оӣ, сафед**. Ва ҳол он ки дар боло дидем, ки агар чузъи якуми калимаи мураккаб сифат бошад, асоси феъл ба ин калимаи мураккаб намечаспад. Бино бар ин **сабзгулдор** ё **олимаълумотдор** ҳам гуфтан мумкин нест. Худи **сабзгул, олимаълумот, куртасафед** сифат аст ва ба ягон нишонан дигари сифат—ба асоси феъл ё пасванди **-нок** эҳтиёҷ надорад.

Ҳамин аст, ба назари мо, қоидаи сохтани сифати мураккаб дар сурати иштироки асоси феъл дар созмони он.

3

Ба ин тарик, дар 7 боби охир дидем, ки дар мавридҳои гуногун ба калима бе зарурати махсусе асоси феъл илова шуда истодааст. Ибро дар бобҳои «кунӣ», «шавӣ», «истиғодабарӣ», «худтанқидкунӣ», «бавучуд-оӣ», «сеошёнадор», «гулисабздор» ва «либосисафедпӯш» аз назар гузаронидем.

Аз ин бобҳо ҳулоса ҳамин аст, ки яке аз омилҳои

асосӣ, ки боиси вайрон шудани қоида ё ба вуҷуд омадани калимаҳои вазнини ҷандқабата мегардад, безарурат ба калима ҷаспондани асоси феъл аст. Ин аз он сабаб рӯй медиҳад, ки табиати забон ва қонунҳои калимасозиро, ки асрҳо боз муайян шудаанд, ба назар намерем, қоидаҳои наво муайян кардан мехоҳем, ки ҳилофи қоидаҳои мавҷуда мебошанд ва имконоти забонро зиёдтар намекунад, балки ба забон гаронӣ меорад ва суҳанро аз мантиқи одӣ дур мебаранд. Ҳамаи инҳоро нишонаи паст шудани фарҳанги суҳан бояд донист.

Дар ҳақиқат, модомки ҳуди **тадқиқ** амалу ҳаракатро ифода мекунад, ба он як асоси феъл илова карда, **тадқиққунӣ** гӯем ё дар сурате ки ҳуди **сеошӯна** мафҳуми дороиро дар бар дорад, боз ба он асоси феъли «доштан»-ро ҳамроҳ намоем, ҳеҷ ҷойи шубҳа нест, ки маънои аслии калимаро ба назар нагирифтаем. Ва ҳол он ки маънои аслии калимаву ибораро ба назар нагирифта гап задан ё қалам рондан фақат аз паст шудани фарҳанги суҳан гувоҳӣ медиҳад ба.

Солҳои бисту сии садаи бист, ки бисёр ғояҳои замонӣ барои халқи мо қизи наво буд ва оммаи мардум ҳанӯз бештарин бесавод буданд, қаламқашҳои мо—чи нависандагон ва чи рӯзноманигорон кушиш мекарданд, ки ба қадри имкон содатар нависанд ва матлабро гаштаву баргашта эзоҳ диҳанд, то ки ба фаҳми хонанда расад.

Ин қор, албатта, дуруст буд. Лекин рафта-рафта як наво нобоварӣ нисбат ба фаҳмиши хонанда, як наво тарсе пайдо шуд, ки мабодо ки хонанда гапро нафаҳмида монад.

Шояд аз ҳамаи сабабҳои гумоне ба миён омад, ки, масалан, **сабзгул** аз ҳад зиёд зебову классиқист ва шояд номафҳум ояд, барои ин ки гап ба фаҳми хонанда наздиктар шавад, онро гулисабздор гуфтан беҳтар аст; ё барои ин ки байни истифода кардан ва истифода шудан хатман фарқ мавҷуд бошад, истифодабарӣ ва истифодаёбӣ гуфтан зарур аст ва ҳоказо. Гӯё дар натиҷаи ҳамаи ин буд, ки ба калимаҳои асоси феълҳои гуногун илова шудан гирифт.

Мехоҳанд, ки маънӣ равшантар ифода гардад, вале ягона натиҷаи ин аст, ки гап беҳад одӣ ва дуруст мегардад, нишонаҳои бетабӣи падидаи меояд.

Ё шояд гумон рафта бошад, ки калимаҳои монанди **сабзгул** ё **қуртасафед** калимаҳои шоирона ва ҳоси услу-

би баланд буда, муносиби насри муқаррарӣ, хусусан публисистикаи рӯзнома ва радиову телевизион нестанд. Ба назари мо, ин гумон ҳам асос надорад. Ин гуна калимаҳо барои забони тоҷикӣ калимаи муқаррарӣ буда, метавонанд дар ҳамаи услубҳо ба қор раванд. Онҳо дар матни лирикӣ оҳанги хушнавозе пайдо карда, ҳиссиёти нозукуро ифода хоханд кард, вале мумкин аст, ки дар услубҳои дигар тобиши отифии дигаре пайдо кунанд ё дар матне, ки услубан бетараф аст, аз оҳанги махсуси ҷуртаҷир то андозае маҳрум гарданд. Забони тоҷикӣ зотан забони шоирона аст ва чунин калимаҳо дар ҳамаи услубҳои он истифода мешаванд. Онҳо ба сухани муқаррарӣ фаровон дохил шудаанд. Бино бар ин аз онҳо бояд ҳазар накунем. Зотан зебоӣ, агар дуруст истифода шавад, зиндагиро фақат ороиш медиҳад ва гуворой ато мекунад.

Дар ҳамаи он мавридҳое, ки дар ин 7 боб аз назар гузаронидем, ба калимаҳо безарурат илова шудани асоси феълро, ба фикри мо, маҳз натиҷаи нобоварӣ нисбат ба фаҳмиши хонандаю шунаванда доништан лозим аст. Ин нобоварӣ завқи хонандаро вайрон мекунад, ӯро ба сухани одӣ ва дуруст одат мекунонад, ба ташаккули таъби салими зебоишинохтӣ (эстетикӣ) ҳалал мерасонад. Аз ҳусни сухани сабуку равон бегона шудани таъби хонанда оқибатҳои бад хоҳад дошт, маданияти умумии мардумро паст хоҳад кард.

Барои ислоҳи вазъият лозим аст, ки аз ҳама пеш худ каламқашҳо дар сухан таъби баланд дошта бошанд, ҳудашон ҳусни сухани матин, содаву мӯҷаз ва сабуку равшанро эҳсос карда тавонанд, ин сифатро дар табиати худ ривож диҳанд.

Ба ақидаи мо, ҳоло яке аз вазифаҳои асосӣ дар роҳи баланд кардани фарҳанги сухани тоҷикӣ ҳамин аст, ки дар калимасозӣ аз истифодаи безарурати асоси феъл ҳуддорӣ кунем, мавриди истифодаи асоси феълро дар калимасозӣ дурусттар санҷем ва ҳар калимае, ки месозем, бунёди он бояд ба сухансанҷӣ бошад. Барои дар сари ин масъала ҷиддан андеша рондан дар ин 7 боби китоби мо маводи басанда гирд омадааст.

КАЛИМАХОЕ, КИ БО «КАМ», «СЕР», «БИСЕР» СОХТА ШУДААНД

Дар як фасли гузашта таркиби калимаҳои **серкор**, **пурмазмун**, **камбизоат** ва монанди инҳоро аз назар гузаронда будем.

Таркиби ин калимаҳо чунин аст: як калимае, ки камиву зиёдиро мефаҳмонад ва як исм.

Дар он фасл таъкид карда будем, ки ин калимаҳои мураккаб пасванди «-нок» ё асоси феъли «доштан» («-дор») -ро намебардоранд. «Одами **камъятиборнок**» ё «қойи **камгунҷоишдор**» гуфтан мумкин нест, балки «одами **камъятибор**» ва қойи **камгунҷош**» гуфтан даркор аст.

Ин ҷо бояд илова кунем, ки ин қонидаро дар навиштаҳои имрӯз ба тарзҳои дигар ҳам вайрон мекунанд.

Баъзан ба чунин калимаҳо пасвандҳои дигаре ҳам илова мекунанд. Истилоҳи тозабаромади забоншиносон — «ҷумлаи **сертаркиба**» яке аз онҳост. Дар ин истилоҳ калимаи **сертаркиба** аз он сабаб нодуруст аст, ки дар охир пасванди «-а» гирифтааст. Ва ҳол он ки калимаҳои **кама**, **ки** бо «**сер**» сохта шудаанд, ҳаргиз пасванд намегиранд: **серкор**, **сергап**, **серғавго**, **сердарахт** ва ҳоказо. Ибораи ҳақиқӣ «одами **сертараддуди камкор**»-ро ба ёд оред. Дар ин ибора на «**сертараддуд**» пасванд дорад, на «**камкор**».

Пас он истилоҳи забоншиносиро ин тавр ислоҳ кардан лозим аст: ҷумлаи **сертаркиб**.

Дар илми ҷабр истилоҳҳои «муодилаи **бисёрномаълума**» ва «фазаи **бисёрчена**» низ дар натиҷаи вайрон кардани ҳамин қоида ба миён омадаанд.

Дар адабиётшиносӣ истилоҳи «пиесаи **серпардагӣ**» низ вайрон аст. Онро ҳам «пиесаи **серпарда**» гуфтан лозим меояд.

Ш. Рустамов дар китоби «Забон ва замон» дар бораи калимаҳои мураккабе, ки бо **сер**, **пур**, **бисёр** сохта шудаанд, дар бораи қоидаи сохта шудани ин калимаҳо муфасссалан сухан ронда, бо мисоли бисёре нишон дода буд, ки то ҳол дар ин навъи **калимасозӣ** қонидаро вайрон мекунанд. Мо ба фикрҳои ӯ шарик хастем. Лекин ӯ **серкунча**-ро низ дар қатори калимаҳои дурустсохт мисол овардааст (сах. 121). Ва ҳол он ки ин калима ҳам ба қоидаи маъмул рост намеояд, чунки пасванди **-а** гирифтааст. Барои ин ки калимаи мазкур шакли дуруст

тирад, пасванди онро партофта, **серкунҷ** гуфтан лозим меояд.

Боз як шакли дигари вайрон кардани ин қоида он аст, ки баъд аз калимаи «кам» ба ҷойи исм сифат меоранд. Чунончи:

«Мунаққид ба асарҳои нави **каммашхур** назар меафканд».

«Мо як ҷиҳати **каммаълуми** эҷодиёти халқро нишон додем».

«Баъзе қаҳрамонҳои ӯ **камамалиёт** ва **каммубориз** мебошанд».

Барои ин ки айби ин калимаҳо маълум шавад, ба сохти калимаҳои машхури **камгап**, **камкор**, **камҳавсала**, **камдарахт**, **кампул**, **камҳосил**, **камфоида** ва дигарҳо бо-яд диққат кунем. Дар ҳамаи инҳо баъд аз «кам» исм омадааст. Гоҳ ба ҷойи исм асоси феъл ҳам меояд: **камхӯр**, **камдон**, **камнавис**, **камгӯй**, **камрав**. Пас қоида ин аст, ки калимаҳои мураккаб, ки дар аввалашон калимаи нишондиҳандаи камиву зиёдӣ—«кам», «сер», «пур», «бисёр» омадааст, пас аз ин фақат исм ё асоси феъл мегиранд. Яъне дар калимасозӣ пас аз «кам», «сер», «пур», «бисёр» сифат намеояд.

Ва ҳол он ки дар мисолҳои боло калимаҳои **каммашхур**, **каммаълум**, **каммубориз** бо сифат сохта шудаанд: «машхур», «маълум», «мубориз» сифат аст. Аз ҳамин сабаб сохти ин калимаҳо нодуруст ҳисоб кардан лозим аст.

Агар онҳоро ба шакли дуруст дароварданӣ шавем, «**каммашхур**»-ро **камшӯхрат**, «**каммубориз**»-ро **каммубориза** гуфтан лозим меояд. Аммо **каммаълум** ба ин тарз ҳам ислоҳ намешавад. Барои ислоҳи он шояд тамоми ҷумларо дигар ҷарда аз калимаи мураккаб ибора ё ҷумлаи пайрав сохтан даркор бошад. Масалан, ба ин тарз: «Мо як ҷиҳати эҷодиёти халқро, ки кам маълум аст, нишон додем».

Аҷобат дар ин аст, ки дар ҷумлаи охир ду калимае, ки бо «кам» сохта шудааст: «**камамалиёт**» ва «**каммубориз**»,—таркибан яқсон нестанд: яқумӣ пас аз «кам» исм дорад («амалиёт»), дувумӣ сифат («мубориз»), аммо муаллиф ба ин фарқ аҳамияте надодааст. Ва ҳол он ки андак диққат мекард, айби калимаи дувумро мефаҳмид. Аксаран вайронкорӣ ва нодурустиҳо аз чунин бедиққатӣ сар мезананд. Худи ҳамон муаллиф дар ин ҷумла бо «кам» дуруст калима сохтааст:

«Одами каммушоҳида зеби́ро кашф карда намета-
вонад».

Алҳақ гапи дуруст. Мо ҳам меҳохем, ки қаламдасто-
ни мо сермушоҳида бошанд ва зебоиҳои забонро барои
худ ва барои мо кашф кунанд. Лоақал қоидаҳои забон-
ро доништа қалам ронанд.

«-АНГЕЗ», «-ОМЕЗ» ВА «-ОМУЗ»

-Ангез асоси феъли ангехтан, -омез асоси феъли
омехтан ва -омӯз асоси феъли омӯхтан аст. Маънои ан-
гехтан ба ҷунбиш овардан, ба вучуд овардан, пайдо ку-
нонидан аст. Омехтан ба маънои якҷоя кардан ё шудан,
хамроҳ кардан ё шудан меояд. Омӯхтан ёд гирифтан
ва ёд додан аст.

Аз асоси ин феълҳо бо исмҳои гуногун калимаи му-
раккаб сохта мешавад. Исм ҷузъи якуми калимаи му-
раккаб ва -ангез, -омез, -омӯз ҷузъи дувуми онро таш-
кил медиҳад: меҳрангез, меҳромез, меҳромӯз.

Бисёре аз қаламкашҳои имрӯза байни -ангез ва
-омез фарқ намегузоранд: онҳо ки дар калимасозӣ мав-
риди -омез аст, -ангез мегузоранд ва ё баръакс ба ҷойи
-ангез аз -омез истифода мекунанд. Дар натиҷа калимаи
мураккаб ё тамоми ҷумла маънои матлубро ифода кар-
да наметавонад ва маънои номатлубе медиҳад ё ки маъ-
нан номафҳум мегардад.

Ибро аз ҷумлаи поин дида метавонем:

«Ҳамаи инҳо ба тасвири диловариҳои хайратомез
хизмат кардаанд».

Маънои ибораи диловариҳои хайратомез ин аст, ки
диловарӣ омехта бо хайрат будааст. Аҷаб диловарон, ки
хайрон-хайрон диловарӣ кардаанд! Чунин «лутфи» су-
хан одатан аз қаламронии беогоҳӣ сар мезанад, натиҷаи
он аст, ки қаламдаст ба маънои сухан эътибор надида
қалам меронад. Тамоман равшан аст, ки ин ҷо мавриди
хайратомез нест, балки хайратангез гуфтан даркор аст.
Хайратангез ангезандаи хайрат, ба ҷунбиш орандаи
хайрат аст. Диловариҳои хайратангез диловариест, ки кас-
ро ба хайрат меорад. Муаллифи ҷумлаи боло низ чунин
диловариҳо дар назар дорад.

Дар ҷумлаи боло -омез ба ҷойи -ангез омадааст, ам-
мо дар навиштаҳои имрӯза аксаран -ангез ба ҷойи -омез
меояд. Дар ин сурат ба миён омадани маънои номатлуб-

ро хис кардан душвортар аст ва диққати бештаре мета-
лабад. Инро аз ҷумлаи зерин мебинем:

«**Ў** маро **шубҳаангез** аз назар гузаронд».

Маънои ин ҷумла ҳамин аст, ки аз нигоҳи «**ӯ**» дар
дили «ман» шубҳа пайдо мешуд, нигоҳаш шубҳаро ан-
гез меод. Ва ҳол он ки мақсади муаллиф ин нест. Мақ-
сади муаллиф ин аст, ки «**ӯ**» бо шубҳа ба «ман» мени-
гарист, нигоҳи «**ӯ**» омехтаи шубҳа буд. Пас ин ҷо мав-
риди **-омез** аст, на **-ангез**. Гуфтан лозим буд, ки **ӯ** маро
шубҳаомез аз назар гузаронд.

Дар ин ҷумла ҳам ҳол ҳамин аст:

«Тазкиранависон воқиаҳои таърихро **муболиғаангез**
баён кардаанд».

Дар ин ҷумла «**муболиғаангез** баён кардаанд» чунин
маънӣ дорад, ки баёни соҳибони тазкира дар тасавури
хонанда муболиға ба вучуд меорад, ангезаи муболиға
аст. Ин ғап ҳам ҳилофи мақсади муаллиф нест, вале ас-
ли мақсуди **ӯ** ин аст, ки баёни соҳибони тазкира омех-
таи муболиға буд. Бино бар ин барои он ки фикр рост
ва бе печу тоб ифода шавад, гуфтан даркор буд, ки **му-**
болиғаомез баён кардаанд.

Ин ҷумла аз як асари нависандаи намоёнест:

«**Ў** ба ман бо ранги зард, чашмони ҳамеша ғамгин,
лекин **марҳаматангез** нигариста, оромам мекард».

Ба ин ҷумла ду эрод дорем. Якум ин, ки феъли ни-
гариста ба ранги зард ҳам нисбат дорад, яъне «**ӯ**» **гӯё**
бо ранги зард менигаристааст. Аммо бо ранги зард ё
сиёҳ ё сурх нигаристан ҷӣ тавр мешавад, ба мо номаъ-
лум монд. Дувум ин ки ба ҷойи **марҳаматангез** **марҳа-**
матомез гуфтан даркор буд. Чунки «чашмони ҳамеша
ғамгин», яъне нигоҳ омехтаи марҳамату меҳробонӣ бу-
дааст, на ангезаи он.

Дар ин маврид, чунинки дар ду ҷумлаи пеш аз ин
ҳам дида будем, **-ангез** амалро аз субъект ба объект ме-
гузаронад ва ҳол он ки муаллиф амали субъектро дар
пазар дорад. Агар «**ӯ** бо чашмони **марҳаматангез** ба ман
нигарист» **гӯем**, ин ғап чунин маънӣ дорад, ки «чашмо-
ни **ӯ**» дар «дили ман» марҳамату меҳробонӣ бедор ме-
кунад. Ва ҳол он ки дар ҷумлаҳои боло мақсади муал-
лифон ифодаи таъсири соҳиби амал ба қабулкунандаи
таъсир аст. Ин мақсадро дар ин маврид фақат **-омез**
ифода карда метавонад. Дар ҷумлаи охир **чашм**, яъне
нигоҳ соҳиби марҳамат аст, пас онро **марҳаматомез**, яъ-
не марҳаматнок бояд донист.

Ба воситаи **-ангез** аз субъект ба объект гузаштани амал дар чумлаҳои зерин ҳам дида мешавад:

«Империалистон маъракаи **тӯхматангезро** вусъат доданд».

«Ф. Кастро даъвоҳои **тӯхматангези** империалистониро ҷош кард».

«Раҳбарияти ин телевизион ба нишон додани филмҳои **тӯхматангез** иҷозат дод».

«**ӯ** **шӯҳиангез** нигоҳе кард».

Дар ин чумлаҳо объект—кабулкунандаи таъсири амал зикр нагардидааст, вале аз мазмунӣ сухан маълум аст: шунавандагон, тамошобинон ва дигар ҳозирону гонбон мебошанд. Таъсири амал ба онҳо нигаронда шудааст, лекин ҳуди онҳо иҷрокунандаи таъсир нестанд. Пас на **тӯхматангез** ва **шӯҳиангез**, балки **тӯхматомез** ва **шӯҳиомез** гуфтан даркор буд. Маъракаи империалистон, даъвоҳои онҳо ва филмҳои телевизион омехтаи **тӯхматанд**, **тӯхматомез** мебошанд. Дар чумлаи охир нигоҳ **шӯҳие** дорад, яъне низ **шӯҳиомез** аст. Мумкин аст, ки ин нигоҳ дар дили бинанда ҳам **шӯҳие** ангезад, вале ҳоло на аз он амале, ки ба миён меорад, балки аз сифате, ки худ дорад, сухан рафта истодааст. Бино бар ин онро **шӯҳиомез** бояд номид.

Ба ин ҳақиқат аз калимаҳое, ки бо **асрор** ва **-ангез** сохта шудаанд бештар пай бурдан мумкин аст. Чунони, дар ин чумлаҳо:

«Вай ба девор нигоҳ карда, **асрорангез** табассум мекунад».

«Дарахтон ба назар **асрорангез** ва пурсукут менамуданд».

«Садои **асрорангез** ба гӯш мерасид». Ва ҳоказо.

Аз ин чумлаҳо тамоман равшан аст, ки, масалан, дарахтон ё садое сирру асрореро ангезиш намедиханд, балки сирру асрореро дар худ нухуфтаанд, худ гӯё доғи сирре мебошанд. Пас асроромез гуфтан даркор аст.

Аммо дар мавриди **ибрат**, ба назари мо, аксаран аз **-ангез** ва **-омез** дида **-омӯз** мувофиқтар аст. Дар чумлаҳое аз қабилӣ: «Ҳаёти ӯ чунон **ибратангез** аст, ки инсоният онро фаромӯш нахоҳад кард» ё ки «Муҳокимаю мунозираҳо **ибратангез** ва судманд буданд» бештар ин аст, ки ба ҷойи **ибратангез** **ибратомӯз** гуфта шавад. Чуи сухан аз **ибрат** меравад, мавриди **омӯхтан**, яъне ёд додан ва ёд гирифтани аст. Дар ин маврид истифодаи асоси феъли **омехтан** ҳам мумкин аст, лекин ба ҳар ҳол ҳар

низи, ки намунаи ибрат аст, чизе меомӯзад ва аз он чизе меомӯзанд. Аз ин рӯ, **ибратомӯз** беҳтар менамояд.

Он чи гуфта шуд, чунин маънӣ надорад, ки аксари ин калимаҳое, ки бо **-ангез** сохта шудаанд ва мо дар боло номбар кардем, — **шубҳаангез**, **марҳаматангез**, **тӯҳматангез**, **шӯҳиангез**, **ибратангез** ва ғайра дар забони мо аз ҳукуқи мавҷудият маҳруманд. Не, мумкин аст, ки инҳо дар забони мо мавҷуд бошанд, вале он гоҳ бояд истифода шаванд, ки ангезаи ҳолате ва амалеро ифода кардан лозим аст. Чунончи, дар ин ҷумлаҳо:

«Хушксолии **Даҳшатангез** ба ноҳияҳои паҳновар зарар расонд».

«Ал ҳама **аламангез** он буд, ки се нафар бедарак гум шуда буданд».

Чойи гап нест, ки хушксолиӣ на фақат **даҳшатангез**, балки **даҳшатомез** ҳам буда метавонад. Ё ки гум шудани нафаре на танҳо **аламомез**, балки **аламангез** ҳам метавонад буд. Дар ду ҷумлаи боло на аз дорой, балки аз ҳолату ҳиссиёте, ки ангез ёфт, сухан рафтааст. Пас **даҳшатангез** ва **аламангез** дар мавриди худ ба кор омадааст.

Бисёр калимаҳо ҳастанд, ки ҳам бо **-омез** ва ҳам бо **-ангез** сохта мешаванд. Чунончи:

шавқомез	шавқангез
таҳлукаомез	таҳлукаангез
кинаомез	кинаангез
таассуфомез	таассуфангез
таҳайюромез	таҳайюрангез
меҳромез	меҳрангез
ҳасадомез	ҳасадангез
дардомез	дардангез
ҳаяҷономез	ҳаяҷонангез
ҳайратомез	ҳайратангез
шодномез	шодиангез
лутфомез	лутфангез

Мавриди истифодаи инҳо ҳамон аст, ки гуфта шуд: калимаи ҳамаи инҳо сифатанд ва дар ибораи изофӣ муайяншуда хоҳанд буд, агар дорой сифате ва ҳолате бошад, муайяншавандаро ифода кардан даркор бошад, ва **-омез** меоянд ва агар муайяншаванда омили ҳиссу ҳолату ҳолате бошад, бо **-ангез** сохта мешаванд. Агар ин калимаҳо чун ҳолиарҳкунанда оянд, он гоҳ ба субъект ишроат дошта бошанд, бо **-ангез** ба кор мераванд, ба

объекти номбурда ё номнобурда дахл дошта бошанд, бояд бо **-омез** сохта шаванд.

Қалимаҳое ҳастанд, ки фақат бо **-омез** сохта мешаванд. Агар хато накунем, метавон гуфт, ки ин калимаҳо аз ҳамин қабиланд: **муболиғаомез, рангомез, писхандомез, маслиҳатомез, пандомез** (инчунин **пандомӯз**), **халломез, кинояомез, гилаомез, асроромез**.

Баъзеи ин калимаҳо чанд шакл доранд, бо асоси чанд феъл сохта мешаванд: **ибратомӯз, ибратомез, ибратнамо, ибратнок, ибратангез, ибратовар, ибратгир, ибратпазир**. Аз инҳо дар шаш калимаи аввал **ибрат** омил ва иҷрокунандаи таъсир будани шахс ё чизро мефаҳмонад, аммо ду калимаи охир—**ибратгир** ва **ибратпазир** ба чизе ё касе, ки ин таъсирро қабул мекунад, нисбат дорад. Мавриди истифодаи ин ду гурӯҳ ҳам аз ҳамин ҷо муайян мешавад.

Мутаассифона, дар навиштаҳои имрӯза аз инҳо асосан **ибратбахш** ва **ибратангез** истифода мегардаду бас. Дигар калимаҳое, ки аз **ибрат** сохта шудаанд, аз назарҳо афтодаанд. Ва ҳол он ки барои рангомезии сухан ҳар кадоми онҳо сазовори диққатанд.

Дар охир бояд гуфт, ки баъзе калимаҳоеро, ки имрӯз бо **-ангез** месозанд, на фақат бо асоси дигар феъл, балки, масалан, бо исме ҳам сохтан мумкин аст. Ба назари мо, дар ин ҷумла **сеҳрангез** аз ҳамин қабил аст:

«Эҷодиёти **сеҳрангези** ин нависанда маро мафтун кард».

Ин ҷо **сеҳрангез** ба вучуд орандаи сеҳр аст, яъне гӯё эҷодиёти нависанда дар дили хонанда сеҳре эҷод мекунад. Ва ҳол он ки асли мақсад ин набуд. Дар асл муаллиф мехост гӯяд, ки эҷодиёти нависанда монанди сеҳр амал мекунад. Пас, ба фикри мо, на **сеҳрангез**, балки, масалан, **сеҳркор** гуфтан дарҷор буд. Агар гуфта мешуд, ки «Эҷодиёти **сеҳркори** ин нависанда маро мафтун кард», ин гап чунин маънӣ медошт, ки эҷодиёт дар дили хонандаи сеҳре кор мекунад ва бино бар ин мафтун кард. Он гоҳ матлаб дуруст ифода мегардид.

Ба ин муносибат ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки истилоҳи **волшебная сказка** ба тоҷикӣ **афсонаи сеҳрангез** тарҷума шудааст. Ва ҳол он ки худ афсона сеҳре эҷод намекунад, балки дорои унсурҳои сеҳру ҷодустӣ ва тасвири сеҳру ҷодуро дар худ дорад. Пас онро **афсонаи сеҳромез** гуфтан лозим меояд, на **сеҳрангез**.

Ин аст, ки дар калимасозии ҳозира аз ҳад зиёд ғайб шудани **-ангез** на ҳамеша ходисаи мусбат аст. Дар ин маврид ҳам қаламкашҳо аксаран аз маънои сухан гуфташуда пушидаанд ва аз ҳамин сабаб байни **-ангез** ва **-омез** фарқ намебинанд. Вақти он расидааст, ки чаҳми таҳқиқиро қушоем ва аз ҷилову дурахши ҷавоҳири дӯстӣ ва имкониятҳои бепоёни калимасозӣ ҳаловат барорем.

ПАСВАНДИ «-Й»

Ҳама аз он чизҳое, ки ходимони матбуот хеле дӯст доштаанд, бо пасванди **-й** ба сифат гардондани исм аст. Дар мавридҳои ҳам, ки мақсадро бо исм адо кардан мумкин ва лозим аст, бо сабаби номаълуме, албатта, ба исм як **й** илова менамоянд. Эҳтимол ин ҳам аз ҳамаи хоҳиши вазнину дабдабанок кардани калимаю ибора сар зада бошад. Вале натиҷаи он ҳамин аст, ки ибораҳои дурушт ва нодуруст пайдо шудаанд.

Масалан, дар матбуот «кинотеатрҳои шахр» намегуянд, балки, албатта, «кинотеатрҳои шахрӣ» мегӯянд («кинотеатрҳои шахрӣ бояд муътадил кор кунанд»). Ва ҳамаи он ки «кинотеатрҳои шахрӣ» маъно надорад.

Ибораҳои мактаби қишлоқӣ ва беморхонаи қишлоқӣ низ аз ҳамин қабиланд. Онҳо фақат дар сурате, ки мактаби қишлоқ ва беморхонаи қишлоқ гӯем, шакли дуруст мегиранд.

Чун дар сари ин масъала саволи чаро? пеш меояд, бигӯем, ки то он ҷо ки ба камина маълум аст, сабаби он, мутаассифона, ҳанӯз ҳамаҷониба муайян нашудааст. Бояд ин ҷо чанд сабаб ва ҳар дафъа сабаби дигаре дар миён бошад. Тадқиқи онро ба забоншиносон иҷро карда, ҳамин қадар гуфтани ҳастем, ки сабаби ин ин шояд дар хусусияти нисбат бошад. Агар муайян карда ба муайяншаванда нисбати сифатӣ дошта бошад, ба шакли сифат меояд, вале агар робитаи муайяншаванда ба муайяншаванда аз қабил баъзе навъҳои дигаре нисбат бошад, бояд ба шакли исм, яъне бидуни **-й** гуфта шавад. Кинотеатри шахрӣ ё мактаби қишлоқӣ аз он сабаб нодуруст аст, ки шахрӣ ва қишлоқӣ сифати кинотеатр ва мактаб шуда наметавонад, балки дар ин ибораҳо байни шахру қишлоқ ва кинотеатру мактаб нисбати маконӣ мавҷуд аст: шахр ва қишлоқ макони кинотеатру мактабро муайян мекунад. Ҳамин нисбати

маконӣ бо исм ифода мешавад. Чигунагии нисбат шакли муайянкунандаро таъин менамояд.

Чунин ба назар мерасад, ки бо сифат ифода шудани нисбати маконӣ ҳам мумкин аст. Чунончи, дар ибораҳои маъмулии **чавони шахрӣ** ё **духтари қишлоқӣ** муайянкунанда сифат аст. Лекин ин ҷо сифатҳои **шахрӣ** ва **қишлоқӣ** аз ҷумлаи он сифатҳои мебошанд, ки ба қатори исм гузаштани он осон аст ва гузаштаанд. Инро аз он ҷо мефаҳмем, ки ба ҷойи **чавонони шахрӣ** ва **духтарони қишлоқӣ**, ба ҷойи **мардуми шахрӣ** ва **мардуми қишлоқи** гоҳ **шахриҳо** ва **қишлоқиҳо** ҳам гуфтан мумкин аст. Дар ин маврид пасванди ҷамъбандии **-ҳо** (ва **-он**)-ро қабул кардани **шахрӣ** ва **қишлоқӣ** нишонаи он аст, ки ин сифатҳо ба исм гузаштаанд, исм шудаанд.

Аз ин рӯ, дар ин маврид бо сифат ифода шудани нисбати маконӣ ба чунин хулосаи умумӣ, ки нисбати маконӣ бештар бо исм ифода мегардад, шояд зид набошад.

Ба ин ҳақиқат аз мисолҳои бисёре бовар ҳосил мекунем. Яке аз онҳо ибораи **фермаи ширӣ** мебошад, ки дар матбуоти мо боиси чандин гуфтугузор гардида буд.

Аз ибораи **фермаи ширӣ** гумоне пайдо мешавад, ки **гӯё** ин ферма аз шир сохта шудааст. Барои пайдо шудани чунин гумоне асос ҳаст, зеро дар ин таркиб «**ширӣ**» сифати «ферма» аст. Ва ҳол он ки ин ҷо мавриди сифат нест. Чунончи, чаро **мағозаи нон** мегӯем, аммо «**мағозаи нонӣ**» ҳеҷ гоҳ нагуфтаем? Чунки «**нон**» сифати «мағоза» нест, балки миёни ин ду калима нисбати маконӣ мавҷуд аст, яъне «мағоза» макони «нон»-ро мефаҳмонад. Муносибати калимаҳои **ферма** ва **шир** низ ҳамчунин аст. Дар ин ҷо ҳам агар «шир»-ро ба шакли исм ба «ферма» часпонда **фермаи шир** гӯем, маълум мешавад, ки ин ферма ҷойи ҳосил кардани шир будааст. Инро гоҳо **ширферма** ҳам гуфтаанд, ки боз беҳтар аст.

На фақат нисбати маконӣ, баъзе навъҳои дигари нисбат ҳам бо исм ифода шудани муайянкунандаро таъин кozo доранд. Инро аз мисолҳои зайл дидан мумкин аст.

Интизоми меҳнатӣ, комиссияи тафтишотӣ, сохтмони биноҳои мактабӣ, стансияи телефони автоматӣ Душанбе, митинги **мотамӣ** ва бисёр ибораҳои дигар низ ибораҳои интизомӣ, ки сифати онҳо бояд ба исм гардонда шавад. Инҳоро ин тавр гуфтан лозим буд: **интизоми меҳнат, комиссияни тафтиш, сохтмони бинои мактабӣ, маркази телефони автомати Душанбе, митинги мотам.**

Дар ибораҳои дарси такрорӣ, дарси ҷамъбасти, ари-

зан шикоятӣ, исми абстрактӣ, сухани конкретӣ ва ғайра
ин калимаи дувумро на ба шакли сифат, балки ба
шакли исм овардан беҳтар аст. Ба назари мо шакли
дурусттари ин ибораҳо дарси такрор, дарси чамъбаст,
оринди шикоят, исми номушаххас, сухани мушаххас ме-
бошад.

Дар рӯзномаву китобҳои тоҷикӣ калимаи лозимӣ ба
маънои даркорӣ ва зарурӣ бисёр воমেҳӯрад (китобҳои
лозимӣ). Аммо ин калима дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ
ягона ба маънои эзор меояд (куртаю лозимӣ). Ин маъ-
но дар забони адабӣ ҳам ҳаст ва дар асарҳои нависан-
дагон муосири тоҷик бисёр дида мешавад. Масалан,
дар асарҳои Айни танҳо ба маънои эзор омадааст. Мо-
мумкин чунин будааст, ба фикри мо, аз истифодаи ин ка-
лима ба маънои даркорӣ ва зарурӣ худдорӣ кардан беҳ-
тар аст. Зеро азбаски калима маънои духӯра дорад,
яъне чинди баъзе ҷумлаҳоро ба маънои хандаовар
сӯбаи меҳнад.

Бино бар ин пасванди «й» дар калимаи «лозимӣ» зи-
ба буда, онро бидуни «й» ба шакли «лозим» (чизҳои
лозим, китоби лозим) кор фармудан беҳтар аст.

Айни ба маънои даркорӣ ва зарурӣ ин калимаро ба
шакли «лозим» истифода кардааст. Мумкин аст, ки мо
«китоби лозима», «материалҳои лозима» ва ғайра
гуем.

Бирон ин ки ҳангоми сохтани калимаву ибораҳои нав
баъзе нақунем, намунаҳои мавҷуда, хусусан қолибҳои
адабии классикиро дар назар доштан лозим аст. Ин
намунҳо барои қиёс заруранд. Қиёс—аналогия қону-
ни ягонаи забон дар калимасозиву иборабандӣ, дар му-
айян кардани сохтори нахвӣ ифодаи фикр ва меъёр-
ҳои асосии сухан мебошад. Гирд овардани намунаю қо-
либҳои гуногуни забони халқ, намунаю қолибҳое, ки
дар забони сухан ба вучуд овардаанд ё маъқул
нистанд, бодикқат омӯхтани он намунаю қолиб-
ҳо ба ҳар каламқаш зарур аст. Ин омӯзиш моро аз
ғайри ва сахту хато нигоҳдорӣ мекунад, дар фарҳан-
ги сухан шикшоф додани таҷрибаи чандин насл ва му-
айяни аълоҳоро таъмин менамояд.

Дар бор ки дар ифодаи мафҳумҳои нав аз захираи
забон намуна наҷуста, бо шикоб чизе аз пеши худ сох-
тавон, шикҳои бенамуд ва ношиносу нофорам ба миён
омадаанд.

Инҳо, як мисол. Яке аз асбобҳои мусиқӣ ба тоҷикӣ:

лабчанг номида шудааст. Лабчанг калимаи зебо ва хушсадо буда, худ як оҳанги гушнавоз дорад. Агар онро чанги лабӣ мегуфтанд, аз ин хусну мусикӣ осоре намеомд. Вале имрӯз ҳамин ки чуни маъниро ифода кардан лозим шуд, як тарҷумон онро ба шакли иборои изофӣ дароварда, бо **-ӣ** сифат сохтааст: **гармошкаи лабӣ**. Дар сурате ки дар забони мо қолиби рехтаи **лабчанг** мавҷуд аст, ин иборои **-ӣ**-дори тарҷумонро қабул кардан душвор аст. Албатта, чуни ибора сохтан кори осон аст ва дар ин маврид ҳеҷ фикр кардан зарур нест. Лекин агар тарҷумон аз забон намуна чустан ва дар сари он майна об ҷарданро ба худ раво медид, мумкин буд, ки, масалан, калимаи **лабгармошка** ба миён ояд. Шояд ин ҳам чандон калимаи зебо набошад, вале ба ҳар ҳол мувофиқи намунаи ҳақиқӣ. Ба назари мо, **лабгармошка** аз **гармошкаи лабӣ** беҳтар аст.

Дар баъзе калимаҳои дигаре ҳам, ки бо пасванди **-ӣ** сохта шудаанд, намунаҳои мавҷуда аз эътибор соқит шудааст. Як мисоли инро дар боло дар иборои **мағозанин** ва **фермаи ширӣ** дидем. Ҳоло боз чанд мисоли дигар меорем.

Ибораҳои **илми иқтисодӣ**, **илми биологӣ**, **институти ботаникӣ**, **институти тиббӣ** аз ҷумлаи онҳоеанд, ки ба намунаҳои мавҷуда мувофиқ намеоянд.

Чунонки маълум аст, номи ҳаман илмҳо дар тоҷикӣ баъд аз калимаи «илм» ба шакли исм зикр мешавад: **илми забон**, **илми арӯз**, **илми адабиётшиносӣ**, **илми ҳандаса** ва ғайра. Ҳаргиз «илми забонӣ» ё «илми таърихӣ» нагуфтаем. Пас чаро имрӯз **илми иқтисодӣ** ё **илми биологӣ** бояд гуем? Не, инро ҳам **илми иқтисод** ва **илми биология** ё **Зистшиносӣ** гуфтан даркор аст. Баъзан ба ҷойи иборои **илми иқтисод** калимаи **иқтисодиёт** меояд, ки низ дуруст аст (ба монанди **табиӣ**—илмҳои табиатшиносӣ, **иқтимоӣ**—илмҳои ҷомеашиносӣ, ки зикраш гузашт).

Дар бораи **институти ботаникӣ**, **институти тиббӣ** ва ғайра низ ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар тоҷикӣ одатан номи муассисаҳои илмӣ ҳам ба шакли исм сохта мешаванд, на сифат: **институти забон** ва **адабиёт**, **институти таърих** ва **мисли** онҳо. Модомки чунин аст, **институти ботаника**, **институти тиб** гуфтан даркор аст, на **институти ботаникӣ** ва **институти тиббӣ**. Аз ин қиёс **управления геологӣ** низ бояд идораи заминшиносӣ гуфта шавад.

Дар асарҳои устод Айнӣ номи бозорҳо бисёр зикр шудааст: **бозори алаф**, **бозори ресмон**, **бозори орд**, **бозори асп**. Баъзеи ин номҳо дар шахрҳои қадим ҳоло ҳам зиндаанд. Чунончи, дар Хучанд номи маҳаллери Бозори Панҷшанбе мегӯянд. Дар ҳамаи ин номҳо пасванди «ӣ» (ё «-гӣ», «-вӣ») иштирок накардааст.

Мо имрӯз ин намунаро ҳам гоҳ фаромӯш мекунем. Масалан, мегӯем: **бозори кулинарӣ**, **ярмаркаи мактабӣ**. Ва ҳол он ки аз рӯи намунаҳои боло якумиро **бозори ошпазӣ** гуфтан беҳтар бояд бошад, зеро он ҷо маҳсулоти ошпазӣ ба фуруш меравад. Аммо дар ибораи **ярмаркаи мактабӣ** масъала ранги дигар мегирад. Онро «ярмаркаи мактаб» гуфтан мумкин набудагист, зеро агар чуниш гӯем, ярмарка ба мактаб бевосита нисбат пайдо мекунад, ки гӯё аз он мактаб аст. Бино бар ин онро гоҳ **ярмаркаи мактаббачагон** меноманд, ки ин беҳтар менамояд, зеро дар ҳақиқат ба мактаббачагон нисбате дорад. Он гоҳ чунонки дар номи **бозори гулфурушон** бозор ба фурушандагон нисбат пайдо кардааст, байни ярмарка ва харидорон нисбате ба миён меояд.

Лекин дар мавриди **бозори китобфурушӣ** ва **мағозаи китобфурушӣ** бояд аз **бозори орд**, **каппони орд** ва монанди инҳо намуна гирем. Дар ин маврид ба ном илова шудани мафҳуми «фуруштан» зарур нест, зеро маънои худ калимаи «бозор», «дуқон», «мағоза» мафҳуми харидуфурушро дар бар мегирад. Пас **бозори китоб** ва **мағозаи китоб** гуфтан кифоят аст.

Дар номи равағҳо ҳам гоҳ намунаҳои мавҷударо ба назар намегиранд. Аксари номи равағҳоро бо **-ӣ** (**-гӣ**, **-вӣ**) месозанд: **равғани соявии пок**, **равғани чуворимаққай** ва ғайра. Ва ҳол он ки намунаи халқии онҳо **-ӣ** надорад: **равғани зағир**, **равғани кунҷид**, **равғани зайтун**. Аз ин рӯ, имрӯз ҳам **равғани соя** (ё ки **равғани поки соя**), **равғани чуворимаққа**, **равғани офтобнараст** гуфтан лозим меояд.

Дар бисёр мавридҳо калимаи **корӣ** безарурат **-ӣ** гирифтааст.

Чунончи, дар забони умумиҳалқӣ **ҷомаи кор** машҳур аст ва онро **корҷома** ҳам мегӯянд. Аммо имрӯз аз ҷи сабаб бошад дар матбуот ва адабиёти бадеӣ ин маъноро аксаран бо **-ӣ** ифода мекунанд за масалан, **либоси корӣ** менависанд. «Ман **либоси кориамро** кашидам». «**Ҳилъати корӣ** дар бар комбайнро мегардонд» ва монанди инҳо.

Ва ҳол он ки аз ибораи халқии **ҷомаи кор** намуна гирифта, **либоси кор** ва **хилъати кор** гуфтан даркор буд.

Рабочая одежда ба тоҷикӣ **либоси коргарӣ** тарҷума шудааст. Ва ҳол он ки ин ҷо **рабочая** коргар нест, балки матлаб аз ин ибора боз ҳамон **либоси кор** аст. Бинобар ин ҳатто агар **рабочая одежда** номи мағоза бошад ҳам, мағозаи **либоси кор** тарҷума кардан даркор аст. Онро **фурушгоҳи корчома** бигӯем, ё ки дар лавҳаи сари дар фақат **корчома** бинависем, боз беҳтар аст.

Хусусан ибораи устохонаи **корӣ** саҳт бемаънӣ афтадааст. Масалан, чунин ҷумлаҳо сохтаанд: «**Рассом дар устохонаи кори** худ нишастааст»; «**Меҳмонон аз тамошои устохонаи корӣ** мамнун буданд»; «**Барои ӯ устохонаи нави корӣ** бино карданд» ва ғайра. Бемаънигӣ дар он ҷост, ки модомки устохона гуфтем, худ аз худ маълум аст, ки ҷойи **корро** дар назар дорем. Пас ба **кор** тамоман эҳтиёҷ намонад. Ба тоҷикӣ хонаи **корро** **корхона** ё **коргоҳ** мегӯянд. Ҳоло барои ифодаи ҷойи **кори** **рассомон** **коргоҳ** бештар истифода шуда истодааст ва инро дуруст шуморидан лозим аст. Ба фикри мо, ҳамаи ҷумлаҳои боло мавриди **коргоҳ** буд: «**Рассом дар коргоҳи** худ нишастааст» ва ғайра.

Ба ақидаи мо, дар мавридҳои зерин ҳам дар калимаи **корӣ** -ӣ зиёдатист: **рӯзи корӣ** (То охири **рӯзи корӣ** банд ҳастам), **вақти корӣ**, **кабинети корӣ**.

Мо аз кӯдакӣ одат кардем, ки **вақти кор** ва **ҷойи кор** мегӯем. Пас чӣ зарурат пеш омад, ки имрӯз **вақти корӣ**, **кабинети корӣ** ё **рӯзи корӣ** гӯем? Ба фикрам, ягон зарурати махсус пеш наомадааст, фақат табиӣ баъзе қаламкашҳо аз сухани табиӣи муқаррарӣ дур шудааст.

Инро аз ибораҳои **шӯриши сентябрӣ**, **револютсияи апрелӣ**, **маҷлиси июнӣ**, **мулоқоти январӣ** ва ғайра низ фаҳмидан мумкин аст. Мо дар ин мавридҳо ҳам -ӣ-ро зиёдатӣ ҳисоб мекунем. Чаро? Зеро дар забони мо ҳафтад сол мафҳуми **Револютсияи Октябр** ва **револютсияи феврал** мавҷуд буд. Мо дар вақташ ин ибораҳоро аз ғайри илова кардани -ӣ сохта будем ва имрӯз ҳам ба ҳамин шакл ба **кор** мебарем. Ин сохт тамоман дуруст аст ва онро тағйир набояд дод. Пас модомки имрӯз **Инқилоби Октябр** мегӯем, бояд **инқилоби апрел**, **инқилоби сентябр** ва ғайра гӯем.

Аз ин рӯ, ба ақидаи мо, ибораҳои болоро бояд ба ин шакли маъмулӣ дарорем: **шӯриши сентябр**, **маҷлиси июн**, **плениуми июни соли 1983**.

Албатта, намунаҳои мавҷударо эҷодкорона истифода кардан даркор аст. Баъзе намунаҳои устувори забони умумихалқӣ ва забони адабии классикӣ ҳам гоҳ истисноҳо доранд. Чунончи, чунин қолибҳои устувор мавҷуданд: **орди гандум, орди ҷав, нони гандум, нони ҷав**. Дар ин гуна ибораҳо **гандум** ва **ҷав** пасванди **-ӣ** намегирад. Лекин дар айни замон чунин сухани халқӣ ҳам ҳаст: **Ё нони гандумӣ ё забони мардумӣ**. Чунонки, мебинем, ин ҷо **нони гандумӣ** бо **-ӣ** омадааст. Инро шояд истисно доништан мумкин бошад: азбаски дар нимаи дувуми сухан ибораи **забони мардумӣ** омадааст, сачъи сухан талаб мекунад, ки нони **гандум** ҳам **нони гандумӣ** гуфта шавад. Яъне аз рӯи зарурат аз намунаи устувор андаке дур рафта мумкин аст.

Инро дар калимасозиву иборабандиҳои имрӯз ба назар гирифтани аз ғоида ҳолӣ нахоҳад буд. Аз ҷумла, чун номи маҷлиси **маҷлиси машваратии августи муаллимон** гуфтан расм шудааст, қатъиян талаб кардан, ки инро ҳатман бояд **маҷлиси августи муаллимон** гӯем, эҳтимол зарурате надошта бошад. Ин ҷо ба истисно розӣ шудан мумкин будагист. Лекин чунин истисноҳо бояд бисёр нашаванд. Агар истисно бисёр шавад, рафта-рафта аз қоида чизе намонанд ва истисно ҷойи қоидаро мегирад. Ва ҳол он ки беқоидагӣ фақат худсарӣ ва дулобӣ меорад.

Саргармӣ бо **-ӣ** ба номгузории маъмурӣ ҳам таъсир кардааст. Ба тоҷикӣ сифати сирф, сифате, ки вазифаи исроиҷро карда наметавонад, одатан чун номи ҷуғрофӣ интихоб намегардад. Номҳои ҷуғрофӣ ба тоҷикӣ фақат аз исм ва сифатҳое, ки қобилияти исм шудан доранд, гирифта шудаанд. Пас он номгузории имрӯза, ки гоҳ сифати сирфро номи ноҳияе қарор медиҳем, ба қоидаи забони тоҷикӣ мувофиқ намеояд.

Яке аз маҳаллаҳои маркази шаҳри Душанбе, маҳаллаи **Намунавӣ** номида шуд. **Намунавӣ** ҳам сифат аст ва ба ин сабаб номи ҷой шуда наметавонад. Барои он ки шакле муносиби номи ҷой дошта бошад, онро **Намуна** гуфтан лозим буд: маҳаллаи **Намуна**. Камина солҳои пеш аз ҷанги Олмон дар мактабе меҳондам, ки онро **мактаби намуна** меномиданд, на **намунавӣ**. Он гоҳ барои он ки намуна сифати мактаб шавад, бо пасванд ба сифат табдил додани онро зарур надониста буданд, чунки дар таркиби **мактаби намуна** калимаи **намуна** на фақат си-

фати мактаб, балки номӣ онро ҳам ифода мекунад. Ин тарзи номгузорӣ бояд имрӯз ҳам риоя шавад.

Сифати намунавӣ дар мавриди зерин ҳам тамоман нобачо истифода мегардад. Дар маколаву китобхое, ки ба ёрии муаллимон чоп мешаванд, инчунин ҳар сари чанд гоҳ дар рӯзномаҳо сарлавҳаҳои аз қабيلي «**Плани намунавии дарс**», «**Нақшаи намунавии машғулиятҳо**», «**мавзӯҳои намунавии лексияю маърузаҳо**» ва ғайра ба назар мерасанд. Ин ибораҳо чӣ маънӣ доранд? Маънои **плани намунавӣ** ва **нақшаи намунавӣ** ин аст, ки **плану нақша** бехтарин **плану нақша**ест, монанди он ки **талабаи намунавӣ** (**бехтараш—талабаи намуна**) аз ҷумлаи нағзтарин талабаҳост ва ўро ба дигарон намунаи ибрат нишон медиҳанд. Пас наҳод ки тартибдиҳандагон он **плани намунавӣ** ва **нақшаи намунавӣ** кори худро, он чиро, ки худ тартиб додаанд, нағзтарин коре-нағзтарин намунае ҳисоб мекунанд? Магар чунин сарлавҳа аз хоксорӣ дур нест? Оре, дур аст. Пас ин каттагӣ аз кучо пайдо шудааст? Зотан тартибдиҳандагони он **плану нақша** шояд худписанд набошанд, вале азбаски фикрро дуруст ифода ва ба маънои ҳар калимаю ибора диққат накардаанд, аз онҳо калонгирӣ зоҳир шудааст. Асли мақсади онҳо ин нест, ки **плану нақшаи** худро хубтарин чизе вонамуд кунанд, балки мехоҳанд, ки ба муаллимон ва сардорони машғулиятҳо фақат як намунаи **план** пешниҳод намоянд, то ки ҳар муаллиму сардор аз рӯйи ин намуна мувофиқи шароити худ нақшае тартиб диҳад. Модомки чунин аст, он сарлавҳаҳо ба ин тарз тағйир додан даркор аст: **намунаи нақшаи дарс**, **намунаи нақшаи машғулият**, **намунаи мавзӯи суҳанронӣ** ва маърузаҳо. Дар ин сурат мақсад дуруст ифода мегардад.

Плани намунавӣ ва **нақшаи намунавӣ** аз иборати русии **примерный план** гирифта шудааст. Мутахассисони мо ин иборати русиро айнан, ҳарф ба ҳарф ба тоҷикӣ гардондаанд. Ва ҳол он ки **примерный** дар русӣ ду маънӣ дорад: 1. намуна, сазовори ибрат; 2. тахминӣ, тақрибӣ. Шубҳае нест, ки дар мавриди мазкур маънои дувум мувофиқ меояд. Яъне агар **плани дарс примерный план** номида шавад, нақшаи тахминӣ гуфтан аст ва ғӯянда чунин нақшаро дар назар дорад, ки тахминан, барои намуна тартиб дода шудааст, то ки ҳар муаллим аз рӯйи он барои худ нақшаи зарурӣ созад. Баъзе аз равишчиносҳо (методистҳо) ва ахли матбуот фарқи ха-

мин ду маънои калимаи русии «примерный»-ро ба назар нагирифтаанд. Номии нодурусти **плани намунавӣ** ва **нақшаи намунавӣ** аз ҳамин бедикқатӣ пайдо шудааст.

Дар баъзе мавридҳои дигар ҳам як сабаби бисёр истифода шудани **-ӣ**-ҳои зиёдотӣ ва нодаркор ҳамин бедикқатӣ ва тарҷумани ҳарф ба ҳарф мебошад. Боз ҳам айбдори асосӣ тарҷумонҳо ва таклидкорони онҳоянд. Аксари тарҷумонҳо кӯшиш мекунанд, ки ҳамаи сифатҳои русиро ба тоҷикӣ ҳам бо сифат ифода намоянд. Онҳо агар дар матни русӣ ибораҳои **школьная жизнь, драматический театр, атомное ядро** ва амсоли инро бинанд, албатта, **ҳаёти мактабӣ, театри драмавӣ** ва **ядрои атомӣ** тарҷума мекунанд. Ва ҳол он ки дар забони тоҷикӣ агар нисбатро ифода кардан лозим бошад, ҷунонки зикраш гузашт, ҷузъи дувуми иборати изофиро на ба шакли сифат, балки ба шакли исм ифода кардан беҳтар ва дурусттар аст. Пас **ҳаёти мактаб** ва **ҳастаи атом** гуфтан лозим меояд.

Ба ин муносибат бояд гӯем, ки ба шакли **Театри давлатии академикӣ-драмавии** ба номи Лоҳутӣ зикр шудани номи як театри машҳури мо чандон дуруст нест. Ба ин ном чанд эрод ҳаст. Аввалан ба калимаи **академикӣ** эрод гирифта даркор аст. **Академикӣ** сифати академик аст, яъне чун **театри академикӣ** мегӯем, ин театри мо ба кадом як академик нисбат пайдо мекунанд. Ва ҳол он ки номи ҳамаи ҷунин театрҳо аз калимаи **академия** гирифта шудааст ва агар аз исми **академия** сифат сохтанӣ шавем, бояд пасванди он —**ия**-ро фуру гузорем ва ба ҷояш пасванди тоҷикии **Й**-ро илова намоем. Он гоҳ калимаи **академӣ** ба миён меояд. Яъне **театри академӣ** гуфтан лозим аст.

Сониян, калимаи «драма» ба ин ном бояд чун сифат не, балки чун исм дохил шавад, зеро нисбати «драма» ба «театр» нисбати сифатӣ нест. Инро аз номи **театри опера** ва **балет** пай бурдан мумкин аст: онро ба ҳеҷ наҷх театри **операвӣ** ва **балетӣ** наметавонем гӯем. Аз ин рӯ, театрҳои дигар ҳам бояд театри **драма, театри комедия, театри драмаи мусиқавӣ** ва ғайра номида шаванд.

Пас номи пурраи театри Лоҳутӣ ҷунин мешавад: **Театри давлатии академии драма ё Театри давлатии академии драмаи ба номи Лоҳутӣ** ва ё ки **Театри давлатии академии драмаи Тоҷикистон ба номи Лоҳутӣ**.

Акнун боз меоем ба сари он калимаҳое, ки ба онҳо

ба тарзи нусхабардорӣ аз русӣ безарурат -ӣ илова кардаанд.

Дар ин маврид баъзан беэҳтиётӣ аз хад мегузарад. Чунончи, борҳо дидаем, ки «Царьская невеста»-ро «**Арӯси шохӣ**» тарҷума кардаанд. Ба фикри мо, ин тарҷумаро қабул кардан мумкин нест. Охир **шохӣ** ба тоҷикии имрӯза номи газворест, номи матоъест, ки аз бирешим мебофанд. Пас магар аз **шохӣ** арӯс дӯхтаанд? Тарҷумон аз шакли иборан русӣ айнан нусха бардоштааст ва беҳабар мондааст, ки маънӣ хароб шуд.

Мо намегӯем, ки номи ин асари машхури санъати операро ҳама ба ин тарз тарҷума мекунанд. Не, аксарият онро дуруст тарҷума кардаанд—«**Арӯси шох**» гуфтаанд. Вале гоҳ-гоҳ ба қалам омадани он тарҷуман нодуруст ва аз назари чанд муҳаррир гузашта ба ҷол расидани он гувоҳӣ медиҳад, ки бедикқатӣ бисёр аст.

Дар матбуоти мо чанд гоҳ дар сари тарҷуман тоҷикии истилоҳи **ртутный столб** мувоҳиса давом кард. Онро баъзеҳо **сутуни симобӣ** ва баъзеҳо **найчан симобӣ** гуфтанд, камина таклиф карда будам, ки **найчан симоб** гуфта шавад, яъне баҳс дар сари хар ду калимаи ин ибора меравад. Ба назари мо, калиман якумро **сутун** не, **найча** гуфтан беҳтар аст, зеро ба тоҷикӣ асбоби наймонанди борикро найча меноманд. Онро аз он сабаб **сутун** наменоманд, ки даруни **сутун** ҳолӣ нест. Аз ин рӯ, «найча» хусусияти он асбобро беҳтар ифода мекунад. Калиман дувумро **симобӣ** тарҷума кардан матлуб нест, чунки ба тоҷикӣ **симобӣ** асосан номи ранг аст, чизии симобрангро **симобӣ** мегӯянд (монанди **нилобӣ**, ки **нилобранг** гуфтан аст). Аз ин рӯ, агар **найчан симобӣ** гӯем, ибора чунин маъно мегирад, ки ранги найча **симобист**. Бешубҳа, чунин маъно пайдо кардани ин ибораноматлуб аст. Лекин **найчан симоб** гӯем, мафҳуми зарфияту мазруфият ба миён меояд ва найча зарфи **симоб** қарор мегирад (монанди **косаи об**, **халтаи орд**, **шишаи равшан** ва ғайра). Ин айни муддаост: **ртутный столб** найчаест, ки дар дарунаш **симоб** ҳаст. Аз ҳамин сабаб мо ақида дорем, ки ин асбоб ба тоҷикӣ бояд **найчан симоб** ном гирад.

Хуллас, ки безарурат ба калима илова кардани -ӣ бисёр дида мешавад ва рӯз то рӯз меафзояд. Аз ҷи сабаб бошад, ки аҳли қалам дар иборан изофӣ ба ҳамаи навъҳои нисбат бештар ранги нисбати сифатӣ додан меҷӯянд ва қушиш мекунанд, ки ҳамаи робитаҳои изо-

фй бо сифат ифода шавад. Дар натиҷа дар ибора мантиқи муносибату робита ҳалал мебинад, табиъияти ифода аз байн меравад. Ин, ба назари мо, аз нуқсони тафаккур гувоҳӣ медиҳад, натиҷаи аз низоми табиъӣ маҳрум шудани фикр аст.

Нихоят, боз дар бораи як навъи ибораҳое, ки одатан бо **-й** сохта мешаванд, ақида ҷузур кардан меҳохем.

Дар матбуот ва радиову телевизион ҷумлаҳое аз қабилҳои ҷумлаҳои зерин бисёр дучор меоянд: «Онҳо аз 200 гектар **25-сентнерӣ** ҳосил рӯёнданд»; «Фалониҳо ҳар кадом **80-килогӣ** пахта ҷиданд»; «Онҳо аз ҳар гектари 10 гектар **39-сентнерӣ** пахта супурданд» ва монанди инҳо.

Ба фикри мо, чунин ҷумлаҳо ду гурӯҳанд ва дар як гурӯҳи онҳо **-й** даркор аст, дар гурӯҳи дигар лозим нест.

Дар он маврид, ки дар ҷумла калимаи ҳар зикр шудааст, **-й** зиёдатиш: «Аз ҳар гектар **39 сентнер** пахта супурданд» ғуем, матлаб пурра ифода мешавад ва ҳоҷат ба **-й** намеронад. Ин ҷо вазифаеро, ки **-й** бояд иҷро кунад, ҳар адо намудааст. Ҳар иштироккунандагонӣ амалро аз ҳам ҷудо карда, рақамро, ки баъд аз ин омадааст, ба ҳар кадомашон алоҳида-алоҳида нисбат медиҳад. Чун «Ҳар кадом **80 кило** пахта ҷиданд» меғуем, яъне **-й** (**-гӣ**)-ро фуруғузор мекунем, дар ин сурат ҳам тамоман равшан аст, ки рақами 80 ба ҳар кас ҷудо-ҷудо дахл дорад.

Ба ҳамин ваҷҳ, ба ақидаи мо, дар ҷумлаҳои зерин ҳам **-й** барзиёд омадааст;

«Мо ҳар рӯз **150—200-килогӣ** пахта мечинем».

«Онҳо ваъда доданд, ки ҳосилнокии ҳар гектарро ба **35-сентнерӣ** мерасонанд».

«Онҳо плани ҳаррӯзаро **2-фоизӣ** иҷро карда истодаанд».

«Он қадар пахта ҷиданд, ки ба ҳар кадомашон **50-килоӣ** рост меояд». Ва ҳоказо.

Аз ҳамаи чунин ҷумлаҳо **-й**-ро партофтаи беҳтар аст. Он гоҳ **сентнер** ва **кило** бояд аз рақам ҷудо навишта шавад, яъне байни рақам ва ин калимаҳо дефис гузоштан лозим нест.

Гурӯҳи дувуми ин қабил ҷумлаҳо он аст, ки дар онҳо ҳар зикр нашудааст ва аз ин сабаб **-й** зарур аст.

Ибро аз ҷумлаи якум, ки дар боло мисол овардем, метавон фаҳмид. Ба ҷойи «Онҳо аз 200 гектар **25-сентнерӣ** ҳосил рӯёнданд» агар ғуем, ки «Онҳо аз 200 гек-

тар 25 сентнер ҳосил рӯёнданд» маънӣ дигар мешавад. Он гоҳ маънӣ ин мешавад, ки гӯё аз тамоми 200 тектар фақат 25 сентнер ҳосил рӯёндаанд. Барои ин ки чунин маънӣ ҳосил нашавад, зикри **-ӣ** зарур аст. Ин **-ӣ** вазифаи ҳамон ҳар-ро адо намуда, рақамро ба ҳар як гектар ҷудогона нисбат медиҳад.

Бино бар ин ҷумлаҳои зерин дуруст сохта шудаанд:
«Онҳо дирӯз то **100-килограммӣ** пахта чиданд».

«Бригада барои расонидаи ҳосили **50-сентнерӣ** мубориза мекунад».

«Механизаторон аз аввали мавсим **100-тоннагӣ** пахта ғундоштанд».

«Ин бригадаҳо ҳосилнокиро то **50-сентнерӣ** расониданд». Ва ғайра.

Дар чунин мавридҳо ғуруғузошти **-ӣ** мумкин нест ё матлуб нест.

Хуллас, аз он ҷӣ дар ин фасл омад, бояд равшан шуда бошад, ки истифодаи пасванди **-ӣ** (ва вариантҳои он **-гӣ**, **-вӣ**) хеле эҳтиёт металабад. Яке аз нозукиҳои забони мо дар ҳамин ҷост ва аз худ кардани он бо диққаткорӣи собитқадамона даст медиҳад.

«ДАВРАИЧАНГӢ»

Баъзан бо пасванди **-ӣ** калимаҳои мураккабе месозанд, ки на танҳо аз ду-се калимаи сода иборат аст, балки дар таркибаш изофат ва пешоянд ҳам дорад: **участкаи наздиҳавлигӣ, ноҳияҳои наздишаҳрӣ, адабиёти давраиҷангӣ, адабиёти баъдазҷангӣ, назми пешазинқилобӣ** ва ҳоказо. Аксарияти ин калимаҳои дуқабатаю сеқабата хеле вазнинанд. Хусусан изофат ва пешоянде, ки дар миёнаҷойи ин калимаҳо омадааст, ба онҳо намуди баде додааст.

Албатта, ин хели калимасозиро нодуруст ҳисоб кардан мумкин нест. Чунин калимаҳои мураккаб дар забони мо қайҳо боз мавҷуданд ва мо ҳам аз онҳо даст кашиданро тавсия намекунем. Мо фақат ҳаминро гуфтаи ҳастем, ки ин гуна калимаҳоро танҳо бо зарурати махсусе (масалан, дар сурате, ки ҷумларо дигар ҳел сохтан мумкин нест) қор фармудан ҷоиш аст. Дар дигар мавридҳо пасвандро партофта, ҷузъҳои калимаи мураккабро аз якдигар ҷудо навиштан беҳтар аст. Он гоҳ ибора ва ҷумла сабуктар ва равантар мегардад. Маса-

лан, «қитъаи (ё замини) назди ҳавлии колхозчиён» (ё бехтараш «рӯйдарича»), «ноҳияҳои наздики шаҳр», «адабиёти давраи чанг», «адабиёти баъд аз чанг», «назми пеш аз инқилоб» ва ғайра. Дар ҳақиқат, модомки «адабиёти давраи чанг» гуфтан мумкин будааст, чаро бояд ибораро гарон карда «адабиёти давранчангӣ» гӯем?

Агар ин ибораҳоро ба ҷумла дарорем, моҳияти масъала бештар равшан мешавад: «Дар роҳи байни шаҳрҳои автобуси ташкил намоянд» (ба ҷойи роҳҳои байнишаҳрӣ); «Ба ноҳияҳои наздики шаҳр рафта кор мекунанд» (ба ҷойи ноҳияҳои наздишаҳрӣ); «Эҷодиёти Лохутӣ дар солҳои баъд аз чанг ҳам хеле пурмазмун аст» (ба ҷойи «эҷодиёти баъдазчангии Лохутӣ»). Мо ақидадорем, ки ин ибораю ҷумлаҳо ба ин шакл бехтаранд.

Он ҳақиқат, ки дар аксари мавридҳо сохтани чунин калимаҳои мураккаб ҳеҷ зарурат надорад, аз ин ҷумла равшан мешавад:

«Барои сафари беруназшаҳрӣ ва беруназреспубликавӣ сари вақт билет ҳарида гирад».

Дар ин маврид бо пасванди -ӣ сохтани калимаи мураккаб ҳаргиз лозим набуд. Чаро? Зеро, масалан, «сафари Маскавӣ», «сафари Ҳиндустонӣ» намегӯем, балки «сафари Маскав» ва «сафари Ҳиндустон» мегӯем. Пас чӣ зарурате пеш омад, ки «сафари беруназшаҳрӣ ва беруназреспубликавӣ» гуфтаанд? Не, зарурате набуд, фақат надониستاني забон боиси ба вучуд омадани ин ду калимаи мураккаб гардидааст. Ин ҷо ҳатман «сафари берун аз шаҳр ва берун аз ҷумҳурӣ» гуфтан даркор буд.

Аз ин қиёс бехтар аст, ки истилоҳоти омӯзгорӣ «корҳои беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ» низ ба шакли корҳои берун аз синф ва берун аз мактаб ислоҳ шавад. Беруназсинфӣ ва беруназмактабӣ калимаи мураккабе иборат аз чор ҷузъ аст: берун-аз-синф-ӣ, ки гарон ва номатлуб аст. Инро ба ибора табдил диҳем: **берун аз синф**, бехтар аст, зеро ибора бори се-чор калимаро мебардорад, чанд калима ба ибора гаронӣ намеоварад.

«КУҲӢ»

Калимаи «кӯҳӣ» дар забони тоҷикӣ дар мавридҳои муайяне бештар чун сифати ҳайвонот ва наботот ба кор меравад: **гиёҳи кӯҳӣ**, **пиёзи кӯҳӣ**, **бузи кӯҳӣ**, **дарахти кӯҳӣ** ва ғайра. Дар адабиёти классикӣ «кӯҳӣ» ба маънои

кӯҳистонӣ ҳам омадааст: кӯҳиён—аҳолии кӯҳистон (ба монанди «шаҳрӣ», «қишлоқӣ» ва ғайра).

Лекин дар матбуоти мо доираи вазифаи ин сифатро хеле васеъ кардаанд ва мегӯянд: одами кӯҳӣ, мусиқии кӯҳӣ, таронаи кӯҳӣ, оҳанги кӯҳӣ, мелодияи кӯҳӣ, ноҳияҳои кӯҳӣ ва дигарҳо. Аз ин ибораҳо ба тарзи зайл ҷумла месозанд: «Консертҳои мусиқии кӯҳиро мешунавонем», «Дар ноҳияҳои кӯҳӣ борон меборад», «Ин мамлакатаи кӯҳӣ роҳи оҳан надорад», «Соҳтмони ин роҳ дар шароити душвори кӯҳӣ анҷом ёфт».

Ба фикри мо, дар ин мавридҳо сифати «кӯҳӣ» дуруст намеояд, балки калимаи «кӯҳсор» ё «кӯҳистон»-ро кор фармудан лозим аст. Чунинчи, мардуми кӯҳистон (ба ҷойи одами кӯҳӣ), мусиқӣ, тарона ва оҳангҳои кӯҳистон, ноҳияҳои кӯҳистон ё кӯҳсор, мамлакатаи кӯҳистон ё кӯҳсор, шароити кӯҳсорон.

Дар ҷумлаҳои зерин ҳам калимаи «кӯҳӣ» нодуруст омадааст: «Дар сарзамини Қаротегини кӯҳӣ зарфҳои сафолинро одӣ месозанд». Ин ҷо сарзамини кӯҳистони Қаротегин гуфтан лозим буд.

Номи расмӣ маъмурии Помирро Вилояти автономии Бадахшони кӯҳӣ гуфта будем. Дар ин ҷо ҳам кӯҳӣ бемаврид омада буд. Солҳои сии асри бист ин вилоятро дигар ҳел ном мегирифтанд: «Ӯ яке аз шоирони вилояти мухтори кӯҳистони Бадахшон аст» («Барои адабиёти сотсиалистӣ», 1933, № 8—9, саҳ. 53). Шакли дурусти ин ном ҳамин аст ва онро имрӯз аз нав барқарор карданд, ки беҳтар шуд: Вилояти мухтори кӯҳистони Бадахшон.

Истилоҳоти институти кӯҳӣ, инженерии кӯҳӣ ва монанди инҳо тамоман нодуруст аст. Дар ин маврид ё пажӯҳишгоҳи кӯҳ ва муҳандиси кӯҳ ва ё пажӯҳишгоҳи кӯҳшиносӣ ва муҳандиси кӯҳшинос гуфтан даркор аст.

Ин гуна нодуруст кор фармудани калимаи «кӯҳӣ» ҳоло чунон интишор ёфтааст, ки ба адабиёти бадеӣ, ҳатто ба шеър ҳам гузаштааст:

Гиёҳам, зодан кӯҳам, на он гулдастаи гулдон,
Ба сардиҳову сахтиҳон кӯҳӣ кардаам одат.

Бешубҳа, ин ҷо мавриди «кӯҳӣ» нест, балки сахтиҳои кӯҳ (ё кӯҳсор ва ё кӯҳистон) гуфтан лозим буд.

«ХАТОГИ» ХАТОСТ!

Қалиман хатогӣ, ки холо дар матбуоти мо ва сухани хамагон мушоҳида мешавад, калимаи нодурустест. Чунки ин «хатогӣ»-ро ба ҷойи ҳамон калимаи муқаррарии «хато» кор мефармоянд. Аз хамин сабаб ин ҷо пасванди «-гӣ» тамоман зиёдатист, яъне онро партофта, калимаро ба шакли аслии он—ба шакли «хато» даровардан лозим аст.

Дар забони тоҷикӣ калиман хатой низ хаст. Маънои он хато будан, нодуруст будан мебошад. Агар барои равшан шудани масъала инро ба русӣ тарҷума кунем, хато—ошибка, аммо хатой—ошибочность мешавад. Бино бар ин ҳам «хатогӣ» ва «хатой»-ро ба маънои «хато» кор фармудан мумкин нест.

Агар фаразан калимаи хатогӣ аз ҷиҳати маънои нодуруст мебуд ҳам, онро ба эътибори шакл нодуруст ҳисоб кардан лозим меомад. Зеро ҷунонки маълум аст, калимае, ки бо ҳарфи «О» тамом шудааст, пасванди «-гӣ» не, балки пасванди «-й» мегирад. Аз ин ҷиҳат калимаи хатогӣ ҳам маънан ва ҳам шаклан нодуруст аст.

Афсӯс, ки аҳли матбуоти нашриёт ин қоидаи муҳими истифодаи пасвандҳои «-й» ва «-гӣ»-ро низ риоя на-мекунанд.

Устод Айни ҷандин бор таъкид карда буд ва дигарон (аз ҷумла, Т. Зехнӣ) ҳам дар матбуот қайд карда буданд, ки агар калима бо ҳарфи «а» тамом шуда бошад, пасванди «-гӣ» қабул мекунад (хона—хонагӣ), лекин агар охири калима «о» бошад, ба он пасванди «-й» ҳамроҳ кардан даркор аст: доно—доноӣ, ошно—ошноӣ, ҳалво—ҳалвой, зебо—зебоӣ, хоно—хоноӣ.

Қаламқашҳои мо дар аксари мавридҳои ин қоидаро вайрон мекунанд. Калимаҳои ибораҳои доногӣ, зебогӣ, устогӣ, тобиши маъногӣ, бенарвогӣ ва ғайра дар матбуот бисёр дида мешавад.

Бояд қайд кард, ки ин тарзи нодурусти истифодаи «-гӣ» дар забони гуфтугӯи тоҷикон хаст. Ҳам хатогӣ ва ҳам доногӣ, зебогӣ ва ғайра бо ин шакли нодуруст аз забони гуфтугӯ омадааст. Лекин мо бояд фаромӯш на-кунем, ки аз забони гуфтугӯ ба забони адабӣ ҳама ҷизро айнан гирифтани мумкин нест. Ҷизҳое хаст, ки дар гуфтугӯи умумӣ баъзе маҳалҳо вайрон шудааст ва вақифаи мо ин аст, ки шакли дурусти онро ёбем, ки ба қоида мувофиқ бошад.

«БОВАРИ» ВА «БОВАР»

Дар забони гуфтугӯ одатан баъзе калимаҳо ихтисор мешаванд, дар баъзеи онҳо ҳарфе илова мегардад, дар баъзеашон ҷойи ҳарфҳо табдил меёбад. Дар забони адабӣ одатан аксари ин тағйирот барҳам меҳӯрад ва шакли дурусти калимаҳо қабул мешавад.

Як намунаи илова шудани ҳарфе ҳамон калимаи **хатоғӣ** мебошад, ки мо дар боло дидем. Намунаи дигари он калимаи **сафарбар** аст. Дар матбуоти мо ба ин калима як «-й» илова карда, масалан, мегӯянд: «Ҳамаи қувваҳои худро **сафарбарӣ** карданд» ва ҳол он ки ин ҷо «**сафарбар** карданд» гуфтан лозим аст. Зеро мавриди «сафарбарӣ» дигар аст. Чунончи, гуфтан мумкин аст, ки «ӯ аз **сафарбарӣ** монд». Дар ин маврид пасванди «-й» зиёдатӣ нест.

Дар ин ҷумла хавотирӣ ба ҷойи хавотир омадааст: Акнун аз модар **хавотирӣ** надошт.

Агар дар назди услуб ва тарзи баён андаке талаботи саҳт гузорем, бояд гӯем, ки **-й** дар ин **хавотирӣ** зиёдатист.

Дигар калимае, ки ба он як «-й»-и нолозим илова шудааст, **боварӣ** мебошад.

Асли ин калима **бовар** аст. Дар ягон фарҳанги забони классикӣ ин калима ба шакли **боварӣ** наомадааст. Дар китобҳои луғат феълҳои, ки бо ин калима сохта мешаванд, низ бидуни «-й» қайд шудаанд: **бовар кардан**, **бовар доштан**.

Дар адабиёти классикӣ бо калимаи **бовар** феъли бисёр сохта шудааст, вале дар ягонтае аз ин феълҳо ба «**бовар**» пасванди «-й» илова накардаанд. Чунончи:

Бовар доштан:

Бовар аз бахт надорам, ки ба сулҳ аз дари ман
Он бутӣ саҳтдили саҳткамон бозомад.

Саъдӣ

Дигар бовар намедорӣ, рав, аз суратгари Чин пурс,
Ки Монӣ нусха меҳоҳад зи нӯки килки мушкинам.

Ҳофиз

На ҷома, гарчи ҷон пора кунам, кай боварам дорӣ,
Туру, к-осеби хоре ҳеҷ гаҳ нагирифт дар доман.

Ҳусрави Дехлавӣ

Қасеро токати шунидан набошал, ё баъд аз исти-
моъ бовар надорад.

(Аҳмади Дониш)

Бовар шудан:

Гуям, ки кор аз ғами ишқат ба ҷон расид,
Гӯй: маро ҳадисӣ ту бовар намешавад.

Анварӣ

Бовар будан:

Дари майхонаро бикшо, ки ҳеҷ аз хонақаҳ накшуд,
Гарат бовар бувад, в-ар на, сухан ин буд, мо гуфтем.
Ҳофиз

Суханҳои Айнист хуштар зи ҷон,
Агар боварат не, биёву бихон.

Садри Зиё

Бовар омадан;

Гуфтӣ, ки бо ту ёрам, оҳ, ин дурӯғ гуфтӣ,
В-ар з-он ки рост бошад, кай аз ту бовар ояд.

Ҳилолӣ

Баъзеи ин ибораҳои феълӣ дар забони тоҷикӣ (чи дар забони адабӣ ва чи дар гуфтугӯ) ҳоло ҳам мавҷуданд.

Лекин дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ дар баъзе мавридҳо ба калимаи «бовар» як пасванди «-ӣ» илова шудааст. Хусусан вақте ки ин калима бо феъли «доштан» меояд, ба он, албатта, пасванд ҳамроҳ карда, «боварӣ доштан» мегӯянд: «Бо авҷу барори кори худ боварии комил доштанд». «Ба ғалаба боварӣ дорем» ва дигарҳо.

Шакли боварӣ доштан ҳоло ҷунон машҳур аст, ки ҳатто Айнию Лоҳутӣ ҳам онро қабул кардаанд ва ба кор бурдаанд. Дар асарҳои Айнию Лоҳутӣ ҳарду шакли ин феъл — ҳам «бовар доштан» ва ҳам «боварӣ доштан» дида мешавад.

Модомки калимаи «боварӣ» бо феъли «доштан» дар забони имрӯза ин қадар интишор ёфтааст, албатта, онро нодуруст ҳисоб кардан мумкин набудагист.

Мо ин ҷо ҳамин чизро таъкид кардан мехоҳем, ки дар айни замон калимаи бовар ва феъли бовар доштан ҳам дар забони имрӯза бояд соҳиби ҳуқуқ бошад ва умуман муҳаррирони мӯхтарам ҳар ҷо, ки калимаи «бовар»-ро диданд, ба он як «-ӣ» илова накунанд.

Лекин ба мукобили феъли боварӣ кардан сахт эътироз кардан лозим аст.

Ин феъл дар забони адабии имрӯза асосан ба шакли бовар кардан вучуд дорад: чи дар адабиёти бадеӣ ва чи дар матбуоти харрӯза онро асосан дар шакли «бовар кардан» мебинем. Фақат баъзе рафиқон гоҳо ба ин ҳам як «-й» илова мекунанд, ки ҳамин корро нодуруст ҳисоб кардан лозим аст. Чунончи, ин байт:

Ватанам боварӣ ба ман кардаст,
Ки гирифта яроқро ба даст...

«БОВАР МЕКУНОНЕМ, КИ...»

Бовар кунондан касеро, ки бовар надорад ва дар дилаш шубҳае пайдо шудааст, ба бовар овардан аст. Ин маъниро аҳли матбуот ба назар намегиранд ва, масалан, мегӯянд:

«Рохбариятро бовар мекунонем, ки план ва ӯҳдадорҳои худро барзиёд иҷро менамоем».

Ин ҷумла чунин маънӣ дорад, ки гӯё рохбарият ба гапӣ мо бовар намекунад ва мо зӯр зада ӯро бовар кунониданӣ ҳастем. Ва ҳол он ки гӯяндаҳо ин маъниро дар назар надоранд. Дар ҷумлаи боло бовар мекунонем ба маънои **заверяем** омадааст. Аммо маънои **заверять** на фақат бовар кунонидан, балки инчунин итминон додан ҳам ҳаст. Хангоме ки камина муодили тоҷикии **заверяем-ро** меҷустам ва дар ин бобат бо рафиқонам маслиҳат мекардам, домӯлло С. Улуғзода ақида изҳор карданд, ки дар ин маврид «ба рахбарият қавл медиҳем, **ки**», гуфтан лозим аст. Ба фикрам, ин таклиф қобили қабул аст.

Агар ин таклиф дар баъзе мавридҳо ё умуман мақбул наафтад, чизи дигаре бояд ёфт. Худи бовар кунондан ба ҷойи **заверять**, ба назари мо, чандон мувофиқ нест.

«ШУУР» ва «ШУУРНОӢ»

Яке аз навъҳои калимасозӣ, ки дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ мавқеи калон дорад, бо ёрии пасвандҳои **-нокӣ** (нок-ӣ) сохтани калима аст. Бисёр истило-

хоти нави илми кимиё, физика ва ғайра бо ҳамин пас-
вандҳо сохта шудааст.

Ин пасвандҳо бештар барои ифодаи маънои пас-
ванди русии «-ность» мувофиқ аст. Масалан, «напря-
жение»-ро **шиддат**, аммо «напряженность»-ро **шиддат-
ноӣ** тарҷума мекунанд. Яъне ин ҷо принципи муайяне
ба хубӣ хис мешавад.

Аммо ба назар чуниин мерасад, ки истифодаи ин дас-
тур нуксоне дорад. Ин нуксон аз он ҷо маълум меша-
вад, ки агар баъзан ин калимаҳои навро ба ҷумла до-
хил кунем, пасванди «-ноӣ» батамом зиёдати шуда
мемонад. Барои мисол ҳамон калимаи «шиддатноӣ»-
ро гирем: «**Шиддатноӣ** вазъияти байналхалқӣ кам
шуд». Ба андак мулоҳиза тавон дарёфт, ки ин ҷо пас-
ванди «-ноӣ» ҳеҷ лозим нест: «шиддати вазъияти бай-
налхалқӣ» гӯем ҳам, маъно ҳамон аст, вале ибора
шакли сабуктару дурустаре пайдо мекунад.

Ғайр аз «шиддатноӣ» чанд калимаи дигаре ҳам
ҳаст, ки мо ин пасвандро ба онҳо ноҳақ илова карда-
ем. Чунончи, ба ҷумлаҳои зерин диққат кунем:

«Инҳо шоҳиди дараҷаи баланди **шуурноӣ** аҳоли
мебошанд».

«Протсессии баланд шудани **шуурноӣ** миллии халқ-
ҳо инкишоф меёбад».

«**Масъулиятноиро** бештар хис мекардагӣ шуд».

«Ҳангоми шеърҳои **оҳангноӣ** ибораҳои вайрон
кард».

«**Даромадноӣ** колхозро таъмин кардан лозим аст».

«**Аҳамиятноӣ** ин масъаларо ба назар гирифта...».

«**Намноӣ** ва ҳарорати ҳаворо санҷиданд».

«**Бартарии** кори ӯ аз ҷиҳати **сифатноӣ** қайд карда
шуд» ва монанди инҳо.

Дар ҳамаи ин мисолҳо мақсадро бе пасванди «-но-
ӣ» ҳам ифода кардан мумкин аст ва на танҳо мумкин,
балки лозим аст.

Чунончи, ба ин тарз:

«**Масъулиятро** бештар хис мекардагӣ шуд».

«Ҳангоми шеърҳои **оҳанги** ибораҳои вайрон кард».

«**Даромад** колхозро таъмин кардан лозим аст».

«**Аҳамияти** ин масъаларо ба назар гирифта...»

«**Нам** ва ҳарорати ҳаворо санҷиданд».

«**Бартарии** кори ӯ аз ҷиҳати **сифат** қайд шуд».

Ду таҳрири ҳар кадоми ин ҷумлаҳо як-як муқо-
са кунем, равшан мешавад, ки дар ҳамаи ин маврид-

хо бидуни **-нокӣ** ҳам маънӣ ба хубӣ ифода мегардад. Пас **-нокӣ** зиёдатӣ будааст. Дар ин мавридҳо пасванди **«-нокӣ»** ва **«-нось»**-ро мантики сухани русӣ такозо до-рад, мантики сухани тоҷикӣ онро рад мекунад.

Фаромӯш набояд кард, ки масалан, ҳуди калимаи **«шуур»** дар баъзе мавридҳо чи маънои **«сознание»** ва чи **«сознательность»**-ро баробар дар бар мегирад. Агар калимаи **«шуур»**-ро аз ҷумла ҷудо карда, ҳудахро ало-ҳида мулоҳиза кунем, ҷунин хусусияти он маълум на-мешавад, вале ҳамин ки ба ҷумла дохил кардем, он хусусиятро пай бурдан мумкин аст.

Дигар калимаҳое, ки дар боло номбар кардем, низ дорои ин хусусият мебошанд: **баъзан шиддат** — ҳам **напряжение** ва ҳам **напряженность**, **даромад** — ҳам **доход** ва ҳам **Доходность**, **маданият** ҳам **культура** ва ҳам **культурность** гуфтан аст. Ин ҳақиқат на фақат аз ҷум-лаҳои боло маълум мешавад, балки ҷунин калимаҳоро ба ҷанд хели дигари ҷумлаҳо дохил кунем ҳам, ҳамин натиҷа ба даст меояд.

Маданиятноки дар матбуоти мо бисёр ба кор мера-вад. Ва ҳол он ки, ба назари мо, ҳуди ин калима як аломати паст шудани маданияти сухан аст. Инро аз ҷумлаҳои зайл фаҳмидан мумкин аст:

«Одоб як нишонаи **маданиятноки** мебошад».

«Дараҷаи **маданиятнокии** ҷамъиятро аз вазъияти зан фаҳмидан мумкин аст».

«Савияи **маданиятнокии** қишлоқро боло бардорем».

«Дар бораи **маданиятнокии** талабагон лексия хонд».

Аз ҳамаи ин калимаҳо **«-нокӣ»**-ро партофтан лозим буд: Одоб як нишонаи **маданият** мебошад; Дараҷаи **маданияти** ҷомеаро аз вазъи зан фаҳмидан мум-кин аст; Савияи **маданияти** қишлоқро баланд кунем; Дар бораи **маданияти** талабагон суханронӣ кард.

Ҷунонки мебинем, маънои ин ҷумлаҳо боз ҳамон аст, ки бо **-нокӣ** буд. Ҳамин безарурат ба калима ило-ва шудани унсуре, бешубҳа аз вайрон гардидани шар-ти фарҳанги сухан дарак медиҳад.

Яке аз серистеъмолтарин калимаҳои адабиёти ме-тодӣ **саводноки** мебошад. Қамина ҳар дафъа ки онро мебинам, бовар ҳосил мекунам, ки ба ҷойи ҳуди савод омадааст. Ҷунончи, ин ҷумлаҳоро аз назар гузаронем:

Саводноки яке аз шартҳои **маданиятнокии** шахс ме-бошад.

Саводнокии талабагон ба касе вобаста аст, ки ба онҳо дарс мегӯяд.

Барои баланд бардоштани **саводнокии** талабагон воситаҳои гуногунро истифода кардан лозим аст.

Ин баланд бардоштани дараҷаи умумии **саводнокии** мардуми тоҷикро таъмин мекунад.

Ба ақидаи мо, дар ҳамаи чунин мавридҳо бидуни **-нокӣ** сухан кардан яке аз нишонаҳои саводи тарбиятгарҳо хоҳад буд. Ҳатман гуфтан лозим буд, ки: **Савод** яке аз шартҳои маданияти шахс мебошад; **Саводи** талабагон ба касе вобаста аст, ки ба онҳо дарс мегӯяд. Ва ҳоказо.

Боз ҳам гоҳ дида мешавад, ки **-нокӣ** ҷойи дигар воситаҳоро гирифтааст. Дар сурате ки матлабро ба тарзи дигаре ифода кардан лозим аст, «**-нокӣ**»-ро кор мефармоянд. Чунончи:

Муаллим аз **саводнокии** талабаҳо хурсанд мешуд.

Нутқи муаллим бояд бо **мазмуннокии** худ фарқ кунад.

Ин ду тарҷума дар бесифатӣ ва **нуқсоннокӣ** яке аз дигаре мондани надорад.

Вай Гулро ба **ғайратнокӣ** тарғиб менамуд.

Давомнокии роҳ 20 рӯз аст.

Дар ин ҷумлаҳо, ба фикри мо, матлабро бо **-нокӣ** не, балки ба тарзи дигаре адо кардан даркор буд. Чунончи, ба ин тарз:

Муаллим аз **савод баровардани талабаҳо** (ё аз **хушсаводии талабаҳо**) хурсанд мешуд.

Нутқи муаллим бояд **пурмазмун** бошад.

Ин ду тарҷума дар бесифатӣ ва **пурнуқсонӣ** яке аз дигаре мондани надорад.

Вай Гулро ба **ғайратмандӣ** тарғиб менамуд.

Ин роҳ 20 рӯз давом мекунад.

Мо дар бобҳои боло дида будем, ки баъзе шаклҳои калимасозӣ, баъзе воситаҳои тарзхое, ки бисёр паҳн шудааст, ҷойи дигар шаклҳо ва воситаҳои тарзхоро гирифта, дар забон ва тарзи баён як навъ маҳдудият оварда истодааст. Инро дар ҳақиқати **-нокӣ** ҳам гуфтан лозим меояд. **-Нокӣ** низ аз ҳад зиёд истифода гардида ва ҷойи дигар воситаҳои тарзхоро гирифта, боиси якрангии шуда истодааст. Аз ин сабаб ҳам камтар истеъмол шудани он матлуб аст.

Баъзан дар ҷое, ки тамоман мавриди **-нокӣ** нест, онро истифода мекунанд. Ҳатто фаромӯш мекунанд ё

фаҳмидан намеҳоҳанд, ки **-нок** ва **-нокӣ** одатан фақат ба исм мечаспад ва онро ба дигар ҳиссаҳои нутқ часпондан мумкин нест. Масалан, ба сифат часпондани **-нокӣ** тамоман дуруст нест:

Ин ғайрату **фаъолнокӣ** аз лаҳзаи **ошиқшавии** ӯ зоҳир шудан мегирад.

Ин ҷумла, ба назари мо, аз он ҷумлаҳоест, ки камсавод ё бесаводе менависад ва хушсаводон ба ҷоп медиҳанд. Айби асосии он дар **фаъолнокӣ** зоҳир шудааст. **Фаъол** сифат аст ва ба ҳеҷ вачҳ **-нокӣ** қабул карда наметавонад. Камаш боз ду айби дигар дар ин ҷумла ҳаст ва онро лоақал ба ин тарз таҳрир кардан даркор буд: Ин ғайрату фаъолият аз лаҳзаи ошиқ гардидани ӯ зоҳир шудан гирифт.

Фаромӯш кардан лозим нест, ки пасванди **-нокӣ** гоҳо ба калима намуди бад ва оҳанги нофоруа мебахшад. Ин ҳолат эҳтимол аз он сабаб рӯй меода бошад, ки ин шакли калимасозӣ пеш ниҳоят кам буд. Калимаҳои **миннатдорӣ**, **соядорӣ**, **меҳмондорӣ**, **оинадорӣ** ва мисли инҳо дар забони классикӣ бисёртар буданд, аммо ин ҷо «дор» пасванд нест, балки асоси феъли «доштан» аст. Калимаҳои **соядор**, **миннатдор**, **оинадор** ва дигарҳоро ҳамсохти калимаҳои **ғамнок**, **дарднок**, **ришнок**, **ғазабнок** ва мисли инҳо ҳисоб кардан лозим нест. Ин калимаҳо, ки бо пасванди **-нок** сохта шуданд, дар забони классикӣ низ кам нестанд ва хусусан дар забони адабии Мовароуннаҳру Хуросон бештар буданд. Вале онҳо фақат гоҳ пасванди дувуми **-ӣ** қабул мекарданд. Аз ҳамин сабаб ҳарчанд ки калимаҳои **хонадор** ва **хонанок** дар забон ҳарду вучуд дошт, **хонадорӣ** (ба маънои соҳиби хона ва зану фарзанд будан) мегуфтанд, вале **хонанокӣ** намегуфтанд.

Ин аст, ки байни **-дорӣ** ва **-нокӣ** фарқ гузоштан лозим аст. Аксаран он ҷо, ки мавриди **-дорӣ** бошад, **-нокӣ** кор фармудан мумкин нест.

Нокӣ дар забони умумихалқӣ маънои тамоман дигарро мефаҳмонад. Маъно, ки **-нокӣ** дар калимаҳои **ақибнокӣ** («ақибнокӣ афтид»), **пуштнокӣ**, **пешнокӣ**, **болонокӣ** дорад, бештар ба маънои пешоянд ё пасванди «ба» наздик аст, аммо ба маънои «дорӣ» ҳеҷ мувофиқ намеояд.

Бо ҷӣ сабаб бошад, ки солҳои сии қарни бист ин «Дор» ва «нок»-ро ҳамхуқуқ донистанд ва мавқеи услубии онҳо ба назар нагирифта, ҷунонки ба «дор» пасванди «-ӣ»

илова мекарданд, ба «-нок» ҳам онро бештар мечаспондагӣ шуданд. Дар натиҷа калимаҳои бисёре аз қабилӣ ҳурматнокӣ (ба ҷойи эҳтиром), шуҷоатнокӣ (ба ҷойи шуҷоат ё шуҷоатмандӣ), нуксоннокӣ, нисбатнокӣ, нашь-анокӣ, нафънокӣ, рентабелнокӣ пайдо шуданд.

Чунин майлу хоҳиши аҳли матбуотро, ки имрӯз ҳар кас меҳода ба пасванди -нокӣ ҳар чӣ бештар калимаи нав созад, то андозае маҳдуд кардан лозим аст. Ҳаминро ҳам ба назар гирифтани даркор аст, ки баъзеи он калимаҳои, ки ҳоло бо -нокӣ месозанд, бо дорӣ тартиб додан нағзтар аст.

Дар баъзе мавридҳо, ки барои ифодаи мафҳуми нав калимаи нави сохтаи лозим меояд, истифодаи -нокӣ тамоман ҷоиш аст. Чунончи, дар байни истилоҳоти адабиётшиносӣ калимаҳои **ғоянокӣ** (идеяность) ва **образнокӣ** (образность) пайдо шуд. Ин гуна калимаҳо дар истилоҳоти нави дигар илмҳои имрӯза низ дида мешавад. Ба фикри мо, ба ин калимаҳо эрод гирифтани лозим нест. Баъзан дар ин калимаҳо «нокӣ»-ро ба «дорӣ» иваз кардан хуб нахоҳад шуд. Он гоҳ лозим меояд калимаҳои, ки пасванди «-нокӣ» доранд, истифода кунем.

Музаффар Олимов, ки дар атрофи масъалаи фарҳанги суҳан ҷанд мақола навишта, тақлифҳои ҷиддӣ пеш ниҳода буд, аз ҷумла бе зарурат истифодаи «-нокӣ»-ро таъкид карда, дар айни замон гуфта буд, ки «мафҳуми ҳосилнокӣ (беҳтараш маҳсулнокӣ) самаран меҳнати ҳар як кас ё коллективро дар назар дорад ва фақат ба ҳамаи маънӣ истифодаи шудани он лозим аст»¹. Мо ин фикри ӯро дастгирӣ мекунем.

«ВУСЪАТИ ВАСЕЪ»

Баъзан чунин ҷумлаҳо месозанд: «Мусобиқа **васеъ** **вусъат** дода шуд»; «Пахтачинӣ **васеъ** **вусъат** ёфт».

Ин ҷо калимаҳои «васеъ» ва «вусъат»-ро якҷоя овардан нодуруст аст. Ин ду калимаи арабӣ аз як реша буда, маънои «вусъат» фарохию васеъӣ мебошад, «васеъ» фарох ва вусъатнок гуфтан аст, яъне яке исм ва дигаре сифат аст. Маънои феъли «вусъат додан» ва-

¹ Олимов М. Суҳан бояд саҳеҳ бошад. Газетани муаллимон, 7 апрели соли 1984.

сеъ кардан, васеъ паҳн кардан ва мисли инҳост, пас, пеш аз ин феъл калимаи «васеъ»-ро зикр кардан лозим нест.

Ё ки ин ҷумларо бинем: «Барои халқҳои Шарқ аҳамияти муҳим дорад». Ин ибораи «аҳамияти муҳим» низ мисли «вусъати васеъ» мебошад. «Аҳамият» муҳимӣ гуфтан аст, аммо маънои «муҳим» аҳамиятнок аст. Бино бар ин «аҳамияти калон», «аҳамияти фавқулода» ва дигарҳо гуфтан мумкин аст, лекин «аҳамияти муҳим» аз мантиқ маҳрум аст.

Ин гуна бемантиқиро дар илми услубшиносӣ хашви қабех меноманд. Мутаассифона, хашви қабех ҳоло дар матбуоту нашриёти мо бисёр ба назар мерасад.

Ба фикри мо, дар ҷумлаҳои зерин ҳам хашв ҳаст. «Поезд бо суръати тез ҳаракат мекард»; «Суръати пахтачинӣ тезонда шавад». Ин гуна ибораҳо нисбат ба ибораҳои «вусъати васеъ» ва «аҳамияти муҳим» хеле зиёдтар ба қор меравад ва қариб ҳар рӯз ба назар мерасад.

Нодурустии ибораи суръати тез дар ин аст, ки худ «суръат» тезӣ гуфтан аст. Маънои аслии «суръат» шитоб будааст, вале ҳоло дар ҳамаи луғатҳо ба маънои тезӣ меояд. Пас, «суръати тез» маънои «тезии тез»-ро мегирад. Бино бар ин беҳтар аст, ки ҷумлаҳои боло тахминан ба тарзи зер таҳрир шаванд: «Қатора бо суръати тамом (ва ё зиёд) ҳаракат мекард»; «Суръати пахтачиниро зиёдтар бояд кард».

Ғайр аз ин, агар гӯем, ки «Қатора босуръат ҳаракат мекард», ин ҷо худ босуръат ба маънои бо тезӣ меояд ва дигар ба сифати тез эҳтиёҷ нест. Фақат агар камӣ зиёдин суръатро таъкид кардан лозим ояд, масалан, гуфтан мумкин аст, ки «Қатора бо суръати кам ҳаракат мекард» ё «Қатора бо суръати фавқулода ҳаракат мекард» ва ҳоказо.

Аз ин сабаб суръат дар ин ҷумлаи М. Хочаев дуруст истифода шудааст; «Босуръат пеш рафтан як ҳаловат дошт». Маълум аст, ки ин ҷо «босуръат пеш рафтан» маънои «тез пеш рафтан»-ро дорад. Аммо М. Хочаев дар ҷумлаи зерин аз пайи хатои умум рафтааст: «Ў масофаро бо суръати тез тай мекард». Дар ин ҷо ҳам босуръат гуфтан кифоя буд.

Яке аз ибораҳои бемаънӣ муҳити ихотакарда мебошад. Ҷунончи, дар ин ҷумла: «Оид ба мухофизати муҳити моро ихотакарда қонунҳои илмӣ қабул гарди-

данд». Нодурустии ин ибора аз он ҷост, ки маънои худи «муҳит» ихотакунанда мебошад (ниг.: «Фарҳанги забони тоҷикӣ»: муҳит—ихотакунанда, гирд печонда-гиранда). Пас муҳити ихотакарда низ монанди вусъати васеъ аст. Аз ин рӯ, ба ҷойи муҳити ихотакарда худи «муҳит»-ро кор фармудан лозим аст.

Дар иборати муносибат нисбат ба... низ ҳашв ҳаст. «Муносибат» ва «нисбат» аз як решаанд. Худи «муносибат» маънои «нисбат»-ро дар бар дорад. Пас ҳар дуи онҳоро як ҷо овардан нағз нест. Чунончи, Дар ин ҷумлаҳо:

Ин хел муносибат нисбат ба табиат ҷоиз нест.

Ў муносибати худро нисбат ба ман маълум накард.

Вай нисбат ба ман муносибати бад дошт.

Муносибати истисморгарон нисбат ба истисморшавандагон ошкор гардид.

Дар ҳамаи чунин ҷумлаҳо модомки муносибат зикр шуд, нисбат бояд фуруғзор гардад. Чунончи, ба ин тарз:

Ин хел муносибат ба табиат ҷоиз нест.

Ў муносибатеро, ки ба ман дорад, маълум накард.

Вай ба ман муносибати бад дошт.

Муносибате, ки истисморгарон ба истисморшавандагон доранд, ошкор гардид.

Дар забони халқии тоҷикӣ иборате ҳаст, ки мегӯянд: «гӯшти лаҳм харидем». Ин ҷо гӯшти лаҳм ба маънои гӯшти беустухон омадааст. Ва ҳол он ки дар асл «лаҳм» гӯшт ва гӯшти беустухон гуфтан аст, яъне «гӯшт» ва «лаҳм» ҳарду ба як маънист. Бо вуҷуди ин халқ ин ду калимаро ба якдигар бо изофат баста, якеро исм ва дигареро сифат қарор додааст.

Пас, мумкин аст, ки вусъати васеъ, аҳамияти муҳим ва суръати тез ҳам аз қабилӣ гӯшти лаҳм аст ва дар забон ҳуқуқи комил дорад? Ба фикри мо, ин тавр нест. Гӯшти лаҳм ибораст, ки дар натиҷаи тағйир ёфтани маънои калимаи «лаҳм» пайдо шудааст. Аммо ибораҳои «вусъати васеъ», «аҳамияти муҳим» ва «суръати тез» аз саҳви қалами баъзе зиёиёни имрӯза ҳосил гирдидааст ва интишори онро пешгирӣ кардан лозим аст.

Аксари вақтҳо ҷумлаҳои меҳонем ва мешунавем, ки ба мисли ҷумлаҳои зеринанд: «Дар бораи комёбиҳои дар давоми солҳои гузашта ба даст омада гап зад»; «Муваффақиятҳои ба даст овардашуда мустаҳкам кар-

да шаванд»; «Бригада рафти иҷрои ўҳдадориҳои ба зимма гирифташударо месанчад» ва ғайра.

Аз ин ҷумлаҳо ибораҳои **комёбиҳои ба даст омада**, **муваффақиятҳои ба даст овардашуда**, **ўҳдадориҳои ба зимма гирифташуда** мувофиқи мантиқ нестанд. Зеро худ **комёбӣ** муяссар шудани чизе ва муваффақгардидан ба чизест, яъне он чӣ ҳанӯз ба **Даст наомада**аст, **комёбӣ** ҳисоб намешавад. Бино бар ин калимаҳои «ба даст омада» ҳеҷ гоҳ сифати «**комёбӣ**» шуда наметавонад, модомки «**комёбӣ**» гуфтем, худ аз худ маълум аст, ки чизе ба даст омадааст. Ин маънӣ аз сохти калимаи **комёбӣ** ҳам намоён аст: ин калима аз исми «ком» (яъне мақсад) ва асоси феъли «ёфтан» («ёб») иборат аст.

Муваффақият ва **ўҳдадорӣ** низ ҳамчунин аст. Дар ҳақиқат худ **ўҳдадорӣ** ҳамон чизест, ки ба зимма гирифта шудааст. Пас, боз «**ўҳдадорӣ** ба зимма гирифташуда» гуфтан чӣ ҳолат? Яъне ин ҷо ҳам ҳашв ва ҳашви қабеҳ воқеъ шудааст.

Агар замон, ҳаҷм, хусусият ё ягон ҷиҳати дигари он **комёбӣ**, **муваффақият** ва **ўҳдадориро** махсусан таъкид карданӣ бошем, мумкин аст, ки ин таъкидро ба шакли ҷумлаи пайрав ифода карда, чунин гӯем: «**Комёбиҳое**, ки дар давоми солҳои гузашта ба мо **насиб шуд** (ё **муяссар шуд**)», «**муваффақиятҳои калоне**, ки **чандин сол боз пай дар пай ноил шуда истодаем** (ё **ба даст овардаем**)», «**ўҳдадорие**, ки **илова бар ўҳдадориҳои пештара ба зимма гирифтанд**» ва ҳоказо. Дар ин сурат ҷумлаҳо маъно пайдо мекунад.

«ОДАМИ КАСБ» — ЯЪНЕ ЧИ?

Аҳли матбуоту нашриёти мо ибораҳое сохтаанд, ки кас ҳарчанд теша ба пойи андеша занад, маънои онро фаҳмида наметавонад. Баъзеи ин ибораҳо дар ҳақиқат маъно надоранд ва кас дар ҳайрат мемонад, ки чаро чунин гапи бемаънӣ **чандин сол боз дар саҳифаҳои матбуоти мо бемалол сайругашт мекунад**.

Дар ҳақиқат маънои ибораи **одами касб** чӣ бошад? Мутаассифона, онҳое, ки ибораи русии «люди разных профессий»-ро «**одамони касбу кори гуногун**» тарҷума кардаанд, ягон бор ба худ саволе надодаанд, ки ин гап дар тоҷикӣ маъно мегирад ё не. Агар «одами ко-

сиб» гӯем, ин гап маънӣ дорад ва одаме, ки косиб мебошад, гуфтан аст. Аммо маъноӣ «одами касб»-ро ба ҳазор қиёс муайян кардан мумкин нест.

Ногуфта намонад, ки ибораи «одами касб» танҳо нест, балки чанд чӯра ҳам дорад. Ибораҳои «одамони ихтисоси гуногун», «одамони синну соли гуногун» («люди разных возрастов») ва ғайра аз ҳамин қабиланд. Ҳамаи инҳо яке аз дигаре бемаънитар воқеъ шудаанд.

Дар забони русӣ ибораи «человек высокого долга» мавҷуд аст. Шубҳае нест, ки агар ин ибора ба дасти аҳли матбуоти мо афтад, онро «одами қарзи оӣ» тарҷума хоҳанд кард (балки эҳтимол аллақай ҳамин тавр тарҷума ҳам карда бошанд). Ин гуна ибораҳо дар забони русӣ бисёранд (люди сильной воли, люди психологической остроты, человек воображения, искусство больших мыслей, дело огромной важности ва ғайра). Ҳамаи онҳоро ба ҳамин тариқ тарҷума кардан гирем, магар хонаи маънову мантиқ хароб нахоҳад шуд?!

Ҳатто нависандае як асарашро «Одами умри дубора» номидааст. Ҳамин нависанда китоби Ю. Ритхэу «Люди северного сияния»-ро «Одамони ғачри шимолӣ» тарҷума карда буд.

Кадоме аз тарҷумонҳои ТоҷикТa дар рӯзҳои мотами яке аз бузургон ибораи русии «человек большого сердца»-ро одами дили бузург» тарҷума карда буд. Ин тарҷума дар ниҳояти бемаънигӣ буд, вале аз ходими матбуоти мо касе аз ин бемаънигӣ пай набурд ва онро ба ҳамон шакл дар ҳамаи рӯзномаҳо бо ҳарфҳои калон дар сарлавҳа чоп карданд. Танҳо идораи як маҷалла ба ин тарҷума розӣ нашуд ва онро «соҳибдили бузург» тарҷума кард. Ин ибораи тоҷикӣ дар ҳақиқат маъноӣ он ибораи русиро дар бар мегирад.

Шубҳае нест, ки шакли тоҷикии дигар ибораҳои, ки дар боло номбар кардем, низ ёфтан мумкин аст.

Ба фикри мо, масалан, ибораи «люди разных профессий»-ро ин тавр тарҷума кардан мумкин будагист: «намояндагони касбу кори гуногун», «аҳли касабҳои гуногун». Агар ҳардуи ин тарҷума қобили қабул бошад, имконият пайдо мешавад, ки гоҳ яке ва гоҳ дигаре истифода гардад.

Ба ҳамин қиёс, «намояндагони ихтисосҳои гуногун», «аҳли ихтисосҳои гуногун», «мардуме, ки дар синну сол фарқ доранд», «мардуме, ки фикру ақидаи гуногун доранд» гуфтан мумкин будагист.

Дар бораи истифодаи калимаи «одам» боз як мулоҳизаи дигареро арз кардан мехоҳем.

Ибораи русии «русские люди»-ро мо одамони рус тарҷума кардаем ва ин тарҷума қабул шудааст. Вале, ба фикри мо, калимаи «одам» мувофиқи ин маврид нест. Зеро дар забони тоҷикӣ «одами тоҷик» ё «одами эронӣ» ва ё «одами араб» намегӯянд. Ба тоҷикӣ дар ин маврид калимаи «одам» не, балки калимаи «мардум» маълум аст. Чунончи, «мо мардуми тоҷик...», «мо мардуми мусулмон...» мегӯянд. Ин гуна ибораҳо чи дар гуфтугӯ ва чи дар забони адабӣ бисёр дида мешавад. Бино бар он, ба фикри мо, беҳтар аст, ки «русские люди»-ро мардуми рус гӯем.

Аз ин киёс агар ин ибора ба шакли танҳо («русский человек») ояд, низ дар тарҷумаи тоҷикӣ калимаи «одам»-ро зикр кардан лозим нест.

Дар ибораи **одамони советӣ** ҳам калимаи «мардум»-ро истифода карда ва **мардуми советӣ** гуфтан лозим буд.

Баъзе адабиётшиносон ҳам дар афзудани шумораи ибораҳои аз қабилӣ **одамони касб** кушиш карда истодаанд. Дар адабиётшиносии солҳои охир ибораҳои «**шоирони ақидаи деҳқонӣ**», «**шоирони тамоюлоти пешқадам**», «**адабиёти майлҳои халқӣ**», «**адабиёти равияи демократӣ**», «**адабиёти равияи тасаввуфӣ**», «**мазмунҳои тамоюлоти халқӣ**» ва монанди инҳо аз ҳамин ҷумлаанд.

Мулоҳиза фармояд, ки шоири ақида чӣ маъние метавонад дошта бошад? Агар андак маъние дошта бошад, шеъркунандаи ақида хоҳад буд. Пас ин «шеъркунандаи ақида»-ро ба чӣ маънӣ бояд фаҳмем? Ба ин маънӣ, ки ақидаҳоро ба шеър медарорад? Агар шоирро ба шеър дароварандаи ақидаҳо ҳисоб кунем, ин ба тасаввуроте, ки дар бораи шеърӯ шоирӣ дорем, ҳеҷ мувофиқ намеояд. Шоири асил шеъркунандаи ақидаҳо нест, балки шахсияти эҷодкорест, ки дар роҳи дарки бадеъии инсон ва зиндагии ӯ, дар роҳи кашфи шоиронаи асрори ҳастӣ ҷаҳду ҷадал дорад. Равшан аст, ки таъбири **шоири ақида** моро аз ин фаҳмиш дур мебарад ва на ба эътибори шакли ғариб, на ба эътибори «маънӣ» муносиби илми адабиётшиносии, илми сухансанҷӣ нест. **Адабиёти тамоюл**, **адабиёти равия** ва дигар ибораҳо низ ҷунинанд.

Ислоҳи шакли ин ибораҳо ба мутахассисони ада-

биёти классикӣ вогузошта, ҳоло фақат хаминро қайд кардан меҳохем, ки азбаски мақсад аз онҳо таъкиди чигунагии ақидаи шоирон ва мазмуну шакли равияҳои алоҳидаи адабиёт аст, баъзеи онҳоро шояд бо илова намудани мафҳуми дорои ислоҳ намудан мумкин бошад. Чунончи, ба ин тарз: шоирони дорои ақидаҳои деҳқонӣ, шоирони дорои тамоюлоти пешқадам, адабиёти дорои майлҳои халқӣ, адабиёти дорои равияи демократӣ. Дар ин сурат ибора дарозтар ва гарантар мешавад, вале матлабро гуё бехтар ифода мекунад.

«ПОЮ ПИЁДА» ВА «НАРХУ НАВО»

Дар гуфтугӯи муқаррарӣ изофати баъзе ибораҳои изофӣ ба у гузоштааст. Масалан, **сари калоба** аксаран **сару калоба** талаффуз мешавад ва мегӯянд: «**Сару калоба**амро гум кардам», яъне чӣ кор карданамро надоништа мондам, қорам бесару сомон шуд. Ин чо асли ибора **сари калоба** аст, ки ба маънои нуги ресмон ва маҷозан ба маънои оғози кор меояд. Қалимаи **чархуфалак** ҳам аз ҳамин қабил буда, дар асл **чархи фалак** аст ва сонитар дар гуфтугӯ и ба у гузаштааст. Мисоли дигари чунин ибораҳо **заҳру зақум** аст, ки дар асл **заҳри зақум** буд. Устод Айнӣ дар «Луғати нимафсилӣ» онро чунин эзоҳ додааст: **зақум** — 1. як навъ дарахтест талхшира; 2. заҳре, ки аз дарахти зақум гиранд (вайро **заҳри зақум** гӯянд).

Ин гуна ибораҳо дар забони тоҷикӣ кам нестанд. Пас саволе пеш меояд, ки дар ин маврид чӣ бояд кард? Чунин ибораҳоро ба шакли аслӣ бо и навиштан лозим аст ё талаффузи халқиро ба назар гирифта у навиштан бехтар аст?

Ин ҳам аз ҷумлаи пурсишҳои душвор аст ва шояд ба он як посухи қатъӣ гуфтан мумкин набошад. Шояд масъаларо таҷрибаи минбаъдаи қаламкашҳо ҳал кунад ва дар навиштаҳо кадомин ин шаклҳо устувор шаванд, ҳамонро қабул кунем. Лекин агар дар навиштаҳо шакли гуфтугӯӣ мавқеъи устувор пайдо кунад, аксаран маънӣ хароб хоҳад шуд ва мантиқи зоҳирӣ ҳам аз даст хоҳад рафт. Ин аз чанд мисоле, ки аз навиштаҳои имрӯз ба андешаи аҳли қалам ҳавола мекунем, миёлум мешавад.

Нависандае гуфтааст: «Онҳо аз қишлоқҳои дур пою пиёда меомаданд».

Шубҳае нест, ки ин пою пиёда дар асл пойи пиёда аст. Пас ин чумларо ислоҳ кардан лозим аст ё ба шакли халқӣ омадани ибораро дуруст ҳисоб кунем? Ба фикри камина, ин хатои гуфтугӯро ислоҳ кардан даркор аст. Зиёда аз ин, ба назари мо, фақат пою пиёда-ро, пойи пиёда гӯем, чумлаи боло ислоҳ намешавад: **пойи пиёда** меомаданд, яъне (агар сифатро фуруғузор кунем) **пой** меомаданд низ маънӣ надорад. Барои ин ки чумла ислоҳ шавад ва гап маъние дошта бошад, пиёда меомаданд ё ки **ба пойи пиёда** меомаданд гуфтан лозим мешавад. **Ба пойи пиёда омадан** ҳам сухани халқист. Аз ду сухани халқӣ—**пою пиёда омадан** ва **ба пойи пиёда омадан** онеро, ки дурусттар аст, қабул кардан беҳтар аст.

Ба забони халқ ва гуфтугӯи муқаррарӣ на аз рӯи ақидаи ҳар чӣ пеш ояд, хуш ояд, балки бо назари танқид, бо санчиши саррофона наздик шудан даркор аст ва ин яке аз васиятҳои устод Айнист. Албатта, дар адабиёти бадеӣ, дар баъзе диалогҳо ё монологҳои ботинӣ, агар зарур шавад (масалан, савияи маданияи персонажро таъкид кардан лозим ояд), аз шаклҳои вайронии гуфтугӯи одӣ истифода бурдан айб нахоҳад буд. Лекин агар шаклҳои нодуруст ҳама навиштаҳои мо, саҳифаҳои матбуоти қорӣ ва сухани радиову телевизионро фаро гиранд, натиҷа фақат ҳамин хоҳад шуд, ки саҳву хатоҳо ба ҳукми қонун мегузаранд ва савияи фарҳанги умумии халқ на баландтар, балки пасттар мешавад.

Барои равшан шудани масъала мисоли бисёре овардан мумкин аст. Як мисоли машҳур **рангу рӯй** аст, ки аслаш **ранги рӯй** мебошад. Дар навиштаҳои ҳозира ҳар дуи он дида мешавад. Чунончи, нависандае навиштааст: «Чавон бо **рангу рӯйи** парида даромад». Аммо чанд саҳифа поинтар як персонажи **ӯ** гуфтааст: «Ман дида истодаам, ки **ранги рӯят** дар чояш не». Ибораи **рангу рӯй** дар форсии имрӯза ҳам будааст ва маънои афту намудро гирифтааст (ниг.: Фарҳанги форсӣ ба русӣ). Дар форсӣ аз ин ибора калимаи **рангурӯрафта** (чизи кӯҳна ва рангпарида) сохта шудааст. Бо вуҷуди он ки **рангу рӯй** ин қадар доман паҳн кардааст, ба назари мо, онро дар забони адабӣ ба шакли асли — **ранги рӯ(й)** истифода кардан беҳтар аст.

Дигаре аз ин таъбирҳо **масту аласт** аст. Асли ин

ҳам масти аласт ва маънояш масти ҳамешагӣ, масти азали мебошад. Вале дар ҳамаи мисолҳое, ки мо аз навиштаҳои имрӯзаи муаллифони гуногун дар Даст до-рем, бо у навишта шудааст:

«Вай масту аласт шуда хуб авбошӣ кардааст».

«Йигитҳо дар ҷастаҳои байни чойхонаҳо масту аласт мегаштанд».

«Э, мебинӣ, Анвари ту маст-ку, масту алас!»

Дар мисоли севум ҳатто т-и охири аласт афтода-аст. Ғайр аз ин, дар ҳамаи чунин навиштаҳои имрӯзӣ аласт маънои аслии худ—рӯзи азал, рӯзи нахуст, рӯзи таъин шудани сарнавиштро тамоман аз даст дода, ба маънои дигаре — ба маънои азхудрафта ва беҳуд омадааст. Модомки таъбир ин қадар шаклан ва маъ-нан дигаргунӣ пазируфтааст, шояд онро ба ҳамин шакл, ба шакли имрӯзаи халқӣ ба кор бурдани муал-лифони боло беҳтар бошад. Зеро ин таъбир дар ҷум-лаҳои боло ҷунон омадааст, ки онро ба шакли асли даровардан ва ба ҷойи у изофат гузштан мумкин нест.

Пас ба ибораҳои изофие, ки дар гуфтугӯ изофата-шон ба у табдил ёфтааст, ҳар дафъа мушаххасан наз-дик шудан лозим меояд, ҳар дафъа ба рафти сухан нигоҳ карда ба қароре омадан даркор аст.

Ба назари мо, яке аз чунин таъбирҳо, ки дар гуф-тугӯ аз асл хеле дур рафтааст, ҳаққу ҳамсоя мебошад. Асли ин ҳам ҳаққи ҳамсоя аст ва аз он ҷо омадааст, ки меғӯянд: **Ҳаққи ҳамсоя ба ҳаққи Худо баробар**. Дар Бухоро ҳамсоя ба ҳамсоя хӯрок биёрад, масалан, ме-ғӯянд: «Ҳаққи ҳамсоягӣ-дия, тиккаи муҳаббат гуфта, як даҳан ош овардам, айб намекунед». Ҳамин ибораи изо-фии ҳаққи ҳамсоя рафта-рафта ба ҳаққу ҳамсоя таб-дил ёфтааст. Ин таъбир дар навиштаҳои ҳозира ба тарзе ба кор меравад, ки монанди масту аласт маъ-нан аз асл хеле дур рафтааст. Ҷунончи:

«Номи ӯ вирди забони ҳаққу ҳамсояҳо гардид».

«Ба ҳаққу ҳамсояҳо кӣ буданашро нишон дод».

«Ҳаққу ҳамсояҳоро низ Дашном намодааст».

«Ба ҳамаи ҳешу таборҳо ва ҳаққу ҳамсояҳо саломӣ ман расад».

Ҷунончи мебинем, қисми дувуми ибора ҳатто час-паки ҷамъбандӣ гирифтааст. Ин гап чунин маънӣ до-рад, ки ҳаққу ҳамсояҳо монанди ҳешу табор як ибо-раи ҷуфти муродиғӣ тасаввур мешавад: гӯё ҳақ ва ҳамсоя муродиғӣ якдигар аст. Дар ягон ҷумлан боло

ин ибораи муродифиро ба ибораи изофӣ табдил додан, яъне ба шакли аслӣ гардондан мумкин нест. Модомки дар ибора чунин дигаргунии кулӣ ба амал омадааст, акнун онро боз ба шакли аслӣ гардондан даркор набудагист. Шояд ин ҷо ҳам лозим аст, ки ба хатон ом тан диҳем, онро ба шакли хато қабул кунем.

Дар айни ҳол ҳангоми истифодаи чунин таъбирҳо, масалан, **масту аласт ва ҳаққу ҳамсоя ҳамеша бояд дар назар дошт**, ки асли он чӣ буд ва шояд холо ҳам гоҳ ба шакли аслӣ ба кор бурдани он мумкин бошад. Агар мумкин бошад, ин имконро набояд аз даст диҳем. Муносибати мо ба ҳар як падидаи забон бояд муносибати огоҳона бошад ва моҳияти онро то беҳу раша бояд муайян кунем. Қаламронии беогоҳӣ боиси хатоҳои фоҳиш хоҳад гашт. Инак як мисол. Нависандаи гуфтааст:

«Танбеҳашро диҳанд, то ин ки китобро аз **гӯшу ёдам** барорад».

Ба маънои ин сухани адиб диққат кунед: китобро аз ёд баровардан мумкин аст, вале китобро аз **гӯш** баровардан чӣ тавр мешавад?! Аҷаб нависандаҳое пайдо шудаанд, ки маънои суханро фикр накарда қалам меронанд. Шояд таъбири **гӯшу ёд** ҳам аз халқ гирифта шуда бошад. Дар ҳақиқат дар гуфтугӯ таъбири **гӯшаи хотир** ҳаст. Чунончи, мегӯянд: «Ин гап аз **гӯшаи хотирам** ҳам нагузашта буд», яъне инро ҳаргиз фикр накарда будам, ин гап ҳеч ба ёдам наомада буд. Пас мумкин аст, ки дар гуфтугӯ ибораи **гӯшаи ёд** низ чун муродифи **гӯшаи хотир** вучуд дошта бошад. Аз эҳтимоли дур нест, ки дар ҷумлаи боло **гӯшу ёд** аз ҳамин **гӯшаи ёд** омада бошад. Лекин бинед, ки деҳ кучону дарахтон кучо!

Дар ин маврид хатои омро ислоҳ кардан осон буд. Вале ноогоҳии нависанда, дурусттар он ки бедиккату ву беэҳтиётӣ ӯ имкон надодааст, ки онро ислоҳ кунад. Мо ақида дорем, ки он ҷо, ки имкон ҳаст, хатон ом бояд ислоҳ шавад.

Ин хатоҳоро ба чанд тарз ислоҳ кардан мумкин аст. Яке аз ин тарзҳо он аст, ки агар таъбир ду сурат дошта, яке дуруст ва дигаре нодуруст бошад, бояд сурати дуруст қабул шавад. Мисоли инро дар боло аз таъбирҳои пойи пиёда, пою пиёда ва ба пойи пиёда дидем. Модомки пойи пиёда ва ба пойи пиёда гуфтаи

мумкин аст, дар навиштаҳо аксаран аз пою пиёда даст кашидан беҳтар аст.

Роҳи дигари ислоҳи хатон ом дар иборан изофӣ, ки ба иборан муродифӣ табдил ёфтааст, ин аст. Бояд донем, ки асли ибора чӣ буд ва асли онро ба кор барем. Чунинки, иборан **нарху наво** аксаран ба ҳамин осонӣ ислоҳ мешавад. **Нарху наво** ҳам дар асл **нархи наво** мешавад ва ин ҷо **наво** ба маънои хӯрок, дороиву сарват аст. Пас дар ҷумлаи имрӯзаи «**Нарху наво** се фоиз нам шуд» ислоҳи хато ҳеҷ душворӣ надорад: кифоя аст, ки ба ҷойи **нарху наво** **нархи наво** гӯем ва ибора ба шакли асли мебарояд. Ҷустану пайдо ҷардани асли ибора роҳи дувуми ислоҳи хатост.

Лекин дар ҷумлаи зерин масъала андак ранги дигар мегирад:

«**Нарху навои тахта** ҳам маълум шуд».

Ин ҷо бо иваз ҷардани **у** ба **и** кор буд намешавад. Дар ин маврид беҳтар аст, ки аз баҳри **наво** бароем ва гӯем: **Нархи тахта** ҳам маълум шуд. Ин тарзи се-думи ислоҳи хатон ом мебошад: дар бисёр мавридҳо ҷумлаи дувуми ибораро партоем ва ҷузъи якуми онро ба изофат оварем, маънои ҷумла по бар ҷо мегузорад, баъарини по дар ҳаво хоҳад дошт.

Ҷумлаи поинро ҳам ба ҳамин тарз ислоҳ ҷардан мумкин аст:

«**ӯ** бо меҳнати ҳаққу ҳалоли худ рӯз гузарониданӣ шуд».

Ин ҳаққу ҳалол ҳам дар асл ҳаққи ҳалол буд. Лекин ба шакли **ҳаққу ҳалол** дар ин ҷумла маънан ғунҷони надорад. Барои ин ки маънои ҷумла дуруст шавад, бояд ҳақ фуруғузор мегардид: **ӯ** бо меҳнати ҳаққу ҳалоли худ рӯз гузарониданӣ шуд. Инро тарзи чоруми ислоҳи хатон ом дар иборан изофӣ, ки ба иборан муродифӣ табдил ёфтааст, метавон донист: ҷузъи якуми ибора бояд партофта шавад. Ҷузъи якуми таъбирро аз **ҳаққу ҳамсояҳо** ҳам партофтан мумкин аст.

Шояд боз дигар роҳҳои ислоҳи чунин хатоҳои ом мавҷуд бошад. Ба ҳар ҳол дар истифодаи ибораҳои, ки дар онҳо **и** ба **у** гузаштааст, эҳтиёт шарт аст.

«ҲАМСОЯИ БА МО ДҶСТ»

Ибораҳои ҳамсоия ба мо дӯст, мамлақати ба мо дӯст, халқи ба мо ҳамсоя, ки ҳоло дар матбуот дида мешаванд, ба ақидаи мо, чандон дуруст нестанд. Ин мазмун дар забони тоҷикӣ одатан дигар ҳел ифода мешавад.

Ягон тоҷик нагуфтааст, ки «ин кас одами ба ман дӯст аст» ё «ин кас одами ба ман душман аст». Дар ин маврид ба тоҷикӣ ин тавр мегӯянд: «Ин кас дӯсти ман аст» ё «ин кас душмани ман аст» ва ё «ин кас ба ман дӯст аст». Дар забони тоҷикӣ ин гуна ҷумлаҳо ҳеле бисёранд. Масалан, мегӯем: «Ин кас ҳеши наздики ман аст»; «Фалонӣ ҳамсоияи наздики ман аст».

Аммо аз ҷӣ сабаб бошад, ки ҳоло ходимони матбуоти мо қолиби хуби тоҷикиро монда қолиби русиро гирифтаанд ва ин гуна мазмунҳоро бо пешоянд ифода мекардагӣ шудаанд. Чунончи, аҳли матбуот «ҳеши наздики ман»-ро **ҳеши ба ман наздик** мегӯянд, «**ҳамсоияи наздики мо**»-ро **ҳамсоия ба мо наздик** мегӯянд. Дар натиҷа он ибораҳои «ҳамсоия ба мо дӯст», «мамлақати ба мо ҳамсоя» ва ғайра низ пайдо шудаанд.

Мо ақида дорем, ки ин гуна ибораҳо бояд бидуни пешоянд ва бо изофат, масалан, ба тариқи зерин тартиб дода шаванд: «ҳамсоияи дӯсти мо» (ё ҳамсоияю дӯсти мо), «халқи ҳамсоияи мо», «Афғонистони ҳамсоя» (ё «ҳамсоияи мо—Афғонистон»), «Ҳиндустони дӯсти мо», «мамлақати дӯсти мо—Ҳиндустон» ва ғайра.

Боз як гурӯҳ ибораҳое ҳастанд, ки метавон гуфт, аз қабيلي «ҳамсоия ба мо дӯст» мебошанд.

Ба ин гурӯҳ чунин ибораҳоро нисбат додан мумкин аст: стансияи электрикӣ дар дунё калонтарин, санъати дар ҷаҳон пешқадамтарин, водопроводи дар ҷазира нахустин ва ғайраҳо.

Ба фаҳмиши мо, ин ибораҳо аз ҷиҳати сохт вайронанд ва барои ин, ки онҳо шакли дуруст гиранд, пешояндро тарк карда, сифатро дар аввал гузоштан лозим аст, масалан, ба ин тарз: калонтарин нерӯгоҳи барқӣ дунё, пешқадамтарин санъати ҷаҳон, нахустин лӯлаоби ҷазира. Агар ин ибораҳоро ба ҷумла дарорем, тахминан ин ҷумлаҳо ҳосил мешавад: «ГЭС»-и Норақ калонтарин нерӯгоҳи барқӣ Осиёи Миёна аст»; «Нахустин лӯлаоби ин ҷазира ба истифода дода шуд» ва ҳоказо.

Дар адабиёти классикӣ ва дар гуфтугӯ баъзе ибораҳои изофӣ ҳастанд, ки баъд аз изофат аз пешоянд сар шуда, бо сифат (ё исм) тамом мешаванд: **фарзанди ба ҷон баробар**, балки аз **ҷон азиттар**, **дӯсти аз ҷашм дуру ба дил наздик**. Ин навъи иборасозӣ дар забони адабиёти классикӣ ранги қоидаи умумиро нагирифта, бино бар ин интишор наёфта буд ва хеле кам дида мешавад. Вале ба ҳар ҳол онро аз асарҳои классикон ёфтан мумкин аст:

Лекаш ин шеваи аз сидқ тикӣ
Надихад баҳра ба ҷуз дилсияҳӣ.

Ҷомӣ

То ки ҳаффоши аз басорат дур
Кунад аз соя истифозати нур.

Ҷомӣ

Дар ин ҷумла низ муайянкунандае, ки бо пешоянд сар шудааст, дида мешавад:

Аспи аз қисми сайюм аз шасту панҷ то ҳафтод танга («Таърихи Фаришта»).

Шакли дигари ин гуна муайянкунандаҳо дар забони классикӣ ин буд, ки сифат пас аз исму изофат меомад ва пас аз он қисми пешоянддори ибора зикр мешуд. Яъне, масалан, ибораҳои он ду байти Ҷомиро ин тарз тағйир додан мумкин буд: **шеваи тикӣ аз сидқ ё ҳаффоши дур аз басорат**.

Вале ин шакли ибора гӯе дар гуфтугӯи мардуми Осиёи Миёна дар асрҳои охир аз истеъмоли баромада буд ё кам ба назар мерасид. Дар гуфтугӯи тоҷикони асрҳои охир қолиби асосӣ қолиби **фарзанди ба ҷон баробар** буд. Бино бар ин пас аз инкилоби соли 1917 ҳамин қолиб дар забони адабии тоҷикӣ хеле интишор ёфт.

Ин ҷо ҳамин чизро ба назар гирифта лозим аст, ки дар ибораи «фарзанди ба ҷон баробар» пешояндро ба изофат бадал карда, **фарзанди баробари ҷон** гуфта мумкин бошад ҳам, дар ибораи **фарзанди аз ҷон азиттар ё дӯсти аз ҷашм дур** изофат ҷойи пешояндро гирифта намегавонад, ин ибораҳоро ба ибораи изофии бепешоянд табдил додан мумкин нест. Дар асарҳои устод Айни ҳам аксарияти ин хел ибораҳо ҷунонд, ки пешоянди онҳоро ба изофат иваз кардан имкон надорад: **гандумгуни ба сафед моил**, **қомати аз миёна баландтар**, **муболиғи аз ақл берун**, **қувваи ба**

назар нонамоён, талабҳои аз имкон берун, як одами аз сӣ боло, нархи аз ин ҳам арзонтар ва хоказо.

Ба фикри мо, ин яке аз шартҳои муҳимми ин тарзи иборасозист. Аммо дар матбуоти имрӯза ибораҳои вомехӯранд, ки дар онҳо ҳамин шартӣ муҳим ҷиоя нашудааст, яъне пешоянди онҳоро ба осонӣ бо изофат иваз кардан мумкин аст. Ибораҳои «ҳамсоия ба мо «дӯст» ва «стансияи дар ҷаҳон калонтарин» аз ҳамин қабиланд. Ғайр аз ин, масалан, ибораи одами ба мо азиз-ро одами азизи мо (беҳтараш: бародари... ё рафиқи... ва ё дӯсти азиз ва ғайра), ҷизҳои ба ӯ зарур-ро ҷизҳои зарурии ӯ, ҳуҷҷатҳои ба ман даркор-ро ҳуҷҷатҳои даркории ман гуфтан мумкин ва ба фикри мо, дурусттар аст. Азбаски агар пешоянди ин ибораҳоро аз байн бардорем, ибораи сабуктар ва равшантар ба даст меояд, чунин ҳулоса баровардан мумкин аст, ки ифодаи ин мазмунҳо аслан қолиби ибораи «фарзанди ба ҷон баробар»-ро талаб намекунад ва бино бар ин онҳоро ба ин қолиб надаровардан беҳтар аст.

Баъзе ибораҳо ҳастанд, ки онҳоро ба ду шакл — ҳам бо пешоянд ва ҳам бе пешоянд сохтан мумкин аст. Чунончи, ҳам фарзанди ба ҷон баробар ва ҳам фарзанди баробари ҷон, ҳам ақидаҳои ба ҳам зид ва ҳам ақидаҳои зидди ҳам гуфтан ҷоиш аст. Аз ҷи сабаб бошад, ки дар матбуоти имрӯза фақат шакли якуми ин ибораҳо, яъне шакли пешояндноки онҳо маъмул шудааст ва шакли дувум, ки сабуктар аст, фаромӯш гардидааст.

Аз донишмандони намоёни соҳаи фарҳанги сухан забоншиносии маъруфи мо Раззоқ Ғаффоров ба ин масъалаҳо муфассалан таваққуф карда, ба андешаҳои муаллифи ин сатрҳо эрод гирифта буд. Вай дар бораи он ақидаи мо, ки гуфтем: ибораҳои ҳамсоия ба мо дӯст, стансияи дар дунё калонтарин, одами ба мо азиз бояд бе пешоянд тартиб дода мешуд, чунки ин ҷо мавриди қолиби ибораи халқию классикии фарзанди ба ҷон баробар нест, чунин гуфтааст: «ин таклиф аз рӯи ҷиояи назокати сухан як андоза дуруст бошад ҳам, ба қондаи грамматика ҷандон мувофиқ нест».¹

¹ Ғаффоров Р. Дар боби ҳусни сухан. «Садои Шарқ», 1969, № 5, саҳ. 124.

Р. Ғаффоров мисоли бисёре овардааст, ки дар забони адабии имрӯза бағоят ғаёл шудани қолиби **фарзанди ба ҷон баробар**-ро нишон медиҳад: шуарои дар шеър сеҳрсоз, воқеаҳои ба онҳо вобаста, ҷорбозоргари аз ҳуқуқ маҳрум ва ҳоказо, ки аз навиштаҳои устод Айни, С. Улуғзода, Р. Ҳошим, А. Мирзоев гирифта шудаанд. Қолиби диққат аст, ки Р. Ғаффоров ҳатто аз «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ ҷумлае мисол овардааст, ки ба ҷунин қолиб иборае дорад. Он ҷумла ин аст: «Афшана шаҳристоне бузург дорад ва ҳисоре устувор, навоҳии ба вай мансуб». Вале ба назари мо, ин мисол чандон эътимодбахш нест, чаро ки онро ба дигар тарз хондан ва навиштан ҳам мумкин аст. Масалан, ба ин тарз: «Афшана шаҳристоне бузург дорад ва ҳисоре устувор, навоҳие ба вай мансуб (аст)». Агар ҷунин хондани он ҷумла низ ҷоиш бошад, ҷузъи охири он ибора не, балки ҷумлае хоҳад буд, ки аз хабараш аст афтодааст ва ин «аст»-ро бояд фикран аз худ илова кунем: навоҳие ба вай мансуб аст. Дар ин сурат он ҷумлаи «Таърихи Наршаҳӣ» далели матлаб шуда наметавонад.

Бо вуҷуди ин мо ҳаргиз гуфтани нестем, ки қолиби **фарзанди ба ҷон баробар** дар адабиёти классикӣ мавҷуд набуд. Дар боло аз Ҷомӣ ду байт овардем, ки ҳарду ҳам дар ин қолиб иборае доранд.

Ҳеҷ ҷойи шубҳа нест, ки дар замони мо ғаёл шудани қолиби **фарзанди ба ҷон баробар** ҳодисаи мусбатест, зеро имкониятҳои забонро афзун хоҳад кард. Дар масъалаи ин, ки гоҳ ҷунин ибораҳо бо мақсади таъкид бо пешоянд тартиб дода мешаванд, низ ба фикри мо, ҳақ ба ҷониби Р. Ғаффоров аст. Ў аз устод Айни иборати **шаҳси ба худ наздик**-ро мисол оварда (дар ҷумлаи «оммаи ҳар як халқ, ҳар мамлакат уро — Саъдиро, М. Ш. — як шаҳси ба худ бисёр наздик доништа меҳонад»), гӯшзад кардааст, ки инро бе пешоянд тартиб дода, яъне **шаҳси наздики** худ гуфтан ҳам мумкин буд, вале устод маҳз бо иборати пешоянднок адо шудани матлабро беҳтар ҳисобидааст.

Ин андеша Р. Ғаффоровро ба ҷунин ҳулоса овардааст: «Мо ҷунин мешуморем, ки талаби дар шакли ибораҳои изофӣ ба қор бурдани ибораҳои **ҳамсоии ба мо дӯст, ёрони ба ҷон баробар** ва ғайра як навъ маҳдуд кардани забон аст. Модоме ки ин хели ибораҳо аз қадимулайём дар забон буда, имрӯз ҳам дар на-

виштаҳои устодони сухан дучор мешудаанд, бо муродифҳои худ баробар кор фармуда шудани онҳо боқе надорад. Ин ҳам монанди он аст, ки дар ифодаи як маъно мо баъзе ибораҳои гоҳ дар шакли ибораҳои номӣ ва гоҳ дар шакли ибораҳои феълий истифода мекунем».

Албатта, ҳеҷ чойи шубҳа нест, ки шакли воситаҳои муродиф баробархуқуканд ва ҳар соҳибқалам кадоми онҳоро хоҳад, истифода мекунад. Аз ин ҷиҳат ҳар қаламکش **комилхуқук аст**, вале фақат ба шартӣ мавридшиносӣ. Ду калима муродифӣ якдигар бошад, дар ҳамаи мавридҳо ҳар дуи онҳоро ба чойи якдигар кор фармудан мумкин нест, балки дар як маврид яке ва дар мавриди дигар **дигареро** ба кор бурдан лозим меояд. Интиҳоби яке аз муродифҳо ҳамеша сабабҳои ҷиддий услубӣ дорад ва онро инкори хуқуқи муродифӣ дигар доништан мумкин нест.

Агар аз устод Айнӣ як ё ду-се ибора ёфт шуда бошад, ки онро чи бо пешоянд ва чи бе пешоянд тартиб додан мумкин аст, инро ба он маънӣ фаҳмидан лозим нест, ки ҳамаи чунин ибораҳо ду шакл доранд ва ба кадом шакл, ки хоҳем, кор фармудан мегирем. Ибораи **шаҳси ба худ наздик**, ки аз устод Айнӣ оварда шудааст, дар ҳақиқат чунон аст, ки онро бе пешоянд ҳам гуфтан мумкин аст: **шаҳси наздики худ**. Лекин мо дар боло аз устод чандин ибора овардем, ки онҳоро фақат ба як шакл, **фақат бо пешоянд** адо кардан мумкин аст: **гандумгуни ба сафед моил**, **қомати аз миёна баландтар**, **муболиғи аз ақл берун**, **қувваи ба назар нонамоён**, **талабҳои аз имкон берун**, **як одами аз сӣ боло**. Ба андак мулоҳиза равшан мегардад, ки ин маъниҳоро фақат ба ҳамин тарз адо кардан даркор аст, на ба шакли дигаре. Ин ибораҳо муродифӣ бепешоянд надоранд. Мо ба таъкид гуфтан мехоҳем, ки фақат ҳамин маврид мавриди ибораи изофӣ пешоянднок аст. На ҳар вақт ки хоҳем, балки фақат дар чунин мавридҳо суханро ба қолиби ибораи изофӣ пешоянднок рехтан мумкин аст. Ҳам бо пешоянд ва ҳам бе пешоянд омадани чунин ибораҳо ками дар кам дида мешавад ва онро қоидаи асосӣ не, балки истисноӣ қоида ё варианти дувумдараҷаи он доништан мумкин аст.

Фарзанди ба ҷон баробар ва стансияи дар дунё калонтарин фақат зоҳиран баробархуқуканд, танҳо ба зоҳир аз рӯйи як қоида сохта шудаанд. Дар ҳақиқат

дувумӣ аз рӯйи беқоидагӣ ба миён омадааст ва натиҷаи дуруст ифода карда нагавонастани фикр аст. Стансияи дар Дунё калонтарин монанди касест, ки пӯшоки каси дигареро дар бар кардааст ва то муносиби худ либосе ёфта напӯшад, ба назарҳо бад менамояд. Агар мо талабе пеш гузорем, ки ҳар кас муносиби ҳоли худ либос пӯшад, ин кори мо ҳаргиз चुнич маънӣ нахоҳад дошт, ки ҳукуқи ўро поймол ё имкониятҳои мардумро маҳдуд кардани ҳастем. Не, мо фақат мавқеъшиносиву таомулдонӣ талаб мекунем.

Ин аст, ки фақат дар мавриди зарурӣ бояд фикр ба қолиби иборан изофии пешоянднок рехта шавад. Агар ин шартро ба назар нагирем, миёни иборан сабуки раван ва иборан носуфтаи гарон фарқ намемонад. Албатта, гоҳ бо баъзе сабабҳо, масалан, ба мақсади ин ки матлабро дақиқтар баён кунем, маҷбур мешавем, ки шакли равонтару сабуктари суханро монда, ба шакли носуфтатару вазнинтаре бартарӣ диҳем. Ин маҷбурят ҳангоми қаламронии ҳар кас пеш меояд. Инро нишонан мавридношиносӣ ба шумор овардан мумкин нест. Лекин дар матбуоти имрӯза на фақат адади ибораҳои изофии пешоянднок торафт меафзояд, балки аксаран ба чӣ зарурат маҳз бо пешоянд сохта шудани онҳо ҳеҷ маълум нест. Аксари онҳо фақат ба зоҳир хилофи қоидаи грамматика намебошанд, вале моҳиятан дар натиҷаи зайрон шудани дастури забон—ба вучуд омадаанд: қаламкаш онҳоро на ба он қолиб, ки лозим буд, рехтааст, яъне дар интиҳоби қолиб саҳв кардааст. Инак, боз чанд мисол:

«Ин корро ШМА ва мамлакатҳои ба онҳо иттифокчи карданд»; «Дар маркази ин ҷумҳурии кӯшунҳои ба ин ҷумҳурии душман истодаанд»: «Планҳои барпо намудани қувваҳои бисёртарафаи бо яроки ядрой мусаллаҳи НАТО»; «Ягона сиёсати дар айёми мо реалистии сулҳҷӯӣ ва ҳамкориҳои осоиштаро ба амал меғузаронад» ва ғайра.

Шакли дурусти ин ибораҳо, чунонки гуфта шуд, ҳамоно бепешоянд тартиб додани онҳост, яъне онҳоро ин тавр таҳрир кардан беҳтар буд: мамлакатҳои иттифокчи онҳо, кӯшунҳои Душмани ин ҷумҳурии, ягона сиёсати воқеъбинонаи айёми мо—сиёсати сулҳҷӯӣ ва ҳамкориҳои осоиштаро амалӣ мекунад, нақшаҳои барпо намудани қувваҳои ҷалдҷонибаи НАТО, ки бо силоҳи ҳастаӣ мусаллаҳанд.

Агар дар ибораи халқии «фарзанди ба чон баробар» муайянкунанда танҳо аз се калима иборат бошад, дар мисолҳои боло яке панҷ калима ва дигаре ҳашт калимаро дар бар гирифтааст. Ин ҳолат яке аз сабабҳои вазнин шудани ибора аст.

Ибораи изофии пешоянддоре, ки таркиби он аз се калима зиёдтар аст, одатан вазнин ва дурушт меояд. Хусусан агар ба таркиби ин гуна ибора ду пешоянд ё пасоянди «-ро» ва ё бандаке ҳам дохил шавад, аксаран ҳусни ибора тамоман аз байн меравад.

Мо ин ҷо ба ҳамин чиз махсусан диққат ҷалб карданӣ ҳастем, ки ин ибораҳо дар матбуоти ҳозира рӯз то рӯз калимаҳои бисёртареро дар бар гирифта, печ дар печ ва мураккабтар шуда истодаанд. Ибораҳои дарози дарун ба дарун пайдо шуда истодаанд, ки хеле вазнин ва нозеб буда, фасоҳати суҳанро аз миён мебаранд. Ин «қоида» ҳоло аз матбуот ба адабиёти бадеӣ гузаштааст ва ба ҳолати табиӣ тасвирҳои бадеӣ ҳалал расонда истодааст. Чунончи, дар адабиёти бадеӣ ин гуна ибораҳо сохтаанд:

Хонаи аз дуди манқал шифти вассабурёш сип-сиёх.

Як қабза риши ба андозаи чоряки қадаш дарози хурморанг.

Як камонаки хеле бо ҳавсала сохташудайи тиркашаш аз резинҳои дарозу тирдонаш чармин.

Қолини гулҳояш мисли гулҳои доманайи кӯҳҳо дар баҳорон зебову ранг ба ранг.

Чунонки мебинем, яке аз ин ибораҳо ҳатто ду пешоянд дорад. Ғайр аз ин, пайвандаки «-у» ва банди «-аш» ҳам дида мешавад. Адади калимаҳое, ки баъд аз аввалин изофат омадаанд, то ба ёздаҳ расидааст. Инак он ибораи зебои **фарзанди ба чон баробар** кучо монду ин ибораҳо кучо рафтаанд! Байни он ибораи халқӣ ва ин ибораҳои мо магар фарқ аз замин то осмон нест?! Оре, чунин аст ва мо бояд эътироф кунем, ки ин ибораҳо аз заминаи халқӣ канда шуда, аз намунаи халқӣ хеле дур рафтаанд. Он ибораи халқӣ чӣ қадар зебо бошад, ин ибораҳо ҳамон қадар баднамуд ва тӯшхарош хистанд.

Ҳаминро ҳам фаромӯш кардан лозим нест, ки мо ин ибораҳоро аз ҷумла ҷудо карда гирифтём ва ҳол он ки онҳо дар дохили ҷумлаҳои калон омадаанд. Дар баъзе ҷумлаҳо аз ин ибораҳо якбора ду-се адад меояд ва ҷумла чунон печ дар печ ва бесару нӯг шуда мемонад,

ки фаҳмидани ин, ки ҳар яке аз ин ибораҳо аз кучо сар шуду дар кучо ба охир расид, амри маҳолест. Он гоҳ ҷумларо ду-се бор хондан лозим аст, то ки мазмуни он мафҳум ва сохти он маълум шавад.

Албатта, як мазмунро ҳар муаллиф ва ҳар тарҷумон одатан ба таври худ адо мекунад. Услуби ҳар соҳибқалам хусусиятҳое дорад ва ин хосияти ӯро ба назар гирифтан лозим аст. Вале фасоҳату балогати забон ҳам қоидаҳое дорад, ки хусусиятҳои услуби хоси ҳар яке аз аҳли қалам бояд зидди он қоидаҳо наравад. Ба ақидаи мо, он ҳама муайянкунандаҳои пешоянднокӣ мураккабу печ дар печ, ки баъзеашон ҳатто пайвандаку пасвандҷонишинҳо ҳам доранд, ба ҳусни баён ҳалал меоранд ва зидди қоидаи фасоҳатанд. Ин ибораҳо дар забони мо нав пайдо шудаанд (аз забони ўзбакӣ ва русӣ омадаанд), вале ҳар чизи навро чизи хуб ҳисоб кардан мумкин нест. Чизи нав дар он сурат қимат пайдо мекунад, ки аз чизи кӯҳна беҳтар бошад. Шакли аслии ибораҳои боло ҳамоно бо пайвандаки ки ба тарзи ҷумлаи пайрави муайянкунанда тартиб ёфтани онҳост (масалан, **хонае, ки аз дуди манқал шифти вассабӯреш сип-сиёҳ шуда буд**). Эҷодиёти устод Айнӣ ин фикрро ба ҳубӣ тасдиқ менамояд. Ҳар гоҳ ки мавриди ин гуна ибораҳо бошад, устод Айнӣ ба ҷумлаи пайрав, яъне ба пайвандаки ки рӯ меорад. Чунончи, ин ҷумлаҳои Айниро аз назар гузаронем:

«Як бачаи дигарро, ки аз ҳудаш калонсолтар буд, ҷеғ зад»; «Бо як қалами фӯлодин, ки дамаш аз дами искана тунуктар буд, он сӯрохро суфта кард»; «Реги сурхи шаффоф, ки монанди орди бехташуда маҳин ва нарма буд, дар зерӣ пой намеистод».

Дар ин мисолҳо ҷумлаи пайрав ҳамон вазифаеро, ки ҳоло дар забони матбуот муайянкунандаи тафсилии пешоянднок иҷро менамояд, адо кардааст. Агар кор ба қаламкашҳои имрӯза мемонд, он ҷумлаҳоро ин тавр месохтанд: «Як одами дигари аз ҳудаш калонтарро ҷеғ зад», «Бо як қалами фӯлодини дамаш аз дами искана тунуктар он сӯрохро суфта кард».

Гоҳ чунин тасаввур пайдо мешавад, ки ходимони матбуоти мо қадри пайвандаки «ки»-ро намедонанд. Онҳо на танҳо дар ҷумлаҳои боло, балки дар мавридҳои дигар ҳам аз истифодаи «ки» худдорӣ мекунанд ва аз ин кори онҳо ҷумла зарар мебинад. Изофат ва

пайвандаки «ки» дар забони тоҷикӣ ду мушкилкушоест, ки сахттарин мушкилхоро осон карда, ба ибораю чумла намуди хуш ва оҳанги фораи мебахшад. Мо аз баъзе мисолҳои бобҳои гузашта дидем ва дар оянда боз хоҳем дид, ки дар бисёр мавридҳо аз изофат ё пайвандаки «ки» гурехтани ходимони матбуот ба мазмун ва ҳусни ибораю чумла ҳалал меорад.

«АЗ ҲАМА КАЛОНТАРИН»

Дар навиштаҳои имрӯза боз як гурӯҳи ибораҳои изофии пешоянддор ҳастанд ки онҳоро ҳаргиз дуруст ҳисоб кардан мумкин нест: **кони аз ҳама чуқуртарин, даъвои аз ҳама калонтарин, кино санъати аз ҳама оммавитарин аст.**

Маънои ҳуди калимаи «калонтарин» — аз ҳама калон аст. Модомки ҳуди «калонтарин» аз ҳама калон гуфтан будааст, пеш аз ин калима зикр кардани «аз ҳама» ҳаргиз лозим нест. Ё ки агар дар ибора калимаҳои «аз ҳама» зикр шуда бошад, сифатро бедараҷа («калон») ё ба дараҷаи қиёсӣ («калонтар») гузоштан лозим аст, яъне **даъвои аз ҳама калон ё даъвои аз ҳама калонтар** гуфтан даркор аст. Он гоҳ ибора ба қолиби дуруст мебарояд.

Ин ибораҳо боз як қолиби дигар доранд, ки ин аст: **калонтарин даъво, чуқуртарин кон.** Дар ин сурат сифатро бо пасванди «тарин» зикр кардан мумкин аст. Бо ин қолиб ибора боз ҳам мавзунтар мешавад, зеро калимаҳои «аз ҳама» аз ибора меафтад.

Аз он ҷӣ гуфта шуд, ҳулоса ҳамин аст, ки «аз ҳама» ҳоси сифати бедараҷа ё дараҷаи қиёсии сифат буда, онро бо дараҷаи олии сифат (бо пасванди **-тарин**) кор фармудан мумкин нест.

Чунончи, дар ин чумла «аз ҳама» дуруст омадааст:

Дар ҷаҳон **аз ҳама зиёдтар** дар Сенегал арахис истеҳсол мешавад.

Аммо чумлаи **поян ислоҳ** металабад:

Аз ҳама хушқтарин нуқтаи дунё маҳалли Вадӣ Халифа (дар Судон) мебошад.

Дар ин чумла на фақат «аз ҳама» зиёдтатист, балки зикри «маҳал» ҳам чандон зарур нест ва «водӣ» саҳван «вадӣ» навишта шудааст. Яъне чумла чанд айб дорад. Онро лоақал ин тавр ислоҳ кардан шояд беҳтар мебуд:

Хушктарин чойи дунё Водӣ Халифа (дар Судон) мебошад.

Ин аст, ки матлабро ба чойи 11 калима бо 8 калима ифода кардан **мумкин** буд.

Ғайр аз ин, ҷумлаҳое аз ин қабил, ба назари мо, ҷаппа сохта шудаанд — аввали онҳо дар охир омадааст:

Ин университет дар китъаи Африка аз ҳама калонтарин **мебошад**.

Ҳоло зуд ба охир расидани кишт **вазифаи** аз ҳама муҳимтарин аст.

Дар ин ҷумлаҳо мубтадо ба чойи хабар ва хабар ба чойи мубтадо омадааст. Ба фикри мо, шакли дурусти ифодаи чунин маъниҳо ин аст:

Калонтарин донишгоҳи Африқо ҳамин донишгоҳ мебошад (ё ҳамин мебошад).

Ҳоло муҳимтарин **вазифа** зуд ба охир расонидани кишт аст.

Чаро чунин сохти ҷумла мантиқан дурусттар аст? Ба назар мерасад, ки он ҷӣ бояд таъкид шавад, агар мубтадо шуда бошад, беҳтар аст. Модомки калонтарин донишгоҳ будани як донишгоҳро таъкид кардан меҳохем, ин таъкидро аз оғози ҷумла—аз мубтадо сар кунем, ба ҷумла бештар қувват мебахшем. Ё ки Дар ҷумлаи дувум низ аввал аҳамияти махсуси як вазифаро таъкид намуда, баъд ҳуди он вазифаро номбар кунем (зудтар ба охир расондани киштро гӯем), ба фикри мо, таъсири ҷумла зиёдтар мешавад.

Боз як тарзи истифодаи дараҷаи олии сифат (пасванди **-тарин**) ҳаст, ки ба назари мо нодуруст менамоянд.

Вазифаи **-тарин** таъкиди аҳамияти яке аз сифатҳои шахсе ё чизест. Аммо ҳоло дар мавридҳои ҳам, ки таъкид ҳеч даркор нест, ин пасвандро кор фармуда истодаанд. Дар натиҷа мантиқи сухан ҳалал мебинад ва гоҳ тамоман вайрон мешавад. Чунончи:

Омӯхтани мероси бойтарини шоир аҳамияти калон дорад.

Аз ин ҷумла чунин таъкид мебарояд, ки фақат бойтарин мероси он шоирро омӯхтан аҳамияти калон дорад. Яъне он шоир гӯе се хел мерос доштааст: мероси бой, бойтар ва бойтарин, фақат омӯхтани қисми сеуми он аҳамияти калон доштаасту омӯхтани дигар қисмҳо дорои аҳамияти хурд будааст. Ва ҳол он ки

мақсади гӯянда ин нест Вай таъкид кардан меҳоҳад, ки мероси шоир умуман ғаноманд аст ва аз ҳамин сабаб омӯхтани он аҳамияти калон дорад. Пас бо **-тарин** таъкид кардани ғаномандӣ дар ин маврид ҷои набуд, зеро ба ғап маъноӣ дигар медиҳад, фикри хонандаву шунавандаро ба дигар тараф мебарад, аз асли мақсад дур мекунад. Аз ин рӯ, мақсадро, бе **-тарин** ифода кардан даркор буд. Кифоя буд, бигӯяд: Омӯхтани мероси ғании ин шоир аҳамияти калон дорад.

Дар ин мавридҳо маъниро вайрон кардани **-тарин** аз ҷумлаи зайл ҳам маълум мешавад:

Шоир хислатҳои наҷибтарини дохиро тасвир намулдааст.

Ин ҷо ҳам маънӣ ҳамин аст, ки гуё фақат наҷибтарин хислатҳо тасвир шудааст, яъне дохӣ хислатҳои дигар ҳам дошт, ки шоир онҳоро тасвир накардааст. Ва ҳол он ки боз ҳам мақсади муаллиф ин нест. Муаллиф гуфтани **буд, ки** хислатҳои дохӣ наҷиб аст ва онро шоир тасвир кардааст. Модомки чунин аст, матлабро ин тарз адо кардан лозим буд: Шоир хислатҳои наҷиби дохиро тасвир намудааст.

Хуллас, ки ин мавридҳо ҳаргиз мавриди таъкиди бо**-тарин** нест. Ба тоҷикӣ фақат дараҷаи оли сифатро таъкид кардан лозим бошад, фақат як сифатро аз дигар сифатҳо хеле боло гузоштан даркор шавад, «**-тарин**»-ро қор фармудан мумкин аст. Дар ин мавридҳо қолиби русиро айнан истифода кардан боиси хароб шудани маъноӣ сухани тоҷикӣ мегардад.

Аз ин ҷиҳат ҷумлаи зерин маъноӣ дуруст медиҳад:

Шоир давраҳои пурхатартарини ҳаёти халқро хотиррасон менамояд.

Ин ҷумла аз он сабаб мақсадро дуруст ифода мекунад, ки гӯянда дараҷаи оли як ё якчанд давраи ҳаёти халқро таъкид кардааст: ҳаёти халқ давраҳои пурхатар бисёр дошт, аммо шоир пурхатартарини онҳоро хотиррасон менамояд.

Дигар масъалае, ки ба муносибати пасванди **-тарин** гушрас кардан меҳоҳем, ин аст, ки сифати оӣ, ки бо **-тарин** сохта шудааст, аз исм пеш гузошта шавад, беҳтар аст. Дар забони имрӯза сифати олиро гоҳ пеш аз исм мегузоранд (калонтарин хона) ва гоҳ аз паси исм (хонаи калонтарин). Дар наҷиҷаҳои устод Айни ҳам ҳол ҳамин аст. Ҳар ду ҷойи сифати олиро дар забони адабии ҳозира меъёр ҳисобидаанд, ки дуруст аст.

Лекин ҳоло пас аз исм гузоштани он расм шуда исто-
дааст. Ва ҳол он ки дар забони адабии классикӣ си-
фати олий аз исм пеш меомад (**калонтарин хона**). Ба
фикри мо, инро фаромӯш кардан лозим нест. Ин ҳам
мавридест, ки аз меъёри классикӣ қатъи алоқа накар-
дан беҳтар аст. Сифати олий аз муайяншаванда пеш
ояд, сухан хуштар садо медиҳад, чиддияти он зиёд-
тар мешавад.

«ЯКЕ АЗ»

Як мавриди **хароб** шудани мантики сухан он аст,
ки дар навиштаҳои имрӯза бисёр вақтҳо баъди **яке**
аз исм ба шакли танҳо меояд:

Фирдавсӣ **яке** аз шоири бузурги ҷаҳон аст.

У **яке** аз муаллими пешқадами мактаб мебошад.

Ин **факт** **яке** аз қадимтарин далели равобити ада-
бӣ буд.

Дар чунин ҷумлаҳо аз байн рафтани мантиқ аз он
ҷост, ки қаламкашҳои мо аз як шоир ё як муаллим
боз як кас ҷудо кардан меҷаҳанд. Ин кори онҳо баро-
бари он аст, ки аз як садро баровардани шаванд.

Дар чунин ҷумлаҳо фақат он ғоҳ, ки баъди **яке** аз
исм ба шакли ҷамъ ояд, сухан маънӣ пайдо мекунад:

Фирдавсӣ **яке** аз шоирони бузурги ҷаҳон аст.

У **яке** аз муаллимони пешқадами мактаб мебошад.

Ин **факт** **яке** аз қадимтарин далелҳои равобити ада-
бӣ буд.

Маънои ин ҷумлаҳо ҳамин аст, ки шоирони бузург
бисёранд ва Фирдавсӣ **яке** аз онҳост, дар мактаб му-
аллимони пешқадам **чанд** нафаранд ва **яке** аз онҳо ин
муаллим аст. Ин гап маънӣ дорад, аммо **яке** аз шоир
на **яке** аз муаллим аз маънӣ маҳрум аст.

Дигар шакли нодурусти истифодаи **яке** аз ин аст:

Яке аз муҳимтарин вазифа ин аст, ки..

Мулоқот дар **яке** аз калонтарин боғ гузашт.

Ман аз **вафодортарин** шогирди шумоям.

Дар ин мавридҳо ҳам маъниро фақат бо исми ҷамъ
ифода кардан мумкин аст: **яке** аз муҳимтарин **вази-**
фаҳо, **яке** аз калонтарин **боғҳо**, аз **вафодортарин** **шо-**
гирдон.

ИБОРАИ ДОРОИ СИФАТИ ФЕЪЛӢ

1

Чунонки дар як баҳси болотар гуфта шуда буд, ибораҳои мисли **фарзанди ба ҷон баробар** (яъне ибораҳои, ки муайяншавандаи онҳо аз исм ва муайянкунандаи ашон аз як пешоянду як исму як сифат иборат аст) дар забони классикӣ хеле кам буданд.

Ин тарзи иборасозӣ як хели дигар ҳам дорад. Дар ин шакл дар муайянкунанда ба ҷойи сифат одатан сифати феъли меояд. Мисоли классикӣ ин навъи ибораҳо инҳоянд: **тири аз камон ҷаста, кори аз даст рафта, умри бар ҳадар рафта, пири бар ҷо монда, гапи аз даҳан монда** (яъне гапи кӯҳнашуда) ва ғайра.

Чунончи, Саъдӣ гуфтааст: «**Ду касро ҳасрат аз дил наравад ва пойи тағбун аз гил барнаёяд: тоҷири кишти шиқаства ва вориси бо каландарон нишаста**».

Ин навъи муайянкунандаҳои пешоянддор дар забони классикӣ бисёртар ба назар мерасанд. Баъзе аз устодони сухан онро писандидаанд ва гоҳо истифода кардаанд. Дар асарҳои нависандагони аҳди шӯравӣ бисёр дида мешавад.

Лекин аз аҳли матбуоту нашриёти имрӯза бисёр рафиқон мавқеи ибораи сифати феълии пешоянддорро дуруст муайян накардаанд, онро бемаврид кор мефармоянд, дар ҷумлаҳои, ки ба сифати феъли эҳтиёҷе нест, ибораи сифати феъли месозанд.

Аз ҷумла аксари муайянкунандаҳои пешоянднок, ки бо сифати феълии буда сохта шудаанд, нолозиманд. Масалан, ибораи **нависандаҳои ба халқ содиқ буда**, **Шакли табиӣ ва асли ин ибора нависандаҳои содиқи халқ мебошад**.

Ё ки ибораи «**як қатор мамлакатҳои дар блоки НАТО буда**»-ро гирем. Магар шакли дурусти ин ибора якчанд мамлақати блоки НАТО нест? Ин матлабро ба ҷойи ҳафт калима бо чор калима ифода кардан мумкин аст.

Ҳамин ҳолатро дар ҷумлаҳои зерин ҳам мебинем: «**Қўшунҳои ҳукумати дар пойтахти мамлакат буда ба ҳолати ҷангӣ оварда шуданд**». Ин ибораро ҳам аз ғайри пешоянд ва сифати феъли тартиб додан мумкин, балки лозим буд: «**Қўшунҳои ҳукумати пойтахти кишвар ба ҳолати ҷанг оварда шуданд**» ё «**қўшунҳои ҳукумате, ки дар пойтахти кишвар ҳастанд...**»

«Имкониатҳои калони дар мамлакатамон мавҷуд-бударо пурра истифода барем». Шакли дурусти ин ибора: «имкониатҳои калони мамлакатамон» ва ё; «имкониатҳои калонеро, ки дар мамлакатамон мавҷуданд».

«Вай ҳар гуна мамониатҳои дар пеши роҳаш бударо бартараф кард». Дурусташ ин аст: «Вай ҳама мамониатҳоро аз пеши роҳаш бартараф кард» ё ки «мамониатҳои пеши роҳашро».

Ё ин ибораро бинед: «Машинаро солдати мастбудаи америкӣ меронд». Ин магар иборани бесаводонае нест? Оре, ниҳоят бесаводона воқеъ шудааст. Ҳатман солдати маст гуфтан даркор буд. Сарбози маст дурусттар мебуд.

Ин гуна мисолҳоро аз матбуоти имрӯза бисёр овардан мумкин аст, вале бояд ҳаминаш кифоя бошад.

Аз чӣ сабаб бемаврид будани ин ибораҳо дар сурати муқоиса кардани онҳо бо ибораҳои классикии халқӣ, ки дар боло оварда шуд, маълум мегардад. Ба андак мулоҳиза равшан мешавад, ки аз иборани тири аз камон часта на пешоянд ва на сифати феълӣ-ро партофтан мумкин нест. Ин ибора чунон сохта шудааст, ки маҳз ҳамин тавр тартиб ёфтаниш лозим аст, на ба тарзи дигаре. Онро ба ҷумлаи пайрав гардондан мумкин аст (тире, ки аз камон частааст), лекин азбаски ҳудаш рехта ва равшан аст, ин гуна эҳтиёҷ намононад.

Зотан маънои ин ибораҳои классикии халқиро ба ду тарз ифода кардан мумкин аст: ҳам бо муайянкунандае, ки пешоянд ва сифати феълӣ дорад ва ҳам бо ҷумлаи пайрав, яъне бо ёрии пайвандаки «ки».

Ва ҳол он ки агар аз он ибораҳое, ки мо аз матбуот овардаем, пешоянду сифати феълӣ партофта шавад, ибора шакли беҳтаре мегирад. Пас, ба ҷунин ҳулоса омадан лозим аст, ки ин ибораҳои матбуот аз қабилҳои иборани тири аз камон часта нестанд ва бинобар ин онҳоро ба қолиби ин ибора бо зӯр дохил кардан ҳуб нест.

Ба ин мулоҳизаҳо мо он ибораҳои матбуотро иборани сунъӣ ва нодуруст мешуморем.

Барои ин ки масъала равшантар шавад, илтимос дорем, ки хонандани мӯҳтарам боз ҷумлаҳои поинро аз назари мулоҳиза гузаронад:

«Дар баъзе шеърҳои деҳаҳои дар наздикии Варзоб бударо номбар кардааст». Агар аз ин ҷумла сифа-

ти феълиро фуругӯзор кунем, маънои сухан халал намебинад: «деҳаҳои наздики Варзобро номбар кардааст». Аз ин маълум мешавад, ки муайянкунандаи пешояндноки дорои сифати феълӣ дар ин маврид шакли зарурии ифодаи фикр набудааст. Аз ҳамин сабаб агар онро ба ибораи изофии муқаррарӣ (**деҳаҳои наздики Варзоб**) табдил диҳем, ҳам мақсад пурра ифода мешавад ва ҳам ҷумла шакли табиӣ мегирад. Пас шакли аслии ифода дар ҷунин мавридҳо ҳамин аст.

«Авторучкаи дар рӯи миз бударо гирифт». Боз ҳам сифати феълӣ зиёдатӣ омадааст: «Худнависи рӯи мизро» гуфтан kifоя буд, ки маъно пурра ифода шавад.

«Имзoi дар саҳифаи охири мактуб бударо бо имзoi дар блокнот буда муқoиса кардам». Аз ин ҷумла аввал ҷунин вoнамуд мешавад, ки ҳар ду буда ҳам даркорист, вале ин тавр нест — ҳар ду буда ҳам зиёдатист: «Имзoi саҳифаи охири мактубро бо имзoi дафтарча муқoиса кардам» гӯем, матлаб на фақат дигар намешавад, балки беҳтар — мӯҷазтар ифода мегардад.

Гoҳ аз ин гуна ибораҳои дорои сифати феълӣ, ки бо буда сохта шудаанд, пешоянд меафтад. Дар ин маврид ҳам моҳияти масъала дигар намешавад: боз ҳам буда зиёдатист. Ҷунончи:

«Сангчаи сари роҳ бударо бо нуги туфлӣ дур андохт». Ин ҷо ҳам ҳoл ҳамон аст, ки гуфтем: «сангчаи сари роҳро бо нуги туфлӣ дур андохт» гуфтан даркор буд.

«Курсии наздиктари ҳудаш бударо нишон дод». Инро ҳам аз «буда» oзoд кунем, сухан зарар намебинад: «Курсии наздиктари ҳудашро нишон дод».

Хуллас, ки муайянкунандаи пешояндноке, ки бо буда ба oхир расидааст, дар навиштаҳои имрӯза фаровон аст. Онро ҷи аз матбуоти ҷорӣ ва ҷи аз насри бадеӣ ёфтан мумкин аст. Дар навиштаҳои устoд Айнӣ низ гoҳ ба дид меояд. Қамина имoни кoмил дoрам, ки дар ҳамаи ин мавридҳо буда нoдаркор аст. Аз садҳо мисoле, ки дар даст ҳаст, ягон мисoл ёфт нашуд, ки муайянкунандаи пешоянднок ё бeпoшоянд, ки бо буда сохта шудааст, бамаврид ва аз рӯи зарурат oмада бoшад.

Сифати феълӣ буда як бoр аз адабиёти классикӣ дар як байти устoд Рӯдакӣ ба ҷашм расид. Он байти Рӯдакӣ ин аст:

Об гарчи камтарак нерӯ кунад,
Банду варги сустбуда барканад.

Ин чо низ буда зиёдатист. Худи сушт маънии мат-
лублиро ифода мекунад. Бо илова шудани буда сухан
поя бар гуфтугӯи омиёна гузоштааст. Агар дар суруда-
ҳои устод Рӯдакӣ ё ҳамзамонони ӯ ва ё дар садаҳои
баъд сифати феълӣ буда дар таркиби муайянкунанда
чанд бор ба қор омода бошад ҳам, наметавонем онро
чизе маъмулӣ ва қабулшуда аз тарафи умум бидонем.
Шояд хеле камистеъмол буд ва аҳён-аҳён ба қор раф-
тааст. Истифода шудани он дар як байти Рӯдакӣ ва
шояд дар осори дигарон низ, аз ҷумла дар навишта-
ҳои устод Айнӣ, чунин маънӣ надорад, ки ин шакл дар
забони адабии имрӯз бояд комилҳуқуқ доништа шавад.
Шояд ҳамин байти Рӯдакӣ ё як асари бузургвори ди-
гаре устод Айнӣро далерӣ бахшида бошад, ки гоҳ бо
буда муайянкунанда месозад. Ҳарчанд муайянкунанда
бо буда дар адабиёт аз Рӯдакӣ то Айнӣ вучуд дош-
тааст, бояд эътироф бикунем, ки ҳилофи ҳусни сухан
аст ва қорбурди онро чун сактаи малеҳ ба устодон
воғузоре, ки дар суҳанофаринӣ ихтиёр доранд, вале
агар мо қаламкашҳои одӣ аз он худдорӣ наварзем, ба
сактаи қабел одат мекунем ва он чӣ ҳилофи ҳусни су-
хан аст, ба забон зиёд роҳ меёбад ва забонро хароб
мекунад. Агар онро Рӯдакӣ ва Айнӣ каме ба қор ги-
рифтаанд, забон хароб нашуд ва намешавад, аммо аз
истифодаи ҳамагонии мо эҳтимоли хароб шудани забон
пеш меояд.

Иро ҳам фаромӯш қардан лозим нест, ки чунин
сифати феълӣ, ки бо буда сохта шудааст, имрӯз дар
форсии Эрон ва дари Афғонистон дида намешавад.
Ин ҳол тасодуф набудагист. Ба назари мо, ин боз як
бор гувоҳи медиҳад, ки муайянкунандаи дорони буда
дар навиштаҳои имрӯзаи мо дар натиҷаи фаромӯш шу-
дани қонунҳои саҳти мантиқи сухан, дар натиҷаи бе-
эҳтиётӣ ва ҳу гирифтани ба сухани одии дурушт ривоч
ёфта истодааст.

Ин ҳулосаи якуми мо аз баҳси оид ба ибораи дорони
сифати феълӣ мебошад.

2

Бояд таъкид қард, ки на фақат он ибораҳои дорони
сифати феълӣ пешоянднок ва бешоянд, ки бо буда
омадаанд, балки бисёре аз чунин ибораҳои, ки аз ди-
гар феълҳои сохта шудаанд, низ ба навиштаҳои мо бе-
зарурат дохил шуда истоданд. Чунончи:

«Вай ягон гапи дар қишлоқ шударо пинҳон надошта буд».

Ба фикри мо, дар ин ҷо ҳам нависанда шакли дурусти суҳанро наёфтааст. Ин матлабро низ аз ғайри сифати феълӣ ифода кардан даркор буд: «Вай ягон гапи қишлоқро пинҳон накарда буд». Барои ин ки зарурати ин ислоҳ маълум шавад, як суҳани машҳури халқиро ба ёд овардан даркор аст, ки мегӯянд: «**Гапи хона** ба бозор рост намеояд». Агар ин зарбулмасал вуҷуд намедошт ва маънои онро ифода кардани ягон қаламкаши имрӯза лозим меомад, хатман мегуфт: «**Гапи дар хона гуфташуда** дар бозор дуруст намебарояд». Ин тарзи суҳанронӣ ҳоло расм шудааст ва аз шаклҳои табиъиву аслии халқӣ дур рафтани тафаккури моро нишон медиҳад. Инро ҳодисаи мусбат доништан мумкин нест. Дар суҳан риоя кардани шаклҳои аслии халқӣ ва классикӣ яке аз шартҳои асосии фарҳанги шахс, ба вежа қаламкашҳост.

Мисоли дигар. Қаҳрамони як нависанда гуфтааст: «**Воқиаи шударо** баён кардам».

Дар ин ҷо ҳам суҳан аз шакли халқӣ дур аст. Агар воқиаи шудагӣ мегуфт, суҳан ба шакле, ки дар забони умумихалқӣ расм шудааст, мувофиқ меомад. **Шудагӣ** ҳам сифати феълӣ мебошад. Сифати феълӣ бо -гӣ дар гуфтугӯ аз шаклҳои машҳури маъмул аст. Азбаски ҷумлаи боло дар муколама, дар суҳани қаҳрамон омадааст, ба шакли гуфтугӯи наздик шудани ибора матлуб аст. Лекин агар ин суҳанро ба қолиби халқии классикӣ рехтан хоҳем, бояд сифати феълӣро фуруғузор кунем ва гӯем: «Воқиа ро баён кардам». Ҷумла дар ин шакл, яъне бе сифати феълӣ ранги маъмулӣ мегирад.

Аз ин қиёс ба ҷумлаи зерин диққат ҷалб мекунем, ки низ муколама аст:

«Ман ҳукми баровардаамро бекор кардам».

Сифати феълӣ, ки -гӣ надорад, дар гуфтугӯи ками дар кам дида мешавад. Аз хамин сабаб ин ҷо ҳам сифати феълӣро ба шакли халқии он даровардан беҳтар буд; «**ҳукми баровардаамро** бекор кардам». Аммо таъмоман фуруғузор шудани сифати феълӣ боз беҳтар аст: «**ҳукмамро** бекор кардам». Аз ин шакли ҷумла ҳам худ ба худ маълум аст, ки гӯянда ҳукме баровардааст ва акнун онро бекор мекунад. Аз ин рӯ, ба сифати феълӣ ва таъкид ҳоҷат нест.

Акнун ҷумлаи поинро бинем:

«Ин ҳикоя воқиҳои дар байни панҷ сол рӯйдодаро дар бар мегирад».

Ба фикри мо, дар ин ҷо ҳам ба ибораи сифати феълӣ эҳтиёҷ набуд. Агар гуём, ки «ин ҳикоя воқиҳои панҷ солро дар бар мегирад», сухан ба шакли одатӣ медарояд.

Ибораи дорони сифати феълӣ чумларо вазнин мекунад ва аз равонӣ маҳрум месозад. Ҳатто дар чумлаи хурд ҳам аз сифати феълӣ гаронӣ меояд. Ин гаронӣ аз ду чиз ҳосил мешавад: 1) пешоянде, ки баъди изофат омадааст, ба сухан сакта меорад; 2) хусусан феъли охири ибора бои вазнине дорад, ки ба охири чумла муносиб аст, аммо дар миёнаи чумла ва охири ибора гаронӣ мекунад. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ба ҳар ҳол бо сабабҳои ҷиддӣ ин тарзи иборасозӣ дар забони классикӣ ва ғуфтуғу ривоч наёфта буд. Имрӯз аз ҳақиқат ривоч ёфтани он аксаран боиси аз ҳолати табиӣ берун шудани сухан мегардад.

Хусусан паси ҳам омадани чанд сифати феълӣ боиси якрангии сухан шуда истодааст. Чунончи:

«Қиштии америкой ба базаи дар бандари Наҳа будаи Америка дохил шуд. Газетаҳои дар ин бора хабар додаи Окинава тахмин мекунанд, ки...»

Ба фикри мо, ин чумлаҳо равон ва суфта нестанд ва онҳоро дигар ҳел сохтан лозим буд. Масалан, ин тавр: «Қиштии Америка ба пойгоҳи америкони бандари Наҳа даромад. Он рӯзномаҳои Окинава, ки дар ин бора хабар додаанд, тахмин мекунанд, ки...». Банди бар инам, ки дар ин сурат ибора ва чумла аз қолаби русӣ баромада, ба қолаби тоҷикӣ медарояд.

Ба назари мо, дар бисёр мавридҳо чумлаи пайрав беҳтар аз ибораи сифати феълист. Чаро «рӯзномаҳое, ки дар ин бора хабар додаанд» беҳтар аз «рӯзномаҳое дар ин бора хабардода» мебошад? Чаро ки дар чумлаи пайрав феъл дар ҳолати табиӣ худ—ба шакли хабар омадааст, аммо дар ибора ба ҳар ҳол ба шакли дигар — ба шакли сифат даромадааст. Шояд ин ҷо сабабҳои дигари муҳимтар низ дар миён бошад. Муайян кардани ин сабабҳо аз чумлаи вазифаҳои якумдараҷаи услубшиносон ба назар мерасад.

Бо вучуди он ки сабабҳои ин ҳодиса ханӯз ҷандон равшан нест, мо ақида дорем, ки ба тарзҳои гуногун як андоза хушдорӣ кардан аз ибораи сифати феълӣ

холо яке аз шартҳои баландтар шудани фарҳанги су-
хан аст.

Ин хулосаи дувум аз баҳси оид ба иборати сифа-
ти феълӣ мебошад.

3

Ин хулоса аҳамияти махсус дорад. Аз ин рӯ, онро
боз андак эзоҳ додан меҷоҳем.

Дар яке аз баҳсҳои боло дидем, ки **ӯҳдадорӣ** ба
зимма гирифташуда, **муваффақиятҳои ба даст омада**
ва ғайра таъкидери ифода намекунанд ва монанди **оби**
обакӣ мебошанд. Ба «об» часпондани сифати «обакӣ»
бемаънигӣ хоҳад буд. Ба «ӯҳдадорӣ» илова кардани
сифати (сифати феълӣ) «ба зимма гирифта (шуда)»
низ безътиной нисбат ба мантиқи суҳан аст: модомки
«ӯҳдадорӣ» гуфтем, чизеро ба назар дорем, ки ба зимма
гирифта шудааст. Иборати **ҳукми баровардаам**, ки дар
ин баҳс дидем, низ аз ҳамин қабил ибораҳост.

Холо бояд гӯем, ки ин гуна ибораҳо дар навишта-
ҳои мо хеле зиёд буда, ҳамаи онҳо маънои гапро сушт
мекунанд, ба суҳан бемантикӣ меоранд, бештарини
онҳо нишонаи онанд, ки гуянда бо риояи маънову ман-
тиқ гап зада наметавонад. Ин матлабро бо чанд ми-
соли дигар равшан кардан лозим меояд.

Бо андак мулоҳиза маълум мешавад, ки иборати зе-
рин нағз нест: «**Шӯриши бардоштаи деҳқонон** авҷ ме-
гирифт». Аҷабо, оё **шӯриши** нобардошта ҳам ҳаст?! —
Мардуми матбуот чунон саргарми сифати феълӣ сох-
тан ҳастанд, ки гапи одии **шӯриши деҳқонон** дар на-
зари онҳо гапи норасо менамояд, ки гӯё дар суҳан чизе
намерасад. Вале бо илова шудани «бардошта» суҳан
норасотар шудааст.

Мисоли дигаре:

«**Маҷлиси барпогардида** аъзоёни ҳайати раёсатро
интиҳоб кард». Ин ҷо «**маҷлиси барпогардида**» маъ-
ние надорад. Ин ҷумларо ин тавр тартиб додан лозим
буд: «**Маҷлис барпо гардид ва...**» Барои ин ки тамо-
ман нодаркор будани ин сифати феълӣ «барпогардида»
беҳтар маълум шавад, ҷумлаи зеринро аз назар гуза-
ронидан лозим аст: «**Дар маҷлиси шудагузашта** фало-
нӣ ҳам ҳозир буд». Модомки маҷлисро номбар кардем
ва ҳозир будани фалониро зикр намудем, худ ба худ
маълум аст, ки **маҷлис** шуда гузаштааст. Агар ин гап

худ ба худ маълум бошад, пас зикри «шудагузашта» чӣ лозим аст? Ба ин вачҳ ин маҷлиси шудагузашта ҳам мисли ҳамон **оби обакӣ** мебошад.

Айби чунин ибораҳои сифати феълӣ аз ин ҷумла ҳам ба хубӣ намоён аст: «**Асарҳои эҷодкардаи ӯ** аҳамияти калони илмӣ доранд». Агар касе чизе эҷод намекард, мо даҳан пур карда «асар» намегуфтем, модомки «асар» гуфтем ва ба аҳамияти калони илмӣ он ҳам иқрор шудем, боз «эҷодкардаи ӯ»-ро таъкид кардан зарур нест. Шубҳае нест, ки «эҷодкарда» тамоман нолозим аст ва «**Асарҳои ӯ** аҳамияти калони илмӣ доранд» гуфтан даркор буд.

Чунин айб дар ҷумлаи зерин ҳам ҳаст: «**ӯ** «Тоҷикистон» ном суруди эҷодкардаашро ба самъи шумо мерасонад». Ин ҷо ҳам муайянкунандаи эҷодкардааш зиёдатиш. «**Тоҷикистон**» ном сурудашро ба самъи шумо мерасонад» гуфтан даркор буд ё ки «**Тоҷикистон**» ном суруди худро гуфтан ҳам мумкин буд.

Бояд таъкид кард, ки ин шаклҳои иборасозӣ ҳам бо айби тарҷумонҳо ва тақлидкорони онҳо ба забон дохил шуда истодааст. Дар забони русӣ одатан ин гуна ҷумлаҳо тартиб медиҳанд: «Созданные ими труды имеют большое научное значение»; «В состоявшемся заседании присутствовал и такой-то» ва мисли инҳо. Ҳамин «созданные ими труды» ва «состоявшееся заседание»-ро тарҷумонҳои мо одатан тўтивор такрор карда, асарҳои эҷодкардаи ӯ ва маҷлиси барпогардида мегӯянд. Ва ҳол он ки гап дар русӣ ҷоиш бошад ҳам, такроран мегӯем, ки дар тоҷикӣ маънӣ надорад. Дар ин маврид мантики забони русӣ ба мантики забони тоҷикӣ мувофиқ намеояд. Қолаби тафаккури мардуми русро гоҳ айнан ба забони тоҷикӣ даровардан нашоад. Қолаби тафаккури миллии худро, ки муодили он қолаби русӣ бошад, ҷустан лозим аст. Дар тарҷумаи тоҷикӣ ё сифати феълӣ «эҷодкарда» ва «барпогардида»-ро партофтан лозим аст ва ё ҷумлаҳои мазкурро ин тавр тарҷума кардан даркор аст: «**ӯ асарҳое эҷод кардааст, ки аҳамияти калони илмӣ доранд**» «**Маҷлисе барпо гардид, ки дар он фалонӣ ҳам ҳозир буд**».

Ин аст, ки боз ҳам эҷодкорона рафтор накардани рафиқон ва мусоҳилакории онҳо боиси роҳ ёфтани шаклҳои нодурусте дар забон шудааст.

Маҳз ба сабаби мусоҳилакорист, ки кормандони радиову телевизион ҷумлаҳои аз қабилӣ ҷумлаи зерин

бисёр такрор мекунад, вале бемантикии сифати феълӣ онро пай намебаранд. Онҳо мегӯянд:

«Мо мактубҳои навиштаи шуморо варак мезанем».

Агар аз мактубҳои нонавишта, яъне аз мактубҳое, ки навиштан мехостанду ба сабабе нонавиштаанд, сухан кардан лозим меомад, таъкиди **нонавишта** зарурат пайдо менамуд. Вале ҳоло ки мактубҳо навишта шудаанд, ба таъкиди **навишта** эҳтиёҷ намеронад.

Дар ҳамаи мисолҳои боло муайянкунанда (сифат, сифати феълӣ) аз он сабаб ҳеҷ даркор нест, ки гапи маълумро, гапиро, ки ҳудамон бе ин ҳам медонем, ифода менамояд (модомки мактуб гуфтем, худ ба худ маълум аст, ки навишта шудааст), ягон маълумоти нав илова намекунад. Муайянкунанда одатан кас ё чизро аз ягон ҷиҳат муайян мекунад, яъне, масалан, ягон сифати номаълуми онро равшан месозад. Аммо дар ҷумлаҳои боло муайянкунанда (сифати феълӣ) чунин вазифа надорад, ягон хусусияти номаълуми чизро маълум намекунад, балки фақат бозгӯи чизи маълум аст. Бино бар ин зикри он зарурате надорад. Агар, масалан, мактубҳои дируз навиштаи шумо ё мактубҳои бо ҳаяҷон навиштаи шумо мегуфтем, он гоҳ сифати феълӣ дар ҳақиқат муайянкунанда мебуд, чаро ки маълумоти навишта дар бар мегирифт, вақти навишта шудани мактубҳо ё ҷиғунагии онҳоро равшан менамуд ва аз ин рӯ зарурате пайдо мекард. Аммо дар ибораи мактубҳои навиштаи шумо, саволҳои додан онҳо, маслиҳати гуфтаи ту ва ғайра, инчунин асарҳои эҷодкардаи ӯ, маҷлиси шудагузашта, ҳукми баровардаи ман ва ҳоказо чунин маълумоти зарурӣ нест, аммо маълумоти нодаркор ҳаст, ишорае ҳаст, ки бе ин ҳам маълум буд. **Ин муайянкунандаҳо** фақат дар сурате зарурат пайдо мекунад, ки дар таркибашон баъзе калимаҳои дигарро низ фаро гиранд ва бо ин калимаҳо исми худро аз ягон ҷиҳат муайян кунанд. Чунончи, асарҳои ба тозагӣ эҷодкардаи ӯ, маҷлиси дар зарфи се рӯз шудагузашта, ҳукми бо ҳама қатъият баровардаи ман ва монанди инҳо маъни дорад. Дар ин сурат бори маънии муайянкунанда ба сари ҷузъи иловагӣ, ба гардани ба тозагӣ, дар зарфи се рӯз, бо ҳама қатъият меафтад. Он гоҳ ба хоҳири ҳамин унсурҳои маъникаш худ сифат (сифати феълӣ) ҳам зарурат пайдо мекунад. Вагарна дар чунин ибораҳо сифати феълӣ ҳаргиз даркор нест.

Аз ин чо хулосаи севум ҳосил мешавад: сифати феълӣ монанди ҳар як муайянқунанда фақат дар су-
рате, ки барои аз ягон ҷиҳат равшан шудани хусусият-
ҳои исме аҳамият дорад, зарурат пайдо мекунад ва дар
дигар мавридҳо мисли ангушти зиёдист, сардӯшии
нодаркор аст.

4

Ҳоло мегузарем ба як навъи дигари ибораҳои до-
рои сифати феълӣ, ки низ хулосаҳои моро бояд қув-
ват диҳад.

Ба фикри мо, сифати феълӣ дар ҷумлаи поин ҳам
ба ниҳояти дараҷа бечо омадааст:

«Ба қуттичаи пластмассаи обдошта тир парондем».

Оё мо нондони нондошта ё нондони ноннадошта ме-
гӯем? Не, нондони ноннок ё нондони бенон мегӯем. Пас
чаро тарҷумон қуттии обдошта гуфтааст? Сабабаш фа-
қат ҳамин аст, ки ҷӣ тавр адо кардани матлабро на-
медонад. Агар медонист, масалан, қуттии пластмасса-
гии обнок мегуфт.

Ё ки ин ҷумлаи обдорро бинед:

«Кулчаи туршии камдошта барои беморони меъдаю
рӯда тавсия карда мешавад».

Ин ҷумла сухани як бесавод аст. Аввал ин ки ба
ҷойи кулчаи туршии камдошта кулчаи камтуршӣ гуф-
тан даркор буд. Шояд ба сабаби он ки сохтани сифа-
ти мураккаби камтуршӣ душворӣ кардааст, муаллиф
ба роҳи осон, вале нодуруст рафта, сифати феълӣ
туршии камдошта-ро ба қалам додааст. Яъне боз ҳам
сифати феълӣ нишонаи очизӣ дар сухан, натиҷаи ба
роҳи осони нораво даромадан аст.

Айби дувуми ин ҷумла дар иборан беморони меъ-
даю рӯда мебошад. Андак мулоҳиза кунед, ки бемори
меъда ҷӣ маънӣ дорад? Аз маънӣ маҳрум аст! Муаллиф
беморонеро, ки ба дарди меъдаю рӯда гирифта шуд-
аанд, дар назар дорад. Вале ин маъниро ба он тарз,
ки дар ҷумлаи ӯ мебинем, ифода кардан ҷои нест.
Ҳам беморони меъдаю рӯда ва ҳам туршии камдошта
гувоҳ аст, ки ғӯянда дуруст гап зада наметавонад. На-
ништаи ӯ қабохатест, ки бояд ҳаргиз ба матбуот роҳ на-
меёфт.

Ин аст, ки сифати феълӣ туршии камдошта ба ҷойи
сифати мураккаби камтуршӣ омадааст ва тақрибан

меғуем, ки ин нишонаи очизӣ дар сухан аст. Мо ин айбро гаштаву баргашта таъкид мекунем, то ки ба ҷӣ андоза нодуруст будани саргармӣ бо сифати феълӣ маълум шавад. Ин ҳақиқат аз мисолҳои дигар ҳам ошкор мегардад. Чунончи:

«Дар рӯшноии шамъи хира сӯхтаистода шах шуда монданд».

Дар ин маврид ба сифати феълии вазину дарози хира сӯхтаистода, ки ду асоси феъл дорад («сӯхт» ва «истод»), ҳеҷ эҳтиёҷ набуд. Онро бо калимаи мураккаби суфтаю рехтаи хирасӯз иваз кардан мумкин буд. **Хирасӯз** кайҳо боз дар забон мавҷуд аст ва ба ҳар ҳол нанда фаҳмост. Аз ин рӯ, мо ба ҷойи ин калимаи дуҷузъаи кӯтоҳ ва зебову хушнавоз истифода шудани як сифати феълии гаронро ҷоиш намедонем.

Акнун ин ҷумларо бинем:

Онро бо аргамчинҳои аз сим бофташудан ғафс бастанд».

Ба ҷойи ин сифати феълӣ ҳам калимаи мураккаби мӯҷаз ёфтан мумкин буд. Ин калимаи мураккаб симбофт аст: Онро бо аргамчинҳои симбофти ғафс бастанд. Азбаски симбофт вақти қаламронӣ ба хоҳири нависанда нарасидааст, ибораи дарози аз сим бофташуда ба рӯи қоғаз омадааст. Ба ҷойи калимаи табиӣ симбофт омадани ибораи сунъии аз сим бофташуда, ба фикри мо, айби калон аст. Чунин иборае ҳар кас ҳам сохта метавонад, лекин сохтани калимае аз қабيلي симбофт бо ҷидду ҷаҳди эҷодкорӣ муяссар мегардад. Пас дар ин маврид ҳам сифати феълӣ натиҷаи саҳлтирӣ ва ғурехтан аз ҷустуҷуст. Ба кори осон одат кардаем, аз ҳамин сабаб шаклҳои номатлуб, аз ҷумла сифати феълӣ ривоч ёфта истодааст.

Ривочу раванки беназири сифати феълӣ ба фаромӯш гардидани баъзе калимаҳои мураккаби зебо ва маълуму машҳур боис шуда истодааст. Фақат дар натиҷаи фаромӯш шудани калимаи саргузашт дар ҷумлаи зерин як сифати феълӣ ба миён омадааст:

«Қаҳрамони баъзе дostonҳо ҳуди муаллифон буда, воқиаҳои аз сари онҳо гузашта тору пуди асарро ташкил мекунанд».

Шубҳае нест, ки ба ҷойи воқиаҳои аз сари онҳо гузашта саргузашти онҳо гуфтан даркор буд.

Дар ҷумлаҳои зерин низ ба ҷойи калимаи мураккаб омадани сифати феълӣ дида мешавад:

Писари нав таваллудшудаи ўро дуздиданд.

Аламҳои дилашро бароварда, барои ишқи нав тавлидѣфта ҷой ҳолӣ мекард.

Лоҳутӣ яке аз роҳбарони нашриѣти навташкилѣфтаи Тоҷикистон буд.

Хонандаи нав саводнокшуда ба сӯйи донишҳои ҳо-зиразамон кашида шуд.

Ба фикри мо, дар чунин ҷумлаҳо сифати феълӣ нишонаи одӣ ва дурушт шудани сухан аст. Фақат дар сурате ки ба ҷойи писари нав таваллудшуда писари навзод меѣум, ба ҷойи ишқи нав тавлидѣфта ишқи навтавлид, ба ҷойи хонандаи нав саводнокшуда хонандаи навсавод, ба ҷойи нашриѣти нав ташкилѣфта нашриѣти навбунѣд ѣ навтаъсис меѣум, ибора шакли дуруст мегирад ѣ ба шакли дуруст наздик мешавад, аз ҷолаби русӣ мебарояд.

Албатта, ин калимаҳои мураккаб ва он сифатҳои феълӣ ба зоҳир ҳаммаъно буда, дар сурати пеш омадани зарурат якдигарро иваз карда метавонанд. Лекин аз дидгоҳи меѣри олии зебоӣ нигоҳ кунем, яъне моҳияти мантиқӣ ва эстетикиро ба назар гирем, бояд ѣум, ки он сифатҳои феълӣ ҳаргиз ба ин калимаҳои мураккаб баробар шуда наметавонанд. Агар сухани асил хоѣм, бояд ба ин калимаҳои мураккаб бартарӣ диѣем.

Ин гапро дар ҳақиқи бисѣре аз дигар муродифҳои сифати феълӣ, ки дар ин баҳс тавсия шуд, низ гуфтан лозим аст.

Аз ин ҷо чунин хулоса ба миѣн меояд: Азбаски сифати феълӣ шакли одӣ ва осони ифодаи фикр аст, ҷойи дигар тарзҳои баѣн ва шаклу воситаҳо, ҷойи калимаи мураккаб, ҷумлаи пайрав ва ғайраро гирифта истодааст. Ин ҳолат, аз як сӯй, имконоти забонро кам ва маҳдуд мекунад, аз сӯйи дигар, ба ҷойи шаклу воситаҳои табиӣии маъмул шаклу воситаҳои сунъии носуфта-ро ривоҷ медиҳад. Фаъол гардидани сифати феълӣ як нишонаи кам шудани имкониятҳои забон, суѣт шудани мантиқи фикр ва паст шудани фарҳанги сухан аст.

Ибораи дорои сифати феълӣ боз як хели дигар дорад, ки ибораи тафсилии сифати феълист ва муайян-кунандаи он танҳо аз як исму сифати феълӣ не, балки аз чанд калима иборат аст.

Дар байни ин гуна ибораҳо ҳам бисѣр мисолҳои

хунук ва бенамуд мавҷуданд. Хусусан вақте ки дар як ибора чанд пешоянд паси ҳам меояд, ибора хеле вазнин мешавад. Чунончи: **чорвои пӯст ба устухон часпида ва аз гурӯснагӣ ҷон ба лаб омадаи колхозҳои район** — се пешоянд дорад: марди қоқинаи дарози **Дар тан куртаи ҷиҳадорӣ аз рӯй яктаҳи абраостари малларанг**, дар по кафши сарипойӣ дошта — се пешоянд дорад. Чунонки маълум аст, аксаран ҳар пешоянд як пурқунанда ё ҳол месозад. Дар ин ибораҳо дар даруни як муайянқунанда се пурқунандаю ҳол ҷой гирифтааст ва **зиёда аз ин, ҳар кадоми ин пурқунандаҳо дар дохилаш боз як муайянқунандаи дигар дорад: куртаи ҷиҳадор, яктаҳи абраостари малларанг, кафши сарипойӣ.**

Баъзе аз аҳли қалам аз ин ҳам пештар рафтаанд. Онҳо ба ибораҳои дорои сифати феълӣ на танҳо ду-се пурқунандаю муайянқунанда, балки дигар аъзоҳои ҷумла, пайвандакҳои гуногун, ҳатто калимаю ибораҳои туфайлӣ — ҳуллаш, ки ҳар чӣ дар забони тоҷикӣ ҳаст, — ҳамаро **ҷо карда**, ибораҳое ба вуҷуд овардаанд, ки мисли баҳри тавил аст ва дар вақти хондан кас сару нуги онро гум мекунад: расми калони монанди **одами зиндаи аз дарича сари худро берун оварда ба одамони ин хона бо табассум, вале салобатнок нигоҳ карда истодаи подшоҳ** — ду пурқунанда, чор ҳолшарҳқунанда, чанд муайянқунанда ва як пайвандаки хилофӣ дорад; **ӯ ба ҳоли он падару модари шояд бо ҳам меҳрубон, вале аз бечорагӣ дармондагӣ, чунон ки мегӯянд, дар арасот мондаю бо ҳам манша карда-истода дилсӯзӣ мекард** — се пурқунанда, як ҳол, чанд муайянқунанда, **як пайвандаки хилофӣ, як калимаи туфайлӣ ва як иборати туфайлӣ дорад.**

Бемуболиға тавон гуфт, ки ба гардани ин ибора бори гароне, ки як ҷумлаи мураккаб базӯр мекашад, гузошта шудааст. Инсоф кунед, рафиқони нависанда, **байни ибора ва ҷумлаи мураккаб фарқе гузоштан лозим аст!** Фикреро, ки бо як ҷумлаи мураккаб ифода **намудан даркор аст, зӯр зада**, ба як ибора ҷо кардан **нағз нест. Ба ҳоли ибора раҳм кардан лозим аст**, дар хусуси хусни **ибора ва шакли зоҳирии он низ ғамхорие даркор аст.** Забони тоҷикӣ забонест, ки хусни ибораҳои **он шӯҳрате** дорад. Имрӯз ибораҳои тоҷикиро то ин дараҷа печ дар печ, муғлақ ва баднамо кардан ҳаргиз наваҷиб нест.

Албатта, нависандаи бузург қудрат дорад, ки фикреро, ки дигарон бо як ҷумлаи мураккаб базӯр ифода менамоянд, бо як ибораи кӯтоҳ адо кунад. Ин гуна мисоли мухтасаргӯйро аз эҷодиёти классикон, аз он ҷумла аз асарҳои Айнию Лохутӣ бисёр ёфтан мумкин аст. Лекин ибораҳои болоро, ки ҳар кадоме бори як ҷумлаи мураккабро бар **дӯш гирифтаанд**, намунаи мухтасаргӯй хисоб кардаи мумкин нест. Онҳо аломати мавридношиносӣ мебошанд. Аз ҳамин сабаб маънои он ибораҳоро (хусусан ҷумлаеро, ки ин ибора дар даруни он омадааст) фаҳмидан хеле душвор аст.

Хайрият, ки чунин ибораҳои тафсилии сифати феълӣ дар матбуоти мо кам буда, фақат дар баъзе асарҳои бадеӣ бештар дида мешавад.

6

Дар хотима боз як навъи сифати феълиро хотиррасон кардан мехоҳем. Ин ҳамон навъест, ки бо пешванди **-ме** меояд. Чунинчун, ба ин тарз:

Кори аз дастамон **меомадаро** кардем.

Оҳанги онро хабари пеш аз «ман» **меомада** муайян мекунад.

Агар ба садонокӣ пас аз он **меомада** пайваست шавад...

Қасами **мехӯрдаатро** хӯр.

Кори **мекардаат** ҳамин бошад...

Ин навъи сифати феълӣ ханӯз чандон интишор наёфтааст ва дар матбуот, асарҳои илмӣ ва бадеӣ гоҳ-гоҳ ба ҷашм мерасаду бас. Фақат баъзе рафикон, ки нисбат ба забон хеле бепарво ҳастанд, онро истифода менамоянд.

Агар хато накунам, ин навъи сифати феълӣ на дар ягон лаҳҷаву шева ва на дар забони адабии классикӣ дида намешавад. Дар забони адабии ҳозира аз кучо омадани онро гуфтан душвор аст. Шояд сарчашмаи он як навъи сифати феълӣ бошад, ки бо пасванди **-гӣ** сохта мешавад ва дар лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ бисёр паҳн шудааст: **рафтагӣ, дидагӣ, омадагӣ...** Сифати феълие, ки бо **-гӣ** сохта мешавад, пешванди **ме** қабул мекунад: **мерафтагӣ, медидагӣ, меомадагӣ**. Гумон меравад, ки аз ҳамин навъи халқӣ дар натиҷаи фуруғузошти пасванди **-гӣ** сифатҳои феълӣи **меомада, мехӯрда, мекарда** ба вуҷуд омадаанд.

Сифати феълии бо пасванди -гӣ сохташуда аз ас-ри XIX ба забони адабӣ дохил гардид. Онро Аҳмади Дониш, устод Айнӣ ва қариб ҳамаи нависандагони ҳо-зиран тоҷик бо майли хотир истифода кардаанд. Бо вучуди ин аз чӣ сабаб бошад, ки баъзе аз аҳли қалам аз шакли халқии он ор карда, пасванди -гӣ-ро мепар-тоянд ва бо ин кор гӯё онро ба шакли адабӣ медаро-ранд. Ба гумони мо, **меомада, мерафта, меуфта** ва мо-нанди инҳо дар натиҷаи ҳамин ор карданҳои нобаҳан-гом пайдо шуд. Шояд мо хато кунем ва ин ҷо сабаби чиддитаре мавҷуд бошад, лекин ҳанӯз ба назари мо дигар сабабе нарасидааст.

Ба ин мулоҳизаҳо акидаи мо ин аст, ки сифати феъ-лие, ки бо пешванди **ме-** сохта шудааст, вале бе пас-ванди -гӣ омадааст, бофтаи беэҳтиёти баъзе аз аҳли қалам буда, дар забони адабӣ ҳуқуқи надорад. Онро ё бо пасванди -гӣ кор фармудан даркор аст ё аз баҳ-ри пешванди **ме-** ҳам баромадан лозим меояд.

ПАСВАНДИ -АНДА

1

Чунонки дар баҳси боло дидем, сифати феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ хеле фаъол шудааст. Ин афзоиши фаъолиятмандии он дар баъзе мавридҳо ба фарҳанги сухан зиён меорад. Аз фаъол гардидани дигар навъи сифати феълӣ, ки бо пасванди -анда сох-та мешавад, низ ба ин ҳақиқат бовар ҳосил метавон кард.

Фаъол шудани пасванди -анда аз солҳои сӣ оғоз ёфт. То он вақт дар забони тоҷикӣ бо -анда беш-тар аз асоси феълҳои сода калимаҳои кӯтоҳи мӯҷаз аз қабилӣ гӯянда, шунаванда, чӯянда, ёбанда, оянда, раванда, нависанда сохта мешуданд, аммо аз солҳои сӣ ин навъи сифати феълӣ ба шакли ибораи серҷузъу серкалима низ инкишоф ёфтан гирифт. Дар навишта-ҳои устод Айнӣ аз нимаи солҳои сӣ чунин ибораҳои сифати феълӣ пайдо шуданд: дар **навбати қатл исто-да** интизори марги худро кашандагон («Чаллодони Бу-хоро»), **шахси монанди гадоён аз мурдаҳои ношинос** ертишгиранда, ба тӯйҳои ноҳонда **рафта** палавхӯранда

(«Марги судхӯр», пулҳои вақфи аз мадраса барои хуч-
раҳояш оянда («Марги судхӯр»).

Ин сифатҳои феълӣ аз чандин калима иборат бу-
да, баъзеашон аз феъли таркибӣ сохта шудаанд (аз
«интизорӣ кашидан» ва «палав хӯрдан») илова бар ин
дар ҳайати худ пешоянду пасоянд, ҳатто феъли ҳол
ҳам доранд («истода», «рафта»). Бо вучуди ин, онҳо
гарон ва бесару нуг наменамоянд, табиӣ воқеъ шу-
даанд. Дар ин маврид васеъ шудани таркиби сифати
феълӣ имкониятҳои онро зиёд кард, сифати феълӣ
пургунҷоииш шуд. Ин дар ҳақиқат як икдоми навова-
рона дар роҳи кашфи имкониятҳои тоза аз шаклу воси-
таҳои мавҷуда буд.

Сифати феълии тафсилии бо -анда сохташуда им-
рӯз ҳам дар матбуот ва адабиёти бадеӣ гоҳ-гоҳ ба
назар мерасад: Ин ягона воситаи дар дилу шуури ода-
мон бедоркунандаи ҳислатҳои нек мебошад: буржуа-
зияи демократии пур аз мавҳумоти либералии ҳар за-
мон аз либерализм ғизогиранда ва ғайра.

Азбаски ин нави сифати феълӣ дар таркибаш пур-
кунандаю муайянкунанда, феъли ҳол ва ғайраро фар-
ро гирифта метавонад, муҳимбарору мушкулкушо бу-
да, дар иборасозӣ кори моро осон мекунад. Вале мо
одате дорем, ки ҳамин ки як тарзи нав, як воситаи
осонкунандаи мушкilhоро аз худ намудем, ба роҳи
суиистеъмол медароем, мавқеу мавриди онро ба назар
нагирифта аз ғайри зарурат ҳам ба кор мебарем. Ми-
соли онро дар баҳсҳои боло бисёр дидем. Суиистифо-
да аз сифати феълии бо -анда сохташуда низ дар на-
виштаҳои мо кам нест.

Чунончи, гуфтаанд: одамони хӯрокро кам истеъмол-
кунанда. Ва ҳол он ки, ба фикри мо, ин ҷо мавриди
сифати феълии тафсиلى набуд ва ин ҳатто дар сурати
аз ҷумла берун овардани ибора, ба танҳои аз назар
гузаронидани он ҳам маълум аст. Маъниеро, ки ин
сифати феълии панҷгузъа ифода кардааст, бо як ка-
лимаи хурди дучузуъаи камхӯр адо кардан мумкин буд:
одамони камхӯр.

Дар ин сурат сифати феълӣ мушкулкушову муҳим-
барор нест, балки монеае дар роҳи чустану ёфтани ка-
лимаи даркорӣ ва шаклу воситаҳои зарурӣ мебошад.

Ин ҳолро аз мисолҳои дигар ҳам дида метавонем.
Чунончи, гуфтаанд: бачагони бисёр гапзананда. Инро
бачагони сергап ё пургӯй гуфтан даркор буд. Агар

калимаҳои сергап ва пургӯй вучуд наредост, маҷбуран сифати феълӣ сохтан ҷоиз буд. Сифати феълӣ «бисёр гапзананда»-ро он кас ба кор мебарад, ки аз мавҷудияти калимаҳои «сергап» ва «пургӯй» хабар надорад ё афзалияти онҳоро бар ин сифати феълӣ ҳис намекунад. Ҳар ду ҳолат ҳам афвнотазир аст.

Ибораи «ҷароғи бо газ даргиранда» низ чунин аст. Ин ҷо мавриди он аст, ки калимаи газҷироғ сохта шавад (монанди шамъҷироғ, чинҷироғ, шабҷироғ). Чунин имконияти олиҷанобро аз даст додан боиси он шудааст, ки як ибораи дароз, як сухани один бебеб ба миён ояд.

Камхӯр, сергап, пургӯй, газҷироғ калимаи мураккаб мебошад. Дар мисолҳои боло ибораи сифати феълӣ ба ҷойи ҳамин калимаҳои мураккаб омадааст, яъне боз ҳам ба ҷойи калима ибора истифода шудааст. Ва ҳол он ки бидуни зарурати ба ҷойи калима истифода гардидани ибора ё ба ҷойи ибора кор фармуда шудани калима дар забон айби хурд нест.

Албатта, як матлабро ба чанд шакл баён кардан мумкин аст: бо як калима ё бо як ибора ва ҳатто бо як ҷумла. Гоҳ ҳамаи ин шаклҳо баробархуқуқанд ва яке аз онҳоро набояд бартар донист. Лекин гоҳ масъала ранги дигар дорад: мувофиқи маврид яке аз он тарзҳои ифодаро айни муддао ва дигарҳоро номатлуб бояд шуморем. Дар матни муқаррарӣ аз ғайри зарурати махсусе ба ивази як калимаи кӯтоҳи камхӯр ё сергап ё ки газҷироғ омадани ибораи ноҳамворе чунин мавриди номатлуб аст.

Дар бобҳои гузашта чандин бор бовар ҳосил кардем, ки мо қадри калимаи мураккабро наредонем, дар мавридҳои зарурӣ дуруст сохтани калимаи мураккабро ёд нагирифтаем ё фаромӯш карда истодаем. Яке аз сабабҳои он бо роҳи осон рафтан, аз ҷумла дар ҳар маврид ба сифати феълӣ рӯй овардан мебошад.

Сифатҳои феълӣ бо -анда сохташуда, ки ҷойи калимаи мураккабро гирифтаанд, як гурӯҳро ташкил меkunанд.

2

Гурӯҳи дувуми сифатҳои феълӣ, ки бо -анда сохта шудаанд, онҳоеанд, ки тамоман безарурат омада-

анд, дар сурате истифода гардидаанд, ки ба сифати феълӣ ҳеҷ эҳтиёҷ нест.

Мо ин ҷо мавридҳои зеринро дар назар дорем:

«Суханҳои илҳомбахшандаи суханвар боиси рӯҳбаландӣ шуданд».

Шубҳае нест, ки ин ҷо -анда тамоман зиёдатист: ба ҷойи илҳомбахшанда илҳомбахш гуфтан беҳтар буд.

Дар романи ҷунин ҷумла ба назар расид:

«Рӯбарӯшавӣ то ҷӣ андоза мушкилу Дилозоркунанда будааст».

Худи дилозор ҷӣ камӣ дошт, ки нависанда ба он «кунанда»-ро илова кардааст? Худи дилозор озордиҳандаи дил гуфтан аст, яъне қору амалеро дар бар мегирад ва он маъноеро, ки нависанда мехоҳад, пурра ифода мекунад. Пас ба илова кардани асоси феъл ва пасванд эҳтиёҷе набуд. Нависанда беҳабар мондааст, ки дилозоркунанда калимаи бебез, ҳатто бемаънист.

Инак, ҷумлаи дигар:

«Аввалин мошини китобчопкунанда ихтироъ карда шуд».

Ин ҷо китобчопкунанда аз калимаи мураккаби китобчопкунӣ омадааст. Дар яке аз бобҳои гузашта таъкид шуда буд, ки калимаҳои китобчопкунӣ, хатмашккунӣ, дарстайёркунӣ ва монанди инҳо серҷузъу вазнинанд ва ба шакли ибора — ҷопи китоб, машқи хат, дарстайёр кардан ё тайёр кардани дарс истифода шудани онҳо ба сухан сабуки ва равонӣ меорад. Ин ҳақиқат бо китобчопкунанда ҳам тасдиқ мешавад. Қалимаи китобчопкунанда ба ҷумла монанди бори гароне вазнинӣ овардааст. Ва ҳол он ки аз ин бор ҳалос шудан мумкин буд. Масалан, ба ин тарз: Аввалин мошини ҷоп ихтироъ шуд. Қалимаи «китоб»-ро партофта, мошини ҷоп ғӯем ҳам, ин ҷо маънӣ дигар намешавад. Модомки матлабро ба ин сабуки адо намудан имконпазир будааст, ҳатман аз сохтани калимаи вазнине худдорӣ кардан лозим буд. Дар ҷумлаи аввалин мошини ҷоп ихтироъ шуд, сухан аз се унсурӣ нолозим — «китоб», «кунанда» ва «карда» озод мегардад.

Зотан яке аз шартҳои фарҳанги сухан ҳамин аст: сухан бояд аз хурдтарин унсурҳои нодаркор ва зиёдати озод бошад. Он гоҳ онро сухани сабук ва равон гуфтан метавонем. Ҳар чизе, ки ба сухан барзиёд илова мешавад, моро ба дурушӣ ва бенизомӣ одат мекунонад, суханро аз ҳолати табиӣ маҳрум месо-

зад. Албатта, мо он унсурхоеро, ки дар диди аввал зиёда
вонамуд мешаванд, вале барои таъкид хизмате адо ме-
кунанд, дар назар надорем. Мақсад унсурхоест, ки бе
он ки вазифае иҷро кунанд, ба души сухан сарбории
нолозим мегузоранд.

Ин ҳолат, масалан, дар истилоҳоти агрегати кишт-
кунанда, мошини даравкунанда, трактори шудгорку-
нанда дида мешавад. Ба фикри мо, дар ин ибораҳо ку-
нанда зиёдтист ва онҳоро агрегати кишт, мошини
дарав (ё даравгарӣ), трактори шудгор гуфтан беҳтар
аст, (монанди дарахти себ, на себдиҳанда, кӯҳи нидо,
на нидокунанда). Дар ин шакл низ онҳо матлабро
ифода карда метавонанд. Барои намуна боз ибораи
асбоби шикор ё деги манту ё ки корди ош ва монанди
инҳоро ба хотир меорем. Онҳо ягон унсури ифодаку-
нанди амалро дар бар нагирифтаанд, вале амалро
низ ифода мекунанд. Барои ин ки онҳо амалро ифода
кунанд, асбоби шикоркунӣ, деги мантупазӣ ё корди ош-
пазӣ гуфтан лозим наомадааст. Ва ҳол он ки агар
агрегати кишт, мошини дарав ва трактори шудгор
гӯем, худи кишт, дарав ва шудгор номи амал мебошад
ва дигар ҳеҷ зарурате нест, ки барои ифодаи амали
онҳо боз «кунанда»-ро илова намоем.¹ Ҳангоме ки ин
ибораҳо дар дохили ҷумла аз назар мегузаронем, ин
ҳақиқат равшантар намоён мегардад: «Агрегатҳои
кишт таъмир шуданд»; «Ҳоло дар колхоз мошини
дарав бисёр аст»; «Тамоми тракторҳои шудгор ба кор
баромаданд»; «Техникаи кишт ба кор тайёр шуд».

Боз як гурӯҳ калимаҳо ҳастанд, ки дар онҳо пас-
ванди -анда ҷойи дигар воситаҳо гирифтааст. Ин ка-
лимаҳо гурӯҳи севуми сифатҳои феълии дорои -анда
мебошанд, ки аз он ҳам, ба фикри мо, як андоза худ-
дорӣ кардан беҳтар аст.

Дар бобҳои гузашта чанд бор дидем, ки як тарз ва
шаклу воситаи забон бе сабаби ҷиддӣ ҷойи дигар тарз
ва шаклу воситаҳо гирад, забон баъзе имкониятҳои
худо аз даст медиҳад, ғаномандӣ ва гуногунии он
маҳдуд мегардад, дар сухан рангҳои ноошно пайдо ме-
шаванд. Ин ҳолат аз фаъол шудани -анда ҳам ба му-
шоҳида меояд. Инро бо чанд мисол нишон медиҳем:

¹ Аз ин байн «трактори нармкунанда»-ро трактори нармгар
гуфтан мумкин аст.

«Маслиҳатгар ва роҳнишондиҳандаи қаҳрамон пирамарде мебошад».

Ба маънои ин роҳнишондиҳанда дар забони мо калимаи раҳнамо маълуму машҳур аст. Агар калимаи навсохти роҳнишондиҳанда аз раҳнамо хушнамурадтар ва хушифодатар мебуд, онро ба ҷон қабул медоштем, лекин ҳаргиз ҷуин нест. Чизи нав аз кухна бехтар набошад, арзиши кироӣ надорад ва гоҳ зарар меорад, зеро қобил аст, ки моро ба гумроҳӣ барад. Калимаи роҳнишондиҳанда ҳам ба мо роҳи нави калимасозиро нишон намедихад, балки барои гум кардани роҳе, ки медонистем, сабаб шуданаш мумкин аст.

Ибораи талабгист доимо афзояндаи аҳоли низ ҳоло бисёр ба кор меравад. Ба фикри мо, ин доимо афзоянда ба ивази калимаи машҳури рӯзафзун қабул шудааст, вале ба ҳеҷ ваҷҳ ҷойи онро гирифта наметавонад. Худи рӯзафзун маънои рӯз то рӯз афзояндаро дорад. Пас асосе нест, ки дар ин маврид аз он даст кашем ва аз худ чизе созем. Имконияту захираҳои забонро аз назар дур гузошта, аз пеши худ калимаю ибораҳои сунъӣ сохтан аксаран ба забон худсарӣ ва харобкорӣ меорад.

Инак, ҷумлаи дигар:

«Вазифаи олимони ин аст, ки қувваи вайронкунандаи тармаро пешгирӣ кунанд».

Ба назари мо, дар ин маврид ба ҷойи вайронкунанда вайронкор гуфтан бехтар буд. Вайронкор ба ҷойи вайронкунанда ҳоло ҳам гоҳ-гоҳ ба назар мерасад. Албатта, масалан, «вайронкунандаи тартиб»-ро «вайронкори тартиб» гуфтан мумкин нест, чунки вайронкор фақат сифат аст, аммо вайронкунанда исм ҳам метавонад буд ва дар ин маврид гуё бештар ба вазифаи исм омадааст, ки матлуб аст. Лекин агар ба вазифаи сифат ояд, онро ба вайронкор иваз кардан мумкин аст; қувваи вайронкори тарма.

Яке аз тамоюлоте, ки ҳоло интишор ёфта истодааст, дар калимасозӣ ҷойи «кор»-ро ишғол кардани -анда мебошад. Бисёр калимаҳои мураккабе, ки пеш бо кор сохта мешуданд, ҳоло ба -анда сохта мешаванд. Чунончӣ, ҳоло охистакор не, балки охиста коркунанда мегӯянд, хубкор не, нағз коркунанда менависанд. Дар натиҷа сухан ранги одӣ мегирад, матонаташро аз даст медиҳад.

Шубҳае нест, ки масалан, калимаҳои ошӯбдиҳанда

ва ошӯбкор, эҳтиётшаванда ва эҳтиёткор, тақлидкунанда ва тақлидкор, эҳтиромкунанда ва эҳтиромкор, исрофкунанда ва исрофкор, ислоҳкунанда ва ислоҳкор, хиёнаткунанда ва хиёнаткор, харобкунанда ва харобкор дар маънӣ аксаран аз якдигар фарқе надоранд. Лекин дар матбуоти чорӣ, асарҳои илмӣ оммабоб ва як қисми адабиёти бадеӣ ҳозир бештар якумиро, яъне онҳое, ки асоси феъл ва -анда доранд, ба кор мераванд ва дувумиро кам-кам фаромӯш шуда истодаанд. Ин ҳодисаи мусбат нест.

Дар баъзе мавридҳо -анда ба ҷойи пасванди -гар омада, доираи амали онро танг карда истодааст. Маълум аст, ки ошӯбкунанда ва ошӯбгар, насихатдиҳанда ва насихатгар, тарбиятдиҳанда ва тарбиятгар, ҳимояткунанда ва ҳимоятгар, пайвандкунанда ва пайвандгар, торочкунанда ва торочгар, истисморкунанда ва истисморгар, тӯхматзананда ва тӯхматгар, иғводиҳанда ва иғвогар қариб ҳамеша ба як маънӣ меоянд, аммо имрӯз аз ҷӣ сабаб бошад, ки якумиро хеле зиёдтар аз дувумиро истифода мегарданд.

Албатта, калимаҳое, ки бо кор ё гар сохта шудаанд, аз муродифҳои бо асоси феъл ва -анда сохташудаи худ гоҳ дар маънӣ фарқ ҳам доранд. Чунончи, мумкин аст, ки пардоздиҳанда пардозгар набошад, зеро на фақат ҳар касе, ки ҳоло ҳозир бо пардоз машғул аст, балки бештар он кас, ки пардоз додани ҷизҳо касби ӯст, пардозгар аст. Касеро, ки фақат ҳоло ҳозир бо пардоз машғул аст, низ пардозгар ном бурдан мумкин аст, лекин касе, ки пардоз касби ӯст, фақат пардозгар номида мешавад ва ба ҳеҷ вачҳ пардоздиҳанда не. Дар айни замон ҳар коркунанда коргар нест. Инчунин байни пайғомбаранда ва пайғомбар фарқ хеле калон аст. Гоҳ кам ё беш фарқе миёни муборизабаранда ва мубориз, раскунанда ва раққос барин калимаҳо ҳам дида мешавад. Ин фарқҳоро ҳамеша дар назар доштан лозим меояд.

Вале ҳамеша чунин нест. Гоҳ калимаҳое, ки бо -анда, -кор, -гар ва дигар воситаҳо сохта шудаанд, муродифҳои ҳаммаъно мебошанд. Баробарҳукукӣ дар маънову вазифа бояд баробарҳукукии воситаҳоро аз ҷиҳати дараҷаи иштироқашон дар калимасозӣ низ таъмин наояд. Бештар ин аст, ки кор ва гар баробари анда дар калимасозӣ иштирок дошта бошад. Агар асоси феъл ва -анда (-кунанда, -диҳанда ва ғайра) ҷойи ди-

гар воситаҳо (кор ва гар)-ро гирад, боз ҳам дар забон якрангӣ меафзояд ва мо бидуни зарурати махсусе аз меёрҳои классикӣ дур меравем. Он гоҳ ки зарурате дар миён нест, аз меёрҳои классикӣ дур рафта фақат боиси кам шудани ғаномандии забон хоҳад гардид.

Барои ин ки ба ин ҳақиқат бовар ҳосил шавад, як мисол меорем. **Ин мисол нишон медиҳад**, ки саргармӣ бо -анда ҳам баъзан қабоҳатҳо ба вучуд оварда истодааст.

Холо иборан молҳои истеъмолкунандаи халқ бисёр дучор меояд. Андаке диққат кунем, тамоман равшан мешавад, ки **ин ибора нодуруст сохта шудааст**. Маънои он комилан хилофи он аст, ки ғуяндагон дар назар доранд: **молҳои истеъмолкунандаи халқ** — молҳои, ки халқро истеъмол мекунанд, на халқ онҳоро! Маънои матлуб он гоҳ ба даст меояд, ки, масалан, гуем: **молҳои мавриди истеъмоли халқ**.

Ин гуна мисолҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки азбаски бо асоси феъл ва -анда калима сохтан осон аст, мо ба ин усул чунон одат кардаем, ки онро гоҳ ба таври механикӣ истифода менамоем. Айни ҳамин ҳолатро дар бобҳои гузашта ҳам ба муносибати асоси феъл ва пасвандҳои дигар дида будем. Пас бояд гуем, ки дар калимасозӣ бо асоси феъл ва пасванд саргарм шудан ҳоло ба як ҳодисаи умумӣ табдил ёфта, фарҳанги суҳанро паст кашида истодааст. Инро дар вақти муайян кардани меёрҳои забон ва тарзҳои калимасозиву иборабандӣ ба назар гирифта нозим меояд.

МУАЙЯНКУНАНДАЕ, КИ «-АШ» ДОРАД

Иборан исмии мураккабе, ки дар таркиби он як қузъи муайянкунанда бо бандакчонишини -аш меояд, — духтари мӯйҳояш тиллоранг, толори шифташ баланд, пирамарди дандонҳояш сафед ва монанди инҳо дар забони адабии ҳозира чизи нав аст. Ин навӣ тозаи ибора ҳангоми демократӣ гардидани забони адабӣ аз лаҳзаҳо гирифта шуд ва, бешубҳа, имконоти забонро зиёд кард.

Лекин чунонки баъзе шакл ва тарзу воситаҳои нав дар навиштаҳои мо сунистифода мешаванд ва бе он ки зарурати махсусе дар миён бошад, ба кор мераванд.

ба фикри мо, муайянкунандае, ки **-аш** дорад, низ Дар бисёр мавридҳо нобачо ба қалам меояд. Инак, чанд мисол аз як роман:

Падараш **боғбони дасташ гул будааст.**

Ӯ як хоначаи деворҳояш похсагини якдара дошт.

Ба меҳмонхонаи фаршаш **ҷубин** даромадем.

Дар ин ҷумлаҳо муайянкунандаи дорои **-аш** ба ҷойи калимаи мураккаб омадааст. Дар забони тоҷикӣ калимаи зебои гулдаст мавҷуд аст, ки Дар ибораҳое аз қабилҳои **устои гулдаст, боғбони гулдаст** меояд ва маҷози халқии пурмазмуне мебошад. Ба назари мо, ҳеҷ ҷои нест, ки муайянкунандаи дасташ гул ба ҷойи калимаи рехтаи **гулдаст** истифода шавад, зеро дар ҳусну хушсадоӣ ҳаргиз ба ин калима баробар шуда наметавонад.

Дар бораи мисоли дувум низ ҳаминро гуфтан лозим аст. Дар забони тоҷикӣ калимаи **похсадевор** ва ибораи **хонаи похсадевор** вуҷуд дорад. Пас зарурате нест, ки ба ҷойи ин ибораи кӯтоҳи пургунҷоиш ибораи дарозтару ноҳамвори **хоначаи деворҳояш похсагини истифода** гардад. Дар ҷумлаи севум, дар ибораи **меҳмонхонаи фаршаш ҷубин** ҳам аз калимаи **сангфарш** намуна гирифтани мумкин буд. Он гоҳ калимаи **ҷубфарш** ба миён меомад, ки ба назари мо аз фаршаш **ҷубин** беҳтар аст. Аммо боз беҳтар он буд, ки дар ин маврид калимаи **тахтафарш** истифода гардад, зеро нависанда маҳз хонаеро, ки фаршаш аз тахта аст, дар назар дорад.

Албатта, як гапро ба чанд тарз тавон гуфт. Дар забони тоҷикӣ на фақат калимаҳои муродиф, балки шаклҳои муродифӣ ҳам хеле инкишоф ёфтаанд. Ҳар кас имкон ва ҳақ дорад, ки мувофиқи маврид яке аз ду ё чанд муродифро ба кор барад. Дар ин кор қаламкашонро набояд маҳдуд кунем. Аз ин ҷиҳат **дасташ гул ва гулдаст, деворҳояш похсагин ва похсадевор, фаршаш ҷубин ва тахтафарш** муродифи якдигаранд ва аҳли қалам кадоми онҳоро хоҳанд, истифода меkunанд. Дар ин ҳақиқат шубҳае нест. Лекин ҳангоме ки ба ҷумлаҳои мазкур аз дидгоҳи ҳусни сухан нигоҳ мекунем, бояд гӯем, ки нависанда аз ду муродифе, ки мазмунан як бошанд ҳам, сифатан баробар нестанд, беҳтарро монда, бадтарро интиҳоб кардааст. Гулдаст ва **похсадевор** аз қабилҳои калимаҳои оличаноби классикона мебошанд. Ин гуна калимаҳоро фақат ба чизе,

жи аз худи онҳо бехтар бошад, метавон иваз кард. Мо бояд ба ганҷинаи классикии забон бо ниҳояти эҳтиёткорӣ наздик шавем ва дурдонаҳои онро ба ҳар чиз иваз накунем.

Дар як мақола ин ҷумла ба назар расид: «Мисраъҳои Ҳофизӣ каломаш шаккарин дар ин ҷо маҳфуз буд».

Модомки сухан аз Ҳофиз меравад, ба назари мо, чунин ибораеро ба қор овардан лозим набуд. Чун аз Ҳофиз сухан сар кардем, мавриди шаклҳои классикӣ меояд. Аз ин ру, аз калимаҳои классикии шаккарғуфтор, шаккарзабон, шаккарсухан, шаккарлаҳҷа, шаккаринлаб ва монанди инҳо намуна гирифтани даркор буд. Албатта, мо гуфтани нестем, ки муаллиф дар ин маврид ба услуби замони Ҳофиз бояд сухан меронд ва ҷумлаҳо меорост. Лекин як андоза риоя кардани услуб ва хусусан худдорӣ аз шаклҳои махсуси имрӯз шарт буд.

Боз ҳам ба назари камина чунин мерасад, ки дасташ гул ё деворҳои похсагини гуфтан осонтар аз кофта ёфтани калимаҳои рехтаи классикисохти гулдаст ва похсадевор мебошад. Дар бисёр мавридҳо маҳз бо роҳи осон рафтан ва аз ҷустуҷӯи ғурехтан, маҳз осонҷӯйиву шитобкорӣ муайянкунандаҳои дорои -аш-ро ба миён меорад. Маҳз ба ҳамин сабаб ин навъи муайянкунанда ҷойи калимаи мураккабро гирифта истодааст. Инак чанд мисол, ки гувоҳи ин ҳақиқат аст:

Идора дар бинои болояш шифер пӯшонидашуда ҷой гирифта буд.

Як духтараки гарданаш дарозу чашмонаш калон пеш гузашт.

Кӯпрӯкҳои пояаш сустро об мебарад.

Ҷавонмарди либосҳои рангин аппаратро идора мекард.

Қолинҳои бофташон дастӣ намоиш дода шуд.

Аз ин мисолҳо хусусан ҷумлаи якум, ки аз як роман гирифта шудааст, масъаларо бехтар равшан мекунад. Ин ҷумла чунон аст, ки барои сохтани ибораи дарозу дӯккии болояш шифер пӯшонидашуда ҳеҷ эҳтиёҷ набуд. Ин маъниро бо калимаи шиферпӯш ифода кардан мумкин аст. Бинои шиферпӯш (монанди хонаи хаспӯш) ҳамон бинои болояш шифер пӯшонидашуда мебошад. Ба ҷойи калимаи рехтаи дучузуъи шиферпӯш оварда шудани ибораи носуфтаи чорҷузуъи болояш шифер пӯшонидашуда гувоҳи медиҳад, ки нависанда ҳан-

гоми ба қалам додани ин чумла ба тақозои табъи салим амал накардааст. Ҳар бор ки ба ҷойи як калимаи мураккаби суфтаву рехта як ибораи дарози нисуфта-ро мебинем, тасаввуре пайдо мешавад, ки қаламкаш дар суҳан очиз аст, суҳанро ба тарзе ки лозим аст, гуфта наметавонад, суҳандон ва мавридшинос нест. Албатта, махфуми мазкурро бо муайянкунандаи дорои -аш ҳам ифода кардан мумкин аст, вале ба шарте, ки зарурати махсусе пеш омада бошад. Агар зарурати махсусе дар миён набошад, ҷигунагии бино бояд бо калимаи **шиферпӯш** ифода шавад ва факат, масалан, ҳангоме ки дар китоби лугат маънои онро эзоҳ додан даркор шуд, мумкин аст гуем, ки **шиферпӯш** — **бояш бо шифер пӯшонидашуда**. Яъне бояш бо шифер пӯшонидашуда эзоҳи калимаи **шиферпӯш** аст. Нависанда шарҳу эзоҳи маънои калимаро ба ҷойи худӣ калима овардааст, кореро, ки дар китоби лугат кардан даркор буд, дар роман кардааст. Ин бешубҳа, мавридношиносист.

Дар дигар чумлаҳое, ки дар боло овардем, низ беҳтар мебуд, ки муайянкунандаи дорои -аш бо калимаи мураккаб иваз шавад. Чунончи, ба ин тарз: **духтараки гарданааш дарозу чашмонаш калон** — **духтараки гардандарозу чашмкалон**, **кӯпрукҳои пояш суст** — **кӯпрукҳои сустпоя**, **ҷавонмарди либосҳояш рангин** — **ҷавонмарди рангинлибос**, **қолинҳои бофташон дастӣ** — **қолинҳои дастибофт**.

Вақте ки кинотеатри дорои экрани васеъ пайдо шуд, онро аввал кинотеатри экранаш васеъ гуфтанд, вале баъдтар номи кинотеатри **васеъэкран** пайдо шуд, ки беҳтар аст ва аз ин рӯ қабул гардид. Аз ин қиёс беҳтар аст, ки **милтиқи калибраш хурд милтиқи хурд-калибр** гуфта шавад, духтуре, ки бо сӯзани тилло сӯзанкорӣ мекунад, **духтури сӯзанааш тилло не**, балки **духтури сӯзанкори тиллосӯзан** ё ки **духтури сӯзантилло** номида шавад, **сигарети никотинаш кам** **сигарети кам-никотин** ном бурда шавад ва ҳоказо.

Дар бобҳои гузашта дида будем, ки бисёр ибораҳои дарози ноҳамвор дар навиштаҳои имрӯза аз надонистани кадри калимаи мураккаб ба вучуд омада истодаанд. Инро дар ҳаққи муайянкунандаҳои дорои -аш низ гуфтан лозим аст. Бояд фаромӯш накунем, ки ин навъи муайянкунанда ба ибораю чумла кам ё беш, гоҳ андаке ва гоҳ хеле ноҳамвориву гаронӣ меорад.

Аммо калимаи мураккаб, ҳатто калимаи серчузъ ҳам, агар дуруст сохта шуда бошад, ба равонӣ ва табиъияти ҷумла осеб намерасонад, баръакс ба сухан матонат ва ҷиддияте мебахшад. Бо як калимаи мураккаб маънои як ибораи дароз ва ҷумлаи калонро ифода кардан мумкин аст. БеҶабаб нест, ки бо инкишофи забон одадан адади калимаҳои мураккаб афзоиш меёбад. Дар шеъри Рӯдакӣ ва Фирдавсӣ калимаи мураккаб кам буд, аммо баъдтар дар забони халқ ва навиштаҳои устодони сухан ҷунон калимаҳои мураккаби гуногунсохт ба вучуд омаданд, ки бо пургунҷоишӣ ва хушсохтӣ гоҳ моро ба ҳайрат меоранд.

Устод Айнӣ дар замони мо ба ин ганҷинаи пурсарвати калимаҳои мураккаб бисёр дурдонаҳо зам кард. Азбаски маврид намебардорад, мо аз овардани мисол худдорӣ мекунем. Лекин ба ҳар ҳол мувофиқи баҳси ин боб фақат аз «Луғати нимтафсилӣ»-и устод (Кулӣёт, ҷ. 12) чанд мисолро ба аҳли қалам манзур кардан мехоҳем. Ў барои шарҳи баъзе калимаҳо дар ин асараш калимаҳои мураккаби ачибе сохтааст (дил гувоҳӣ медиҳад, ки аксари ин калимаҳои мураккаб зодаи табиӣ худӣ ўст):

Бунафша — гулест нозукнавдаи даврабарги бепоя... (бинед, ки навдааш нозуки баргаш давра нагуфтааст).

Савсан — номи гуле, ки найреша ва дарозбарг аст (боз ҳам решааш наймонанд ва баргаш дароз нагуфтааст).

Лолаи кӯҳӣ — лолаи ғафсбарги калонкоса (ин ҷо ҳам баргаш ғафси косааш калон нагуфтааст).

Лӯк — як хел шутури бориқбадани дарозпоча (ин дафъа ҳам баданаш борики почаш дароз нагуфтааст).

Акнун ба ин эзоҳ диққат кунед:

Лола — гулест худрӯйи тунукбарги зуд хазоншаванда, ки тарафи думаш сиёҳ ва ҷоҳи дигараш сурх ё зард ё ба рангҳои дигар мешавад.

Ҷунонки мебинем, ин ҷо ҳам калимаи мураккаб, ҳам сифати феълӣи дорои -анда, ҳам муайянкунандаи дорои -аш — воситаҳои гуногуне истифода гардидааст. Вале воситаи асосии эзоҳ калимаи мураккаб аст, на муайянкунандаи дорои -аш. Фақат дар сурате ки калимаи мураккаб сохтан имконпазир нест, устод аз муайянкунандаи дорои -аш истифода намулдааст.

Ин эзоҳҳои устод Айнӣ бағоят ибратомӯз аст. Устод бо ин эзоҳоташ тавоноӣ ва имкониятҳои бепоёни калимаҳои мураккабро намоиш додааст. Чун инҳоро аз назар мегузаронем, дар ҳайрат мемонем, ки агар кас ҳунаро дошта бошад, ҷи калимаҳои зебо ва пурғунҷоии сохтан мумкин будааст.

Вазифаи мо қаламқашҳост, ки ин таҷрибаи устодро омӯзем ва дар мавридҳои зарурӣ барои ба ӯ пайравӣ кардан бо эҳтиёткории тамом бикӯшем.

Лекин бояд фаромӯш накунем, ки калимасозӣ кори сахл нест. Агар ҳама ба сохтани калимаҳои мураккаб саргарм шавем, аз эҳтимол дур нест, ки ҳарчу марч дар забон бисёртар шавад. Бе ин ҳам шумораи калимаҳои мураккаби вайронсохт дар навиштаҳои мо рӯз то рӯз меафзояд. Дар ин кор худсарӣ бисёр рӯй дода истодааст ва инро пешгирӣ кардан зарур аст.

Дар айни ҳол аз сохтани калимаи мураккаб гузир нест. Мо дар ин боб ва чанд боби гузашта дидем ва минбаъд боз хоҳем дид, ки ба ҷойи як калимаи сода ё мураккаб овардани ибораи серҷузъ ё ноҳамворе аз нуқсонҳои асосии фарҳанги сухани имрӯза аст. Барои аз ин норасоӣ халосӣ ёфтан лозим меояд, ки захираи луғавии забони модарӣ, аз ҷумла захираи бепоёни калимаҳои мураккабро бештар аз худ кунем ва гоҳ-гоҳе, агар зарур шавад, ба сохтани калимаи мураккабе ҷуръат намоем. Аз ин рӯ, ба ҳубӣ донишони усул (принсипҳо)-и асосии калимасозӣ аз нахустин шартҳои ҳунари қаламқашист. Қасе, ки қалам ба даст гирифт, омӯштани одитарин қолибҳои калимаи мураккаб ба қатори якумин вазифаҳои ӯ медарояд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки иҷрои ин вазифа дар сурати диққаткорӣ чандон душвор нест. Қалимаи мураккаб дар навиштаҳои рӯзноманигорон, нависандагон ва олимшавандагонӣ ҷавон ҳам бисёр дида мешавад. Нависандаи ҷавоне чунин ҷумлаҳо дорад: «Ғазики зардчаранге омад... Ҷавони китфвасеъ аз мошин фуromaд». Агар гумон кунем, ки калимаҳои мураккаби зардчаранг ва китфвасеъ чун калимаи маъмули тайёре аз андӯхтаҳои забон ба шуури нависандаи ҷавон роҳ ёфта, ба нуги қалам омадааст, шояд сахв шавад. Аз эҳтимол дур нест, ки нависанда он лаҳза, ки қалам меронд, дар захираи забон мавҷуд будан ё набудани ин калимаҳоро фикр накарда буд ва онҳо худ ба худ ба қалам омадаанд, яъне ба андозаи муайяне

метавон гуфт, ки азбаски як қолиби калимаи мураккаб дар зеҳни **ӯ** нишаста буд, худ **ӯ** ин калимаҳоро сохт. Истифодаи калимаи мураккаб ҳамеша лоақал андаке бештар аз баъзе лаҳзаҳои дигари каламронӣ чанбаи эҷодӣ дорад. Лекин агар ба ҷойи он калимаҳои ибораҳои **рангаш зардча** ва **китфаш васеъ** каламӣ мешуд, бешубҳа, дар ин лаҳза тафаккури **ӯ** камтар чанбаи эҷодкорӣ медошт, зеро тартиб додани ин ибораҳо дар ин маврид кори одист. Чанбаи эҷодкорӣ дар ҳамин лаҳзаҳои **каламронӣ** (**на фақат дар истифодаи калимаи мураккаб**) бояд пурзӯр бошад. Он гоҳ на фақат баён ва ифодаи фикр шакли дуруст мегирад, балки дар услуб нишонаҳои хос падид меоянд.

Афсӯс ки гоҳ савияи эҷодкорӣ аз чизҳои муқаррарӣ болотар намеравад. Истифодаи калимаҳои маъмуле аз қабилӣ **зардчаранг** ва **китфвасеъ** фақат пояи якум дар муносибати эҷодкорона аст. Агар фикри ҷӯянда дар пояи якум монад, дар андак муддат шах мешавад ва аз қувваи эҷодкорӣ маҳрум мегардад. Онро ҳатман аз ин поя болотар бурдан лозим аст. Ҳамин кӯшише барои ба пояҳои баландтар расидан гоҳ кам мушохида мешавад. Дар ҳамон асаре, ки калимаҳои **зардчаранг** ва **китфвасеъ** ба кор рафта буд, андак поинтар ибори велосипеди дастааш чармин ба чашм расид. Албатта, ин ибора **чи ба эътибори сохт** ва **чи аз ҷиҳати маъно** тамоман қобили қабул аст. Лекин агар нависандаи ҷавон муайянкунандаи ин ибораро ба шакли чарминдаста ё чармдаста медаровард, ба ақидаи мо, дар эҷодкорӣ як поя боло мерафт. Ба кор бурдани чунин калимаҳои номаълуми зарурӣ чидду ҷаҳди эҷодиро бештар лозим дорад ва аз ин ҷаҳду ҷадал набояд худдорӣ кунем. Он ҷо ки зарур аст, ҷустуҷӯро бояд дареғ надорем.

Мавридҳои меоянд, ки муайянкунандаи дорои **-аш** аз калимаи мураккаб бештар воқеъ мешавад. Дар ҳамон асар чунин ҷумла ҳаст: «Вай дар чашм **айнаки** **сиёҳи қолабаш мисранг** дошт». Агар дар ин ҷумла ба ҷойи ибори **қолабаш мисранг** калимаи **мисрангқолаб** меомад, шояд ҷумла вазнинтар мешуд ва ин калимаи мураккаби сечузба як андоза сунъӣ ба назар менамуд. Бино бар ин дар ҷумлаи мазкур аз калимаи мураккаб худдорӣ карда ба муайянкунандаи дорои **-аш** рӯй овардани нависандаро нишонаи мавридшиносӣ донистани мумкин аст.

Ҳамин ҳолатро дар ин ҷумла, ки ба калами нависандаи дигаре тааллуқ дорад, низ мебинем: «Соате пеш аз ҳамин **роҳи бетонфарши ду тарафаш ҷанорзор гузашта буд**». Маълум аст, ки ин ҷо ҳам мавриди калимаи мураккаб нест ва муайянкунандаи дорои **-аш** дар ҷойи худ омадааст. Албатта, ин муайянкунандаро ба ҷумлаи пайрав гардондан мумкин буд: **роҳи бетонфарше, ки ду тарафаш ҷанорзор аст**. Нависанда инро нахостааст ва ихтиёр дорад, бигзор ин тавр бошад.

Ё ин ҷумларо бинем: «**Марди миёнсоли пешониаш фарох, ҷашмонаш зираку бозингар, гиребони куртаи сафедаш бо ҳавсала газмол кардагӣ дар паси миз менишаст**».

Аз ин ҷумла фақат муайянкунандаи якумро ба калимаи мураккаб табдил дода **фарохпешонӣ** гуфтан беҳтар мебуд, аммо ба муайянкунандаҳои дигар эрод ғирифтани лозим набудагист. Ин муайянкунандаҳоро ҳам ба ҷумлаи пайрав гардондан мумкин буд, чунки яке андак ва дигаре хеле тафсил ёфтааст. Вале ин дархостӣ ҳатмӣ нест: метавон гуфт, ки дар ин маврид муайянкунандаи дорои **-аш** ва ҷумлаи пайрав арзиши баробар доранд.

Аммо, масалан, дар ин ҷумлаи ҳамон муаллиф масъалаи ранги дигар мегирад:

Дар як тараф симкати болояш рӯйҷойдор меистод.

Бо қатъияти бештаре метавонем бигӯем, ки дар ин ҷумлаи калимаи **болояш** зиёдатист. Рӯйҷой доштани симкати зикр кардан кифоя буд, аммо дар болои симкат будани рӯйҷой ба таъкид эҳтиёҷ надорад ва ин худ аз худ маълум аст. Агар рӯйҷой дар таги симкат мебуд, ин ҳодиса, ки ба андозае ғайриодист, ба таъкиди махсус меарзад.

Дар ҷумлаи зерин ҳам ҳол ҳамин аст:

Сугурҳо дуртар, ба ҷойҳои камодами ҳавояш сард мерафтанд.

Ба калимаи **ҳавояш** диққат кунед. Аввал ин ки **ҳавояшон** гуфтан даркор буд, чунки **ҷойҳо** ҷамъ аст. Соинян, ин калима зиёдатист, маъниро бе ин калима ифода кардан мумкин буд: **Сугурҳо дуртар, ба ҷойҳои камодами сардтар мерафтанд**. Дар ин сурат мутобиқату мувозинати аъзоҳои ҷумла беҳтар намудор мегардид.

Хуллас, ки бемаврид истифода шудани муайянкунандае, ки бо **-аш** сохта шудааст, бисёр ба назар мерасад. Ин ҳам яке аз ҳамон чизҳост, ки гуё ҳамеша дар

нуги қалами муаллифон аст ва зуд-зуд ба рӯйи коғаз меояд. Ин ҳол боиси кам шудани худназоратӣ мегардад ва истифодаи бемавридро зиёд мекунад.

ФЕЪЛИ «ТАБРИК КАРДАН» ВА ПЕШОЯНДИ ОН

Холо феъли табрик кардан ва табрик гуфтан асосан бо пешоянди бо кор фармуда мешавад: «Шуморо бо Соли нав табрик меғуям»; «Муаллим ҳамаро бо иди бузург табрик кард»; «Вай меҳост, ки Назокатро бо рӯзи таваллудаш табрик гӯяд» ва ҳоказо. Гоҳ ба ҷойи «табрик кардан» «табрик намудан» меояд.

Баъзан ба ҷойи табрик калимаи муборакбод ба кор меравад. Дар ин сурат ҳам пешоянд ва феъли ёвар дигар намешавад: «Шуморо бо зодрузатон муборакбод менамоем».

Ин тарз бо пешоянди бо омадани феълҳои табрик кардан, табрик намудан, табрик гуфтан ва муборакбод кардан чи дар матбуоти ҷорӣ ва чи дар асарҳои бадеӣ бисёр дида мешавад, аз тарафи умум қабул шудааст.

Бо ин пешоянд кор фармуда шудани феълҳои мазкур дар забони тоҷикӣ ҳодисаи нав буда, бо таъсири забони русӣ пайдо шуд. Ба русӣ меғуянд: Поздравляю с праздником. Азбаски пешоянди русии с ба тоҷикӣ асосан бо пешоянди бо ифода мегардад, феълҳои мазкур рафта-рафта ҳамин пешояндро қабул карданд.

Ба гузашти рӯзгор, бо таъсири як ё якчанд ангезаи дарунӣ ё берунӣ дигар шудани пешоянди баъзе феълҳои рӯйдодӣ ғайри ҷашмдошт нест. Чунин ҳодисаҳо дар ҳар забоне гоҳ-гоҳ рӯй медиҳад. Лекин бояд бидонем, ки дар асл пешоянди ин феълҳо ба тоҷикӣ чӣ буд.

Калимаи табрик ва феълҳои он (табрик кардан, табрик намудан, табрик гуфтан ва ғайра). Дар забони тоҷикӣ бо дигар пешояндҳо меояд, ки онҳоро набояд фаромӯш кунем. Чунончи, устод Айнӣ феъли «табрик кардан»-ро дар ду маврид бо ду пешоянд овардааст. Як бор бо пешоянди бо:

«Ман Шуморо бо ин шеъратон бериёёна табрик мекунам» (мактубе ба А. Дехотӣ).

Бори дигар ба ҷойи «бо» ба муносибати... гуфтааст:

«Ман Шуморо ба муносибати ҷашни сисолагии фаъолияти адабиатон самимона табрик менамоем» (мактубе ба устод Лоҳутӣ).

Ба муносибати... дар мавриди табрик гоҳ-гоҳ дар матбуоти имрӯза ҳам ба назар мерасад: «Мо нависандаро **ба муносибати зодрузаш** бо тамоми самимият табрик мегӯем» (Комсомоли Тоҷ., 19 сент. с. 1979). Лекин ин шакли табрик, мутаассифона, ҳеле кам дида мешавад. Ва ҳол он ки бештар ба кор равад, бехтар аст. Зеро як шакли аслии тоҷикӣ ҳамин аст.

Табрик ба тоҷикӣ боз шаклҳои дигар ҳам дорад. Яке аз онҳо ин аст, ки пасоянди **-ро** аз шахси табрикшунав ба сабаби табрик мегузарад. Масалан, ба ин тарз:

Мо Соли навро ба Шумо табрик мегӯем.

Дар ин маврид феъл ҳатман бояд бо «гуфтан» сохта шавад, на бо «кардан» ё «намудан».

Шакли дигар он аст, ки пасоянди **-ро** бо табрикшунав мемонад, аммо сабаби табрик бо пешоянди дар зикр мегардад:

«Мо Шуморо дар Соли нав аз дилу ҷон табрик мегӯем».

Дар ин маврид **калимаи табрик** на фақат бо феъли гуфтан, балки **бо кардан** ва **намудан** ҳам метавонад ояд: **«Мо Шуморо дар Соли нав табрик мекунем».**

Он гоҳ ба ин табрик ибораҳои гуногунеро монанди: «аз дилу ҷон», «аз самими қалб», «бо самимияти тамом» ва ғайра илова кардан мумкин аст.

Аз ин миён хусусан ба пешоянди **бо (бо самимияти тамом)** диққат кардан даркор аст. Мо дар аввали ин боб дидем, ки пешоянди **бо** ба сабаби табрик омада буд: **«Шуморо бо Соли нав табрик мегӯям».** Ин тарзи русии табрик аст. Ва ҳол он ки дар шаклҳои тоҷикии табрик пешоянди **бо** ба қисмҳои иловагӣ мегузарад. Чунончи:

«Иҷозат диҳед, мо Шуморо ба муносибати солгашти таваллудатон бо як тӯҳфаи ночиз табрик кунем».

Дар ин сурат истифодаи пешоянди **бо** табиӣтар воқеъ мегардад. Аслан ҳар дафъа ки **«Бо Соли нав табрик мекунем»** мегӯянд, ба назари камина чунин меонад, ки **Соли навро барои табрик тӯҳфа оварданд.** Ба ҳар ҳол ин ҷо чандон **мавриди** пешоянди **бо** нест.

Хуллас, ки дар забони тоҷикӣ шаклҳои табрик ҳеле гуногун аст. Мо мехоҳем, ки имрӯз ҳамаи ин шаклҳо ба кор равад. Ҳамаи онҳоро фаромуш карда, фақат бо як шакл, танҳо бо қолиби **«Мо Шуморо бо Соли нав табрик мекунем»** қаноат кардан маҳдудиятандозӣ

ба забон ва тарзи баён аст. Шакли наве, ки имрӯз ба даст овардем, бояд боиси аз истеъмол баромадани шаклҳои мавҷуда ва маҳдуд шудани гуногуниву рангорангии онҳо нагардад, балки ба онҳо илова шуда, имкониятҳои забонро афзунтар созад. Он гоҳ мо бо қабули он шакли нав як қадам пеш мегузорем, вагарна чанд қадам ақиб хоҳем рафт.

АРЗ КАРДАН

Феъли арз кардан ба маънои изҳор кардан, баён кардан, гуфтан меояд. Лекин маънои он як тобиши нозук дорад. Ин тобиш аз ҳамин иборат аст, ки арз кардан масалан, сухани хурдсола ба калонсолест, ки бо эҳтиром гуфта шудааст, мурочиати эҳтиромкоронае ба касест, ки муътабар аст. Чунончи М. Хоҷаев гуфтааст: «Шогирд хурсанд буд, ки чунин устоде дорад, ба як арз нияти ўро фаҳмид». Ин ҷо арз (арз кардан) ба маънои гуфтан аст, вале гуфтани муқаррарӣ нест, балки гуфтанест, ки эҳтироми шогирдро ба устод ифода мекунад.

Аммо ҳуди ҳамин нависанда дар ҷойи дигар гуфтааст: «Устод Сафой ба шогирдонаш арз кард, ки...» Ин тавр истифода шудани арз кардан дуруст нест. Қалон ба хурд арз намекунад, балки фақат хурд ба калон арз мекунад, хурд нисбат ба калон ба арз мерасонад. Аз ин рӯ, камина арз кардам гуфтан мумкин аст, аммо домолло арз карданд гуфтан мумкин нест, зеро аз рӯйи одоб нахоҳад буд. Шарти одоб ин аст, ки гӯем: домолло фармуданд, ки...

Метавон гуфт: Арз кунам, ки... Ман ба Шумо арз мекунам, ки... Аммо набояд бигӯем: Шумо ба ман арз мекунад... Мумкин аст гуфт: Чунонки камина арз кардам... Аммо набояд бигӯем: чунонки маърузачӣ арз кард...

Арз кардан гуфтани хоксорона, баодобона, эҳтиромкорона, оқизона ва шикоятмез аст (ва арза, арзаи шикоят аз ҳамин ҷост). Бино бар ин дар ҷумлаҳои зерини М. Хоҷаев дуруст ба кор рафтааст: «Ба коргоҳаш рафта арз мекунам; «Ба болотар арз кардем»; «Меҳмонон арзи миннатдорӣ намуда, аз хона баромаданд».

«ВОБАСТА АЗ» НЕ, «ВОБАСТА БА»!

Дар навиштаҳои ҳозира — чи дар матбуоти ҷорӣ ва радиову телевизион, чи дар адабиёти бадеӣ бо пешоянди аз омадани каллимаи **вобаста** расм шудааст:

«Фаҳмиши асар аз мунаққид, аз дараҷаи фаҳмиши ӯ, аз дарки ӯ **вобаста** аст.

Бахти ҳар кас аз худани **вобаста** аст.

Бисёр чиз аз зан ҳам **вобастагӣ** дорад.

Инкишофи дoston... аз шахсияти қаҳрамон **вобаста** аст. Ва ғайра.

Фақат дар баъзе мавридҳо, он ҳам дар адабиёти бадеӣ гоҳ ин гуна ҷумлаҳо бо пешоянди **ба** сохта мешаванд. Чунончи, дар ин ҷумлаи Ю. Ақобиров: «Ақнун ҳама гап **ба** арус **вобаста**!»

Бояд гуфт, ки дар ин мавридҳо фақат бо пешоянди **ба** омадани **вобаста** дуруст аст, аммо бо пешоянди аз омадани онро дуруст шумурдан ҳаргиз мумкин нест. Чаро ки **вобаста** аз феъли бастан аст ва ҳол он ки **бастан** ба тоҷикӣ пешоянди ба талаб дорад: одатан чизеро ба чизе мебаранд, аммо чизеро аз чизе бастан дар забони мо нест.

Пас ин ҳама «**вобаста аз**»-ҳо дар забони имрӯза аз кучо пайдо шуд? Сарчашмаи онҳо ибораи русии **зависеть от** мебошад. Дар русӣ феъли **зависеть** ба маънои **вобаста** будан пешоянди от талаб мекунад: **Это зависит от него**. Азбаски пешоянди от ба тоҷикӣ бо **аз** ифода меёбад, тарҷумонҳо қолиби «**вобаста аз**»-ро ихтироъ карданд. Ин ихтироъ аз тарафи тақлидкорони онҳо хуш истикбол шуд ва рафта-рафта хеле паҳн гардид. Яъне **вобаста аз** дар натиҷаи ин ки аз ибораи русӣ ба таври механикӣ нусха бардоштанд, пайдо шуд. Онҳое, ки ин қолибро истифода менамоянд, фаромӯш мекунанд, ки дар иборан тоҷикӣ пешояндро бояд феъли тоҷикӣ муайян кунад, на феъли русӣ. Модомки иборан тоҷикӣ аз феъли **бастан** гирифта шудааст, пас пешоянди он ҳам бояд мувофиқи ин феъл бошад.

Ногуфта намонад, ки дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и А. Деҳотӣ ва Н. Н. Ершов (1949) пешоянди феълҳои русӣ ва тоҷикӣ нишон дода нашуда бошад ҳам (ва инро яке аз камбудии калони ҳар як луғат бояд донист), ба ҳар ҳол ҷумлаи «**Это от меня не зависит**» чунин тарҷума гардидааст: ин ба ман дахлдор нест, ин **ба** ман **вобаста** нест. Яъне А. Деҳотӣ равшану возеҳ

ишора кардааст, ки дар ин маврид ба тоҷикӣ пешоянди аз не, балки ба даркор аст.

Ба ақидаи мо, фақат ҳамин тавсияро метавон дурӯст шуморид. Пас ҷумлаҳои болоро ба ин тарз ислоҳ кардан лозим меояд:

Фаҳмиши (?) асар ба мунаққид, ба дараҷаи фаҳмиши ӯ, ба дарки ӯ вобаста аст.

Бахти ҳар кас ба ҳудаш вобаста аст.

Бисёр чиз ба зан ҳам вобастагӣ дорад.

Инкишофи дoston... ба шахсияти қаҳрамон вобаста аст.

ФЕЪЛИ «НАҚЛ КАРДАН» ВА ПЕШОЯНДҲОИ ОН

Яке аз феълҳои, ки дар навиштаҳои кунунӣ хеле бисёр, қариб дар ҳар қадам, вале аксаран нодуруст кор мефармоянд, феъли «нақл кардан» аст.

Чунончи, ин гуна ҷумлаҳо дида мешавад: «Ман дар бораи ҳамаи инҳо муфасссал нақл кардам»; «Ӯ дар бораи таҷрибаи кори худ нақл кард»; «Онҳо дар бораи муваффақиятҳои сохтмон нақл мекунанд».

Барои ин ки чӣ нодурустӣ доштани ин ҷумлаҳо маълум шавад, мулоҳизаи зеринро ба назар гирифтани лозим аст. «Нақл кардан» муродифи «ҳикоя кардан» аст. Вале маънои аслии «нақл» аз «ҳикоя» фарқ дорад. «Нақл» чизеро аз ҷое ба ҷое гузарондан ва аз ҷое ба ҷое гузаштан мебошад. Қалимаҳои «нақлиёт» ва «ноқил» (гузаронандаи электрик) аз ҳамин ҷост. Агар «нақл кардан»-ро доир ба суҳан кор фармоем, асли маънои он гапиро аз забони худ не, балки аз забони каси дигаре гуфтан аст.

Ин феъл ба ҳарду маънӣ, яъне ҳикоя кардан ва аз забони касе гуфтан дар адабиёти имрӯза, масалан, дар асарҳои Айни бисёр омадааст. Чунончи, дар ин ҷумлаҳои Айни ба маънои чизеро аз ҷое ба ҷое овардан, аз ҷое ба ҷое кӯчондан аст: «Ман дар «Намунаи адабиёти тоҷик» намунаҳои шеърӣ Исоро нақл кардам». Ё ки: «Ман ба тарзи мисол баъзе фикраҳои он бобро... аз ҳар ҷо-ҳар ҷо чида нақл мекунам», яъне нависанда аз китоби Аҳмади Дониш ба «Ёддоштҳо»-и худ кӯчондани баъзе фикрахоро дар назар дорад.

Феъли нақл кардан пешоянди аз ё пасоянди-ро ва ё ҳардуи онро талаб мекунад. Зикри ин пешоянду па-

сояндро худи маънои феъли «нақл кардан» талаб ме-
намояд. Модомки «нақл кардан» чизеро аз чое ба чое
кӯчонидан ва маҷозан ҳикоя намудан будааст, табиъист,
ки ба пурсишҳои «аз кучо?», «аз чӣ?» ва «чиро?» посух
меҷодад. Пешоянду пасоянди онро ҳамин суолҳо му-
айян мекунад. Гоҳ аз ғайри аз ва -ро ҳам меояд.

Масалан, Айнӣ гуфтааст: «Ба мо аз он афсонаҳо
нақл мекард»; «У ба мо ҳикояҳои ғалатӣ нақл ме-
кард»: «Ба тарзи мисол як ёддошти худро нақл на-
муд»; «Ҳангоматалабон ҷанги Ҳочӣ-махдумро... ӯ дар
меҳмонхонаҳо... нақл ва ҳикоя мекарданд».

Чунонки мебинем, дар мисоли якум аз ҳаст, аммо
-ро нест. Дар ҷумлаи дувум на аз ҳаст, на -ро. Дар ҷум-
лаҳои сеवуму чорум фақат -ро омадааст.

Лекин дар аксари ҷумлаҳои, ки қаламкашҳои имрӯ-
заи мо бо ин феъл месозанд, пешоянди «аз» ва пасоян-
ди «ро» дида намешавад, балки пешоянди «дар бо-
раи»-ро, ки ин ҷо аксаран муносибате надорад, мес-
ранд. Дар натиҷа ҷумла нуқсон пайдо мекунад ва са-
воли асосии «чиро нақл мекунад?» бечавоб мемонад.
Бино бар ин ҷумлаҳои, ки дар аввали ин боб аз
матбуот мисол овардем, лоақал ба ин тарз тартиб до-
дан даркор буд: «У аз таҷрибаи кори худ нақл кард»
(беҳтар, ин ки «аз таҷрибаи кори худ фалон чизро
нақл кард»); «Онҳо аз муваффақиятҳо (фалон чизро)
нақл мекунад».

Дар айнӣ замон қайд кардан лозим аст, ки ҳоло
дар матбуоти мо феъли нақл кардан қариб тамоман
ҷойи баъзе феълҳои дигарро гирифтааст, ки ин ҳам хуб
нест. Ҳоло феъли «нақл кардан»-ро дар мавридҳои ҳам
кор мефармоянд, ки ба ҷои он ҳикоя кардан, гап задан
(масалан, «аз муваффақиятҳо гап зад»), суҳанронӣ
кардан ва дигарҳоро кор фармудан мумкин аст. Агар
гоҳ ба ҷойи «нақл кардан» ин феълҳоро ҳам ба кор
барем, то андозае боиси аз якрангӣ баромадани за-
бони матбуот хоҳад шуд.

Ногуфта намонад, ки дар як мақолаи Эм. Мулло-
қандов («Шарҳи Сурх», 1961, № 3) аз хусуси феъли
нақл кардан ва пешояндҳои он ишорае рафта буд ва
мо ҳамфикри ӯ ҳастем.

Бо феъли нақл кардан нодуруст кор фармуда шу-
дани пешоянди дар бораи низ бо айби тарҷумонҳо ва
тақлидкорони онҳо сурат гирифта истодааст. Дар за-
бони русӣ феъли рассказать пешоянди «о» талаб ме-

кунад («рассказать о ком-то, о чём-то»). Азбаски тарҷумонҳои мо аксаран ҷумлаи русиро ба тоҷикӣ айнан мекуҷонанд, дар ин ҷо ҳам дар ҷавоби пешоянди «о» пешоянди «дар бораи»-ро зикр карданд.

Вале ин тарҷумонҳо ва пайравони онҳо як нуқта-ро тамоман фаромӯш кардаанд. Одатан Дар ҳар забон ҳар феъл як ё якчанд пешояндро талаб мекунад. Лекин мумкин аст, ки дар забони дигаре айни ҳамин феъл пешоянди дигареро талаб кунад. Чунончи дар забони тоҷикӣ феъли **харидан** пешоянди аз меҳодад. Мо мегӯем: «Ин китобро аз **мағоза** **харидам**» Аммо худ ҳамин феъл дар забони русӣ пошоянди «**в**»-ро тақозо дорад. Ба русӣ мегӯянд: «Я эту книгу **купил в** магазине».

Ё ки феъли **шикоят** кардан дар забони тоҷикӣ барои ифодаи кас ва чизи мавриди баҳс (объект) пешоянди «**аз**»-ро меҳодад: «Вай **аз** бародараш **шикоят кард**». Вале худ ҳамин маънӣ дар забони русӣ бо пешоянди **на** адо мешавад: «Он **жаловался на** своего брата». Яъне ин ҷо ҳам як феъл ва як маънӣ дар ду забон ду пешояндро талаб дорад. Агар мо дар вақти тарҷуманин ҷумлаи русӣ сахван ба ҷойи пешоянди «**на**» пешоянди тоҷикии «**ба**»-ро гузорем, маънои ҷумла тамоман дигар хоҳад шуд: «Вай **ба** бародараш **шикоят кард**». Хатто гуфтан мумкин аст, ки ин тарҷума акси маънои ҷумлаи русиро мефаҳмонад. Ва ҳол он ки пешоянди русии **на** дар забони тоҷикӣ аз пешоянди **аз** дида ба пешоянди **ба** наздиктар аст. Бо вучуди ин, чунонки андем, барои ифодаи маънои ин «**на**» ба ҷойи «**аз**» гузоштани «**ба**» мумкин нашуд.

Тарҷумонҳои мо ҳангоми муайян кардани пешоянди феъли **ёфтан** бисёр хато мекунанд. Феъли **ёфтан** дар тоҷикӣ пешоянди **аз** талаб мекунад ва ба суоли **аз** кучо? ҷавоб меҳодад, аммо дар русӣ пешоянди **на** талаб карда ба суоли **где?** ҷавоб меҳодад. Баъзе тарҷумонҳо ин пешоянди русиро айнан ба тоҷикӣ мегузаронанд. Аз ҷумлаи гуфтаанд: «Онҳо ғалларо **Дар** наздикии кулбаи ҷӯпон **ёфтанд**». «Ман **дар кучо** он одамро **ёбам?**» Ва ҳоказо. Ин тарҷумаро дуруст ҳисоб кардан мумкин нест. Фақат дар сурате ки ба ҷойи пешоянди дар пешоянди **аз** гузошта шавад, ин ҷумлаҳо шакли дуруст мегиранд.

Пешоянди баъзе феълҳои дигар ҳам дар забони тоҷикӣ ва русӣ аз якдигар фарқ мекунад.

Аз ҳамин сабаб дар китобҳои луғат ҳангоми эзоҳи феълҳо бо кадом пешояндҳо омадани онҳоро низ зикр кардан лозим меафтад. Як камбудии луғати ҳо-зираи русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ ин аст, ки дар бисёр ҷойҳо ин гуна эзоҳи иловагӣ надорад. Ва ҳол он ки дар баъзе фарҳангҳои пештара ин ҷоида саҳт риоя шудааст ва ин, албатта, бесабаб нест.

Донишманди пешояндҳои ҳар феъли тоҷикӣ ба ҳар кас, хусусан ба тарҷумонҳо хеле зарур аст.

Пешоянди «дар бораи»-ро на танҳо бо феъли «нақл кардан» ва «ҳикоя кардан», балки бо баъзе феълҳои дигар ҳам нодуруст ба қор бурда истодаанд. Бино бар ин аз ин хусус алоҳида гап задан лозим аст.

ПЕШОЯНДИ «ДАР БОРАИ»

Пешоянди дар бораи аз ҷумлаи он чизҳоест, ки тарҷумонҳо, муаллифони ва муҳаррирони имрӯза бисёр нағз дидаанд. Бино бар ин меҳодад, ки онро на фақат қариб дар ҳар ҷумла зикр кунанд, балки баъзе пешояндҳои дигари тоҷикиро ҳам бо он иваз намоянд.

Чунин, ҷумлаҳои зеринро бинем: «Ин дар бораи рӯҳи баланди халқи мо шаҳодат медиҳад»; «Онҳо дар бораи парвоз хабар надоштанд».

Бо ҳардуи ин феъл ҳам дар бораи нодуруст омадааст. Ин ду феъл пешоянди аз талаб дорад ва ба суолҳои «аз чӣ шаҳодат медиҳад?», «аз чӣ хабар надоштанд?» ҷавоб меҳодад. Пас, «аз рӯҳи баланди халқи мо шаҳодат медиҳад»; «аз парвоз хабаре надоштанд» гуфтан лозим буд.

Ё ин ҷумлаҳоро мулоҳиза фармосед:

«Духтаре дар бораи висоли ёр орзу мекард»; «Дар бораи тухмӣ ҳам фаромӯш кардан лозим нест»; «Ман дар ин бора аз ту пурсида будам».

Ҳарсеи ин феъл, яъне феълҳои орзу кардан, фаромӯш кардан, пурсидаи дар забони тоҷикӣ пешоянди «дар бораи»-ро талаб намекунанд. Дар ин се маврид пасоянди -ро лозим аст; «висоли ёро орзу мекард»; «тухмиро фаромӯш кардан лозим нест»; «инро пурсида будам».

Дар мисолҳои зерин ҳам дар бораи ба ҷойи -ро омадааст ва то чӣ андоза интишор ёфтани ин ғалати маҳз-ро нишон медиҳад:

Дар бораи он воқиаҳо ҳикоя карда дод — Дурусташ: — Он воқиаҳоро ҳикоя карда дод.

Шоир аз ӯ дар бораи гуноҳаш пурсид — дурусташ: Шоир аз ӯ гуноҳашро пурсид.

Худи ман дар бораи бой шудан орзу намекунам — дурусташ: Худи ман бой шуданро орзу намекунам.

Онҳо дар бораи фиреби писарак ба муаллим гуфта доданд — дурусташ: Онҳо фиреби писаракро ба муаллим гуфта доданд.

Олим дар бораи қисмати Мусо Ҷалил медонист — дурусташ: Олим қисмати Мусо Ҷалилро медонист.

Дар баъзеи ин ҷумлаҳо агар ғайр аз пуркунандаи бавосита пуркунандаи бевосита ҳам меомад, дар бораи бамаврид мебуд. Чунончи, ба ин тарз: Онҳо дар бораи фиреби писарак баъзе чизҳоро гуфта доданд. Ё ки: Олим дар бораи қисмати Мусо Ҷалил баъзе чизҳоро медонист.

Ин аст, ки ин феълҳо асосан пасоянди -ро меоҳанд ва пеш аз ҳама ба пурсиши киро? чиро? посух металабанд. Ба ҷойи суоли киро? ва чиро? мумкин аст, суоли кӣ? ва чӣ? ояд, яъне -ро афтад: Дар бораи Мусо Ҷалил баъзе чизҳо медонист. Инҳо суоли асосианд ва аввало бояд ба ин суолҳо ҷавоб шавад. Факт пас аз он мумкин аст, ки ба суолҳои дигаре ҳам ҷавоб ояд ва чунончи, ба пешоянди дар бораи низ зарурат афтад. Аз ин рӯ, масалан, ҷумлаи зерин нокис аст: «Медонам, дар чӣ бора фикр мекуни?» Барои ин ки ифодаи фикр мантиқан шакли дуруст гирад, аввало ба суоли чиро? ё чӣ? ҷавоб додан даркор буд: «Медонам, чӣ фикр мекуни». Он гоҳ мумкин буд, ки саволи дар бораи чӣ? низ илова гардад: «Медонам, дар ин бора чӣ фикр мекуни». Инро мантиқи сухан тақозо менамояд ва ҳар бор ки ба суолҳои асосӣ ҷавоб нагуфта, ба суоли Дар бораи чӣ? ҷавоб меорем, мантиқ талаб меёбад.

Дар матбуоти мо то чӣ андоза нодуруст кор фармуда шудани пешоянди дар бораи аз мисолҳои зерин ҳам маълум аст: «Хабар дар бораи қаҳрамони нави олами советӣ зуд ба олам паҳн шуд»; «Хабар дар бораи бадкирдории мустамликадорон ба мо расид».

Дар ин ҷумлаҳо пешоянди дар бораи ба ҷойи изофат омадааст. Барои ин ки ибораи шакли дуруст гирад, «хабари қаҳрамони мардуми шуравӣ», «хабари бадкирдории мустамликадорон» гуфтан лозим буд, яъне ин

чо мавриди пешоянд не, балки мавриди изофат аст. Ин чумлаҳоро бо пешоянд ҳам тартиб додан мумкин аст, вале дар он сурат ҳам на дар бораи, балки пешоянди аз лозим аст; «**хабари** наве аз қаҳрамони мардуми шӯравӣ», «**хабаре** аз бадкирдории мустамликадорон».

Дар ҳамаи мисолҳое, ки дар ду боби охир бо пешоянди дар бораи аз қаламкашҳои кунунӣ овардем, суҳан ба қолаби русӣ рехта шудааст. Чунин қолабҳои русӣ чун ба забони мо дохил мешаванд, тафаккури моро хароб, аз вежаҳои асли, аз хусусиятҳои милли маҳрум мекунанд.

Пешоянди дар бораи бо калимаҳои афсона, қисса, ҳикоят, ривоят ва монанди инҳо низ нодуруст ба кор рафта истодааст. Чунинчи мегӯянд; афсона дар бораи Ромео ва Жульетта, «Афсона дар бораи моҳигир ва моҳӣ» (тарҷумани номи асари Пушкин «Сказка о рыбаке и рыбке»), қисса дар бораи Ибни Сино, қисса дар бораи ишқи бардуруғ, «Қисса дар бораи одами ҳақиқӣ» (тарҷумани номи асари Б. Полевой «Повесть о настоящем человеке») ва ғайра.

Ҳамаи ин мавридҳо ҳам мавриди изофат аст. Мо асрҳо боз гуфтаем: достони Лайливу Мачнун, ҳикояти тоҷир ва духтари гадо, ҳикояти се писари Ғаюршоҳ ва маликаи Сабзқабони тундхӯ, қиссаи Баҳрому Гуландом, афсонаи «Деви ҳафтсар» ва ғайра. Дар адабиёти классикии мо, ки Достон ва қиссаву ҳикоят бисёр аст ё ки дар фолклор, ки афсона яке аз жанрҳои калони он аст, ягон бор дар ин мавридҳо пешоянди «дар бораи» намодааст. Дар замони мо ҳам устод Лоҳутӣ номи асари мазкури Пушкинро «Афсонаи моҳигир ва моҳии тилло» тарҷума карда буд, Номи повести зикршудаи Б. Полевой низ «Достони марди ҳақиқӣ» тарҷума шудааст. Онҳое, ки имрӯз дар чунин мавридҳо ба ҷойи изофат пешоянди дар бораи ба кор мебаранд, ин корро фақат ба он сабаб мекунанд, ки як хусусияти муҳими забони тоҷикиро ба назар намегиранд ва ё аз он беҳабаранд ва аз ин рӯ аз таркиби русӣ айнан нусха мебардоранд.

Яке аз сабабҳои ин ки дар навиштаҳои имрӯза дар бораи бисёр ба ҷашм мерасад, ҳамин нусхабардории маҳз, яъне муносибати ғайриҷодӣ ва эътибор надодан ба хусусиятҳои забони тоҷикӣ, ба назар нагирифтани ин мебошад, ки ба тоҷикӣ кадом феъл кадом пешояндро талаб мекунад. Масъалаи ин, ки дар забони тоҷикӣ

ва русӣ ҳар феъл кадом пешояндҳоро талаб дорад, дар дастури татбиқӣ (грамматикаи муқоисавӣ) бояд аз масъалаҳои асосӣ бошад.

ПЕШОЯНДИ «ОИД БА»

Дигар пешоянде, ки низ мавриди меҳру муҳаббати махсуси аҳли қалам қарор гирифтааст, пешоянди **оид ба** мебошад. Муҳимтар аз ҳама ин аст, ки онро дар ҷойҳое меоранд, ки асло лозим нест ва ба ҷойи он як **изофат кифоя буд**.

Масалан, гуфтаанд: «**Вазири оид ба масъалаҳои илми Англия** дар гуфтушунид иштирок кард». Ин ҷо андаке диққат кунем: «**вазири оид ба масъала**» — яъне ҷӣ? Агар «**китоби оид ба фалон масъала**» гӯем, аз ин гап маъние фаҳмидан мумкин аст. Аммо «**вазири оид ба фалон масъала**» таркибест, ки ҷузъҳои ба якдигар муносибат надоранд. Ба фикри мо, дар ин маврид **вазири илми Англия** гуфтан лозим буд, зеро ҳарчанд ки аз асл андаке дур аст, маъниаш дурусттар аст (мисли ибораҳои «**вазири фарҳанг**», «**вазири маориф**» ва монанди инҳо).

Ба ибораҳои «**комитети ҳукумати оид ба гузаронидани ҷашни Айнӣ**», «**комитети байналхалқии оид ба термодинамика**», «**комиссияи оид ба гузарондани тафтиш**», «**шартномаи оид ба манъ кардани озмоиши яроқи ядрой**», «**судияи байналхалқии оид ба шохмотбозӣ**» ва мисли инҳо, ки хеле бисёранд, низ эрод гирифтани лозим аст. Дар ҳамаи ин мавридҳо **оид ба** тамоман зиёдист, зеро ба ин мазмунҳо бегона аст. Ин маъноро бидуни он ифода кардан мумкин ва зарур аст. Чунончи, ба ин тарз: **кумитаи ҳукумати ҷашни Айнӣ, кумитаи байналхалқии термодинамика, комиссияи тафтиш, шартномаи манъи озмоиши силоҳи ҳастай, довари байналхалқии шохмот**. Ба фикри мо, ин шакли он ибораҳо на танҳо кӯтоҳтар ва равшантар, балки дурусттар аст. Зеро фикри моро аз қолаби русӣ бароварда, ба қолаби тоҷикӣ ҷо медиҳад.

Ҳатто «**международный пушной аукцион**» **бозори байналхалқӣ оид ба фурӯши пӯст** ва **муина** тарҷума шудааст. Ба ин тарҷума чанд эрод гирифтани мумкин аст. Аввал ин ки **бозори оид ба** на ба бел меояд, на ба каланд. Ба тоҷикӣ «**бозор**» бо номи чизҳои мавриди **фурӯш** фақат бо **изофат мечаспад: бозори асп, бозори**

алаф, бозори гул, каппони орд ва ғайра. Аз ин рӯ ин ҷо харгиз мавриди **оид ба** нест. Сонӣ ин ки **фурӯш** зиёдист, зеро хариду **фурӯш** дар маънои худ «бозор» хаст: бозор ҷойи хариду **фурӯш** аст. Пас ибораи мазкури русиро ин тавр тарҷума кардан лозим буд: **бозори байналхалқии пусти муина**, яъне ба ҷойи ҳафт калима бо ҷаҳор калима матлабро адо кардан мумкин буд ва сухан содаву раван шуда, ранги тоҷикӣ мегирифт.

Дар ҳамаи чунин мавридҳо фақат ба сабаби он ки дар забони русӣ ин маъниҳо бо пешоянди **по** ифода мешаванд, дар тоҷикӣ ҳам **оид ба** зикр шудааст, яъне тарҷумонҳо ва тақлидкорони онҳо боз ҳам аз қолиби русӣ айнан нусха мегиранд. Ва ҳол он ки ҳатман бо пешоянди **оид ба** ифода кардани пешоянди русии **по** шарт нест. Мумкин аст, ки ин пешоянд ба тоҷикӣ бо дигар пешояндҳо ё фақат бо изофат ифода шавад. Чунончи, ибораи контора **по** **торговле ювелирными изделиями** ба тоҷикӣ **идораи сид ба фурӯши ҷавохирот** тарҷума шудааст. Аммо ба тоҷикӣ ин ҷо аз дигар ибораҳое, ки бо калимаи «идора» сохта шудаанд, чунончи аз **идораи рӯзнома** намуна гирифта, матлабро бо **изофат** адо кардан даркор буд: **идораи фурӯши ҷавохирот**.

Пешоянди **оид ба** ҳоло дар номи касбу ихтисосҳо низ бисёр ба кор меравад. Ва ҳол он ки ин ҷо ҳам ба тоҷикӣ мавриди **изофат** аст. Аз ин рӯ, номи касбҳое, ки дар навиштаҳои имрӯза бо **оид ба** меояд, бояд, ба ин тарз ислоҳ шавад:

Челонгар оид ба таъмири таҷҳизот — **челонгари таъмири таҷҳизот**.

Челонгар оид ба таъмири автомобиль бо ихтисоси **таъмири мотосикл** — **челонгари таъмири автомобил** бо ихтисоси **таъмири мотосикл**.

Радиотехник оид ба таъмир ва хизматрасонии аппаратураҳои радиову телевизионӣ — **радиотехники таъмир ва хизмати дастгоҳи радиову телевизион**,

Дар бораи номи касбу ихтисосҳои нав дар яке аз фаслҳои оянда (фасли дефис) боз муфасссалтар сухан хоҳем ронд.

Ҳоло дар аксари истилоҳоти варзиш пешоянди русии **по** бо **оид ба** ифода шуда истодааст: **мусобиқа оид ба футбол**, чемпионати **кишвар оид ба** теннис, машғулиятҳои варзишии **оид ба** лижаронӣ ва ғайра. Ба фикри мо, дар ин маврид аз баъзе ибораҳои халқии машҳур, чунончи, аз ибораи маъракаи гуштингирӣ намуна ги-

рифтан даркор аст, яъне ин ҷо ҳам мавриди изофат аст ва бояд мусобикаи футбол, чемпионати тениси кишвар, машғулиятҳои варзишии лижаронӣ гуфта шавад.

Гоҳ ба ҷойи пешоянди русии по пешоянди аз рӯи ба кор меравад: мусобика аз рӯи шахматбозӣ. Бо ин гуна таъбироти варзиш чунин ҷумлаҳо месозанд: «Онҳо аз рӯи партофтани тӯп мусобика карданд»; «Мусобика аз рӯи турниккашӣ ба охир расид»; «Команда аз рӯи ин намуди бозӣ ғолиб омад».

Пешоянди аз рӯи ба ҷойи пешоянди русии по на фақат дар таъбирҳои варзиш, балки дар ҳамаи соҳаҳо ба кор меравад. Чунончи, мегӯянд: «Плани нимсоларо аз рӯи беҳтар кардани мелиоратсияи заминҳо иҷро карданд»; «Инссенировка аз рӯи ҳикояи, фалонӣ ба охир расид»; «Туристон аз рӯи путёвкаи ҷамъияти Интурист ба саёҳат баромаданд».

Дар аксари ин гуна мавридҳо ҳам на аз рӯи, балки изофат даркор аст ва гоҳ пешоянди дигаре лозим меояд. Чунончи, номи мусобикаҳоро, ҳамон тавр, ки гуфтем, бо изофат ифода кардан даркор аст: мусобикаи шахмат (ё мусобикаи шахматбозӣ), мусобикаи турниккашӣ ва ғайра. Аммо дигар ҷумлаҳои болоро, ки ба варзиш оиданд, ин тарз метавон ислоҳ кард: «Онҳо барои партофтани тӯп мусобика карданд», «Даста дар ин навъи бозӣ ғолиб омад».

Чунонки мебинем, дар тоҷикӣ ба ҷойи як пешоянди русии по ҳатто дар ҷумлаҳои, ки якранг менамоянд ва ҳамагӣ ба як соҳа — ба варзиш оид мебошанд, чанд воситаро истифода кардан зарур аст. Ба ҷойи дигар унсурҳои забон омадани аз рӯи аз дигар мисолҳои боло ҳам маълум аст. Чунончи, ба фикри мо, ҳатман ба ҷойи «Плани нимсоларо аз рӯи беҳтар кардани мелиоратсияи заминҳо иҷро карданд», гуфтан даркор буд, ки «Нақшаи нимсолаи беҳсозии мелиоратсияи заминҳоро иҷро карданд». Яъне ин ҷо мавриди изофат буд. Ибораи инссенировка аз рӯи ҳикоя низ бояд на бо пешоянд, балки бо изофат тартиб дода шавад: саҳнакории ҳикоя. Аммо ибораи аз рӯи путёвка пешоянди бо меҳодад: Туристон бо путёвкаи ҷамъияти Интурист ба саёҳат баромаданд.

Чунонки мебинем, пешоянди русии по ба тоҷикӣ на фақат изофат, балки гоҳ пешояндҳои барои, дар, бо ва ғайраро талаб мекунад, пешояндҳоро меҳодад, ки ба назари аввал дар маънову вазифа аз худи мо хеле

дуранд. Гох дар ин маврид пешояндҳои дигаре ҳам даркор мешаванд.

Чунончи, дар ибораи **ба воситаи** **программаи** **якуми** **радио** **пешоянди** **русии** **по** **ба** **воситаи** **тарҷума** **шудааст**. Ба фикри мо, ин тарҷума ҳам сахт нест. Барномаи радиоро воситае шуморидан лозим набудагист. Азбаски барномаи радио мафҳуми шуниданро лозим дорад, ин ҷо пешоянди феъли «шунидан», яъне аз бештар мувофиқ меояд: аз **барномаи якуми радио**.

Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки мо барои ифодаи пешоянди русии по чанд пешоянди тоҷикӣ муқаррар кардаем: **онд ба**, аз **руйи**, **ба** **воситаи** ва ғайра. Барои ифодаи як пешоянди русӣ муқаррар шудани чанд пешоянди тоҷикӣ, бешубҳа, аз рафтори эҷодкоронаи тарҷумонҳо гувоҳӣ медиҳад. Вале бо ин муқаррароти худ маҳдуд шудан, онро ҳар дафъа айнан ва ба таври механикӣ пайравӣ намудан аз эҷодкорӣ дур аст. Аз мисолҳои боло равшан аст, ки по бояд на фақат бо **онд ба**, аз **руйи**, **ба** **воситаи**, балки гоҳ бо пешояндҳои дигаре ҳам ва гоҳ бо изофат ифода шавад. Ҳамаи ин имкониятҳои забони тоҷикиро истифода кардан зарур аст. Агар ҳама имконоти забон пурра истифода нашавад, забон иқтидорашро аз даст додан мегирад. Аз бисёр нозукиҳои забон чашм пӯшида ва ҳама гуногунӣ рангорангии тарзҳои баёнро як сӯ гузошта, фақат чанд унсури забонро ба тарзи механикӣ ба қор андохтан боиси он хоҳад гашт, ки сухан нотаъсон шуда, аз ифодаи ҷилову тобишҳои мантиқ ҷозиб меояд.

Эм. Муллоқандов дар мақолаи мазкур («Шарқи Сурх», 1961, № 3) дар бораи **онд ба** баъзе мулоҳизаҳои дигаре ҳам баён кардааст, ки мо ҳамфикри ӯ ҳастем, вале ин ҷо аз такрор худдорӣ хоҳем кард.

ПЕШОЯНД ВА ИЗОФАТ

Дар матбуот калимаи «номзад»-ро бо пешоянди «ба» меоранд: **номзад ба** **депутатӣ**, **номзад ба** **аъзой**. Ва ҳол он ки ин ҷо ҳам мавриди изофат буда, **номзади депутатӣ** ва **номзади аъзой** гуфтан мумкин аст. Устод Айнӣ ин мазмунро бо изофат адо кардааст: «Тайёрон **гӯё номзадони марди мардон** буданд».

Лекин мавридохе ҳастанд, ки ба ҷойи изофат пешоянд гузоштан ҳаргиз мумкин нест.

Масалан, мегӯянд: **ҳуқуқ** **барои** **меҳнат**, **ҳуқуқ** **барои**

истироҳат, ҳуқуқ барои маълумот. Гоҳ ин ибораҳоро бо пешоянди «ба» меоранд: ҳуқуқ ба меҳнат, ҳуқуқ ба истироҳат, ҳуқуқ ба маълумот. Дар ин ибораҳо, ба фикри мо, ҳардуи ин пешоянд (ҳам барои ва ҳам ба) бемаврид омадааст. Ин ҷо ҳам изофат лозим аст ва ибораҳоро ин тавр таҳрир кардан зарур буд: ҳуқуқи меҳнат, ҳуқуқи истироҳат, ҳуқуқи таҳсилот.

Рӯзномаҳои мо ин тавр менависанд: одам ба одам дӯст, одам ба одам бародар. Ба фикри мо, тарҷуман ин ибораҳо дар тоҷикӣ чандон хуб нест. Ин ибораҳо дар забони тоҷикӣ асрҳо боз қолиб доранд ва зарбулмасалҳои зерин ба он қолиб рехта шудаанд: мӯъмин — бародари мӯъмин, кар — додари кӯр, гадо — душмани гадо ва мисли инҳо. Аз ин қиёс ибораҳои мазкури рӯзномаҳоро ин тавр таҳрир кардан лозим аст: одам — дӯсти одам, одам — бародари одам.

Гоҳ бо калимаи «ҳайкал» ҳам пешояндро нодуруст меоранд. Масалан, мегӯянд: Ба фалонӣ ҳайкал гузошта шуд. Ин ҷо аз ҷӣ сабаб омалани пешоянди «ба» маълум аст: аз русӣ нусха бардоштаанд. Агар мурод аз «ҳайкал» мучассамаи шахсе бошад, пас, ин мазмунро на бо пешоянд, балки бо изофат ифода кардан даркор буд: «Ҳайкали фалонӣ гузошта шуд».¹

Аксаран дар вақти концерти радиою телевизион ва театрҳо мегӯянд: Дар дойра (ё танбӯр ва ё пианино) фалонӣ менавозад. Ин ибора ба назар ғайритабиӣ менамояд. Дар забон ибораҳои «дойра навохтан», «танбӯр навохтан» ва мисли инҳо (масалан, ҳатто «танбӯр навохтани шикам» киноя аз гурусна мондан) ҳаст, лекин «дар дойра навохтан», «дар рубоб навохтан» ва ғайра на дар гуфтугӯ ва на дар забони адабӣ ба назар нарасидааст. Пас, агар дар эълони концертҳо ҷумларо ба тарзи зерин созанд, беҳтар будагист: «Машқи дойра: (номи машқ). Фалонӣ иҷро мекунад».

Аксари чунин ибораҳо дар натиҷаи тарҷуманӣ ҳарф ба ҳарф, тарҷумане, ки ҷанбаи эҷодӣ надорад, пайдо шу-

¹ Дар омади гап ҳаминро ҳам гӯем, ки баъзан дар ин маврид ба калимаи «ҳайкал» калимаи «ёдгорӣ»-ро низ илова карда, ҳайкали ёдгорӣ мегӯянд, ки инз дуруст набудагист. Агар «ҳайкал» ба маънои мучассамаи инсон омада бошад, калимаи «ёдгорӣ» зиёд аст. Агар «ҳайкал» ба маънои иншооте (ба мисли бурҷи манора ва ғайра) ояд, он гоҳ мумкин аст, ки калимаи «ёдгорӣ» (ё «ёдгор») ба он ҳамроҳ шавад.

даанд. Инҳо ҳатто тарҷума не, балки нусхабардории маҳз аст. Албатта, айнан нусха бардоштаи осон, вале шакли тоҷикии ибораҳо ёфтаи душвор аст. Рафиқон аз ҳамин душвори мегурезанд ва ибораҳои месозанд, ки ба табиати забони тоҷикӣ мувофиқ нест.

Чунончи, дар русӣ расстояние до Солнца гуфта шуда бошад, онро айнан ба тоҷикӣ гардондаанд; масофа то Офтоб. Ва ҳол он ки масофаи Офтоб ё масофаи то Офтоб гуфтаи даркор буд. Ибораи расстояние Земли от Солнца чунин тарҷума шудааст: масофаи Замин аз Офтоб. Албатта, агар ин ибора дар дохили ҷумла ояд, боке нест: «Масофаи Замин аз Офтоб фалон қадар аст». Лекин агар он ибора чун мафҳуми муайяни илмӣ ба алоҳидагӣ гирифта шавад, тарҷумаи тоҷикии он ноҳамвор аст ва шакли рехтаи истилоҳӣ надорад. Барои ин ки он ибора андаке шакли суфта дошта бошад, лоақал, масалан, масофаи байни Замину Офтоб гуфтаи лозим будагист.

Ибораи русии регистрирующий аппарат ба тоҷикӣ аппарати қайдгир тарҷума шудааст. Мо ба ин тарҷума эрод надорем. Лекин ҳамин ки ба русӣ ин ибора бо пешоянд омад: аппарат для регистрации, онро аппарат барои қайдгирӣ гуфтаанд. Ё гуфтаанд: верньер — олат барои сарҳисоби кунҷ. Ва ҳол он ки ба тоҷикӣ дар ин сурат ҳам маъноро аз ғайри пешоянд ва бо изофат ифода кардан лозим буд. Охир, ба тоҷикӣ асбоб барои намегуянд. Дар ин масъала ҳеҷ далелу бурҳон лозим нест. Бо вучуди ин меҳоҳем хотиррасон кунем, ки устод Айни дар «Луғати нимтафсилӣ» калимаҳои чунин шарҳ додааст: чарху дук — асбоби ресмонресӣ (асбоб барои ресмонресӣ не), адавот — олатҳои ҳусули чизе (олатҳои барои... не!, аёғ — косаи шаробиӯшӣ (коса барои... не!),

Аз ин рӯ, на факат регистрирующий аппарат бояд дастгоҳи қайдгир ё қайдгирӣ ё ки дастгоҳи сабт тарҷума шавад, балки шакли пешоянддори чунин ибораҳо низ бояд бо изофат ифода гардад: аппарат для регистрации — дастгоҳи қайдгирӣ, верньер — олати ҳисоби кунҷ ва ғайра. Ҳамчунин прибор для измерения — асбоб барои андозгирӣ не, балки асбоби андозагирӣ хоҳад буд.

Аз ин қиёс шакли тоҷикии бисёр мафҳумҳои дигарро муайян кардан мумкин аст. Чунончи: товары для розничной продажи — молҳои барои чаканафуруши не.

балки молҳои чаканафурушӣ, программа для работников промышленности. — барнома барои коркунони саноат не, балки барномаи коркунони саноат, фильм для детей — филм барои бачагон не, балки филми бачагон бояд тарҷума шавад ва ҳоказо.

Чунонки дида мешавад, пешоянди для дар забони русӣ дар мавридҳои муайян чунин муносибатро ифода мекунад, ки ба он муносибату робитаҳо, ки дар тоҷикӣ изофат ба миён меорад, хеле наздик аст. Пас дар чунин мавридҳо онро ба тоҷикӣ айнан, яъне бо пешоянди барои ифода кардан мумкин нест, балки хусусиятҳои забони тоҷикиро ба назар гирифта, изофатро ба қор бурдан лозим меояд. Он гоҳ заминаи таҳрир тоҷикӣ мешавад, сухан ранги тоҷикӣ мегирад.

Баъзе пешояндҳои дигари русӣ ҳам дар мавридҳои муайян ба тоҷикӣ бояд бо изофат ифода шаванд.

Дар навиштаҳои табибони имрӯза, чунин, ибораҳои мебинем: дору аз дарди сар, дору аз беҳобӣ, дору аз гипертония ва ғайра. Инҳо тарҷумани ибораҳои русии **лекарство от головной боли, лекарство от бессонницы** ва ғайраҳо мебошанд. Ин тарҷума тамоман нодуруст аст. Дар тоҷикӣ ибораҳои **доруи дарди сар, доруи хоб (на доруи беҳобӣ!)** доруи захми меъда ва ҳоказо машхуранд ва дар чунин мавридҳо маҳз аз ҳамин ибораҳо қолиб гирифтани даркор аст. Маълум мешавад, ки ибораи **лекарство от головной боли** пешоянд дошта бошад ҳам, калимаҳои ду тарафи пешоянд он дар чунин робитае, ки ба робитаи муайянкунандаю муайяншаванда, ба робитаи мансубият монандие дорад, воқеъ шудаанд ва пешоянд **ҳамин муносибатро ба миён меорад**. Чунин алоқаю муносибатҳо ба тоҷикӣ асосан бо изофат ифода мешаванд. Агар ба тоҷикӣ дар ин маврид изофатро ба қор набарем ва пешоянди русиро айнан орем, ҳамин робита ва ё шакли одатии он вайрон мешавад. Чунин ҳолат ё чизе монанди ин аз ҳамаи мисолҳо, ки дар ин боб овардем, ба назар мерасад.

Ҳаминро дар ҳаққи ибораҳои аз қабилҳои мусиқӣ аз кинофилмҳо (тарҷумани музыка из кинофильмов), хабарҳо аз хориҷа, саҳифаҳо аз эҷодиёт, дурдонаҳо аз «Шашмақом», сатрҳо аз мактубҳо, порча аз роман ва ғайра низ гуфтан лозим аст. Ба ақидаи мо, ин ҷо ҳам на мавриди пешоянд, балки мавриди изофат аст ва ҷузъҳои ибораро ба шакли муайянкунандаю муайяншаванда гузоштан лозим аст. Қормандони матбуот ва телевизиону радио

ончунон саргарми истифодаи пешоянд мебошанд, ки ҳатто ба русӣ ибора пешоянд надошта бошад ҳам, ба тоҷикӣ ибораро бо пешоянд месозанд. Аз ҷумла, саҳифаҳо аз эҷодиёт ба русӣ страници творчества, дурдонаҳо аз «Шашмақом» жемҷуҷини «Шашмақома» гуфта мешавад, яъне ҷузъҳои ибора дорои робитаи муайянкунандагӣ муайяншавандагӣ мебошанд. Ибораи тоҷикӣ ба таъкиди бевоситаи ҷунин робита бештар эҳтиёҷ дорад. Ин эҳтиёҷро ба назар гирифта, на фақат саҳифаҳои эҷодиёт ва дурдонаҳои «Шашмақом», балки инчунин мусиқии кинофилмҳо, хабарҳои хориҷӣ, сатрҳои мактубҳо гуфтан лозим меояд. Дигар шакли ҷудо кардани ҷузъ аз кулл ин аст: чанд оҳанг аз кинофилмҳо, ду оҳанг аз як кинофилм, чанд сатр аз мактубҳо, чанд боб аз роман (на бобҳо аз роман!), ду-се боб аз як роман, се боб аз ин роман ва ғайра. Дар ин қолаб ширкати пешоянд зарур аст.

Ибораҳои рақс бо нақора, рақс бо ғижжак, рақс бо шамшер ва монанди инҳо низ ҳамназми ибораҳои боло мебошанд, яъне ин ҷо ҳам мавриди изофат аст, на пешоянд. Барои қолиби номи рақсхоро муайян кардан ҳамин ҷизро ба назар гирифтаи даркор аст, ки номи халқии рақсҳо, масалан, ба ин тарз аст: рақси ҷархи зону (рақс ба ҷархи зону не), рақси яккақарс (рақс бо яккақарс не). Навъи дигари номи халқии рақсҳо бо илова кардани калимаи «бозӣ» сохта мешавад: шамшербозӣ, калтакбозӣ, кӯзабозӣ, қошукбозӣ, рӯбоҳбозӣ ва ғайра. Дар ин калимаҳо «бозӣ» ба маънои «рақс» омадааст, яъне ба номи ҷизе илова шудани он номи рақсро ба миён меорад. Номи рақсҳои нави имрӯзро низ аз ҳамин ду қолиби халқӣ гирифтаи бештар аст. Ба ин сабаб номи асари А. Хачатурян Тапеч с саблями ба тоҷикӣ бояд рақси шамшер ё шамшербозӣ ва ё рақси шамшербозӣ тарҷума шавад. Дар ин маврид «шамшербозӣ» ба маънои бозӣ дорондани шамшер хоҳад буд. Лекин, ба фикри мо, рақси шамшер бештар аст (ба монанди рақси яккақарс). Аз ин қиёс лозим меояд, ки ба ҷойи рақс бо нақора рақси нақора ва ба ҷойи рақс бо ғижжак рақси ғижжак гӯем.

Ниҳоят, боз ба як навъи ибораҳои пешоянддор диққат ҷалб кардан мехоҳем. Ба русӣ мегӯянд: введение к книге, предисловие к первому изданию. Инро ба тоҷикӣ аксаран муқаддима ба китоб, сарсухан ба ҷопи яқум тарҷума кардаанд. Баъзеҳо муқаддимаи китоб ва сар-

сухани чопи якум тарчума кардаанд, яъне ба чойи пешоянд изофат ба кор бурдаанд. Ба фикри мо, тарчуман дувум дуруст аст. **Дар забони адабии классикӣ чунин мафҳумҳо бо изофат ифода мешуд.** Чунончи, **дебӯчаи китоб** мегуфтанд на дебӯча ба китоб. Аз ин рӯ, имрӯз ҳам **муқаддимаи китоб, сарсухани чопи якум, иловаи саҳифаи...** (на илова ба саҳифаи...) гуфтан даркор аст.

Аз он чи дар ин боб омад, чунин натиҷа гирифта мумкин аст, ки иборае, ки дар байни ду исм як пешоянд дошта бошад (масофа то Офтоб, асбоб **барои** андозагирӣ, дору аз дард, рақс **бо** шамшер, пешгуфтор ба китоб ва монанди инҳо), аксарияти мавридҳо чандон табиӣ наменаояд. Дар чунин мавридҳо иборои тоҷикӣ бо изофат ба ҳам алоқаманд шудани калимаҳоро такозо дорад. Аз ин сабаб аксари он ибораҳои русӣ, ки дар байни ду исм як пешоянд доранд, ба тоҷикӣ бояд бо изофат ифода гарданд.

Агар ба масъала як назари умумӣ андозем, бояд гӯем, ки дар ибораи мобайни ду исм омадани пешоянде аз қадим дар забони тоҷикӣ расм буд. Чунончи, қолиби ибораҳои монанди **суханҳои машҳури Баҳоуддини Навқибанд хилват дар анҷуман, даст ба қору дил ба ёр машҳур буд, ибораҳои истифода аз захираҳо, беҳабарӣ аз дунё, шикоят аз пирӣ дар асл тоҷикӣ буда, асрҳо боз вучуд доранд.** Бисёрии чунин ибораҳо пеш аз пешоянд изофат дошт: **марги бо дӯстон тӯй аст, масофаи то Деҳ, шикояти аз пирӣ** ва ғайра. Рафта-рафта ба тоҷикӣ изофати пеш аз пешоянд афтид ва ҳоло фақат дар баъзе ибораҳои устувор дида мешаваду бас. Дар навиштаҳои устодони сухани имрӯза ҳам изофат пеш аз пешоянд аҳён-аҳён дида мешавад. Чунончи, як мақолаи устод Айни, ки солҳои ҷанги зидди фашизм навишта буд, «**Ҳар зараррасонандаи ба одамро нест кардан даркор аст**» ном дорад. Ин тарзи иборабандӣ дар форсии имрӯзӣ фаровон ба кор меравад, вале дар тоҷикии ҳозира метавон гуфт, ки аз истеъмол баромадааст. Дар тоҷикии кунунӣ фақат баъзе пешояндҳо, чунончи **онд ба ва доир ба** пеш аз худ изофат талаб мекунанд: **гуфтугӯҳои онд ба сулҳ, ҷорабиниҳои доир ба иҷрои нақша** ва ғайра. Баъзе қаламкашҳо дар ин маврид ҳам аз ифозат худдорӣ мекунанд (чунончи, **адабиёт онд ба мавзӯ** мегӯянд), вале, ба назари мо, ин кор нодуруст буда, пеш аз **онд ба ва доир ба** изофатро нигоҳ доштан даркор аст.

Бо вучуди инҳо равияи асосии инкишофи забони тоҷикӣ ин аст, ки дар ибораҳои, ки миёни ду исм як пешоянд доранд, изофати пеш аз пешоянд монда, худи пешоянд аз байн рафта истодааст. Дар асл истифодаи аз захираҳо, гуфтугӯи бо худ, шикоятӣ аз пирӣ буд. Имрӯз аз ду ибораи охирӣ изофат афтода пешоянд мондааст (гуфтугӯ бо худ, шикоят аз пирӣ), аммо дар аксари мавридҳо фақат пешоянд афтода, изофат боқист: истифодаи захираҳо, таассуроти намоиш (ба ҷойи таассуроти аз намоиш) ва ғайра.

Дар айни замон баъзеи ин ибораҳо ду шакл доранд: гоҳ фақат бо изофат, гоҳ танҳо бо пешоянд сохта мешаванд. Чунончи, ба ин тарз: истифодаи захираҳо ё истифода аз захираҳо, таассуроти намоиш ё таассурот аз намоиш. Имрӯз ҳар дуи ин шакл баробархукук аст, лекин ба ҳар ҳол шакли боизофат маъмултар буда, дар матбуоти ҷорӣ истифодаи захираҳо, таассуроти намоиш ва монанди инҳоро бештар ба кор мебаранд. Ба ин кор эътироз кардан лозим нест, зеро ин ҷо ҳамон равияи асосии инкишофи забони адабӣ, ки гуфтем — аз ибораҳои изофии пешоянднок афтодани пешоянд ба мушоҳида меояд.

Ин раванд аз давраҳои аввали таърихи забони адабии ҳозира сар шуда буд. Ба назари мо, ин ҳолатро аз байни зерини Низомӣ дидан мумкин аст:

Орияти кас напазируфтаам,

Ҳар ҷӣ бигӯ гуфт дилам, гуфтаам.

Гумон меравад, ки орияти кас, ки дар ин байт ҳаст, дар асл орияти аз кас буд ва баъдтар пешоянди он афтодааст. Ин гуна мисолҳои аз дигар устодони сухан ҳам метавон овард.

Аҷобат дар ин аст, ки изофат дар чунин ибораҳо гоҳ вазифаи ду-се пешояндро ба зимма мегирад. Чунончи, номи яке аз асарҳои Шамсиддини Шохин «Тӯҳфаи дӯстон» буда, ба маънои тӯҳфа ба дӯстон омадааст. Аммо соли 1984 дар як рӯзнома шеърӣ нави як шоири имрӯзае чоп шуд, ки низ «Тӯҳфаи дӯстон» ном дошта, маънои он тӯҳфа аз дӯстон аст.

Ин аст, ки изофат дар ибораи тӯҳфаи дӯстон дар ду маврид ду навъи робитаи муносибиро, ки зидди якдигаранд, ифода намудааст.

Ин аз имконоти бениҳоятӣ изофат гувоҳӣ медиҳад. Имкониятҳои изофат дар иҷрои вазифаҳои гуногун ҳам-

чунон такомул ёфтааст, ки гӯё ягон навъи робитаву муносибат, ягон маънӣ, ки изофат ифода карда натавонад, мавҷуд нест. Изофат яке аз он муҳимкифояҳоест, ки сахттарин мушкилҳоро осон мекунад.

Аз ҳамин сабаб баъзе маъниҳое, ки дар забонҳои дигар, аз ҷумла ба русӣ бо пешояндҳои гуногун ифода мегарданд, ба тоҷикӣ изофатро хоҳонанд. Дар тоҷикӣ як худи изофат метавонад, ки вазифаи ҷанди пешоянди забонҳои дигарро иҷро намояд. Инро дар боло бо мисолҳои сершуморе аз назар гузаронидем.

Аз он ҳама мисолҳо ва мулоҳизаҳо ҳамин ҳам равшан мешавад, ки забони тоҷикӣ табиатан ҷандон пешояндпарвар нест. Ин гап ҷунин маънӣ надорад, ки низоми пешояндҳо дар забони тоҷикӣ суст тараққӣ кардааст. Не, мо пешояндҳои бисёре дорем, ки гоҳ робитаву муносибатҳои мураккабиро ифода мекунад, ҳатто баъзеашон вазифаи пешвандро иҷро намуда, дар калимасозӣ фаъолона иштирок менамоянд ва ҳоказо. Лекин ба ҳар ҳол ҷун забони тоҷикиро бо дигар забонҳо муқоиса мекунем, мебинем, ки мавқеи пешоянд дар ин забон, масалан, монанди забони русӣ нест, ба маротиб камтар аст. Аз он ҳама таҳлилу андешаҳо, ки дар се боби охир овардем, маҳз ҷунин ҳулоса баровардан мумкин аст.

Илова ба ҳамаи онҳо боз як мисоли барҷаста меорем, ки байти Ҳофиз аст:

Эй соҳиби қаромат, шукронаи саломат,
Рӯзе тафаккуде кун дарвеши бенаворо.

Аз ин байт иборати «шукронаи саломат»-ро ба русӣ тарҷума кунем «в благодарность за здоровье» бояд гӯем. Яъне мафҳуме, ки дар иборати Ҳофиз бо як изофат ифода шудааст, ба русӣ ду пешояндро талаб дорад. Ва ҳол он ки дар иборати Ҳофиз ягон пешоянд нест.

Мутаассифона, дастури муқоисавии забони тоҷикӣ ва русӣ ҳанӯз ба вучуд наомадааст. Ба вучуд овардани он зиёда зарур аст. Мо бояд табиати ботинии ин ду забон, монандӣ ва фарқҳои онро амиқан муайян кунем. Дар он сурат аз ҳисоби забони муқтадири халқи рус дорой афзудани забони тоҷикӣ бештар хусусияти эҷодӣ пайдо мекунад. Мавҷуд набудани дастури муқоисавӣ оид ба қонунҳои ботинии ҳарду забон, дошишҳои амиқи назарӣ надоштани тарҷумонҳо ва аҳли қалам ҷунин натиҷа дода истодааст, ки баъзан муноси-

бат ба забони русӣ муносибати рӯякӣ ва зоҳирист, нусхабардории маҳз аст. Суиистифодаи пешоянд дар навиштаҳои имрӯза, вазифаи изофатро ба гардани пешоянд гузоштан, ки бисёр дида мешавад, як намуна аз ҳамин зоҳирбинист.

Як нафар намояндаи халқи дигар, ки забони тоҷикиро ҳанӯз нағз ёд нагирифтааст, агар ба тоҷикӣ гап занад, одатан дар пешояндҳо бисёр хато мекунад. Гӯҳ дар вақти аз назар гузаронидани матбуоти тоҷик низ чунин таассуроте ҳосил мешавад, ки гӯё ҷумлаҳои онро касоне тартиб доданд, ки акнун забони тоҷикиро омӯхта истодаанд, вале ҳанӯз дуруст наомӯхтаанд ва намендонанд, ки, масалан, кадом феъл кадом пешояндро тақозо дорад. Ин айби ҷиддист ва аз он чашм пӯшидани мо мумкин нест.

«МУБОРИЗА» ВА ПЕШОЯНДҲОИ ОН

Дар матбуоту нашриёт калимаи «мубориза» қариб ҳамеша бо пешоянди «барои» ё «баҳри» меояд: **мубориза барои сулҳ, мубориза баҳри истиқлолият** ва ҳоказо. Инро, албатта, нодуруст ҳисоб кардан мумкин нест. Вале ин ҷо ҳамин ҷизро хотиррасон кардан мехоҳем, ки шакли аслии ин ибораҳо **мубориза дар роҳи сулҳ, мубориза дар роҳи истиқлол** мебошад. Инро фаромӯш кардан лозим нест ва бо калимаи «мубориза» на танҳо «барои» ва «баҳри», балки «дар роҳи»-ро низ кор фармудан даркор аст.

Дар ин маврид дар як ибора байни ду исм омадани пешоянд айб нест, зеро дар асл ин ибора ҳам пеш аз пешоянд изофат дошт ва шакли аслии он **муборизаи дар роҳи сулҳ буд**, вале дар забони ҳозира изофати якум афтодааст. Афтодани изофат аз баъзеи ин навъи ибораҳо ҳодисаи қонунмандест.

Дар айни замон шакли дигари ин ибораҳо низ ҳаст, ки пешояндро изофат иваз мекунад: **муборизаи роҳи сулҳ, муборизаи роҳи истиқлол** ва ғайра. Ин шакли ибора бештар хусусияти табиӣ дорад.

Ғайр аз ин, ҳаминаро дар назар бояд дошт, ки ибораҳои аз қабилы **муборизи истиқлолият, муборизи саодати халқ**, адиби **муборизи сулҳ** ва мисли инҳо иборати сунъӣ ва сустмаънӣ мебошанд. Дар ин ибораҳо зикри калимаи «роҳ» зарур аст. Яъне он ибораҳоро ин тавр бояд таҳрир кард: **муборизи роҳи истиқлол, муборизи роҳи саодати халқ**, адиб ва **муборизи роҳи сулҳ**.

ЧАМЪ ВА ЧАМЪБАНДИ

I

Дар дастури (грамматикии) забони тоҷикӣ қоидае ҳаст, ки исм пас аз шумора дар шакли танҳо меояд. Ин қоидаи одист, ки ба ҳар як мактаббача маълум аст, вале, мутаассифона, ба баъзе аз аҳли қалам маълум нест. Чунончи, онҳо мегӯянд: «Дар 25 яслиҳои мавсимӣ кӯдакон нигоҳубин карда мешаванд»; «Дар шаҳрҳо 200 ҳазор квартироҳо сохта шуданд»; «Мактаббачагон 50 партаҳои нав гирифтанд».

Дар ин мисолҳо ба дағалтарин тариқе вайрон шудани қоидаи забони тоҷикӣ дида мешавад. Аҷобат дар ин аст, ки дар саҳифаҳои матбуот чандин бор аз ин хусус гап шуда буд, чандин бор эзоҳ дода шуда буд, ки дар ин мавридҳо «25 ясли», «200 ҳазор квартира», «50 парта» гуфтан лозим аст. Вале ин хато ҳамчунон давом дорад. Дар натиҷа қор ба ҷое расидааст, ки бисёр одамон пас аз шумора чамъ шудани исмро қоида гумон кардаанд ва дар нутқи расмӣ—дар маҷлисҳо аз рӯйи ин «қоида» амал мекунанд.

Ин аст, ки боз ҳам хатои ходимони матбуот ба хатои умумӣ табдил ёфт.

Бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ гоҳ пас аз шумора чамъ омадани исм нодуруст нест: ду хоҳарон, Ҳафтод-Дарон (номи халқии як ғаласитораи машҳур), Чилдухтарон (номи ҷой ва афсонае), Сепулло (номи маҳалле) ва ғайра. Инҳо боқимондаи давраҳои қадими инкишофи забони мо. Як вақтҳо дар забони мо ҳам (чунонки ҳоло дар бисёр забонҳо ҳаст) шумурда чамъ меомад. Лекин баъдтар — дар забони адабии ҳозира қоида дигар шуд: аз аввали ташаккули забони адабӣ — аз замони Рӯдакӣ то имрӯз танҳо омадани шумурда қоидаи асосӣ мебошад. Аммо ду хоҳарон, Чулдухтарон ва монанди инҳо чун истисноӣ ин қоида асрҳо боз мавҷуданд. Мо истисноҳои имрӯзаи ин қоидаро инкор намекунем, ин истисноҳо ҳоло ҳам дар забон ҳаққу ҳуқуқ доранд. Чунончи, М. Турсунзода гуфтааст: Аз азал ҷон бо замин як гашт чун ду модарон. Ин ҳодиса дар назму насри дигар нависандагони ҳозира ҳам ба ҷашм меҳӯрад. Аз ҷумла Гулназар мегӯяд: Сад баҳорон рафт бо сад номаам. Чунонки мебинем, дар як мисраъ аз ду шумурда яке чамъ ва дигаре танҳо омадааст. Дар ин маврид ҳар ду ҳам дуруст аст, лекин шумурдаи чамъ

аз қоида истисно буда, шумурдаи танҳо мувофиқи меъ-
ёри забони адабиёт. Аз ин рӯ, шумурдаи ҷамъ фақат
гоҳ-гоҳ меояд **ба нормани** забони адабии ҳозира — тан-
ҳо омадани **шумурда бо**яд саҳт риоя шавад.

2

Дар матбуот дар ҷамъбандӣ боз як усули вайрон
мушоҳида мегардад.

Масалан, ин ҷумларо бинем: «Бисёри онҳо мак-
табро тамои карда, сардорони сеҳҳо ё директорони за-
водҳо шудаанд». Дар ин ҷумла ҷамъбандии исм зару-
рате надорад, **ин ҷо** матлабро бо лафзи танҳо баён кар-
да, «бисёре аз онҳо сардори коргоҳ ё раиси корхона
шудаанд» гуфтан беҳтар буд, зеро ҳуди мазмуни ҷумла
далолат бар ин мекунад, ки ҳар кадоми онҳо дар як
коргоҳ ва як корхона сардор ё раис шудаанд, на ин ки
ҳар кадомашон якбора дар чанд коргоҳу корхона сар-
дору раис шуда бошанд.

Ҷумлаи дигар: «Нархҳои рағбан, нон ва дигар маҳ-
сулоти озуқаворӣ низ арзон карда шудаанд». Ин ҷо ҳам
на дар мубтадо ва на дар хабар лафзи ҷамъ лозим на-
буд, зеро ҳар кадоме аз он чизҳое, ки дар мубтадо ном-
бар шудааст (рағбан, нон), як нарх дорад, на ин ки ду-
се нарх дошта бошад. Бинобар ин «нархи рағбан, нон...
низ арзон шуд» гуфтан даркор буд. Ҳатто азбаски муб-
тадои ҷумла **нарх аст**, дар хабар кам ё паст шуд гуф-
тан беҳтар буд. Аз ин хусус дар боби махсус сухан рафт.

Ҷумлаи дигар: «Тамоми ҳафта боронҳои сел бори-
данд». Ин ҷо ҳам лафзи ҷамъ ҳеч даркор нест, балки
гуфтан лозим аст, ки «тамоми ҳафта борони сел бори-
дову хабарро ба шакли ҷамъ овардӣ, ба фикри мо, ҷа-
воби ӯ танҳо ҳамин хоҳад буд, ки асли русии ин ҷумла
чунин аст: «Всю неделю шли проливные дожди». Тар-
ҷумон фақат шакли ҷумлаи русиро ба назар гирифта-
аст, аммо мантиқи ҷумлаи тоҷикиро фаромӯш кардааст.

Як хусусияти забони тоҷикӣ ин аст, ки лафзи ҷамъ
дар тоҷикӣ нисбатан кам кор фармуда мешавад. Ҳалки
мо дар бисёр мавридҳо бо шакли танҳо баъзе мафҳум-
ҳои ҷамъталабро ҳам ифода намудааст. Калимаҳое,
ки фақат ба шакли ҷамъ кор фармуда мешуда бошанд,
дар забони тоҷикӣ қариб нестанд (фақат баъзе кали-
маҳои арабӣ дар шакли ҷамъ маъмуланд). Бисёр маз-

мунҳое, ки дар баъзе забонҳои дигар бо ҷамъ баён мешаванд, дар забони тоҷикӣ шакли танҳоро талабдоранд.

Масалан, мо мегӯем: «Ман китоб харидам». Мо даҳ китоб харида бошем ҳам, «китоб харидам» мегӯем ва фақат дар сурате, ки касе ҷанд адад будани он китобро пурсад, мегӯем, ки «даҳ китоб харидам». Ҳатто дар ҳамин сурат ҳам мо «китоб»-ро ба шакли танҳо меорем, зеро мантики ҷумлаи тоҷикӣ ҳамин аст, ки чун шумора зикр шуд ва ҳуди рақам бисёр будан ё чӣ миқдор будани китобро фаҳмонд, ба «китоб» пасванди ҷамъбандӣ ҳамроҳ кардан лозим нест. Дар ин ҳолат «китоб» мутлақ аст, дар сурати мутлақ будани исм одатан шумурдaro ҷамъ намеоранд.

Гоҳ дар матбуот ва маҷлисоҳо чунин ҷумлаҳо мушоҳида мекунем: «Саволҳо доред?»; «Боз чӣ хел саволҳо ҳастанд?»; «Боз киҳо савол доранд?» ва ҳоказо. Ин ҷумлаҳо низ русиянд. Ба тоҷикӣ дар ин ҷумлаҳо низ ҷамъ зарурате надорад. Шакли аслии ин ҷумлаҳо ба лафзи танҳост: «Савол доред?»; «Боз чӣ савол ҳаст?»; «Боз кӣ савол дорад?». Ин ҷо ҳам шакли танҳо мазмуни ҷамъро ифода мекунад.

Аз ҳамин сабаб ҷамъбандии зеринро дуруст ҳисоб кардан ҳаргиз мумкин нест: «Мо дар баъзе заводҳо самолётҳо месозем, мушакҳо тайёр мекунем»; «Сӣ нафар ба гирифтани номи лауреатҳо сазовор гардиданд». Агар тарҷумон ин ҷумлаҳо ба шакли тоҷикӣ доравардан меҳост, бояд лоақал ин тавр мегуфт: «Мо дар баъзе корхонаҳо ҳавопаймо месозем, мушак тайёр мекунем» (худ аз худ маълум аст, ки як корхона як ҳавопаймо ва як мушак не, балки бисёр мебарорад); «Сӣ нафар сазовори номи лауреатӣ гардиданд».

Дар бораи ин ки дар забони тоҷикӣ бо лафзи танҳо маънои ҷамъ хеле хуб ифода меёбад, мисоли бисёре овардан мумкин аст. Вале мо ҳоло фақат ба як мисол диққат ҷалб кунонидан меҷӯем.

Ин ҷумлаи устод Айниро хуб мулоҳиза кунем: «Дар корхонаи шайх даҳ кӯра ва даҳ сандон буд, ки дар онҳо тахминан чил нафар одам кор мекард».

Агар ин ҷумлаҳо ба ихтиёри баъзе ходимони матбуоти имрӯза мегузоштем, бечуну чаро чун ҷумлаи бесаводона хат мезаданд ва ба ҷояш тахминан чунин ҷумлае менавиштанд: «Дар муассисаи рӯхонӣ даҳ кӯраҳо ва даҳ сандонҳо буданд, ки дар паси онҳо зиёда аз чил

нафар одамон кор мекарданд». Ин ҷумла ҷумлаи русӣ мебуд. Ҷумлаи Айнӣ ҷумлаи тоҷикист. Мантиқи забони тоҷикӣ ва русӣ дар ин ду ҷумла хуб ифода шудааст.

Боз як ҷумлаи устод Айниро аз назар гузаронем: **Сад нафар аскарӣ сурх меояд.**

Мебинем, ки мубтадои ин ҷумла ҷамъ аст ва дар он шумораи сад зикр шудааст, лекин на калимаи «аскар», на хабар ба шакли ҷамъ нест. Устод барои ифодаи ҷамъ фақат зикри «сад»-ро кифоя доништа, дигар қисмҳои ҷумларо ба лафзи танҳо адо кардааст.

Не, ин ҷумлаҳои Айнӣ аз саҳви калам ҳосил нашудааст, балки ҷумлаи мӯҷаз ва табиӣи тоҷикист, ки оҳанги гап задани халқи тоҷик аз он шунида мешавад. Ин гуна ҷумлаҳо, ки аз осори Айнӣ ва дигар нависандагони имрӯза бисёр ёфтани мумкин аст, он ҳақиқатро тасдиқ мекунад, ки: 1. агар мубтадои ҷамъ аз шумораю исм иборат бошад, мумкин аст, ки хабар ба шакли танҳо ояд (**дах сандон буд**); 2. ҳатто агар мубтадо одамо ифода кунад ҳам, мумкин аст, ки хабар лафзи танҳо бошад (**чил нафар одам кор мекард**); 3. агар байни шумора ва исм нумератив истода бошад ҳам, исмо ба шакли танҳо овардан ҷоиш аст (**чил нафар одам**).

Аз инҳо хусусан ҳулосаи 2 ва 3-юм дар матбуоти имрӯза тамоман ба назар гирифта намешавад. Ҳоло ақидае пайдо шудааст, ки агар дар байни шумора ва исм як нумератив даромада бошад, гуё исм, албатта, бояд шакли ҷамъ гирад: **дах нафар талабагон, бисту панҷ адад китобҳо** ва ғайра. Ин қоида танҳо қисман дуруст аст, фақат аз он ҷиҳат дуруст аст, ки дар ҳақиқат баъзан исм пас аз нумеративи «нафар» ба шакли ҷамъ меояд, чунончи дар ин ҷумлаҳои Айнӣ: **«Панҷоҳ нафар харротон хастанд»; «Як-ду нафар беморон ҳам буданд»** ва ғайра.

Лекин ин қоида қоидаи мутлақ ҳисоб кардан лозим нест. Мо бояд фаромӯш накунем, ки дар ин маврид ба шакли танҳо омадани исм ҳам мумкин аст. Дар ин хусус ғайр аз ҷумлае, ки дар боло аз Айнӣ нақл кардем, боз чанд ҷумлаи ӯро ба хизмати аҳли матбуот арз карданӣ ҳастем: **«Ман чор нафар шарикдарс доштам»; «Дар он устохона тахминаи чил нафар устою шогирд кор мекарданд»; «Он панҷ нафар нобакор дар ин қорни худ танҳо набуданд».** Чунонки мебинем, дар ин ҷумлаҳо исме, ки пас аз «нафар» омадааст, ба шакли тан-

ҳост. Ин қоида дар китобҳои грамматикаи мактаби миёна ҳам қайд шудааст.

Аз ҷи сабаб бошад, ки аҳли матбуот ин қонидаро эътироф намеkunанд ва меҳонанд, ки онро аз дастури тоҷикӣ кӯр кунанд. Онҳо дар ин маврид низ дар матбуоти тоҷикӣ аз рӯи қоидаҳои забони русӣ қалам меронанд.

Зиёда аз ин, аҳли матбуот исро на танҳо бо нумеративи «нафар» ба шакли ҷамъ меоранд, балки баъзан ин қонидаро ба дигар нумеративҳо низ татбиқ менамоянд. Онҳо баъзан тамоман фаромӯш мекунанд, ки дар забони тоҷикӣ даҳ сар говҳо не, балки даҳ сар гов, се дона қаламҳо не, балки се дона қалам гуфтан лозим аст. Дар шури онҳо қониди русӣ ҷойи қониди тоҷикиро тамоман гирифтааст.

3

Мувофиқати мубтадову хабар дар забони адабии имрӯза нисбат ба забони адабии гузашта то андозае фарқ пайдо кардааст. Дар забони адабии асрҳои гузашта агар мубтадои ҷамъ одам бошад, хабари ҷумла ҳам ба шакли ҷамъ ва ҳам ба шакли танҳо меомад. Аммо дар забони адабии имрӯза агар мубтадои ҷамъ одамро ифода кунад, хабари ҷумла аксаран ҷамъ меояд.

Лекин бисёр тарҷумонҳо ва ходимони матбуот ин қонидаро нодуруст мефаҳманд. Онҳо ин қонидаро ба ғайри одам, ба ҳайвонот ва предметҳои бечон ҳам татбиқ мекунанд, ки ин қорашон дар аксари мавридҳо нодуруст аст. Масалан, онҳо мегӯянд; «Сулҳу амният ғалаба хоҳанд кард»; «Обҷақорӣ ва пахтақорӣ тараққӣ мекунанд»; «Қабобу май ба рӯи дастархон омаданд, доираю най ба қор даромаданд».

Дар забони тоҷикӣ агар ҷумла мубтадои ҷида дошта бошад, одатан хабар гоҳ шакли ҷамъ мегирад ва гоҳ ба лафзи танҳо меояд. Дар ҷумлаҳои боло мубтадои ҷида на танҳо одамро ифода накардааст, балки асосан ба қалимаҳои ҷуфт (сулҳу амният, пахтақорӣ ва обҷақорӣ, қабобу май) иборат аст. Ин гуна мубтадоҳои ҷида одатан ба ҳукми танҳо мегузаранд ва хабари онҳо низ бояд ба шакли танҳо бошад.

Ин тарз дар шакли ҷамъ мувофиқат додани мубтадову хабар дар матбуоти мо навъҳои дигаре ҳам дорад.

Инак яке аз онҳо: «Ду эсминес ба бандар омаданд»;

«Панҷ самолёт бедарак ғоиб шуданд»; «Ду нуқтаи назар ба якдигар муқобил меистоданд»; «Ҳарду ҳуччат таассуроти калон бахшиданд»; «Дар соҳтмони он роҳ чор ҳазор автомашина иштирок карданд».

Ҳангоме ки ман ин хел ҷумлаҳоро меҳонам, ба назарам чунин менамояд, ки гуянда эсимнес ва самолёт-хоро ҳурмат карда, бо «шумо-шумо» гап зада истодааст. Тартибдихандагони ин ҷумлаҳо ақида доранд, ки чун дар мубтадо ду-се чиз номбар шудааст, хабар бояд ҷамъ бошад. Ба фикри мо, баръакс агар дар ин мавридҳо хабар бо лафзи танҳо адо шавад, беҳтар аст, зеро он гоҳ ҷумла сабуктар ва мавзунтар мегардад.

Банда ақида дорам, ки ҳатто дар мавридҳои монанди мавриди зерин ба лафзи танҳо адо шудани хабари ҷумла ҷоиш аст:

«Баъзан дупула чизи бесуботу беҳуда — андоми зебо, ҷашмони гиро, суханони тафдор, мансаб, сарват ҷашми касро мебаранду ақлу ҳушро мегиранд».

Чаро ин ҷо танҳо омадани хабар ҷоиш аст? Чунки мубтадон асли «чиз» («дупула чизи бесуботу беҳуда») мебошад ва танҳост. Нависанда мубтадори аввал ба лафзи танҳо зикр карда, сонӣ эзоҳоти онро ба шакли ҷамъ ва чун аъзоҳои ҷида овардааст («андомӣ зебо, ҷашмони гиро, суханони тафдор, мансаб, сарват»). Ҳамаи инҳо ҳам мубтадо мебошанд. Азбаски инҳо ҳама ба шакли ҷамъ омадаанд, муаллиф қомилан ҳақ дошт, ки дар хабари ҷумла ҷамъбандӣ ба кор барад. Лекин танҳо будани мубтадон асли — «чиз»-ро ба назар гирифта, хабарро танҳо овардан ҳам мумкин буд. Ба назари мо, агар аз аҳли қалам талаб кунем, ки дар ҳамаи чунин мавридҳо хабар бояд ҳатман ҷамъ бошад, нодуруст мешавад. Дар чунин мавридҳо хабари ҷамъу танҳо баробарҳуқуқ аст.

Аз он ҷи ки ин ҷо дар бораи мувофиқати мубтадову хабар дар шумора гуфта шуд, Раззоқ Ғаффоров чунин натиҷа гирифта буд: «Аз ин гуфтаҳо чунин ба назар мерасад, ки Шукуров бештар тарафдори он аст, ки дар сурати дар шакли ҷамъ омадани мубтадо хабар ба шакли танҳо ба кор бурда шавад. Аммо мушоҳидаи ҷараёни имрӯзаи инкишофи забони адабӣ дар бисёр мавридҳо акси инро нишон медиҳад»¹.

¹ Ғаффоров Р. Дар боби хусни сухан. «Садон Шарқ», 1969, № 5, саҳ. 127.

Ба ин муносибат бояд гуфт, ки муаллифи ин сатрҳо хатман ба лафзи танҳо овардани хабари ҳаман мубтадоҳои чамъро ҳаргиз талаб намекунад. Оре, дуруст аст, ки забони адабии ҳозираи тоҷикӣ имрӯз рӯ ба сӯйи мувофиқати куллии мубтадову хабар дар шумора рафта истодааст: мубтадои чамъ аксаран аз пайи худ хабари чамъро меорад. Ҳоҳ мубтадо шахс ё ғайри шахс ва предмети бечон бошад, ҳоҳ бо шумораю исм ифода шуда, байни онҳо нумеративе мавҷуд бошад ё набошад, бештар хабар шакли чамъ мегирад. Ин равияи асосии инкишофи забони адабӣ буда, устод Айнӣ дар устувор шудани он бо эътибори сухани худ роли калон бозидааст. Мо инро равияи дуруст ва муҳим мешуморем. Вале ин гап чунин маъно надорад, ки дар ҳамаи мавридҳо мубтадо чамъ бошад, бояд "xabар хатман чамъбандӣ шавад. Мо дар бобҳои гузашта чандин бор дидем, ки бисёре аз аҳли қалам дар замони мо ҳамин ки як ҳодисаи нави забонро аз худ карданд, онро суистифода менамоянд, бе он ки бо назари эҷодкорӣ нигоҳ кунанд, тўтивор такрор кардан мегиранд, дар натиҷа дар он чизи нави муҳим маъниву маза намеронад. Ҳамин ҳолат дар чамъбандии мубтадову хабар ҳам рӯй дода истодааст.

Мо фақат ҳаминро таъкид кардан мехоҳем, ки дар масъалаи чамъбандии мубтадову хабар қоидаи асосӣ мутлақ нест. Бисёр мавридҳои ҳастанд, ки мубтадои чамъ бояд бо хабари танҳо ояд. Инро бояд фаромуш накунем. Муайян кардани ин ки дар кадом мавридҳо бо хабари танҳо омадани мубтадои чамъ мумкин ё бештар аст, кори минбаъда буда, иҷрои онро аз забоншиносон ҷашм дорем. Мо ин ҷо фақат барои андеша андак мавод пешниҳод кардем, вале ҳалли масъала дар пеш аст.

4

Аз ин маводи мо тамоман равшан аст, ки масъалаи чамъбандӣ дар фарҳанги сухан бағоят аҳамияти калон пайдо кардааст ва мӯҳтоҷи муҳокимаи ҳамаҷонибаи дастҷамъист. Ин зарурат аз он ҷо сар мезанад, ки як қисми аҳли қалам дар ин масъала ҳадду андоза роия намекунанд. То ҷӣ андоза расидани бедиққатӣ аз мисолҳои поин ҳам маълум мегардад.

Ҳоло қаламкашҳои мо чунон саргарми чамъбандӣ

ҳастанд, ки ин гуна чумлаҳо ҳам месозанд; «Дар он шеърҳо ҳарорати Дили шоир нестанд»; «Вазни ҳар яки ин хиштҳо 16-килограммӣ буданд». Инҳоро ҳам аз қабилӣ чумлаҳои камсаводона ҳисоб кардан лозим аст. Қасе, ки ин чумлаҳоро сохтааст, худ намедонад, ки мубтадои чумлааш кадом аст. Ӯ ба чумла дохил шудани калимаи «шеърҳо» ё «хиштҳо»-ро дида, хабари чумларо ҳам ҷамъ бастааст. Ва ҳол он ки мубтадои ин чумлаҳо вазн ва ҳарорат аст, ки ба шакли танҳо омадааст ва бино бар ин хабар ҳам бояд танҳо бошад.

Ба ин чумла, ки маҳсули қалами як шоири номдор аст, диққат кунед: «Назм ин шаддаи калимаҳо, ибораҳо ва образҳоеанд, ки ба тартиби махсус бо низоми қатъӣ чида шудаанд».

Ин ҷо хабари чумлаи якум ҳатман бояд ба шакли танҳо меомад, чунки мубтадо «назм» аст ва танҳост: «Назм шаддаи калимаҳо, ибораҳо ва образҳост, ки...» гуфтан даркор буд. Ба сабаби он, ки «калимаҳо, ибораҳо ва образҳо» ҷамъанд, хабарро ҷамъ бастан мумкин нест, зеро инҳо фақат ҷузъҳои хабаранд, аммо шакли умумии хабар бояд мутобиқи мубтадо бошад, на мутобиқи ҷузъҳои худ ё дигар аъзоҳои чумла.

Ин чумла ҳам аз як нависандаи намоён аст; «Рӯҳи мурдаҳо ба хобам медароянд, нолаи зиндаҳо ба гӯшам мерасанд».

Мо чунин ҷамъбандиро аз чумлаи қабоҳатҳо медонем. Дар ин сурат ҷамъ омадани хабар ҳаргиз мумкин нест. Зеро на мурдаҳо, балки рӯҳ ба хоб медаромадааст, на зиндаҳо, балки нола ба гӯш мерасидааст. Ҳам рӯҳ ва ҳам нола танҳост, пас хабар ҳам бояд танҳо бошад.

Инак, боз чанд мисол аз адабиёти бадеӣ:

Чашми ҳама ба чашми ман дӯхта шуданд.

Барфи роҳҳо андак об кушоданд.

Қади фарзандонаш ба худааш баробар шуда буданд.

Сари ҳазорон-ҳазорон одамони бегуноҳ аз танашон ҷудо шуданд.

Ҳатто чунин беэҳтиётӣ як бор аз устод Айнӣ ҳам содир шудааст; «Насими форами шабона бӯйҳои хуши сабзаҳои навхези баҳориро меоварданд». Инро саҳви қалами устод метавон шумурд. Лекин он чи саҳви қалам буд, имрӯз умумӣ шудааст. Дар адабиёти бадеӣ ҳозира, хусусан дар матбуоти қорӣ адади чунин

ҷумлаҳо **руз то руз** меафзояд. Пешгирии ин ҳодиса, ба назари мо, **яке аз муҳимтарин вазифа** ҳост.

5

Ба муносибати ҷамъу ҷамъбандӣ як-ду сухан дар бораи ҷамъбандии калимаҳои арабӣ низ гуфтан лозим меояд.

Чанд гурӯҳ калимаҳои ҳастанд, ки бо қоидаи ҷамъбандии арабӣ ба забони ҳозираи тоҷикӣ гузаштаанд. Як гурӯҳи онҳо калимаҳои ҳастанд, ки бо пасванди арабии **-от** ҷамъбандӣ шудаанд. Калимаҳои **тадқиқот, таҳқиқот, ташкилот, таблиғот, маълумот, талабот, табиъият** ва ғайра аз ҳамин ҷумлаанд.

Бисёр мебинем, ки агарчи ҳуди инҳо ҷамъанд, дар навиштаҳои кунунӣ боз ба онҳо пасванди ҷамъбандии тоҷикии **-хо** илова мекунад ва **тадқиқотҳо, таҳқиқотҳо, ташкилотҳо, таблиғотҳо, маълумотҳо, талаботҳо** ва ғайра меғунанд. Мо ақида дорем, ки дар аксари ин гурӯҳи калимаҳо илова шудани аломати ҷамъи тоҷикӣ дуруст нест. Модомки **тадқиқ** танҳо ва **тадқиқот** ҷамъ аст, барои ҷамъбандӣ **тадқиқҳо** гуфтан мумкин аст, вале **тадқиқотҳо** гуфтан ҷоиш нест, зеро барои ҷамъи дубора эҳтиёҷ намемонад, ҷамъбандии дубора ба калима на фақат вазнинӣ меорад, балки боз ҳам нишон медиҳад, ки ба коре, ки лозим нест даст мезанем, ба дӯши сухан як бори нодаркор мегузорем.

Ба назари мо, аз ин гурӯҳ баъзе калимаҳоро истисно шуморидан лозим меояд. Аз ҳама пеш **ташкилот** ва **маълумот** аз ҳамин қабил аст. Ин ду калима дар забони имрӯза ҷамъ тасаввур намешавад, балки дар шакли ҷамъ маънои танҳо роифа мекунад: **ташкилот** муодили **организация** буда, **ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ташкилотҳои ҳизбӣ** ва ғайра чун муодили **общественные организации, партийные организации** қабул шудааст ва **маълумот** тарҷуман **сведения, информация** қарор ёфтааст. Пас ҷоиш аст, ки ба **ташкилот** ва **маълумот** аломати ҷамъи тоҷикии **-хо** часпонда шавад. Чунин истисноҳо каманд.

Гурӯҳи дигари ҷамъҳои арабӣ калимаҳои аз қабил **ашъор** (ҷамъи **шеър**), **осор** (ҷамъи **асар**), **ашхос** (ҷамъи **шахс**), **авсоф** (ҷамъи **васф**), **асрор** (ҷамъи **сирр**), **аҳвол** (ҷамъи **ҳол**), **афкор** (ҷамъи **фикр**), **ахлоқ** (ҷамъи

хулк), атроф (чамъи тараф), авроқ (чамъи варак) ва ғайра мебошанд, ки инхоро чамъи шикаста меноманд.

Ҳоло баъзе муаллифон ба ин чамъҳои арабӣ ҳам аломати чамъи тоҷикӣ -ҳо илова мекунанд, ки ба фикри мо, дуруст нест ва худдорӣ аз он зарур аст.

Фақат баъзе аз чамъҳои шикастаи арабӣ ба тоҷикӣ бештар маънои танҳоро гирифтаанд. Чунончи, **аҳвол**, **атвор**, **ахлоқ** ба тоҷикӣ аксаран чамъ тасаввур намешавад, балки як мафҳуми умумии чомеъ ба тасаввур меояд. Дар ин сурат ҳам ба онҳо илова кардани аломати чамъи тоҷикӣ матлуб нест.

Баъзе аз ин чамъҳои арабӣ дубора чамъ мешаванд. Чунончи, **ахбор**, ки худ чамъи **хабар** аст, пасванди **-от** қабул карда, **ахборот** мешавад. Ин чамъбандии дубораро чамъи чамъ меноманд. **Ахборот** ба забони тоҷикӣ ҳам гузаштааст ва бисёр истифода мегардад. Лекин гоҳ онро аз он ҷиҳат нодуруст истифода мекунанд, ки агарчи худ он чамъи чамъ аст, боз аломати чамъи тоҷикӣ ба он илова менамоянд ва **ахборотҳо** мегӯянд. Он гоҳ чамъи себора ба миён меояд. Ба фикри мо, ба ин чамъбандии себора эҳтиёҷ нест.

Ба ин муносибат як масъалаи муҳимми дигар пеш меояд, ки дар бораи он ҳам фикри худро маълум кардан меҳоҳем.

Чамъбандии арабӣ, аз ҷумла чамъи шикаста дар забони адабии даврҳои гузашта хеле бисёр истифода мешуд. Аммо дар асрҳои охир, ба вежа дар замони шӯравӣ, бо демократӣ шудани забони адабии тоҷикӣ чамъбандии арабӣ торафт кам шудан гирифт ва чун яке аз шаклҳои архаистӣ қариб тамоман аз истеъмол баромад. Ин раванд аз солҳои аввали инқилоб сар шуд. Идораи якумин маҷаллаи тоҷикӣ «Шӯълаи инқилоб» соли 1919 ба ҷаълоли худ чунин муроҷиат карда буд: «Ба нигорандагони ғиромии худ ёдоварӣ менамоем, ки ҳангоми нигориши мақола аз истеъмоли калимаҳои саҳт ва нодири арабӣ худдорӣ карда, то метавонанд, ба забони содаи форсӣ ва ба ибороти ошқори авомфаҳм бинависанд ва низ калимаҳои арабиву форсиро ба қоидаҳои арабӣ чамъ набаства, ба дастури форсӣ, ки ба воситаи «ҳо» ё «он» аст, чамъ созанд, яъне ба ҷойи **фаромин фармонҳо**, **ҳозирин** — **ҳозирон**, **навиштаҷот** — **навиштаҳо**, **мақотиб** — **мактабҳо**, **шуаро** — **шоирон** ва мисли инҳо чамъ оваранд» («Шӯълаи инқилоб», 1919, № 20, саҳ. 1). Чунин даъватҳо баъдтар ҳам давом кард ва амалӣ шуд.

Ба назари мо, дар давраи муборизаи зидди архаизм-хо бо мақсади сода кардани забон аз ҷамъбандии арабӣ даст кашидани мо ҳодисаи тасодуфӣ набуд. Дар ин мубориза мақсад ин набуд, ки ҳама калимаҳову шаклҳои арабиро аз забони адабӣ берун кунем. Не, мақсад ин буд, ки забони адабӣ аз чизҳои кӯҳна, аз ҷумла аз калимаҳои тоҷикии архаистӣ тоза шавад, аз ҳар чизе, ки мувофиқи вазъияти ҳозираи забони умумихалқӣ нест, даст кашем. Яке аз он чизҳое, ки ба забони халқ роҳ наёфтааст ё хеле кам дида мешавад, ҳамин ҷамъбандии арабист. Аз ҳамин сабаб дар овони демократӣ шудани забони адабӣ ҷамъи шикаста аз байн рафтан гирифт.

Вале рафиконе, ки солҳои шасту ҳафтод ба майдони қаламкашӣ омаданд, кӯшиш карданд ва ҳанӯз кӯшиш доранд, ки ҷамъбандии арабиро дар забони адабии тоҷикӣ аз нав ҷори намоянд. Онҳо боз ба ҷойи **шеърҳо ашъор** менависанд, ба ҷойи **шоирҳо шуаро**, ба ҷойи **фозилҳо фузало**, ба ҷойи **асарҳо осор**, ба ҷойи **шахсҳо ашхос** мегуянд ва ҳоказо.

Ба фикри мо, ин равияро вусъат додан лозим нест. Сабаб боз ҳамон аст, ки гуфтем: ин равия боиси аз бунёди умумихалқӣ дур шудани забони адабӣ мегардад. Азбаски ҷамъи шикаста дар забони халқ ками дар кам дида мешавад, бояд дар забони адабӣ ҳам мавҷеи калон надошта бошад.

Мо дар забони адабии имрӯза аз ҳамаи навъҳои ҷамъи арабӣ даст накашидаем ва ин қорамон дуруст аст. Пасванди арабии -от дар забони адабии имрузаи мо бисёр ба назар мерасад. Калимаҳои **тадқиқот**, **ташвиқот**, **таълимот**, **таъмилот**, **тафсилот**, **ташкилот**, **харочот** ва ғайра дар забони адабии имрӯза дар ҳар қадам дуҷор меояд ва аз онҳо даст кашидан гуноҳи азим мебуд. Вале фаромӯш набояд кард, ки пасванди -от дар забони имрӯзаи мо аксаран бо феълҳои боби тафъил меояд; **ташкилот**, **тадқиқот** ва монанди инҳо. Аммо, масалан, **ҳаводис** (ҳодисаҳо) ва **ҳаводисот**, **вақоеъ** (воқеаҳо) ва **воқеот** дар забони халқ нест ва дар забони адабӣ ҳам, ба ғайр аз лаҳзаҳои махсус, аз онҳо худдорӣ кардан беҳтар аст.

Дар охир ба ду исми хос диққат ҷалб кардани ҳастем. Номи асари устод Айни «Еддештҳо» ва яке аз мам-

лакатоҳи калони ҷаҳон Штатоҳи Муттаҳидаи Америка шакли ҷамъ дорад. Аз ҳамин сабаб, агар ин номҳо мубтадо шаванд, хабарро ба лафзи ҷамъ меорем: «Ёддоштҳо» охири асари бузурги Айни мебошанд»; «Штатоҳи Муттаҳидаи Америка дар ин минтақа таҷовуз сар карданд». Ба фикри мо, дар ин маврид ҷамъбандии хабар дуруст нест. «Ёддоштҳо» агарчи шаклан ҷамъ аст, моҳиятан як асар аст. ШМА ҳам як мамлакат аст. Дар таърихи адабиёти мо асарҳое монанди «Мақомоти Ҳамидӣ», «Бадоеъ-ул-вақоеъ», «Наводир-ул-вақоеъ» ҳастанд, ки номашон ҷамъ аст, вале нисбат ба онҳо ҳеҷ гоҳ ҷонишин ё хабари ҷамъ ба кор бурда намест. Имрӯз ҳам ҳеҷ асос надорем, ки аз ин анъана, яъне аз як хусусияти забони худ даст кашем. Бино бар ин, ба назари мо, ҷумлаҳои болоро ба ин тарз ислоҳ кардан беҳтар аст: «Ёддоштҳо» охири асари бузурги Айни мебошад»; «ШМА дар ин минтақа таҷовуз сар кард».

Нихоят, боз як масъаларо ғушрас кардан мехоҳем. Дар лавҳаи мағозаҳои мо номи ҷизҳое, ки ба фурӯш гузошта шудаанд, аксаран ба шакли ҷамъ навишта мешаванд: Китобҳо, Газвҳо, Либосҳо, Бозичаҳо, Пойафзолҳо ва ғайра. Аз он ҷи зикраш гузашт, маълум аст, ки дар ин маврид ҳам исро ба шакли танҳо навиштан лозим аст. Дар ин маврид ҳам, масалан, аз номи бозорҳо намуна бояд гирем: Бозори асп, бозори ҷома ва монанди инҳо. Бозори аспҳо, бозори ҷомаҳо ва ғайра нагуфтаанд. Бино бар ин мағозаро ҳам мағозаи китоб, мағозаи газвор ва ғайра бояд ғуем. Агар калимаи китоб дар лавҳаи мағоза ба шакли танҳо навишта шуда бошад, ин лавҳа чунин маънӣ хоҳад дошт, ки дар ин мағоза китоб мефурӯшанд ва худ аз худ маълум хоҳад буд, ки як китоб не, балки китоби бисёре дар фурӯш аст.

Номи муассисаи нави вазорати андозҳо ва пардохтҳо, дуруст нест. Онро вазорати андозу пардохт номидан лозим аст.

«ҲАНҶ»

Маълум аст, ки ҳанҷ ба маънои то ҳол, ҳоло, ҳоло ҳам меояд. Чунончи: «Забони оммаи тоҷик ҳанҷ дурустафтаиш нашудааст» (С. Айни); «Ба ин вазифа то ҳол даст расонда нашудааст» (С. Айни). Дар ин ҷумлаҳо ҳанҷ ва то ҳол ба як маънӣ омадааст.

Аз ин рӯ, ҳанҷ як хусусияти муҳим дорад, ки беш-

тар нисбат ба замони ҳозира кор фармуда мешавад. Агар ба гузашта нисбат ёбад ҳам, гузаштаи мутлақ не, балки гузаштае, ки оянда ва имрӯзаро ба ҳисоб гирифтааст, дар назар дошта мешавад; «Ман он вақт ҳанӯз чавон будам»: «Дирӯз ҳанӯз ба хона наомада фаҳмидам, ки...»: «Он гоҳ намунаҳои фолклор ҳанӯз дастраси мо нагардида буданд». Дар ин мавридҳо ҳанӯз ба маънои ҳоло омадааст.

Мутаассифона, дар навиштаҳои имрӯза гоҳ ин хусусияти ҳанӯз ба назар гирифта намешавад. Ҳанӯз дар навиштаҳои имрӯза ба гузаштаи мутлақ ҳам нисбат дода мешавад. Чунончи, ба ин тарз:

«Нависанда ба ин мавзӯ ҳанӯз аз оғози фаъолияташ рӯй овардааст».

Дар ин ҷумла ҳанӯз бемаврид аст. Бемаврид будани он аз он ҷо маълум мешавад, ки онро бо муродифҳои мазкураш — бо то ҳол, ҳоло ва ҳоло ҳам иваз кардан имкон надорад. Зиёда аз ин, дар ҷумлаи боло ҳанӯз аслан лозим нест. Агар «Нависанда ба ин мавзӯ аз оғози фаъолияташ рӯй овардааст» гӯем, матлаб пурра ифода мегардад. Ин ҳолро аз ҷумлаҳои зерин ҳам мебинем:

«Ҳанӯз аз рӯзҳои аввал ба ҳулосае омадем, ки...»

«Ҳанӯз аз овони ҷавонӣ ашъори ӯ оҳанги инкилобӣ дошт».

«Шахрошӯб ҳанӯз аз нимаи дувуми асри ХІ маълум аст».

Ин ҷумлаҳоро бидуни ҳанӯз хонем, мебинем, ки ҷумла бе ҳанӯз ҳам маънои матлубро ифода мекунад. Дар ҷунин ҷумлаҳо ҳанӯз на ба маъно ҷизе илова менамояд, на вазифаи таъкидиро ба ҷо меорад. Пас онро зиёдатӣ бояд донист.

Ин ҷумлаҳоро ки бо партофтани ҳанӯз шаклу мазмуни дуруст мегиранд, шартан гурӯҳи якуми ҷумлаҳое, ки дар онҳо ҳанӯз бемаврид омадааст, ҳисоб мекунем. Гурӯҳи дувуми ҷунин ҷумлаҳо он аст, ки баъди ҳанӯз ҳоли замон бо пешоянди дар сар шудааст. Масалан, ба ин тарик:

«Ин масъала ҳанӯз дар солҳои сиюм диққати олимонро ба худ ҷалб карда буд».

«Тарҷумаи немисии ашъори Фирдавӣ ва Хайём ҳанӯз дар аввали асри ХІХ пайдо шуданд».

«Ин ҳодиса ҳанӯз дар аввалин зинаҳои инкишофи адабиёти советии тоҷик падида омада буд».

«**Ў ханӯз дар солҳои студентӣ бисёр мақолаҳо хонда буд**». Ва ҳоказо.

Дар ин ҷумлаҳо ҳам наметавонем, ки ханӯз-ро бо то ҳол, ҳоло ё ҳоло ҳам иваз кунем. Аз ин маълум мешавад, ки ин ҷо ҳам ханӯз ба маънои аслии худ наомадааст, ин ҷо ҳам мавриди ханӯз нест. Лекин ин ҷумлаҳо фақат бо фуруғузори ханӯз ислоҳ нахоҳанд шуд. Барои ин ки ҷор ҷумлаи охир ислоҳ шавад, ханӯз дар бояд ба пешоянди аз иваз гардад. Яъне ҷумлаҳои гуруҳи дувумро — ҷумлаҳои, ки баъди ханӯз пешоянди дар омадааст, низ ба шакли ҷумлаҳои гуруҳи якум даровардан лозим меояд. Чунончи, ба ин тарз:

«Ин масъала аз солҳои сиёҳи дикқати олимони ба худ ҷалб карда буд».

«Тарҷумаи олмони ашъори Фирдавӣ ва Хайём аз аввали асри XIX пайдо шуд».

«Ин ҳодиса аз аввалин зинаҳои инкишофи адабиёти шуравии тоҷикӣ падидаи омада буд».

«**Ў аз солҳои донишҷуӣ бисёр мақолаҳо хонда буд**».

Аз ин маълум мешавад, ки дар асл миёни ҷумлаҳои гуруҳи якум ва дувум фарқ нест: шакли дурусти ҳар дун онҳо як аст. Дар ҳар дун онҳо ҳам ҳоли замон бояд бо пешоянди аз ояда. Дар ин сурат ҳоли замон оғози равандеро дар гузашта ифода мекунад. Ба тоҷикӣ барои ифодаи оғоз аз даркор аст, на ханӯз. Чунки ханӯз дар замони гузашта идомаи равандеро ифода мекунад, на оғози онро. Ҷумлаи «Ман он вақт ханӯз ҷавон будам» чунин маънӣ дорад, ки он вақт ҷавонии ман давом дошт. Умуман ифодаи идомаи раванд вазифаи асосии ханӯз аст. Чи дар замони гузашта ва чи дар замони ҳозира ханӯз фақат давом доштани равандеро мефаҳмонад: «Мо ханӯз аз манбаъҳои хаттӣ он хабар надорем» (замони ҳозира); «Ин нусха ханӯз ба қайд гирифта нашудааст» (замони ҳозира); яъне ба қайд гирифта нашудани нусха давом дорад.

Хуллас, ки ханӯз на дар замони ҳозира ва на дар замони гузашта барои ифодаи оғози раванде хизмат карда наметавонад. Чунин хизмат аз доираи вазифаи вай берун аст. Ва ҳол он ки агар «Ханӯз аз оғози ҷавонӣ ашъори ӯ оҳанги инқилобӣ дошт» гӯем, ба гардани ханӯз вазифаи таъкиди оғозро мегузорем ва ҳол он ки гардани вай ин борро бардошта наметавонад. Дар айнаи замон агар «Ин масъала ханӯз дар солҳои сиёҳи дикқати олимони ба худ ҷалб карда буд» гӯем,

ханӯз ба ифодаи оғоз шарик мешавад ва ҳол он ки ба иштироки вай зарурате нест: ин вазифаро худи аз ифода мекунад. Ба назари мо, ибораи «ханӯз дар солҳои сиюм» ва монанди инҳо низ нишонаи дурусти ифода карда натавонистани фикр аст, ба ҷойи як шакли восита шакли воситаи дигарро истифода кардан мебошад бас.

Ниҳоят, боз як ҷиҳати масъаларо таъкид кардани ҳастем.

Дар навиштаҳои имрӯза шакли то ханӯз низ бисёр ба чашм мерасад. То ханӯз ҳатто ба шеър роҳ ёфтааст:

То ханӯз ин фанни ноомӯхту омӯхтро

Хар касе дар зиндагонӣ пурсуҷе мекунад.

Ва ҳол он ки устод Айни дар «Луғати нимтафсиلى» махсусан таъкид карда буд: «То ханӯз навиштан ҳатост». Сабаби ин ҳукми устод он аст, ки мафҳуми то дар худи ханӯз мавҷуд аст: азбаски ханӯз давом доштани равандеро ифода мекунад, то ҳам ба доираи маънои он медарояд. Дар луғати устод ханӯз чунин эзоҳ шудааст; то ҳол, то акнун. Аз ин эзоҳ ҳам дида мешавад, ки вазифаи то бо худи ханӯз ифода гардидааст.

Аз ин ҷо боз як бори дигар ба муоина мебинем, ки барои ифодаи оғози раванде истифода шудани ханӯз дуруст нест: то идомаву интиҳоро мефаҳмонад, аммо оғозро аз ифода мекунад, на то ё ханӯз.

Ин ҳам гуфтанист, ки ин қадар нодуруст ба кор рафтани ханӯз (ғайр аз то ханӯз) дар забони тоҷикӣ садаи бист аз нуфузи забони русӣ ба миён омада, маҳсули итоати кур-кӯрона ба он аст. Гумон кардаанд, ки ханӯз-и тоҷикӣ дар ҳама мавридҳо муодили ёе-и русӣ мебошад. Аз ин рӯ ҳамаи мавридҳои истифодаи ёе-ро ба тоҷикӣ бо ханӯз овардаанд. Алҳақ, мардуми мо тарзи баёнро на аз забони классикӣ ва халқӣ худ, балки аз русӣ меомӯзанд. Аз забони классикӣ ва халқӣ каме дур шуда, бо суръат ба русӣ наздик мешаванд. Қолибҳои русӣ бештар аз қолибҳои худӣ эътибор пайдо кардааст.

ҶОИИ КАЛИМА ДАР ИБОРА

Яке аз нуқсонҳои услуб он аст, ки як калимаи ибораву ҷумла на дар ҷойи худ, балки дар ҷойи дигаре гузошта мешавад. Ин ҳолат гоҳ боиси сустии баён ва

гоҳ боиси тамоман дигар шудани маънои ибораву ҷумла мегардад. Барои мисол чанд иборати изофиро аз назар мегузаронем.

«**Ў аз хониши хушовози парандаҳо** лаззат мебурд». Равшан аст, ки хониш хушовоз нест, балки парандаҳо хушовозанд. Бино бар ин **хушовоз** бояд баъди парандаҳо меомад. Ғайр аз ин дар ҷунин мавридҳо, ҷунончи дар тасвири ғиноӣ (лирикӣ) одатан парандаро **мурғ** мегӯянд. Аз ин **рӯ** ҷумлаи боло, масалан, ин тарз таҳрир мешуд, бехтар мебуд: **Ў аз хониши мурғони хушовоз** лаззат мебурд (бехтар ин ки **ҳаловат** мебурд).

Дар иборати **изофии** **серҷузъ**, дар иборате, ки якҷанд калима ба ҳам бо **изофат** алоқаманд шудааст, ҳар муайянкунанда бояд пас аз муайяншавандаи худ **гузошта** шавад, на дар ҳар кучо, ки хоҳем. Модомки хушовозӣ сифати мурғон аст, бояд **хушовоз** маҳз баъди **мурғон** ҷой гирад.

Ин қоидаи маълум дар навиштаҳои имрӯза на ҳамеша риоя мешавад. Бисёр муаллифон дар иборати **изофии** **серҷузъ** ҷойи ҳар муайянкунандаро дуруст таъин намеkunанд ва баъзе сифатҳоро ба ҷизи дигаре нисбат медиҳанд. Ҷунончӣ, мегӯянд:

«**Шеърҳои хушбаъни** ин шоири номдор ба мо хеле маъқул шуд».

Хушбаъни сифати шоир аст, на шеъри ӯ. Пас **шеърҳои** **ин шоири хушбаъни номдор** гуфтан даркор буд. Дар ин масъала аз ҷумлаи зерин равшантар тасаввур ҳосил кардан мумкин аст:

«Дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ фарзандони халқи тоҷик, **ӯзбек, қазоқ ва дигар писару духтарони халқҳои** иштирок карданд».

Аз ин ҷумла ҷунин маънӣ мебарояд, ки **гӯё** фарзандони халқи тоҷик, **ӯзбек ва қазоқ** писару духтарони халқҳо набудаанд. Ҷунин маънии ғайри ҷашмдошт аз он сабаб **пайдо** мешавад, ки **дигар** дар ибора дар ҷойи худ нест. Дигар писару духтарони халқҳо не, балки **писару духтарони дигар халқҳо** гуфтан даркор буд. Он гоҳ **фарзандон ҳам ба қатори писару духтарон** ва халқи тоҷик, **ӯзбек, қазоқ ҳам ба қатори халқҳои** охири ҷумла мебаромаданд.

Ҷунин иборабандиву ҷумласозӣ, ки дар боло дидем, натиҷаи шитобкорӣ, бетааммуқӣ ва ноогоҳӣ, натиҷаи фикр накардан дар сари ҳар калимаю ибора аст. Ин ҳам як нави масъулиятношиносӣ, ки гоҳ ба

кабоҳатҳо меорад. Чунончи, кабоҳат аст, ки гуфтаанд: **чойи гурҷи кабуд**. Охир гурҷи кабуд нест, чой кабуд аст! Пас чойи кабуди гурҷи гуфтан даркор буд. Хатто беҳтар буд, ки чойи кабуди **Гурҷистон гуфта шавад** (монанди тўтии **Ҳинд ё Ҳиндустон**). Дар чунин мавридҳо предмет на ба як шахс ё халқ, балки ба маконе нисбат дода шавад, беҳтар аст.

Ин гуна кабоҳатҳо дар матбуоти мо гоҳ-гоҳ ба назар мерасад. **Гӯшти гови дам карда пухташуда** аз ҳамин қабил кабоҳатҳост. Ин ибора чунин маънӣ дорад, ки аввал говро дам кардаанд, яъне ба таги пӯшташ бод сар додаанд ва баъд пухтаанд. Ва ҳол он ки соҳиби ин ибораи ноҳинчори кабоҳатомез ҳаргиз чунин гуфтан намехост. Вай фақат **гӯшти дампушти гов** гуфтан мехост, яъне гӯште, ки онро дам дода пухтаанд.

Гӯшти гови дам карда пухташуда номи як консерва буда, дар муаррифинома навишта шудааст, тарҷума аз русист. Чунин тарҷумонро аз даргоҳи қаламкашӣ дур рондан лозим аст.

Аз ин мисолҳо **тамоман равшан** аст, ки дуруст муайян кардани чойи ҳар калима дар ибораи **изофӣ** яке аз ҷиддитарин вазифаҳои услубист. Дар ин масъала андак ба бедиққатӣ роҳ диҳем, хатоҳои афвнопазир содир мешаванд.

Мавридҳое ҳастанд, ки зарурати чунин диққати махсус зоҳиран чандон намудор нест. Вале ин мавридҳоро ҳам бояд ба назар гирем.

Соли таҳсили ҷорӣ ва **соли ҷории таҳсил** аз ҳамин қабил аст. Агар фикрро дақиқ ифода кардани бошем, бояд **соли ҷории таҳсил** гуём, зеро маҳз соли ҷориро дар назар дорем, яъне ҷорӣ сифати сол аст. Албатта, **соли таҳсили ҷорӣ** ҳам чандон нодуруст нахоҳад буд, чунки дар ин сурат ҷорӣ ба ибораи яклухти **соли таҳсил** нисбат меёбад, ки асоси он боз ҳам **сол** аст. Лекин агар талаботи дақиқбаёнро саҳттар риоя кардан хоҳем, бояд **ҷорӣ** пас аз исми худаш, баъди **сол** гузошта шавад.

Дар ибораи **адабиёти асри XV-и тоҷик** низ бемувофиқатие ба назар мерасад. Дар ин ибора **гӯё тоҷик** ба **асри XV** тааллуқ дорад. Аксаран дар ин қабил ибораҳо баъди рақаме, ки садаро ифода мекунад, хатто **изофат** намегузоранд ва, масалан, менависанд: **адабиёти асри X тоҷик**. Дар ин навишт ибора **тамоман шакли ғайритабиӣ** мегирад ва дар хондану фаҳмидани ҷумла душ-

вориҳое пеш меорад: кас намедонад, ки тоҷик ба адабиёти асри X нисбат дорад ё ба қисмҳои баъди ҷумла. Бино бар ин беҳтар мебуд, ки гуем: адабиёти тоҷикии асри XV. Агарчи мо ба адабиёти тоҷик ва адабиёти форс, инчунин забони тоҷик гуфтан одат кардаем, ба ҳар ҳол шакли аслии ин ибораҳо адабиёти тоҷикӣ, адабиёти форсӣ, забони тоҷикӣ ва забони форсӣ мебошад. Лоақал дар мавридҳои аз қабилҳои адабиёти асри XV-и тоҷик шакли аслии адабиёти тоҷикӣ-ро қабул карда, адабиёти тоҷикии асри XV гуфтан ба эътибори ҳусни сухан беҳтар менамояд.

Ба ҳамин мулоҳизаҳо, ба назари мо, дар ҷумлаи поин, дар ибораи суръати ҳаракати зарурӣ низ ҷойи калимаҳои нваз қаран даркор буд: «Дар вақти аз Моҳ парвоз қардан ба суръати ҳаракати зарурӣ муваффақ шудан зарур буд». Ин ҷо зарурӣ ба суръат дахл дорад ва агар суръати зарурии ҳаракат гуфта мешуд, тартиби калимаҳо дар ибора дуруст меомад.

Нодуруст таъин шудани ҷойи калима на фақат дар ибораи изофӣ, балки дар дигар навъҳои ибора ва дар ҷумла ҳам бисёр дида мешавад. Чунончи:

«Дузд як хонаро аз назар гузаронид». Ин ҷо як ба хона нисбат пайдо кардааст ва ҳол он ки ба амал нисбат дорад. Аз ин рӯ, хонаро як аз назар гузаронид гуфтан даркор буд.

Ҷумлаи дигар:

«Чаро аз субҳ аз ишқи худ қисса хондаму лаб во накардӣ?» Ин ҷо чаро фақат ба «ту», ба нимаи дувуми ҷумла дахл дорад, пас онро дар ҷойи худ, дар аввали нимаи дувуми ҷумла гузоштан лозим буд: «Аз субҳ аз ишқи худ қисса хондаму чаро лаб во накардӣ?»

Хуллас, як шартӣ ҳусни ибора ва ҷумла он аст, ки ҳар калима дар ҷойи худ омада бошад. Нодуруст таъин шудани ҷойи калимае на фақат ба ҳусни сухан, ба маънову мантиқ ҳам зарарҳои афвнотазир метавонад орад.

СОЗГОРӢ ВА ДУҶИНСАҒӢ

Мувофиқати миёни аъзоҳои ҷумла як чизи мураккаб буда, мумкин аст, ҳар бор ба тарзи дигаре ифода шавад. Гоҳ муносибати байни онҳо ба зоҳири мантиқ мувофиқ намеояд, вале дар ин маврид ҳам фақат дар назари аввал носозгорӣ мавҷуд буда (чунинчи, дар мубтадои ҷамъу хабарӣ танҳо — дах қас омад), робитаи

ботинӣ устувор аст. Гоҳ ифодаи зоҳирии созгории аъзо-ҳои ҷумла низ аҳамияти калон пайдо мекунад.

Чунончи, агар ду ё чанд муайянкунанда паси якдигар ва тобеи як исм ояд, бояд ҳатман байни худ созгории зоҳирӣ дошта бошад. Дар ин маврид носозгорӣ айби ҷиддии услуб ба шумор меравад.

Чунин айб дар номи «мактаби спортии бачагонаю ҷавонон» дида мешавад. Ҳам «бачагона» ва ҳам «ҷавонон» муайянкунандаи як исм — исми «мактаб» аст, лекин яке — **бачагона** сифат, дигаре — **ҷавонон** исм мебошад. Ва ҳол он ки муайянкунандаҳои ҷида бояд якҷинса бошанд: агар яке сифат бошад, дигарҳо низ ба шакли сифат, яке исм бошад, дигарон низ ба шакли исм бояд оварда шаванд. Аз ин рӯ, номи мазкурро, масалан, ба ин тарз ислоҳ кардан лозим меояд: **мактаби варзиши бачагону ҷавонон**. Дар ин сурат ҳар ду муайянкунанда ҳам исм аст ва созгору ҳамҷинс мебошад.

Носозгорӣ дар номи музеи таърихию кишваршиносӣ низ ҳаст. Ин ҷо ҳам таърихӣ сифат ва кишваршиносӣ исм аст. Онҳоро ба ҳам мутобиқат доданӣ шавем, масалан, бояд чунин гӯем: **музеи таъриху кишваршиносӣ**. Он гоҳ ҳарду муайянкунанда бо исм ифода меёбад ва якҷинс мешавад.

Як шоҳаи илми таърихро таърихи қадим ва асри миёна номидаанд. Ин ҷо низ ҳамон номувофиқатӣ рӯй додааст: боз қадим сифат ва асри миёна исм аст. Ба фикри мо, ин саҳро ба ду тарз ислоҳ кардан мумкин аст: онро ё таърихи қадим ва асримеёнагӣ бояд гӯем ё таърихи давраи қадим ва асрҳои миёна. Дар сурати якум ҳар ду муайянкунанда бо сифат ва дар ҳолати дувум ҳарду бо исм ифода хоҳад шуд. Номи дувум ба назари мо беҳтар менамояд, зеро ба тоҷикӣ дар чунин мавридҳо, чунончи дар номҳо одатан муайянкунанда бо исм ифода мегардад.

Истилоҳи адабиёти шахрӣ ва ҳунармандӣ низ айбдор аст. Ин ҷо ҳам матлабро бо исм адо карда, адабиёти шахр ва ҳунармандӣ ё ки ҳунармандон гуфтан даркор аст.

Ин шакли бемувофиқатӣ фақат хоси номҳову истилоҳот нест, балки дар дигар мавридҳо ҳам бисёр дучор меояд. Инак, сухани мунаққиде:

«Дар мавзӯи тарбиявию ахлоқ як асари пурқимат ба вучуд омад».

Чумлае аз асаре, ки ба адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ бахшида шудааст:

«Дар ин дostonҳо дар масъалаҳои панду ахлоқӣ талаботи умум ба назар гирифта шудаанд».

Ин чумла аз забоншиносест:

«Масъалаи термин ва муносибати он бо унсурҳои лексикаии забонҳои дигар ва интернационалӣ яке аз қисматҳои муҳими забоншиносӣ мебошад».

Дар ҳамаи ин чумлаҳо ҳам муайянкунанда дучинса омадааст; яке сифат, дигаре исм аст. Ин бемувофиқатӣ низоми суҳанро вайрон мекунад ва дар як ҷузъи чумла якбора суҳанро аз як мароми ботинӣ ба мароми дигар мегузаронад. Лекин чунин бенизомӣ дар ин ҷо ягон вазифаи мусбати услубӣ надорад, балки, баръакс, ягонагии услубии суҳанро бар бод медиҳад.

Аз ин рӯ, мо ақида дорем, ки дар чумлаҳои боло ибораҳои таъкидшударо тахминан ин тавр ислоҳ кардан даркор буд; дар чумлаи якум — мавзӯи тарбияву ахлоқ, чумлаи дувум — масъалаҳои панду ахлоқ (ки низ чандон мувофиқ наменамояд, шояд пандгӯиву ахлоқомӯзӣ бошад?), чумлаи сеюм — вожагони забонҳои дигар ва калимаҳои байналмилалӣ.

Дар ин мавридҳо то ҷи андоза ба ҳам начаспидани ҷузъҳои ибора ва аъзоҳои ҷида аз ин мисол равшантар маълум мегардад;

У дар роҳи кашфу мутеъи қувваҳои табиат иқдом кард».

Чунин чумларо нишонаи бетабъӣ бояд донист. Агар ҷузъҳои ибораро аз ҳам ҷудо карда, ҳар кадомро ба алоҳидагӣ аз назар гузаронем, қабоҳати суҳан зуд ошкор мегардад: охир мутеъи қувваҳои табиат касест, ки ба қувваҳои табиат мутеъ аст! Яъне маънои ин ибора комилан баръакси он аст, ки муаллиф дар назар дошт. Муаллиф кашф ва мутеъ кардани қувваҳои табиатро дар назар дорад. Аз мутеъ кардан суҳан рондани шуда, аз мутеъ шудан беҳабар мондааст. Ин ҳам натиҷаи беҳабарӣ аз он аст, ки кашф масдари арабӣ буда ба тоҷикӣ монанди исми феълист ва аз ин рӯ бидуни феъли кардан ҳам амалро ифода мекунад, аммо мутеъ сифат аст ва то феълро ба он илова накунем, қору амалро фаҳмонда наметавонад. Аз ҳамин ҷост, ки як чумлаи пойдарҳаво ба миён омадааст.

Барои ин ки мантиқи суҳан по дар замин дошта бошад, масалан, гуфтан даркор буд, ки «У дар роҳи

кашфу мутеъ кардани қувваҳои табиат иқдом кард. Он гоҳ байни муайянқунандаҳо ҳамнавӣ ҳосил мегардид.

Муайянқунандаҳои дучинса дар истилоҳоту мафҳумҳои зерин низ дида мешавад (аз «Лугати русӣ-тоҷикӣ терминҳои бинокорӣ»):

Строительно-монтажное управление — идораи **бинокорию монтажӣ** (**бинокорӣ** исм, **монтажӣ** сифат аст).

Строительно-монтажная площадка — майдончаи **бинокорию монтажӣ** (низ яке исму дигаре сифат аст).

Объёмно-планировочные параметры — параметрҳои **ҳаҷмию плаппкашӣ** (**боз ҳаҷмӣ** сифат, **планкашӣ** исм аст).

Аз «Лугати русӣ-тоҷикӣ терминологияи механикаи техникӣ»:

Контрольно-управляющие машины — мошинҳои **назоратию идора** (**боз ҳам назоратӣ** сифат, **идора** исм аст).

Кривошипно-шатунный механизм — механизми **кривошипну шатунӣ** (**боз муайянқунанда аз як исму як сифат** иборат аст. Ва хоказо.

Ва ҳол он ки дар ҳуди ин ду лугат гоҳ ҳамнавӣи муайянқунандаҳо дуруст риоя шудааст. Чунончи:

Объём строительно-монтажных работ — ҳаҷми корҳои **монтажу билнокорӣ**.

Технология строительно-монтажных работ — технологияи корҳои **монтажу билнокорӣ**. Ва ғайра.

Ин принсипро дар тарҷумаи ҳамаи мафҳумҳову истилоҳҳо риоя кардан даркор буд. Он гоҳ идора (**майдонча**)-и **бинокорию монтаж**, мошинҳои **назорату идора** гуфтан лозим меомад. Чунон ба назар меояд, ки **объёмно-планировочные** параметри параметрҳои **планкашӣ** ҳаҷм тарҷума мегардид ва ё **кривошипно-шатунный** механизм механизми **дастаю мил** гуфта мешуд, шояд беҳтар мебуд.

Риоя нашудани ҳамнавӣи муайянқунандаҳо дар ҳамаи лугатҳои истилоҳот (истилоҳоти педагогика, ботаника, геодезия, астрономия, география ва ғ.), ки то имман даҳаи ҳаштод ҷоп шудаанд, кам ё беш дида мешавад.

Аз он ҷо, ки носозгорӣ ва гуногунҷинсӣ ба ному истилоҳҳо, ҳатто ба истилоҳи адабӣ роҳ ёфтааст (**адабиётӣ шахрӣ ва ҳунармандӣ**) метавон пай бурд, ки ин ҳодиса дар забони имрӯза хеле паҳн шудааст. Дар ҳа-

қикат хеле ривоч ёфта, шаклҳои нав ба нав пайдо мекунад.

Яке аз шаклҳои ин носозӣ дар калимаҳои чуфт зухур мекунад. Чуфтҳои пасту баланд, неку бад, нағзу ганда ва монанди инҳо аксаран чунон кор фармуда мешаванд, ки яке аз инҳо пасванди -й қабул кардааст, дигаре не. Масалан, ин тавр: «Аз пасту баландиҳои зиндагӣ огоҳӣ доштанд»; «Проблемаҳои ҷамъиятро бо тезу тундӣ мебардорад». Ва ғайра.

Ин дучинсагии калимаҳои чуфт дар адабиёти бадеии замони гузашта ҳам ягон-ягон дида мешавад. Лекин агар ба ин ҳодиса аз дидгоҳи ҷиддитарин талаботи услуб нигоҳ кунем, бояд гуем, ки аз он худдорӣ кардан беҳтар аст. Ҳама ҷузъҳои сухан бояд ҳамрангу ҳамнавохт бошад ва дигар шудани оҳанги он мувофиқи низоми сурат гирад. Риояи ҳамрангиву ҳамнавохтӣ аз шартҳои асосии услуб буда, ҳама гуногуниву рангорангии суханро ба худ тобеъ меорад. Аммо дар як ибораи хурд, ки ҳамагӣ аз ду калимаи чуфт иборат аст, аз ҳам фарқ кардани сохту таркиби ҷузъҳо ба сухан беоҳангии ворид меорад. Агар хоҳем, ки сухан ба як маром адо шавад, масалан, дар ҷумлаҳои боло пасту баланди зиндагӣ ва бо тезию тундӣ гуфтан беҳтар буд.

Боз як нави дигари носозгорӣ ва бемувофиқатӣ ҳаст, ки нуқсонҳои ҷиддитар ба миён меорад. Мо дар феъли таркибӣ вайрон шудани муносибати байни исму феълро дар назар дорем. Ин ҳодиса дар ҷумлаҳои поин дида мешавад:

«Охир онҳо қавлу қасам хӯрдаанд».

«Ҳама ҷо барои вай созгору мувофиқат намекунад».

Ин ҷо айб он аст, ки дар ҷумлаи якум феъли хӯрдан ба қасам ва қавл, дар ҷумлаи дувум феъли кардан ба мувофиқат ва созгор баробар дахл пайдо кардааст, яъне «онҳо на фақат қасам хӯрдаанд, балки боз гуё қавл хӯрдаанд (ва ҳол он ки чунин феъл мавҷуд нест), гуё ҳам мувофиқат намекардааст ва ҳам созгор намекардааст. Ва ҳол он ки феъли созгор кардан, агар мавҷуд бошад ҳам, маънои дигар хоҳад дошт ва ҳаргиз муносиби ин маврид нахоҳад буд.

Дар назари камина, шакке нест, ки хабари ин ҷумлаҳо нодуруст сохта шудааст. Барои ин ки хабар шакли дуруст гирад, исми қавл бояд бо феъли худаш, яъне бо феъли додан меомад. Он гоҳ хабар чунин шакл мегирифт: қавл додаанду қасам хӯрдаанд. Дар ин сурат

ҳар исм бо феъли худ омада, ҳар феъл чун як феъли таркибӣ шакл мегирифт ва пурра сурат меёфт.

Дар ҷумлаи дувум **созгор** сифат ва мувофиқат исм аст. Як феъл — феъли **намекунад** якбора ҳам ба сифат ва ҳам ба исм нисбат пайдо кардааст. Мо инро, инчунин «қавлу қасам хӯрдаанд»-ро безътиноии афвлопазире нисбат ба сухан ва таносуби ҷузъҳои он медонем. **Созгор** низ ҳатман бояд ба шакли исм меомад ва гуфта мешуд: **созгорию мувофиқат намекунад**. Дар ин сурат феъли кардан ба ҳар ду исм — ҳам ба мувофиқат ва ҳам бо **созгорӣ** баробар нисбат пайдо карда метавонад.

Роҳи дигари ислоҳи хабари он ҷумла ин аст, ки боз ҳам сифати **созгор** бо феъли худ оварда шавад: **созгор намеояду мувофиқат намекунад**. Дар ин сурат феъли якум ҳам истиқлол меёбад ва як маънии муайянеро ифода менамояд.

Дар ҷумлаи поин ҳам як феъл ба ду исм нисбат ёфтааст, вале ба яке мувофиқ меояду ба дигаре не:

Агар ба касе некӣ менамуд, чунин миннат ё панд намегуфт.

Феъли **гуфтан** фақат ба исми панд мувофиқ омадааст (**панд гуфтан**), аммо исми миннат феъли кардан-ро талаб дорад, зеро феъли **миннат** кардан маъмул аст. Ба ин сабаб қисми дувуми ҷумлаи болоро ин тавр таҳрир кардан лозим буд: чунин миннат **намекард ё панд намегуфт**.

Носозгорӣ ва адами мувофиқат шояд боз бисёр навъҳои дигар дошта бошад. Гирд овардани навъҳои гуногуни он ва муборизаи зидди онҳо, ба фикри мо, яке аз вазифаҳои муҳими фарҳанги сухан аст.

МУАЙЯНИ ВА НОМУАЙЯНИ

1

Гоҳ пас аз тамои шудани концерти радио ё телевизион мегӯянд: Шумо дар иҷрои фалонӣ **сурудҳо шунидед**. Бо чунин суханҳо ба поён расидани концерт ба назари камина аҷиб менамояд. Тасаввур кунед, ки мо ҳоло ҳозир концерт шунидем ва медонем, ки фалонӣ суруд хонд. Пас чаро он чиро, ки худ медонем, боз ба мо мегӯянд? Ё метарсанд, ки мо нафаҳмида мондем, ки он чи шунидем, суруд буд? Эҳтимоли ин гумон ба мо саҳт мерасад. Албатта, номи ҳофизро дар охири концерт боз як бор гуфтан ва ҳурмати ӯро ба ҷо овар-

дан бад нест, лекин суруд шунидани моро гӯшрас кардан дар ин маврид нишонаи хурмат ба шунаванда нахоҳад буд.

Суруд шунидани моро дар охири концерт гӯшрас кардан он гоҳ маънӣ пайдо мекунад, ки ба ин муносибат ба он чи ки мо худ медонем, чизе илова гардад, он чӣ медонем, аз ягон ҷиҳат мушаххас шавад. Масалан, гуфта шавад, ки сурудҳои лирикӣ шунидед ё сурудҳои тоҷикӣ ё халқӣ ё классикӣ ва ё даҳ суруд ё ки чанд суруд гӯш кардед ва ҳоказо. Он гоҳ суруд аз ягон ҷиҳат муайянтар мешавад. Модомки мо концерто шунда шудем, сурудҳои он барои мо чизӣ муайян аст, ҷигунагии онҳоро медонем. Пас ин муайяниро муайянтар кардан мумкин аст, аммо агар «сурудҳо шунидед» гуянд, баръакс моро боз ба номуайяни мекашанд. Дар ин маврид «суруд»-ро дар шакли номуайян гуфтан мумкин нест, ҳатман аз ягон ҷиҳат мушаххас кардан лозим меояд.

Ҳамин гуна як ноҳинҷорӣ дар ибори хабарҳо аз хориҷа низ ҳаст. Ин ибораро гоҳ дар рӯзномаҳо мебинем, хусусан аз радио ва телевизион бисёр мешунавем. Мо дар боби «Пешоянд ва изофат» ба он андаке таваккуф карда будем. Ҳоло хотиррасон кардан мехоҳем, ки **хабарҳо аз хориҷа** гуфтан ба таври мутлақ ғалат аст ва гуянда дар ин сурат ба муайяниро номуайянии он чи мавриди сухан аст, эътибор намедихад. Аммо дар забони тоҷикӣ дар чунин маврид муайяниро номуайяниро ба эътибор гирифтани зарур аст. Ба тоҷикӣ гоҳ ҳатман муайяни ё номуайянии чизро таъин кардан лозим меояд. Ҳеч мумкин нест, ки дар ибори **хабарҳо аз хориҷа** калимаи **хабарҳо** танҳо ва бешарҳ истад. Онро ё **хабарҳои хориҷӣ** ва ё, масалан, **чанд хабар аз хориҷа** гуфтан даркор аст. Агар **хабарҳои хориҷӣ** гӯем, **хабарҳо** ба худ шакли муайян мегирад ва ҷигунагии он аз як ҷиҳат равшан мешавад. Агар **чанд хабар аз хориҷа** гӯем, **хабар** андаке муайяни пайдо мекунад: **чанд** ишорае ба адади он аст, ҳарчанд худ ин адад маълум нест. Вале асосан номуайян мемунад, зеро ҷигунагии он аз ягон ҷиҳат равшан нашудааст. Ин номуайяни дар сарлавҳа айнӣ муддаост: ҷигунагии **хабарҳо аз матн** асосӣ маълум хоҳад гардид, яъне номуайяни дар матн асосӣ баргараф мешавад.

Дар ин маврид як **хабар аз хориҷа** ё **ду-се хабар** ва ё **чор хабар аз хориҷа** гуфтан ҳам мумкин аст. Агар

чуини гӯем, хабар шакли муайян мегирад ва як на артикли номуайяни, балки монанди ду-се ва чор шумора аст.

Чунонки мебинем, шаклҳои ифодаи муайяни гуногун аст ва истифодаи ҳамаи онҳо барои аз якрангӣ баровардани забони телевизиону радио ва рӯзномаҳо андаке бошад ҳам, ёрмандӣ хоҳад кард.

Қолаби хабарҳо аз хориҷ дар забони адабии имрӯза бисёр дучор мешавад. Баъзеи онҳо ҳам эҳтиёҷ бар ин доранд, ки ба шакли муайяни ё номуайяни дароварда шаванд. Чунончи, дар мабтуботи қорӣ ин гуна сарлавҳае дида мешавад: **Мулоҳизаҳо дар атрофи мактубҳо**. Таркиби ин ибора ҳам монанди **хабарҳо аз хориҷ**, ё **ағзияҳо аз операҳо** иборат аз исм — пешоянд — исм аст. Лоақал исми якуми онро дар сарлавҳа ба шакли номуайяни даровардан лозим меояд: **чанд мулоҳиза** ё ки **мулоҳизаҳо** дар атрофи мактубҳо. Агар ин тарз таҳрир кунем, сухан чуини маъни мегирад, ки чигунагии мулоҳизаҳо ханӯз маълум нест (ва аз матни асосӣ маълум хоҳад шуд), аммо чигунагии мактубҳо муайян аст, сухан аз мактубҳои хонандагон (ки дар тасаввурӣ мо гӯё чизи мушаххас аст) меравад. Чуини маъни гирифтани сухан мантиқе дорад. Бо вучуди ин, азбаски ба ҳар ҳол чигунагии мактубҳо низ маълум нест, ибораро чуини сохтан ҳам мумкин аст: **чанд мулоҳиза дар атрофи баъзе мактубҳо** ё ки **мулоҳизаҳо** перомуни **чанд мактуб**. Он гоҳ сухан аз қолаби русӣ барои мо ба қолаби тоҷикӣ медарояд.

Ибораҳои серистеъмоли **порчаҳо аз роман**, **бобҳо аз китоб**, **ҳикояҳо аз фалон маҷмӯа** ва ғайра низ аз ҳамин ҷумлаанд. Дар ин ибораҳо ҳам калимаҳои **порчаҳо**, **бобҳо** ва **ҳикояҳо** маънои мутлақ доранд, ки гӯё **порчаҳо**, **бобҳо** ва **ҳикояҳои** он роман, **китоб** ва **маҷмӯа** фалон ҳаминҳо мебошанду бас. Яъне ин ибораҳо маъниро ифода мекунанд, ки мо ҳаргиз дар назар надоштем ва чуини гуфтан намехостем. Барои ин ки мақсади мо дуруст ифода шавад, калимаҳои **порчаҳо**, **бобҳо** ва **ҳикояҳо** бояд шакли муайяни ё номуайяни дошта бошанд. Чунончи, ба ин тарз: **порчае аз роман**, **чанд порча** ё **порчае** **чанд аз роман**, **чанд боб** ё **бобе** **чанд аз китоб**, **якчанд** **ҳикоя аз маҷмӯаи...** Дар ин сурат калимаҳои мазкур шакли номуайян хоҳанд дошт. Онҳоро ба шакли муайян даровардан ҳам мумкин аст: **ду порча аз**

роман, ду-се боб аз китоб (ки дар ин сурат сухан ба тахмин гуфта мешавад), се ҳикоя аз маҷмӯаи...

Ин шаклҳои муайяни ва номуайяни мантиқи суханро устувор мекунад. Онҳо ҳоси мантиқи сухани тоҷикӣ мебошанд. Вагарна сухани мо русӣ хоҳад буд.

Баъзе ибораҳои, ки ба монанди хабарҳо аз хориҷ, яъне аз қолаби исм — пешоянд — исм сохта шудаанд (ва чанде аз онҳоро мо дар боби «Пешоянд ва изофат» низ мавриди баррасӣ қарор додаем), чунинанд, ки гуё онҳоро ба қонуни муайяниву номуайяни тобеъ кардан ва ба ибораи изофӣ гардондан мумкин ё шарт нест. Ибораҳои вафо ба аҳд, майл ба дониш, мақсад аз сафар, кор бо кадрҳо, кор дар байни занҳо, мубориза барои сулҳ ва ғайра. Ин қолиб, чунонки дида будем аз қолибҳои маъмулист (Фирдавсӣ: гуфтор андар ситоиши хирад; Баҳоуддин: хилват дар анҷуман) ва ҳоло бо таъсири забони русӣ бештар интишор ёфта истодааст. Интишори он имконоти забонро зиёд мекунад. Аммо он ҷо, ки имконият ҳаст, онҳоро ба қолиби ибораи изофӣ, ба шакли муайяниву номуайяни ва ҳоказо даровардан бештар аст: маълумот дар бораи обу ҳаво — маълумоти обу ҳаво, муовин доир ба корҳои илмӣ — муовини корҳои илмӣ, китоб оид ба мантиқ — китоби мантиқ ё китоби оид ба мантиқ, афсона дар бораи инсон — афсонаи инсон, суруд дар васфи суруд — суруди васфи суруд ва ғайра. Бештарини онҳоро ба қолаби хилват дар анҷуман, даст ба қору дил ба ёр, гуфтор андар ситоиши хирад даровардан раво нест. Қолаби онҳо дигар аст.

2

Муайяниву номуайяни дар забони тоҷикӣ аз муҳимтарин категорияҳо буда, зиёдтар аз он ки дар баъзе забонҳои дигар ҳаст, аҳамият дорад. Он чи, масалан, дар забони русӣ аз ҷиҳати муайяниву номуайяни эҳтиёҷе ба таъинот надорад, дар забони тоҷикӣ таъиноте талаб мекунад. Дар бисёр мавридҳо фақат дар сурати ба назар гирифтани мақудани муайяниву номуайяни мантиқи сухан побарҷо хоҳад буд, вагарна рӯй додани қабоҳатҳои бемантиқӣ аз эҳтимол дур нест.

Барои ин ки масъала равшан шавад, эзоҳи баъзе номҳову истилоҳотро аз «Луғати нимтафсилӣ»-и устод Айни ва луғатҳои имрӯза оварда, ба ҳам муқоиса мекунем.

Айни:

Дубби Акбар — гурӯҳе аз ситорагони тарафи Кутби Шимолӣ, ки...

Луғати имрӯза:

Дубби Акбар — бурҷ дар нимкураи шимолии осмон... (тарҷумаи лафз ба лафз аз русӣ).

Айнӣ:

Аждардаҳан — гулест, ки шукуфааш монанди сар ва даҳони мор мебошад.

Луғати имрӯза:

Аждардаҳан — авлоди растаниҳои ороишӣ.

Айнӣ:

Бабр — як хел ҳайвони дарранда...

Луғати имрӯза:

Бабр — ҳайвони даррандаи бузургҷусса.

Айнӣ:

Балисон — як хел дарахтест, ки...

Луғати имрӯза:

Балисон — дарахт, бутта ва маҳсули табиии он...

Мо ин ҷо ба мазмуни шарҳ, ба маънаи ин ки эзоҳи Айнӣ пурратару равшантар аст ё эзоҳи луғатҳои имрӯзаи мо, — дахл намекунем. Мо фақат шакли маънидодро муқоиса кардан мехоҳем. Аз ин ҷиҳат миёни луғати устод Айнӣ ва луғатҳои имрӯзаи мо фарқ калон аст. Ин фарқро аз муқоисаи мисолҳои боло ба хубӣ дидан мумкин аст.

Устод ҳама эзохотро бо лафзе, ки далолат ба номуайянии дорад, сар кардааст: гурӯҳе аз..., гулест, як хел ҳайвон, як хел дарахт. Аммо фарҳангнависҳои имрӯза ба тарзи мутлақ, ба шакли муайян ва ҳукми қатъӣ сухан кардаанд: бурҷ дар нимкураи шимолӣ (боз ҳам монанди хабарҳо аз хориҷа), ҳайвони дарранда, дарахт ва ғайра.

Пас чаро устод чунон кардаасту инҳо чунин мекуянд? Қадомӣ ин шаклҳои маънидод дуруст аст?

Бешак, қори устод дуруст аст. Дурустии он аз он ҷо маълум аст, ки мантиқи сухани ӯ устувор буда, мантиқи гапи фарҳангнависҳои имрӯза саҳт мелангад. Дар ҳақиқат Дубби Акбар фақат гурӯҳе аз ситорагон, танҳо яке аз бурҷҳои нимкураи шимолӣ, бабр фақат як хели ҳайвоноти дарранда ва балисон як навъи дарахтон аст. Чун фарҳанггеозии имрӯза балисон — дарахт гуфтааст, ин гапи ӯ чунин маънӣ дорад, ки дарахт ҳамин балисон аст, бас, фақат балисон дарахт аст, дигар чизҳое ки мо дарахт меношем, дарахт нест.

Ё ки чун **Дубби Акбар** — бурҷ дар нимкураи шимолӣ гуфтаанд, чунин тасаввур ҳосил мешавад, ки бурҷи нимкураи шимолӣ ҳамин **Дубби Акбар** аст ва он ҷо дигар бурҷе нест. Инчунин агар луғатшиноси имрӯза **бабр** — **хайвони даррандаи бузургчусса** гуфта бошад, боз ҳам сухан мутлақ аст ва гуё фақат бабр чунин хайвон асту бас.

Бандаки **е**, ки дар калимаҳои **гурӯҳе** ва **гуле** хаст ва калимаҳои **як хел** (**як хел хайвон**) ба эзоҳоти Айнӣ, аз **як тараф**, маънои номуайяни мебахшад. Нависанда суханро аз номуайяни сар мекунад (**гурӯҳе** — **номаълум** аст, ки **ҷӣ гурӯҳест**, **гуле** — **маълум** не, ки **ҷӣ гуна** **гул** аст, **як хел хайвон** — **низ ҳанӯз номуайян** аст), баъд баъзе нишонаҳои мушаххасро **як-як** ном бурда, дар бораи он чиз тасаввуроти муайян ва равшан ба миён меорад. Эзоҳи устод аз номуайяни ба сӯйи муайяни рафтааст ва ин тарзи баён барои чунин маврид комилаи табиъист.

Аз сӯйи дигар ба назар чунон меояд, ки калимаҳои **гурӯҳе**, **гуле** ва **як хел** ба сухан як андоза муайяни ҳам ато мекунад. Маҳз ба туфайли онҳо аз аввал маълум мегардад, ки чизи эзоҳшаванда ҷузъе аз кулл аст, қисме аз гурӯҳест, на тамоми гурӯҳ ва кулли ҳодиса. Пас, агар хато накунем, метавон гуфт, ки аломатҳои номуайяни дар ин маврид вазифаҳои гуногун дошта, ҳатто то андозае муайяниро низ ифода менамоянд. Инҳо як воситаи гуногунпахлуви серимкониат буда, барои ҷураву мукамал ифода шудани матлаб замина тайёр мекунад.

Аммо эзоҳоти фарҳангсозони имрӯза аз ҳамаи ин имкониатҳо, тобишҳои гуногун ва нозукиҳои баён маҳрум аст. Онҳо аз аввали эзоҳ талаботи рафти мантиқии суханро ғайри назар мегиранд.

Инро ҳам бояд ғуем, ки аз номуайяни оғоз ёфтани эзоҳ на фақат дар навиштаҳои устод Айнӣ, балки дар ҳамаи китобҳои классикӣ асрҳо боз дида мешавад. Инак, чанд мисол аз «Ҳудуд-ул-олам» (982—983):

Хатлон — ноҳияест андар миёни кӯҳҳои бузург.

Сикошим — шаҳрест...

Самарқандок — деҳаест бузург.

Ҳатто чанд мавзео яқоя эзоҳ диҳад ва шарҳ аз лафзи чамъ оғоз ёбад ҳам, нишонаҳои номуайяни нигоҳ дошта шудаанд: ...**шаҳракҳо** **е** **анд** **хурд**.

Ҳамин ҳолатро дар китобҳои луғат ҳам мебинем.

Чунончи, аз «Ғиёс-ул-луғот»:

Ҳучанд — қасабаест аз Мовароуннаҳр.

Хатл — вилоятест аз Бадахшон.

Чоч — номи шаҳрест аз Турон.

Ихтилон — вилоятест ба Туркистон...

Фақат дар баъзе мавридҳо ғӯе риоя нашудани ин принцип ба чашм мерасад. Аз ҷумла дар «Ҳудуд-ул-олам»: «Ғузҷанд — шаҳраки хуррам аст. Аз «Ғиёс-ул-луғот»: Балх — номи шаҳр аз Хуросон; Бухоро — номи шаҳр аз Турон. Ин ҷо ғӯе вазифаи бандаки номуайяниро ба пешоянди аз гузаштааст. Таъкиди ҷузъият дар зиммаи ҳамин пешоянд аст: шаҳр аз Хуросон — яъне шаҳре, ки як қисми Хуросон аст. Дар ин сурат номуайяниро бо воситаи аслии худ не, балки бо воситаи дигаре ифода шудааст. Муҳим ин аст, ки дар ин маврид ҳам номуайяниро ифода гардидааст.

Мо ҳамин қоидаи муҳим — аз номуайяни сар кардани эзоҳро имрӯз дар китобҳои луғат ва дигар навиштаҳо вайрон карда истодаем. Чунончи, дар як луғати имрӯза гуфтаанд:

Гардез — шаҳр дар Афғонистон.

Басра — шаҳр дар ҷануби Ироқ.

Балҷувон — деҳа дар совети кишлоки Қангурт.

Аҳмадобод — шаҳр дар ғарби Ҳиндустон.

Дар ин эзоҳот нишонае аз номуайяни нест ва мурағбатон он тартибро, ки аз «Ҳудуд-ул-олам» то Айни — ҳазор сол боз давом дошт, вайрон кардаанд. Ба назари мо ҷунин мерасад, ки дар ин сурат на фақат тартиби зоҳирӣ, балки мантиқи сухани тоҷикӣ ҳам вайрон шудааст. Айнан нусха бардоштан аз қолабҳои русӣ моро аз қоидаҳои ҳазорсолаи забони худ маҳрум карда, қонунмандии дохилии забони моро хароб карда истодааст.

Ҳамин ҳолатро аз мисолҳои поин ҳам мебинем:

Гирдакмуруд — нави муруд.

Гидалго — сайёраи хурд.

Восход — силсилаи киштиҳои кайҳонии советӣ.

Консептизм — услуби адабӣ дар адабиёти асри 17-и Испания.

Кубофутуризм — чарағи санъат ва адабиёти нимаи якуми асри 20.

Лирика — ҷинси бадеӣ...

Акробатика — жанри санъати сирк ва эстрада.

Ғап фақат дар ин нест, ки дар ҷунин шакли эзоҳ

анъана вайрон шудааст (гоҳ вайрон шудани анъана айбе нахоҳад дошт), балки дар ин аст, ки маънои сухан ҳалал дидааст. Боз ҳам ба андак мулоҳиза равшан мегардад, ки лирика — ҷинси бадеъӣ гӯем, ин гап чунин маънӣ дорад, ки ҷинси бадеъӣ лирика аст, яъне ғайр аз лирика ҷизи дигаре ҷинси бадеъӣ нахоҳад буд. Ё «Гардез — шаҳр дар Афғонистон» чунин маънӣ дорад, ки Гардез шаҳри Афғонистон аст ва он ҷо дигар шаҳр нест. Ва ҳол он ки ин гап нодуруст аст. Нодуруст интиҳоб шудани шакли сухан маъниро хароб мекунад.

Барои ин ки ин харобкорӣ ислоҳ шавад, ҳаминро бояд ба назар гирем, ки дар ин маврид аз ҳама пеш номуайяни ба маънои сухан муайяни дохил мекунад. Агар суханро аз номуайяни сар кунем, мантиқи сухан аз аввал ба ҷараёни дуруст даромада, ба сӯи равшанӣ ва муайяни роҳ пеш мегирад.

Ин ҳам муҳим аст, ки номуайяни дар ин маврид метавонад на ба як шакл, балки ба шаклҳои гуногун ифода гардад. Чунончи:

Гардез — номи шаҳре дар Афғонистон ё як шаҳри Афғонистон ва ё яке аз шаҳрҳои Афғонистон.

Гирдакмуруд — (номи) як навъи муруд ё яке аз навъҳои муруд ва ё навъе аз муруд.

Гидалго — (номи) як сайёраи хурд.

Восход — (номи) як силсила киштиҳои кайҳонии шӯравӣ.

Консептизм — як услуби адабӣ ё яке аз услубҳои адабӣ дар адабиёти Испанияи қарни 17.

Лирика — як ҷинси бадеъӣ ё яке аз ҷинсҳои бадеъӣ.

Акробатика — як жанр ё яке аз жанрҳои санъати сирку эстрада.

Чунонки мебинем, дар ҳар маврид яке аз ду-се воқеаи ифодаи номуайяниро метавон истифода кард ва барои гузаштан аз якрангӣ имконият басанда аст.

Дар луғатномаҳои имрӯза барои эзоҳи калимаҳо дуруст истифода шудани номуайяни низ дида мешавад. Чунончи, гуфтаанд: Грамматика — як қисми забоншиносӣ, ки... Грейдер — мошинест, ки... Ва ғайра. Дар ин эзоҳ низ оғози шарҳ дуруст аст: Баллада — номи якчанд жанри шеър ва мусиқӣ, ки...

Мухаррирони Энциклопедияи Советии Тоҷик аз ҷилди IV сар карда, барои аз худ кардани ин навъи эзоҳ кӯшиданд. Аммо дар дигар фарҳангҳо, мутаассифона, ин зарурат ҳанӯз дуруст дарк нашудааст.

Номуайяни дар забони тоҷикӣ асосан бо артикли як ва е ифода мегардад: як одам ё одаме, як кор ё коре, як дафтар ё дафтаре.

Дар ин мавридҳо як фақат гоҳ шумора буда, ададро низ мефаҳмонад, аммо аксаран аломати номуайянисту бас. Чунончи, дар ин ҷумлаи устод Айни:

Падари ӯ як марди ҳафтодсола буд.

Тамоман равшан аст, ки ин ҷо як шумора нест, зеро модомки сухан аз падари як кас меравад, адади онро зикр кардан зарурат надорад: ҳар кас дорон як падар мебошад ва ин худ аз худ маълум аст. Дар ҷумлаи боло як ҳанӯз номуайян будани он марди ҳафтодсоларо таъкид мекунад: нависанда дар бораи ин мард акнун сухан сар кардааст ва чигунагии ӯ ҳанӯз ба мо маълум нашудааст. Дуруст аст, ки нависанда аз ҳамин ҷумлаи якум он мардро ба мо шиносондан оғоз намуд: хабар дод, ки ӯ ҳафтодсола аст. Вале ин кам аст ва шиносоии мо баъд аз ин сурат хоҳад гирифт. Қалимаи як ҳамин ҳолати номуайяни ва номаълумиро ифода ме-намояд.

Дар ҷумлаи боло ба ҷойи як пасванди -е ҳам ғузоштан мумкин буд: Падари ӯ марди ҳафтодсолае буд. Аз ин ҷиҳат як ва -е ҳаммаънову баробарҳуқуқ буда, якдигарро иваз карда метавонанд.

Гоҳ таъин кардан душвор аст, ки як шумора аст ё аломати номуайяни. Чунончи, дар ин ҷумла:

Як дарахти себ ва як дарахти анор паҳлуи ҳам мезистанд.

Ин ҷо як шояд ҳам шумора бошад ва ҳам аломати номуайяни, яъне якбора ду вазифа иҷро намуда, ҳонандаю шунавандаро аз номуайяни ба сӯи муайяни мебарад.

Таъкиди номуайяни дар чунин ҳолатҳо аз муҳимтарин хусусиятҳои забони тоҷикӣ, ки боз ҳам дар баъзе забонҳои дигар дида намешавад. Ин таъкидро мантиқи сухани тоҷикӣ тақозо дорад. Ин ҷо яке аз нозукиҳои забони мо ниҳон аст, ки барои эҳсоси он нисбат ба тобишҳои ноаёнӣ маънии ҳассосияти махсус даркор аст. Агар ба ин эътибор надидем, мантиқ зарар мебинад. Мутаассифона, ҳоло на ҳама ва на ҳамаш дар ин масъала ҳассосият зоҳир мекунад.

Инак, аз навиштаи як нависандаи намоён:

«Чӯпонҳои нотарс баъзан рӯзона рамаашонро ин ҷо меоварданд. Хусусан чӯпонбачаи нотарс, ки ягона фарзанди модар буд, рамаашро ба ин дара бисёр меовард».

Дар ҷумлаи дувуми ин порча як чӯпонбачаи нотарс ё чупонбачаи нотарсе гуфтан даркор буд, чунки нависанда аз ӯ акнун сухан сар кард ва мо чигунагии ин персонажро ҳанӯз наметонем.

Ҳамин ҳолатро дар ҷумлаи зерин ҳам мебинем:

Ҳумой аз ҳарам берун шуда, ба пири деҳқон дучор омад.

Ин ҷо ҳам як пири деҳқон гуфтан лозим буд, то ин ки ҳанӯз номаълум будани ӯ таъкид шавад. Лекин агар пири деҳқон пеш аз ин ёдовар шуда ва барон хонандаву шунаванда маълум бошад, он гоҳ бояд он пири деҳқон гуфта мешуд. Дар ин сурат он муайянии шахсро ифода мекунад. Вале азбаски дар ҷумлаи боло на як ҳаст ва на он, ҳолати ачибе рӯй додааст, ки пири деҳқон на муайян аст, на номуайян. Ва ҳол он ки бояд ин тавр нашавад. Ҳар шахс ва чиз бояд муайян ё номуайян бошад ва ин дар таркиби ҷумла инъикос ёбад. Дар акси ҳол мантиқи фикр ноқис хоҳад буд.

Ба ин ҷумлаҳо диққат кунед:

«Баъзан кас духтаракро дучор меояд, ки аз матои одӣ курта дорад».

«Як рӯз дар идора ҳамкори ҷавонамон мепурсид, ки кремпленро аз кучо ёфтан мумкин аст».

Ҳамон нуқсон, ки гуфтем, дар ин ҷумлаҳо низ мавҷуд аст ва баён шакли русӣ дорад. Боз ҳам «Духтарак» ва «ҳамкори ҷавон» на муайян аст, на номуайян. Гуё байни замину осмон муаллақ истодааст. Агар номуайян бошад, хатман як духтарак ё духтараке ва як ҳамкори ҷавонамон, агар муайян бошад, ин духтарак ё он ва ё ҳамон духтарак ва ин ҳамкор ё он ва ё ҳамон ҳамкори ҷавонамон гуфтан даркор буд. Аз рафти сухан маълум аст, ки дар ҷумлаҳои мазкур таъкиди номуайяни зарур буд: кас духтаракеро дучор меояд, ки..., як ҳамкори ҷавонамон мепурсид, ки...

Акнун ин ҷумларо аз назар гузаронем:

«Марксизм-ленинизм санъатро на танҳо воситаи дарки воқеият, балки воситаи муҳимми таъсиррасонӣ ба воқеият медонад».

Дар ин ҷумла калимаи «восита» ду бор зикр шуда-

аст. Дар дафъан якум ба он як-ро илова карда, як **воситаи дарки вокеият** гуфтан даркор буд. Ин як аввало номуайяниро ифода хоҳад кард. Ғайр аз ин, мо бо ин як санъатро чун яке аз воситаҳои дарки вокеият аз дигар воситаҳо ҷудо мекушем, яке аз ҷанде будани онро таъкид менамоем. Вагарна ҷумлаи боло чунин маънӣ хоҳад дошт, ки санъат ягона воситаи дарки вокеият аст. Ва ҳол он ки муаллиф ҳаргиз чунин гуфтан наме-хоҳад. Айби муаллиф ҳамин аст, ки русӣ фикр карда-асту шакли тафаккури русиро ба тоҷикӣ гузаронидааст.

Аммо дар дафъаи дувуми зикр шудани «восита» («воситаи муҳимми таъсиррасонӣ») калимаи **як** ба он илова нагардад ҳам, **гӯе** боке нест, чаро ки ин калима акнун то андозае муайян аст ва ба таъкид ҷандон эҳтиёҷ надорад.

Аз дидгоҳи ифодаи муайяниву номуайяни ин ҷумла норасони ҷиддӣ дорад:

«Дар охири консертамон суруди эрониро шунавед».

Ин ҷо мантиқи сухан тамоман хароб аст. Пасоянди **-ро** нишонаи муайяни ва конкретият аст ва агар, масалан, номи он суруд гуфта мешуд, яъне суруди конкрети номбар мегардид, зикри пасоянди **-ро** ҷоиш буд: фалон суруди эрониро шунавед. Ҳоло ки суруд номбар на-шудааст ва ҷиғунагии он аз дигар ҷиҳатҳо ҳам маълум нест, мавриди аломати номуайянист: ҳатман **як суруди** эронӣ шунавед гуфтан лозим аст.

Ин аст, ки муаллиф дар мавриди номуайяни ба су-хан шакли муайяни додааст, яъне маъноро по дар ҳаво гузоштааст. Он ҷумлаи **ӯ** аз одитарин нозукии сухан хеле дур аст ва боз як бор гувоҳи медиҳад, ки имрӯз сар фуру бурдан ба нозукиҳои забон зиёда зарурат пайдо кардааст.

Ба муайяниву номуайяни, ба мавридҳои истифодаи **як** ва **-е** аҳамият надодани аҳли қалам падидаҳои гуногун дорад. Дар боло бо ҷанд мисол дидем, ки гоҳ мавриди таъкиди муайяни ё номуайяни аз тарафи қаламдастҳо эҳсос намегардад. Гоҳ, баръакс, нобамаврид таъкид шудани **онҳо** ҳам ба мушоҳида меояд. Чунончи, дар ин мисол:

«Субҳ ҳам дамид. **Як** шаби ялдо ва азоб ба охир расид».

Дар ин ҷумла артикли **як** зиёдати менамояд. Зеро ин ҷо на барои таъкиди номуайяни ва на барои қувват додани сухан эҳтиёҷ нест. Барои қувват додани сухан

(монанди як соли дароз, як гапхо ки ва ғайра) аз он вачҳ эҳтиёҷ нест, ки муайянкунандаҳои «ялдо» ва «азоб» ин вазифаро иҷро кардаанд. Ин калимаҳо чигунагии шабро муайян намудаанд. Чигунагии шаб аз тасвирҳои пештар ҳам маълум аст. Аз ин рӯ, «шаб» бидуни аломати номуайянии зикр шавад, бехтар буд.

Инро дар ҳаққи ҷумлаи зайл ҳам метавон гуфт:

«Як чизи азизтарин ва ширинтарини бачагиро аз даст медиҳам».

Чунин ба назар мерасад, ки як ва -тарин хилофи ҳам буда, якдигарро истисно мекунад. Азбаски пасванди -тарин дараҷаи олии сифатро нишон медиҳад, онро аломати муайянии бояд донист ва аз ин рӯ бо аломати номуайянии як ҷо омадани он ба сухан ду маънои зидди якдигар медиҳад. Дар ин ҷумла «чиз» ҳам муайян ва ҳам номуайян аст. Чунонки на муайян ва на номуайян будани калима мумкин нест (ва инро дар боло дидем), ҳам муайян ва ҳам номуайян будани он ҳам ғайритабиист.

Бе зарурат истифода шудани аломатҳои номуайяни дар забони адабии имруза ками дар кам мушоҳида мегардад. Аммо эҳсос нашудани зарурати он бисёртар дида мешавад.

Яке аз мавридохе, ки як ҳеҷ истифода намешавад ва истифода шуданаш зарур аст, бо калимаҳои қисм, гуруҳ ва монанди инҳо омадани исм аст. Ин гуна ҷумлаҳо дар ҳар қадам дучор меоянд:

Қисми ҷавонбухориён вакилони худро ба Бухоро фиристонданд.

Вай нақшаи қисми соҳтмонро аз назар мегузаронид.

Шоир эҳсосоти гуруҳи Деҳқонбачагонро нишон додааст.

Дар расм гуруҳи студентони омӯзишгоҳи педагогӣ.

Мусиқии имрузаи тоҷик бо номи зумраи композиторон вобаста аст.

Шумо гӯшаи ин майдонро мебинед.

Дар ҳамаи ин мавридҳо зикри як зарур аст. Сабаб боз ҳамон аст, ки гуфтем: агар як зикр нагардад, қисм аз кул ҷудо намешавад, дурусттар ин ки қисме ҷойи кулро мегирад ва ба ҷойи кул фаҳмида мешавад. Агар дар рӯзнома зери сурат нависанд, ки **«дар расм: гуруҳи донишҷӯён»**, маънои ин гап ҳамин аст, ки гуруҳи донишҷӯён фақат ҳамин чанд нафаранд, ки дар сурат акс ёфтаанд. Ва ҳол он ки дар сурат ҷузъе аз кул,

фақат як гурӯҳи донишҷӯён тасвир шудааст ва дар ҳар институт, шояд ҳатто дар ҳар курс боз чандин гурӯҳ аз ин донишҷӯён ҳастанд. Бино бар ин дар пойни сурати рӯзнома навиштан лозим аст: **дар расм: як гурӯҳи донишҷӯён ё як гурӯҳ донишҷӯён.** Он гоҳ маъно дуруст ифода хоҳад шуд.

Дар ин маврид ҳам як на фақат номуайяни, балки ба андозае муайяниро низ ифода месозад. Чӯзъеро аз том чудо кардан онро аз як ҷиҳат муайян намудан аст. Чун дар пойни сурат гуфтаанд: **Шумо гӯшаи майдонро мебинед,** суханро нодуруст адо кардаанд, зеро ин матлабро мо аз дидани сурат фаҳмидем ва модомки дар зери сурат матн илова кардан лозим шудааст, мо аз ин матн бояд фаҳмем, ки як гӯша ё ду-се гӯшаи майдон, гӯшаи дур ё наздики он ва ғайра, яъне аз майдон чиро мебинем. Ҳамаи ин муайянкунандаҳо — **як, ду, се, дур ва наздик** гӯшаро аз ягон ҷиҳат муайян мекунад. Аз ҷумла як ҳам ҳамин гуна вазифа адо мекунад. Дар айни замон чун **як гӯша** мегӯем, ҳанӯз маълум нест, ки кадом ва ҷи гуна гӯшаро дар назар дорем. Яъне **як калимаро** фақат андак муайян мекунаду бас.

Дар ҷумлаҳои боло зикр нашудани як боиси он гардидааст, ки сухан аз ҳамаи ин маъниҳо махрум шудааст. Агар хоҳем, ки ин маъниҳо бо ҳама тобишҳо ифода гардад, муайяниву номуайяни ва таносуби ҷузъу кул маълум бошад ва мантиқи сухан устувор шавад, дар ҷумлаҳои боло артикли **як-ро** илова кардан лозим аст.

Як қисми ҷавонбухориён вакилони худро ба Бухоро фиристонданд.

Вай нақшаи **як қисми** сохтмонро аз назар мегузаронид.

Шоир эҳсосоти **як гурӯҳи** деҳқонбачагонро нишон додааст.

Дар расм **як гурӯҳи** (ё **як гурӯҳ**) донишҷӯёни омӯзишгоҳи омӯзгорӣ.

Муסיкии имрӯзаи тоҷик бо номи **як зумраи** (ё **як зумра**) бастақорон вобаста аст.

Шумо як гӯшаи ин майдонро мебинед.

Ин тарзи баён дар навиштаҳои устод Айни дида мешавад. Чунончи, ин ҷумла аз ӯст:

Дар он давр **як қисми** калони олимони ва шоирони бисёр хори мидиданд.

Ба фикри мо, ин ҷумлаи устодро барои ҳамаи ҷу-

нин мавридҳои аз кул чудо кардани ҷузъе намуна қарор додан лозим аст.

Ба ин муносибат ба як иборати серистеъмоли имрӯза махсусан диққат ҷалб кардани ҳастем. Ин ҳам бошад, иборати **гурӯҳи рафикон** аст, ки дар пойни таъзияномаҳо ба ҷойи имзо меояд. Ба назари мо, аз он ҷӣ гуфта шуд, дигар ҷойи **шубҳа** намонд, ки инро ҳам як гурӯҳ **рафикон** гуфтан даркор аст. Шакли тоҷикии иборати русии **группа товарищей** ҳамин аст.

Инро яке аз тарҷумонҳои мо чандин сол аз ин пеш дар як мақолаи рӯзномаи «Тоҷикистони Советӣ» ҳамаҷониба шарҳ дода буд. Пас аз он чанд гоҳ рӯзномаҳо шакли тоҷикии ин ибораро дуруст навиштаанд, лекин баъдтар боз онро фаромӯш карданд. Ба фикри мо, аз нав барқарор шудани шакли аслии он зарур аст.

Дигар чизе, ки дар ин мавзӯ бояд таъкид шавад, он аст, ки дар ин қолиб ба ҷойи як-е гузоштан мумкин нест. Агар ибораро бо -е сохтан даркор шавад, сохти онро дигар кардан ва онро ба қолиби дигар андохтан лозим меояд. Масалан, ба ин тарз: **қисме аз** ҷавонбухориён, **гурӯҳе аз** дехқонбачагон, зумрае аз оҳангсозон, **гӯшае аз** ин майдон, **қисми калоне аз** олимони шоирон. Ин шакли ибора дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ кам дида мешавад. Бешак, қорбурди бештари он боиси афзоиши гуногунии услубии сухан хоҳад гардид.

Азбаски ин тарзҳои ифодаи номуайяни дар баъзе забонҳо, аз ҷумла дар забони русӣ нест, баъзе қаламкашҳои мо онро ба тоҷикӣ ҳам чизи зиёдати медонанд. Хусусан артикли як солҳои охир ба назари баъзеҳо бад намуда истодааст. Аз ҷумла Мухтор Шокир дар мақолаи «Ду тарҷумани як асар» («Адабиёт ва санъат», 1984, 6 сент., сах. 4) тарҷумани якуму дувуми «Ғурмағас»-и Э. Л. Войничро, ки ҳардуро Сотим Улуғзода анҷом додааст, бо ҳам муқоиса карда, яке аз бартариҳои тарҷумани дувумро дар ин дида буд, ки «дар тарҷумани нав серистеъмолии шумораи «як»-ро намебинем». Ш. Мухтор илова намудааст: «Чаро ба ҷойи «оҳ кашид» «як оҳе кашид» гӯем? Мо ҷонибдорӣ С. Улуғзода ҳастем, ки дар тарҷумани нав «як намуд», «як дақиқа»-ро ба «намуде» ва «дақиқае» иваз кардааст».

Ш. Мухтор дар чунин ақидаҳо танҳо нест. Фикрҳои

ро, ки монанди ин бошад, гоҳ-гоҳ аз тарҷумонҳо, фарҳангсозҳо, нависандагону муҳаррирон мешунавем.

Албатта, дар мисолҳои боло «як»-ро ба «е» иваз кардани С. Улуғзода айбе надорад. Мумкин аст, ки як нависанда ё муҳаррир яке аз инҳоро бештар дӯст дорад ё ки дар як марҳилаи ҳаёташ ба яке аз онҳо бештар майл пайдо кунад ва ё ҳар яки онҳоро ба мавридҳои муайяне муносиб донад ва ҳоказо. Ҳамаи инҳо аз ҷумлаи ҷоизот аст. Чунин ҳодисаҳо дар навиштаҳои устодони сухан (монанди Сотим Улуғзода) рӯй диҳад, бештар ҷолиби диққат аст ва сабабҳои онро бодиққат муайян кардан аксаран хеле ибратомӯз меояд, вале ҳулосаҳои шитобкорона, хусусан ҳулосаҳои умумӣ баровардан фақат тасаввуроти нодурусте ба миён хоҳад овард.

Фаромӯш набояд кард, ки устод Айнӣ ба артикли як рағбати тамои дорад. Ин ҷо бояд сабаби ҷиддие дар миён бошад. Сабаби асосӣ, ба назари мо, он аст, ки устод инсбат ба нозуқиҳои забон бағоят ҳассос буд. Аз ин рӯ, ҳар як майлу рағбати ӯ, аз ҷумла ҳусни таваҷҷӯҳи вай ба як бояд мавриди омӯзиши махсуси мо қарор ёбад.

МУАЙЯНИ: «ИН» ВА «ОН»

1

Чунонки дар боби гузашта дидем, дар навиштаҳои имрӯза на фақат номуайяни, балки гоҳ муайяни ҳам ифода намешавад ва дар натиҷа мантиқи сухан зарар мебинад. Азбаски ин масъала хеле муҳим аст, мехоҳем онро ба алоҳидагӣ аз назар гузаронем.

Ба ин ду ҷумла ва хусусан ба чигунагии мубтадои ҷумлаи дувум диққат кунед:

«Мехоҳам дар бораи романи «Норак» батафсилтар таваққуф намоям. Асар дар адабиёти тоҷик ҳодисаи нав аст».

Ҷумлаи дувум мазмунан касро ба ҳайрат меорад: пачаҳ ки асар ва асарнавис дар адабиёти тоҷикӣ ҳодисаи нав бошад? Чун сухан ба қолаби русӣ рехта шуд, чунин бемаънигӣҳо ба вуҷуд меояд. Муаллиф бо ин ҷумла ҷӣ гуфтан мехоҳад ва робитаи маънавии ду ҷумлаи ӯ аз ҷӣ иборат аст — маълум нест. Сабаби ҳароб шудани маънои гап он аст, ки муаллиф боз ҳам муайяниву номуайяниро ба назар нагирифтааст.

Чумлаи дувумро бо ин сар кардан даркор буд. Ин асар дар адабиёти тоҷикӣ ҳодисаи нав аст, гуфтан лозим буд. Чаро? Чунки дар чумлаи якум сухан аз романи «Норак» рафтааст. Дар чумлаи дувум муаллиф ҳамин асари муайяно ба назар дорад, на умуман асареро. Аз ин рӯ, дар чумлаи дувум бояд ин асар гуён гап сар кунад, то маълум шавад, ки худи ҳамин романи «Норак»-ро дар назар дорад. Дар ин маврид ҳатман «асар»-ро бо зикри «ин» мушаххас кардан даркор аст, бо як асари муайян, ки дар чумлаи пеш номбар шуда буд, алоқаманд намудан шарт аст. Вагарна «асар» номушаххас ва номуайян буда, мафҳуми умумист, фақат умуман асареро ифода менамояд.

Пас аз ин эзоҳ ду чумлаи болоро ба шакле, ки лозим аст, менависем ва бинед, ки маънӣ то чӣ Дарача равшан шуд:

«Меҳоҳам дар бораи романи «Норак» батафсилтар таваккуф намоям. Ин асар дар адабиёти тоҷикӣ рӯйдоди нав аст».

Акнун боз ба як чумла, ки дар боби гузашта зикр карда будем, рӯй меорем, лекин ин бор онро якҷоя бо чумлае, ки аз пасаш омадааст аз назар мегузаронем:

«Ҳумой аз ҳарам берун шуда, ба пири деҳқон дучор омад. Пир шаҳзодаро ба назди фағфур бурд».

Дар боби гузашта гуфта будем, ки дар ин маврид «пири деҳқон» бояд бо артикли номуайяний оварда мешуд, яъне ба як пири деҳқон ё ки ба пири деҳқоне дучор омад гуфтан даркор буд. Зеро агарчи деҳқон будани пир маълум шуд, азбаски якумин бор аз ӯ сухан рафт, ба ҳар ҳол ҳанӯз номуайян аст. Аммо дар чумлаи дувум лозим аст, ки пир аломати муайяний дошта бошад, чунки сухан аз ҳамон пире меравад, ки дар чумлаи якум зикр шуд. Ҳамон пири деҳқон будани ӯро дар чумлаи дувум бо ишоратҷонишини ин (ё ки он) ифода кардан даркор аст. Он гоҳ чумлаҳои боло, масалан, ин шаклро ба худ мегиранд:

«Ҳумой аз ҳарам берун шуда ба як пири деҳқон дучор омад. Ин пир шаҳзодаро ба назди фағфур бурд».

Дар ин сурат мантиқи рафти фикр намоён хоҳад шуд. Агар дар чумлаи дувум ин зикр нашавад, пир на шакли муайяний дорад, на шакли номуайяний, ки ин ба рафти фикр ҳаргиз мувофиқ намеояд: мантиқан модомки пир дувум бор зикр шуд, ё то андозае муайян

шуданаш даркор аст ё номуайянии ӯ бояд афзоиш ёбад. Яке аз ин ҳолатҳо бояд ҳатман ифода шавад. Агар ягонтае аз онҳо ифода нашуда бошад, пас мантики фикр устувор нест. Ишоратҷонишини ин дар ҷумлаи дувум инкишофи фикрро ба ҷараёни мантикӣ дохил менамояд. Ва аз ҷорҷуби фикри рус берун меорад.

Ҳамин ҳолатро дар ҷумлаҳои зерин ҳам мебинем:
«Маҷлиси илмӣ-амалӣ шуда гузашт. Дар маҷлис фалонӣ маъруза кард».

«Семинари соҳибкорон барпо гардид. Дар семинар масъалаҳои ташкили кор муҳокима шуд».

«Гуруҳи артистони тоҷик ба хориҷа сафар карданд. Дар ҳаёти гуруҳ артистони номдор ҳастанд».

«Шӯриш қисми Фракияро фаро гирифт. Шӯриш аз ибтидо тамоюли зиддифеодалӣ дошт».

Ин гуна ҷумлаҳо дар матбуот бисёр дучор мешаванд ва ҳама ба як тарз монанди якдигар сохта шудаанд, муаллифон аз якдигар нусха бардоштаанд. Ва на фақат аз қолиби шудани тафаккури мо гувоҳӣ медиҳанд, балки дар ҳудуди ин қолиб ҳам нуқсонҳои мантикӣ доранд. Қолибро шикаста натавонем ҳам, лоақал нуқсонҳои мантикро бартараф кардан даркор аст. Осонтарин илоҷ дар зикри такрории ҷумлаи дувум илова кардани ишоратҷонишини ин, он, ҳамин ва ғайра мебошад. Он гоҳ ҷумлаҳои мазкур тахминан бояд чунин шакл гирад:

«Маҷлиси илмиву амалӣ баргузор шуд. Дар ин маҷлис фалонӣ маъруза кард».

«Семинари соҳибкорон барпо гардид. Дар ин семинар масъалаҳои ташкили кор муҳокима шуд».

«Як гуруҳи артистони тоҷик ба хориҷа сафар карданд. Дар ҳаёти ин гуруҳи артистони номдор ҳастанд».

«Шӯриш як қисми Фракияро фаро гирифт. Ин шӯриш аз ибтидо тамоюли зиддифеодалӣ дошт».

Аз ҷумлаи поин тамоман равшан аст, ки дар ин мавридҳо риоя нашудани қонунҳои муайяниву номуайяни то чӣ андоза маъниву мантикро хароб мекунад:

«Вусъати тараққиҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ҳайратангез аст. Тараққиҳои техника дар ҷумҳуриҳои Осиё ба дараҷаи олӣ расидааст».

Ҳангоме ки ин ду ҷумлаҳо пайи ҳам мехонем, тасаввуре ҳосил мегардад, ки сухан дар ҷумлаи якум аз ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ва дар ҷумлаи дувум умуман аз қитъаи Осиё меравад. Аммо дар ҳақиқат чунин

иест. Дар ҳақиқат муаллиф дар ҷумлаи дувум ҳам ҷумҳуриҳои Осиёи Миёнаро дар назар дорад. Аммо ҷумларо нодуруст сохтааст ва дар натиҷа тамоми маънои дигар ҳосил гардидааст. Ин ҳама харобкорӣ дар маънӣ пайомади он аст, ки аз ҷумлаи дувум фақат як ин афтодааст. Ин дар ҷойи худ гузошта шавад, ҷумлаи дувум ба тамоми маънои дигар — маънои матлуб мегирад:

«Вусъати тараққи ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна ҳайратангез аст. Тараққи техника дар ин ҷумҳуриҳои Осиё ба дараҷаи олӣ расидааст».

2

Дар ҳамаи мисолҳои боло дар натиҷаи ин ки айни як шахс ё чизе аввал дар як ҷумла зикр шуда, баъд дар ҷумлаи дувум такроран омадааст, ишоратҷонибиҳои ин зарурат пайдо мекунад. Гоҳ такроран зикр шудани айни як шахс ё чиз на дар ду ҷумла, балки дар ду қисми як ҷумла сурат мегирад. Дар ин сурат ҳам зикри ин зарур аст, аммо дар навиштаҳои имрӯза ба назар намерасад. Чунончи, ин тарз ҷумла месозанд:

«Техникуми кооперативии фалон шахр ва омӯзишгоҳи касбию техникий назди техникум талаба қабул мекунад».

«В. И. Ленин эҷодиёти Л. Толстойро аз назар гузаронида, пеш аз ҳама таъкид кардааст, ки ҷустуҷӯҳои нависандаи реалист давраи калони таърихи халқро дар бар гирифтаанд».

Аз ин мисолҳо дар ҷумлаи якум омӯзишгоҳи.. назди ин техникум гуфтан даркор буд, чунки ин ҷо на умуман аз техникуме, балки маҳз аз ҳамон техникуми кооперативӣ, ки дар аввали ин ҷумла номбар шуд, сухан меравад. Пас он ҷумларо чунин таҳрир кардан лозим буд: «Техникуми кооперативии фалон шахр ва омӯзишгоҳи касбҳои техникий назди ин техникум (ё ки назди он, бидуни зикри техникум) талаба қабул мекунад».

Дар ҷумлаи дувум ин нависандаи реалист гуфтан даркор буд. Агар ин зикр нашавад, нависандаи реалист ишора ба Л. Толстой нахоҳад буд, балки умуман ҳар як нависандаи реалистро ифода хоҳад кард. Муаллиф дар ин маврид зарурати ифодаи муайяниро фаромӯш карда, дар ибораи пас аз ин — давраи калони таърих зикри артикли «як»-ро аз ёд баровардааст. Як дар ин ибора

ма фақат барои ифодаи номуайяни, балки бештар барои таъкиди бузургии давраи таърих зарур аст.

Ба ин андешаҳо **камина** ақида дорад, ки ҷумлаҳои аз қабилӣ ҷумлаи мазкур тахминан ба тариқи зайл бояд таҳрир шаванд:

«В. И. Ленин эҷодиёти Л. Толстойро аз назар гузаронида, пеш аз ҳама таъкид кардааст, ки ҷустуҷӯҳои ин нависандаи реалист як давраи калони таърихи халқро дар бар гирифтаанд».

Дар чунин мавридҳо зиёда зарур будани таъкиди ин шояд аз ҷумлаи понн бештар маълум шавад. Як нависандаи ҷавон аз деҳае ва мӯйсафед ҳикоя карда, дар ин миён чунин ҷумлае овардааст:

«Мӯйсафед дар деҳа аз ҳама зиёдтар зиндагӣ кардааст».

Маънои ин ҷумла ҳамин аст, ки мӯйсафед умуман дар деҳа, умуман дар қишлоқҷой зиёдтар зиндагӣ кардааст. Ва ҳол он ки мақсади нависанда ин нест. Вай гуфтаи мехоҳад, ки мӯйсафед маҳз дар ҳамин деҳае, ки дар бораи он суҳан рафта истодааст, зиёдтар зиндагӣ кардааст. Пас ин матлабро бо ишоратҷонишини ин ифода кардан даркор буд. Яъне гуфтаи даркор буд, ки «Мӯйсафед дар ин деҳа аз ҳама зиёдтар зиндагӣ кардааст».

Муҳаққиқе дар бораи як ғазали шоире мулоҳиза ронда, аз ҷумла мегӯяд:

«Дар ғазал ҳиссиёти ватанпарварии шоир инъикос ёфтааст».

Ва ҳол он ки дар ин ғазал гуфтаи даркор буд, то ки дар назар будани ғазали мазкур таъкид шавад. Ватанпаро дар ҷумлаи боло калимаи ғазал маънои умумӣ ва ҷомеъ дорад, ҳамаи ғазалҳо, тамоми жанрро ифода мекунад.

Худи ҳамин муҳаққиқ дар ҷойи дигар аз ҳикояҳои он шоир суҳан сар карда, чанд ҳикояи ўро номбар намуда ва гуфтааст:

«Дар ин ҳикоятҳо ақидаҳои адолатпарварии шоир ифода меёбад».

Ин ҷо суҳан дуруст адо шудааст: бо зикри ин таъкид мегардад, ки суҳан фақат аз ҳамон ҳикоятҳои, ки ҳоло номбар шуданд, меравад, на аз ҳамаи ҳикояҳои шоир.

Дар ҷумлаҳои зерин низ як ин намерасад:

«Институти таърихи санъат тадқиқотро ҳамчун асари мукаммали илмӣ эътироф кард».

«Ҳамаи онҳо аз пухтакорӣ ва меҳнатдӯстии олим гувоҳӣ медиҳанд».

«Муҳаққиқ лаҳзаҳои номаълуми ҳаёти санъаткорро равшан мекунад».

«Соҳтани устохонаи киштисозӣ дар музофот пешбинӣ карда мешавад».

«Алмос тахминан 500 сол пеш дар Ҳиндустон ёфт шуда буд».

Дар ҳамаи ин ҷумлаҳо ба ин тарз ин илова кардан зарур буд:

«Институти таърихи санъат ин тадқиқотро ҳамчун асари мукаммали илмӣ эътироф кард».

«Ҳамаи онҳо аз пухтакорӣ ва меҳнатдӯстии ин олим гувоҳӣ медиҳанд» «Муҳаққиқ лаҳзаҳои номаълуми ҳаёти ин санъаткорро равшан мекунад».

«Соҳтани устохонаи киштисозӣ дар ин музофот пешбинӣ мешавад».

«Ин алмос тахминан 500 сол пеш дар Ҳиндустон ёфт шуда буд».

Дар ҳамаи мавридҳои мазкур ин як ҷузъи мушаххаси маълумро дар маркази диққат нигоҳ медорад ва намегузорад, ки он ҷузъ боз ба кул ҳамроҳ шавад. Агар дар ин мавридҳо ин зикр нашавад, ҷузъи мушаххаси маълум боз ба кул мепайвандад ва фикри хонандаю шунаванда ба дигар тараф майл карда, аз мақсади гуяндаву нависанда дур меравад. Зикр нашудани ин рафти фикрро тамоман дигар мекунад, аз як сатҳ ба сатҳи дигар мегузаронад ва ин ҳодиса аксаран ноаёнӣ яқбора рӯй медиҳад, боиси канда шудани риштаи **фикр ва пайванди** мантиқӣ мегардад.

Риояи нашудани таъкиди ҷузъу кул ва муайяниву номуайяний шаклҳои гуногун дошта, ҳамаи онҳо боиси вайрон шудани мантиқ мегарданд. Яке аз ин шаклҳо мо дар боби гузашта ишора карда будем: гоҳ калимае ҷунун меояд, ки на муайян аст, на номуайян. Он гоҳ фикр аз ягон ҷиҳат норавшан мемонад. Ҷунунчи, дар ин ҷумла:

«Аъзоёни бригада **кӯшиш доранд, ки дар мавсим** аз ҳар гектар фалонсентнери ҳосил бардоранд».

Ин тарзи ифодаи фикр хеле маъмул буда, дар матбуоти ҷорӣ ба чандин ранг ба кор меравад. Нуқсони асосӣ дар ҷигунагии истифодаи калимаи **мавсим** аст.

Аз ин ҷумла маълум нест, ки умуман мавсим дар назар аст ё фақат мавсими қорӣ. Яъне мавсим на аломати муайяни дорад, на аломати номуайяни. Ва ҳол он ки то яке аз ин аломатҳоро дар ҷояш нагузорем, маъни равшан нахоҳад шуд. Аз ин рӯ, ҳатман ё **Дар як мавсим** ё **ки дар ҳар мавсим** ва ё **ки дар ин мавсим** гуфтан даркор буд. Агар дар **як мавсим** гуем, мавсими номуайяне — ҳам мавсими қорӣ ва ҳам мавсимҳои дигар, мавсимҳои гузаштаву ояндаро дар назар хоҳем дошт. **Дар ҳар мавсим** низ ҳамин маъниро ифода мекунад, вале на ба шакли номуайяни, балки ба шакли таъини. Аммо агар **Дар ин мавсим** гуем, фақат мавсими қори-ро ё ки танҳо он мавсимеро, ки дар бораи он гап зада истодаем, ба назар мегирем.

Фақат дар сурати истифода шудани яке аз ин аломатҳо дар ҷумлаи мазкур фикр дуруст ифода мегардад. Аммо дар мавриди зарурӣ аз таъиноти дарқорӣ, ҷунон-чи аз аломати муайяниву номуайяни маҳрум мондани калима нуқсони қиддие дар тарзи баён аст.

Гох барои аз кул ҷудо кардани ҷузъи ишораи ин кифоя намекунад ва воситаҳои дигар ҷустан лозим меояд. Ҷунончи, ибораи Барои амнияти сайёра ба сифати сарлавҳа ё дар таркиби ҷумлае дар матбуот бисёр ба ҷашм мерасад. Ин ибора вариантҳои дигар ҳам дорад. Дар аксари ин мавридҳо **сайёра** маънои мутлақ ва ҷомеъ дошта, умуман сайёра, ҳар як сайё-раро ифода мекунад. Ва ҳол он ки назардошти мо аз ин ибора сайёраи худамон — сайёраи Замин аст. Пас барои амнияти сайёраи мо гуфтан даркор аст. Гох ҷунончи ҳам мегӯянд, вале ҳамеша ҷунончи гуфтан ё шаклҳои дигари таъкиди муайяниро низ ҷустан лозим аст.

3

Воситаи ифодаи муайяни фақат ин нест. Яке аз воситаҳо ишоратҷунончи он аст Истеъмоли он асо-сан монанди истеъмоли ин буда, як фарқ дар он аст, ки ин предмети наздиктарро ва он предмети дуртарро муайян мекунад.

Ин ҷо аз тарзи истифодаи он фақат ба як лаҳза диққат ҷалб кардан мебоҳем. Ин ҳам бошад, бо он таъини ҷумла, ки пеш аз ҷумлаи пайрав истодааст, ома-дани он мебошад. Одатан калимае, ки пеш аз ҷумлаи пайрав истодааст, аломати номуайяни — артикли -е

мегирад. Лекин агар пеш аз ин калима чонишини муайяни он омада бошад, дар бисёр мавридҳо артикли **-е** аз он калима меафтад: модомки аломати муайяни пайдо шуд, ба аломати номуайяни эҳтиёҷ намеронад. Чунончи, дар ин ҷумлаҳо:

«Он кас, ки пештар омада буд, пештар аз дар баромад».

«Вай пеши он қисми бригада, ки ба камари кӯҳ бетон мерехтанд, омад».

Дар ин маврид он фақат калимаи қисм, гуруҳ ва монанди инҳоро муайян мекунад, аммо исме, ки баъди қисм ва гуруҳ омадааст, масалан, бригада аз ҷумлаҳои боло муайян аст, бино бар ин аломати муайяни қабул накарданиш ҳам мумкин аст.

Дар навиштаҳои имрӯза дар ҷунин мавридҳо сахве дида мешавад: гоҳ пеш аз калимаи муайян, хусусан пеш аз қисми гуруҳ ва ғайра он зикр намегардад ва зарурати он эҳсос намешавад. Чунончи:

«Дар қисми ҳудуди Византия, ки салибдорон забт карда буданд...»

Ва ҳол он ки дар ҷунин маврид пеш аз қисм, гуруҳ ва ғ. зикри он зарур аст. Чунонки барон ифодаи номуайяни зикри **як ё -е** зарур буд ва **як қисми..., як гуруҳи...** ё ки қисме аз, гуруҳе аз гуфтан лозим буд, ҳангоме ки ифодаи муайяни даркор шуд, зикри **ин ё ки он** низ зарур аст. Аз ин рӯ, ҷумлаи болоро ба ин тарз таҳрир кардан даркор буд:

«Дар он қисми ҳудуди Бизонз, ки салибдорон забт карда буданд...»

Ҷунин хато дар ҷумлаҳои зерин ҳам ҳаст:

«Ин ҷо қисми обе, ки оянда бояд ҳафт агрегати дигарро гардонад, аз туннел меҷаст».

«Қисми оби Вахше, ки турбинаро ҷарх занонда мебаромад, соф буд».

Дар ҷумлаи дувум боз як саҳви дигар ҳаст: ба Вахш артикли номуайяни ҳамроҳ кардан лозим набуд. Вахш номи дарёест ва модомки Вахш гуфтем, дарёи муайяно дар назар ҷорем. Пас ин ҷо аломати номуайяни ба тамои ҳилофи мантиқ аст. Фақат Дар сурате ки Вахшро аз дигар дарёҳо ҷудо кардан, яъне нисбати ҷузъро ба кул таъкид намудан ё ки яке аз хусусиятҳои ин дарёро нишон додан даркор шавад, Вахше, ки гуфтан ҷоиш аст. Чунончи: Вахше, ки қарнҳо боз ба касе сар намефаровард, акнун мутеъ шуд.

Дар ҷумлаҳои боло он қисме обе, ки..., он қисми оби Ваҳш, ки.... гуфтан лозим буд, то ки муайяниву номуайяни ифода гардад. Ҷумлаи поин аз ҷиҳати ифодаи муайяниву номуайяни дуруст тартиб дода шудааст:

«Ба он қисми обе, ки ду агрегатро ба қор меандохт, зӯр меовард».

4

Категориҳои муайяниву номуайяни дар забони тоҷикӣ ҳодисаи аҷибест, ки баъзе худхоссагӣ ва нозукиҳои тафаккури мардуми моро дар худ акс додааст. Афсӯс, ки табиати он ҳанӯз ҳама тарафа омӯхта нашудааст. Ва ҳол он ки ҷунин омӯзише зиёда зарур буда, барои фаъолияти амалии қаламдастҳо аҳамияти қалон дорад.

Дар забони тоҷикӣ баъзе падидаҳои муайяниву номуайяни ҳастанд, ки эзоҳи онҳо басо душвор менамояд. Чунончи, ишорати ин дар ин байти Мавлавӣ Ҷалолиддини Румӣ аз ҳамин қабил аст:

Одаи махфист дар зери забон,
Ин забон пардаст бар даргоҳи ҷон.

Ин ҷо ҷи вазифа доштани аломати муайяни ин ҷандон маълум нест: Гуё зиёдатӣ омадааст ва зарурате надорад. Бо вучуди ин дар забони гуфтугӯ ва адабиёти классикӣ ин тарз истифода шудани ин ва он бисёр дида мешавад. Аз ҷумла дар ин байти Низомӣ:

Бурун ҷаст аз ин гунбади ҷорбанд,
Фарас ронд бар ҳафт ҷарҳи баланд.

Ҳатмӣ набудани ҷунин истифодаи ин аз он ҷо ҳам маълум мегардад, ки дар мисраи дувуми ин байт пеш аз «ҳафт ҷарҳ» ишорати он зикр нашудааст: дар мисраи дувум зикр нашудани он мумкин бошад, дар мисраи якум зикр нашудани ин ҳам мумкин буд. Бо вучуди ин, шоир онро зикр кардааст.

Азбаски дар ҷунин мавридҳо ин ва он ҳатмӣ набуда, гоҳ зикр мешаванд ва гоҳ не, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» лозим омад, ки онҳо миёни ду қавс гузошта шаванд. Чунончи, ба ин тарз:

(Ин) дайр — киноя аз дунё:

Дар ин дайри куҳан расмест дерин,
Ки бе талхӣ набшад айш ширин.

Ҷомӣ

(Он) бути бадкеш — киноя аз маҳбуба:

З-он ғамза, ки арбоби назар куштаи ўянд,
Қурбон шудаму он бути бадкеш надонист.

Исмат

Ин гуна порчаҳои шеърро наср дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бисёр омадаанд. Дар баъзеи онҳо вазифаи **ин** ва **он** ифодаи муайянист ва ё ба он хеле наздик аст. Аммо дар аксари мавридҳо чи **ин** ва чи **он** барои таъкиди калима, ҳатто **гӯё** барои таъкиди маънои умумии ҷумла омадааст.

Дар **ин** ҷумлаҳои устод Айни, ки аз мақолаи «Абӯалӣ ибни Сино» гирифта шудаанд, низ **ин** на фақат муайяни, балки инчунин таъкидро ифода мекунад:

«Дар **ин** шароит агар **ин** донишманди ватандӯст аз Бухоро намегурехт, аз дасти ҷангҷӯён... ҷон ба саломат бурда наметавонист». «Аммо **ин** донишманди ҷавони бузургро дар Урганҷ дер мондан муяссар нашуд». «Дар Рай Маҷдуддавла ном ҳукумат дошт, аммо дар ҳақиқат ҳукуматро модари у Саида... идора мекард. **Ин** модар ва фарзанд Абӯалӣро бисёр ҳурмат карда...»

Метавон гуфт, ки дар **ин** ҷумлаҳо **ин** на фақат ишораи муайянист, балки зуд-зуд такрор шудани он суҳанро қувват медиҳад, боиси пурзӯртар адо шудани мақсад мегардад, ҷанбаи ҳиссию устувор мекунад.

Ин аст ки ишорати муайянии **ин** ва гоҳ **он** ҳам имконоти фаровон ва ачибе дорад. Умуман мафҳуми муайяниву номуайяни дар забони тоҷикӣ хеле доираи васеъ дошта, тобишҳои гуногун ва нозукиро ҷилва медиҳад. Мо **ин** ҷо фақат як қисми онҳоро аз назар гузаронидем. Аз **ин** баррасии мухтасар ҳам ошкор мегардад, ки ҳама хусусияту имкониятҳои муайяниву номуайниро аз худ кардан барои ифодаи дурусти фикр ва қувват додани таъсири он, барои ифодаи махсусиятҳои суҳани тоҷикӣ хеле зарур аст.

Дар охир бояд **гӯем**, ки дар баъзе мавридҳо аз таъини муайяниву номуайяни маҳрум мондани исм мумкин аст. В. С. Расторгуева гуфтааст: «Исме, ки аломатҳои махсуси муайяни ва номуайяни нашошта бошад, дар ду маврид ба қор меравад: 1) он гоҳ ки суҳан на аз предмети мушаххас, балки умуман аз предмет (аз категорияи предметҳои ҳамнавъ ё аз моддае) меравад: дар мағоза дафтар ҳаст?; об ҳаст-мӣ? 2) он гоҳ ки аз предмети муайяне суҳан меравад, вале **ин** муайя-

ни аз вазъият ё аз контекст маълум аст: бобо меғӯяд, ки кино меравем».

Дар дигар мавридҳо ифодаи муайяниву номуайяни ҳатмист. Ифода нашудани он аз нуқсони ҷиддии тафаккури ғӯянда ва мантики сухани ӯ гувоҳи медиҳад.

«ИН Ё ОН» ВА «ИНУ ОН»

Солҳои охир дар забони тоҷикӣ боз як воситаи ифодаи номуайяни пайдо шуд, ки ибораи **ин ё он** мебошад. Ин восита аз забони русӣ омад ва ба шаклҳои гуногуни номуайяни илова шуда, ғаномандии тарзҳои ифода ро дар забони мо афзун сохт.

Ин ё он аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки ба ҷойи чандин навъи ифодаи номуайяни омада метавонад. Чунинчи:

«Ҳаракати адабии **ин ё он** давраи муайяни таърихӣ аз маҷмӯи фактҳо иборат нест». Ин матлабро бо воситаҳои худ забони тоҷикӣ баён кардани шавем, масалан, ин тавр гуфтан даркор буд: «Ҳаракати адабии ягон давраи таърих аз маҷмӯи фактҳо иборат нест».

Дар ҷумлаҳои зерин ҳам бо ягон иваз кардани **ин ё он** мумкин аст:

«Ҳангоми суҳанронӣ ба **ин ё он** тарафи масъала диққати шунавандаро ҷалб кардан даркор аст»; «Предметҳо аз **ин ё он** ҷиҳат ба ҳам монанд мебошанд».

Ҳоҳ **ин ё он** артикли номуайяни як ва **-е**-ро иваз мекунад:

«Шоир **ин ё он** мафҳуми мучаррадро дар образи конкрет рамзнок тасвир мекунад». Ин ҷо «як мафҳуми мучаррадро» ё ки «мафҳуми мучаррадери» гуфтан мумкин буд.

«Ин суруд ба **ин ё он** муносибат иҷро мешавад». Ин ҷо ҳам ба муносибате ё ба ягон муносибат гуфтан ҷоиш буд.

Ҳоҳ ба ҷойи **ин ё он** калимаи баъзе-ро метавон гузошт, ки низ ба номуайяни далолат дорад:

«Вай ба тасвири давраҳои гузашта **ин ё он** ҷиҳатҳои давраи худро дохил мекунад». Бешубҳа, мавриди он буд, ки баъзе ҷиҳатҳо гуфта шавад.

Ақниун ба **ин** ҷумла диққат кунем:

«**Ин ё он** гуна пафос доштани ҳикояи ҳаҷвӣ ба поэтикаи он алоқа дорад».

Ҳуҷ **ин** ҷо **ин ё он** чандон бамаврид истифода нашу-

дааст. Бехтар ин буд, ки «чигунагии пафоси ҳикояи ҳачвӣ» гуфта шавад.

Ќумлаи зерин ҳам аз қабилӣ онҳоест, ки дар матбуоти ҷорӣ гоҳ-гоҳ дида мешаванд:

«Меҳост фаҳмад, ки ҷаро ин ё он шахс ин ё он рафтор кард».

Ин ҷо тақрор шудани ин ё он, албатта айб нест. Ба фикри мо, айб дар он аст, ки сухани русиро айнан ба тоҷикӣ гардондааст. Асли русии он ин аст: почему тот или иной человек поступил так или иначе. Ва ҳол он ки дар ин маврид аз ҷунин тарҷуман ҳарф ба ҳарф ҳуддорӣ кардан мумкин буд. Масалан, гуфтан мумкин буд, ки «ҷаро шахсе ҷунину ҷунон кард» ё «ҷаро шахсе ҷунин рафторе кард».

Аз ин мисолҳо ошкор аст, ки ин ё он дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ гоҳ бамаврид ва гоҳе бемавриду бечо истеъмол меёбад. Хусусан ба ҳамин чиз бояд диққат ҷалб кард, ки аз ин ё он сунистифода мекунем, онро аз ҳад зиёд кор мефармоем. Ин ҷо боз ҳамон ҳолат рух намуда истодаст, ки ҷунонӣ дар бобҳои гузашта батаъкид омад, гоҳ шаклу воситаи навро ёд гирием, дигар шаклу воситаҳоро фаромӯш мекунем ва онро даркору нодаркор ба қалам овардан мегирем. Ин нишонаи муносибати ҷиддӣ ба масъала нест. Қабул шудани ҳар як шаклу воситаи нав, аз ҷумла ин ё он бояд боиси афзудани имконоти забони адабии кунунин тоҷики гардад, вале ба ҳеҷ вачҳ сабаби аз ҷанд шаклу воситаи мавҷуда маҳрум шудани он ё маҳдуд шудани он шаклу воситаҳо нагардад. Дар ин сурат забон ҷизе ба даст меорад ва ҷизе аз даст намедиҳад. Инро афзоиши ғаномандии забон доништан мумкин аст. Вале агар ҷизе ба даст ораду ҷанд ҷизи дигар аз даст диҳад, бешубҳа, бурде нахоҳад дошт ва пеш нахоҳад рафт.

Баъзе адибон кӯшиш карданд, ки барои ин ё он ягон муодили тоҷикӣ ёбанд. Ҷунончи, шодравон Эмонил Муллоқандов дар тарҷума ва мақолаҳои ҷанд гоҳ дар мавриди ин ё он аз ину он истифода кард. Ин таҷрибаи ӯ ба як-ду нафар аз адибон маъқул шуд ва ҳоло гоҳ-гоҳ, масалан, ҷунин ҷумлаҳо пайдо мешавад:

Уро ба ину он ҷо ҳамроҳ мебурдаст».

«Ҳамаи он ба ину он шакл дар мактаб мутамакказ мегардад».

«Зарурати ину он касб ба ӯ маълумтар аст».

«Вай аз ину он кас зарар дидааст».

Ба назари мо, ба ин шакл истифода шудани **ину он** аз ду ҷиҳат нодуруст аст: 1) **Ину он** маънои **ин ё он**-ро ифода карда наметавонад. Дар «Луғати тоҷикӣ-русӣ»-и М. Раҳимӣ ва Л. Успенская **ину он** чунин эзоҳ шудааст: **э**тот и **т**от, **т**от и **д**ругой, **в**сякий, **р**азный. Аммо эзоҳи **ин ё он** дар ҳамаи луғат чунин аст: **э**тот или **т**от, **т**от или **и**ной. Чунонки мебинем, байни **ин ё он** ва **ину он** дар маънӣ фарқ калон аст. Аз ин рӯ, онҳоро ба ҷойи якдигар бояд истифода накунем. 2) **Ину он** ба тоҷикӣ одатан аз паси худ исм намегирад ва бо исме оварда шудани он (**ину он** ҷо, **ину он** шакл, **ину он** касб), ки дар ҷумлаҳои боло дидем, ҳилофи одат ва маъмулият аст. Аз паси худ исм наовардани **ину он** чи аз матнҳои классикӣ ва чи аз навиштаҳои муаллифони ҳозира дида мешавад. Чунончи, Иқбол гуфтааст:

Аз ғуломӣ базми миллат фард-фард,

Ину он бо **ину он** андар набард.

Ҷ. Иқромӣ: «Вай ба дари **ину он** намеравад»; «Зуд ба таъсири **ину он** дода мешавад»; Ҷ. Кӯҳзод: «Аз **ину он** — аз гармии хаво, аз барфҳои ғафс... гапзанон нишаста буданд».

Ин аст, ки **ину он** бояд на чун муодили **ин ё он**, балки дар ҷойи худаш ва ба он шакл, ки хоси худаш аст, яъне бе исм кор фармуда шавад.

Баъзеҳо ақида доранд, ки **ин ё он** ҳанӯз дар забони тоҷикӣ ҳазм нашудааст ва аз истифодаи он худдорӣ кардан беҳтар аст. Ба фикри мо, ин эҳтиёткорӣ ҳам асос надорад. **Ин ё он** агарчи дар гуфтугӯи тоҷикӣ қариб тамоман дида намешавад, ба забони адабӣ қайҳо дохил гардидааст ва инро эътироф кардан лозим аст. Ойро гоҳ-гоҳе дар форсии имруза ҳам метавон дид. Чунончи, дар китоби яке аз олимони машҳури Эрони муосир **ин** ҷумла ба ҷашм хурд: «Дар диалектики такомул гоҳ ифроту тафрит дар **ин ё он** ҷиҳат паид мешавад». Бино бар ин ба тоҷикӣ ҳам дохил шудани он ҳеҷ ҷойи таъҷуб надорад. Лекин дар истеъмоли он ҳақду андозаеро риоя кардан зарур аст. Аз ҳақ зиёд на дар натиҷаи мавридношиносӣ беҳуда-беҳуда истифода шудани он ё бовис аз даҳан мондани баъзе воситаҳои маъмули забон гардидани вай, бешубҳа, рӯйдоди мусбат нахоҳад буд ва бояд ҷилавгирӣ шавад.

«ИН»-ҲОИ ЗИЁДАТИ

Дар ду фасли боло, ки аз муайяниву номуайяни су-
хан мерафт, дидем, ки ишорати муайянии ин дар на-
виштаҳои мо гоҳ дар чойи худ гузошта намешавад. Ак-
нун бояд гӯем, ки гоҳ, баръакс, ин дар чое, ки ҳеҷ ло-
зим нест, гузошта мешавад. Мо он мавридро дар назар
дорем, ки **баъзан дар ҷумлаҳое**, ки танҳо аз мубтадову
хабар иборатанд, **дар байни мубтадо** ва хабар як ин
мемонанд. Масалан, ба ин тарз: «Пахта — ин шаъну
шараф ва ифтихори мост»: «Баланд шудани дараҷаи
зиндагонии халқ — ин мақсади асосии мо мебошад».

Ва ҳол он ки ин ҷо ишорати ин тамоман зиёдатист
ва на танҳо зиёдатист, балки нодуруст буда, ба ягон
қоидаи забони тоҷикӣ мувофиқ намеояд. Шакли ду-
русти он ҷумла чунин аст: «Пахта шаъну шараф ва
ифтихори мост». (Ин ҷумла мазмунан нодуруст аст.
Чизе чун пахтаро моёи ифтихор ва шаъну шараф
донистан пастназарӣ ва ру гардондан аз ормонҳои
маънавист).

Ишораи ин дар ҷумлаҳои мазкур фақат аз он са-
баб омадааст, ки дар забони русӣ мегӯянд: «Хлопок—
это наша гордость» ва ҳоказо. Аммо баъзе рафикон
фаромӯш мекунанд, ки дар забони тоҷикӣ ифодаи ин
маъно ишорати «ин»-ро ҳаргиз талаб намекунад, ҳатто
ин ҷо ишорат муҳолифи ифодаи мазмун аст.

Дар ин маврид ва баъзе мавридҳои дигар ҷонз на-
будани зикри ин дар мақолаи мазкури Эм. Муллоқан-
дов («Шарқи Сурх», 1961, № 3) махсусан таъкид
шуда буд, вале, мутаассифона, гапи ӯ гушраси аҳли
матбуот наомад.

Зиёда аз ин, ҳоло ин гуна ҷумлабандӣ аз матбуот
ба адабиёти бадеӣ гузаштааст, на танҳо дар асар-
ҳои нависандагони ҷавон, балки дар шеърӣ баъзе
шоирони таҷрибанок низ дида мешавад. Чунончи:

Меҳру шафқат ба дилаш мезад ҷӯш,
Модар — ин фаҳри башар, фаҳри замон.

Ё ки:

Боварӣ — ин қувваи беинтиҳо,
Ефт бо он қадру қимат одамӣ.

Р. Ғаффоров дар ин бора аз устод Айни мисол овар-
да буд, ки ӯ низ чунин ҷумлаҳо дорад: «Қанали Қало-
ни Фарғона — ин як ташаббуси халқ буд»: «Мусад-

даси таркиббанд — ин як фарёди шӯрангезест.» Р. Гаф-
форов вазифаи грамматикую услубии «ин»-ро дар
байни мубтадову хабар чунин муайян кардааст: «Ишо-
ратчонишини ин дар байни мубтадо ва хабар омада,
алокаи онҳоро қавӣ ва устувортар месозад, имконияти
иловагӣ муҳайё мекунад, ки мақсад равшану барчас-
та ифода ёбад»¹.

Ба ақидаи мо, ин шояд дар забони русӣ дар байни
мубтадову хабар чунин вазифае иҷро мекунад, аммо
дар забони тоҷикӣ аз ин қор очиз аст.

Дар чунин ҷумлаҳои русӣ это ҳатман ба шакли
муҳаннас (чинси миёна) зикр мешавад, аммо мубта-
дову хабар мумкин аст, ки музаккар (чинси мардона)
ё муаннас (чинси занона) бошад: Хлопок — это наша
гордость. Чунонки мебинем, дар ин ҷумла мубтадо
(хлопок) музаккар, это муҳаннас ва хабар (наша гор-
дость) муаннас аст. Дар ин сурат ҳеҷ мумкин нест,
ки это чун муайянқунандаи хабар қабул
шавад (барои ин ки муайянқунандаи хабар
бошад, ба шакли муаннас — эта омаданаҳ дар-
қор аст: эта наша гордость). Ин аст, ки онро ба русӣ
чун муайянқунандаи хабар фаҳмидан ҳаргиз мумкин
нест, аз хабар ҷудо меистад, ба хабар пайванд наме-
шавад ва тамоман равшан аст, ки як ҷузъи хабар
нест, балки дар байни мубтадову хабар аз ҷиҳати шак-
ли грамматикӣ мустақил истода, фақат робитаи ҳардуи
онҳоро қувват медиҳад.

Аммо дар чунин ҷумлаҳои тоҷикӣ вазъият дигар
аст. Дар забони тоҷикӣ чинсият нест ва аз ин ру
шакли грамматикӣ ин аз шакли грамматикӣ кали-
маҳои пасоянд, яъне аз хабар ҳеҷ фарқ надорад. Дар
ин сурат байни ин ва калимаи пайомад муносибати
муайянқунандагӣ муайяншавандагӣ пайдо мешавад,
ин вазифаи муайянқунандаро иҷро менамояд. Аз ми-
солҳое, ки дар боло аз устод Айний зикр шуд, ин
ҳолат чандон ҳис намегардад, зеро пас аз ин кали-
маи «як» омадааст. Лекин дар дигар ҷумлаҳое, ки
овардем, вазифаи муайянқунандаро иҷро кардани ин
ҳеҷ аз эҳтимол дур нест. Аз дигар ҷумлаҳо ҳам ҳа-
мин ҳолатро мебинем.

Чунончи: «Яке аз иншооти меъморӣ ин бинои қадӣ-

¹ Гаф ф о р о в Р. Революсияи Октябр ва инкишофи забони
адабии тоҷик, Душанбе, «Ирфон», 1979, сах. 65—66.

маи парламент мебошад»; «Садои дили ӯ ин садои дили халқ аст». Ва ё ин ҳикматро мулоҳиза фармояд: «Шеър ин мусикиест, ки меҳонӣ ва мусикӣ ин шеърест, ки мешунавӣ». (Ба тоҷикӣ дар бораи шеър ва мусикӣ ба ин тарз «суханорой» кардан, ба фикрам, айб аст). Байти «ҳикматомези» зерин ҳам на фақат шаклан нодуруст тартиб ёфтааст, балки маънан ҳам на ҳамеша қобили қабул аст:

Китоб — ин маъбаи илм асту ирфон,

Китоб — ин маҳзани дурҳои ғалтон.

Дар ҳамаи чунин мисолҳо монетае нест, ки ба вазифаи муайянкунанда омадани «ин»-ро пешгирӣ кунад. Дар ҷумлаҳои русӣ вазифаи **это** равшану возеҳ ва барҷаста ифода шудааст, аммо дар ҷумлаҳои тоҷикӣ мазкурӣ он духӯра ва номуайян аст. Ишоратҷонишини ин дар забони тоҷикӣ ҳамеша нишонаи муайяний ва конкретият буд, агар имрӯз ба ҷумла, хусусан ба ҷумлаҳои калон номуайяний ва духӯрагӣ биёрад, маълум мешавад, ки аз вазифаи худ хеле дур рафтааст, вазифае, ки муносиби он нест, ба зиммааш гузоштаем. Ҳар чизе, ки ба ифодаи равшану возеҳ ҳалал мерасонад, бояд аз миён бардошта шавад.

Дар забони тоҷикӣ як маврид ҳаст, ки ишорати ин пас аз тире меояд ва вазифаи муайянкунандаро иҷро менамояд. Чунончи, дар ин ҷумлаҳои А. Баҳорӣ:

«Дар ҷамъияти сармоядорон пул — ин қоғози хушнакши рағфанин тақдири одамро ҳал мекунад».

«Фаъолияти ҷоннисоронаи Гулафзо ва Қудрат — ин ду нафар шаҳидони некном дар роҳи робитаҳои кайҳонӣ марҳилаи дурахшон ҳисоб мешуд».

Чунонки мебинем, ин дар чунин мавридҳо байни мубтадову хабар ва аз ҳардуи онҳо чудо намеистад, балки муайянкунандаи ишориву таъкиди яке аз аъзоҳои ҷумла аст: дар ҷумлаи аввал муайянкунандаи мубтадои дувум буда, дар ҷумлаи дувум як қисми муайянкунандаи дувуми мубтадоро муайян мекунад. Ин дар ин мавридҳо як ҷузъи баёния аст ва аз ҳамаи сабаб аксаран пас аз тире меояд.

Чунин истифода шудани ин барои таъкиди фикр ва қувват додани суҳан имконоти махсусе пеш меорад.

ТИРЕ

Мавриди истифодаи дефису тире дар расми хати тоҷикӣ бисёр аст. Аммо ходимони матбуоти мо аксари вақтҳо мавриди онро ба назар намегиранд ва дар ҷойҳое, ки на дефис лозим аст ва на тире, яке аз инҳоро мегузоранд.

Дар баъзе мавридҳое, ки тире мегузоранд, ибораи тоҷикӣ «ва», «-у» («-ю»)-ро талаб мекунад.

Чунончи, мегӯянд: ҷамъияти дӯстии Тоҷикистон — Ҳиндустон, Шартномаи Тоҷикистон — Эрон ва ҳоказо. Сабаби дар ин ибораҳо гузошта шудани тире ба мо ҳеч маълум нашуд. Танҳо агар «дӯстии Тоҷикистон ва Ҳиндустон», «Шартномаи Тоҷикистон ва Эрон» гӯем, ибора маъно пайдо мекунад.

Тире дар расми хати тоҷикӣ асосан барои ифодаи мазмуни «аз... то...», яъне барои ифодаи ибтидову интиҳои масофа ё муддате хизмат мекунад. Чунончи, «адабиёти тоҷикӣ дар асарҳои X—XV», яъне он давраи адабиёти тоҷикӣ, ки аз асри X то асри XV давом кардааст. Ё ки «ҳавопаймон Душанбе — Маскав», яъне ҳавопаймое, ки аз Душанбе то Маскав меравад. Тире, ки мо байни он ду аср ё номӣ он ду шахр мегузорем, одатан назифан ҳамон «аз... то...»-ро иҷро намуда, аз кучо сар шуда, дар кучо ба охир расидани муддате ё масофаеро мефаҳмонад.

Аммо дар он ибораҳое, ки мо аз матбуот овардем (масалан, «дӯстии Тоҷикистон — Ҳиндустон»), на мафҳуми масофае ҳаст ва на мафҳуми муддате. Бино бар ин тире дар ин маврид ҳаргиз ҷонз нест.

Як вазифаи тире ин аст, ки агар аз хабар бандаки аст ва мебошад афтода, нишонаи зоҳири хабар аз байни рафта бошад, байни мубтадову хабар истода робитаву муносибати онҳоро барқарор меорад. Баъзе рафиқон таклиф карда истодаанд, ки дар ин маврид аз баҳри тире баромадан беҳтар аст. Чунончи, 3. Раҷабзода ақида изҳор карда буд, ки дар ҷумлаҳои Пахтазор — фронт зарбдор; Ҷавони Ватан — ҷавони мо; Оби саратон — роҳати ҷон ва монанди инҳо тире зиёдатист («Чанд мулоҳиза», «Маориф ва маданият», 13 майи с. 1980). Ба фикри мо, чунин таклиф беасос нест ва сазовори он аст, ки мавриди баррасии табиғии он ва дигар алоқамандон қарор бигирад.

Вале гоҳ аст ва мебошад аз хабар наафтида бошад

хам, байни мубтадову хабар тире мегузоранд, ки нодуруст аст. Чунончи, менависанд: Рӯдакӣ — ифтихори **мост**; Модомки аст (ва мухтасари он — **ст**) зикр шуд, дигар ба тире эҳтиёҷ намононад. Аз ин рӯ, дар ин ҷумлаҳо тире даркор нест.

Тире дар расми хати мо вазифаҳои дигар ҳам дорад. Ҳамаи ин вазифаҳо дар қоидаҳои имло зикр шудаанд ва онҳоро ин ҷо нақл кардани мо зарур нест.

ДЕФИС

1

Ҳоло аҳли қалам дефисро ҳам бисёр дӯст медоранд. Вале то чӣ андоза нораво будани баъзеи он дефисҳоро аз ин мисол фаҳмидан мумкин аст:

«Рӯҳониён ба он диққат медиҳанд, ки ин одатҳоро на ҳамчун вазифаи динӣ-ҳуқуқӣ, балки ҳамчун вазифаи **динӣ-ахлоқӣ** донанд».

Барои ин ки маънои ин ибораҳои дефиснок фаҳмида шавад, хеле майна об кардан лозим меояд. Аслан онҳо дар тоҷикӣ маъно надоранд ва фақат ҳангоме ки шакли русии онҳоро ба ёд овардем, аз онҳо маъное баровардан мумкин аст. Пас, он ки аз нозукиҳои забони русӣ чандон хабар надорад, аз ин ҷумлаҳо чӣ мефаҳмад?

Намедонам, ки ман маънои ҷумлаи болоро дуруст фаҳмидаам ё не, ба фикрам, маънои он ҳамин аст, ки «он одатҳоро на ба сифати фармудаи шариат, балки аз рӯи одоби динӣ риоя намоянд». Пас, ин гапро ба забоне гуфтан лозим буд, ки хонандаи бечора чизе фаҳмад.

Акнун мулоҳиза фармояд, ки ибораи **мошинҳои роҳӣ-сохтмонӣ** чӣ маънӣ дорад. Аз ин гап маъние баровардан душвор аст. Аз ин рӯ, барои фаҳмидани маънои он, масалан, лозим меояд, ки ҷузъҳои як-як аз назар гузаронем, яъне таркибашро таҳлил кунем. Он гоҳ боз номаълум менамояд, ки **мошинҳои роҳӣ** чӣ маънӣ дорад? Фақат агар исро бо сифати дувум якҷоя гирем, тахмин кардан мумкин аст, ки аз **мошинҳои сохтмонӣ** шояд мошинҳое дар назар бошад, ки дар сохтмон истифода мегарданд. Пас аз ин боз ба тахмин пай хоҳем бурд, ки матлаб аз **роҳӣ-сохтмонӣ** эҳтимол чизе алоқаманд ба сохтмони роҳ бошад.

Ин ҳама тахмин заданҳо ва дар фаҳмиши маънои сухан сарсон шуданҳои мо аз он сабаб аст, ки ибора

нодуруст сохта шудааст ва матлаб ба шакли лозима ифода нагардидааст.

Ибораи боло тарҷуман ибораи русии дорожно-строительные машины будааст. Азбаски ин ибора ҳарф ба ҳарф тарҷума ва шаклу қолиби он айнан ба тоҷикӣ кӯчонида шудааст, маънои онро фаҳмидан хеле душворӣ меорад. Лекин агар, масалан, **мошинҳои сохтмоли роҳ гуфта мешуд**, дар фаҳмиш душворие пеш намеомад, зеро ин ҷо маънӣ равшану возеҳ ифода ёфтааст. **Дорожно-строительные машины** дар «Луғати русӣ-тоҷикии терминҳои бинокорӣ» (1982) **мошинҳои роҳ-созӣ** номида шудааст, ки боз ҳам кӯтоҳтар ва тамоман фаҳмо мебошад.

Ин аст, ки **масъалаи тарзи баён** ва шакли сухан дар тарҷума аз **масъалаҳои асосист**. То шакли лозима ёфта нашавад, маънӣ ифода намегардад ва хираву норавшан мегардад.

Яке аз шаклҳои калимасозии русӣ, ки дар тоҷикӣ бояд андаке шакли дигар дошта бошад, ҳамин ҷуфтсифатҳои нисбии дефиснок аст. **Дорожно-строительный** як сифати нисбӣ мебошад, ки аз ду калима ба ҳам омадааст. Дар тоҷикӣ ин ду калимаро аз ҳам ҷудо карда, чун ду сифати алоҳида паҳлуи якдигар ғузоштан лозим меояд. Кӯшиши он қаламдастҳо, ки сифатҳои ҷуфти дефисдори русиро ба тоҷикӣ ҳам айнан ба ҳамон шаклу қолиб ифода кардан мехоҳанд, ибораҳои ба миён меорад, ки шаклан ва маънан номафҳуманд.

Чунончи, ибораи **цементно-песчанная смесь** аксаран **омехтаи сементӣ-кумӣ** тарҷума мешавад. Агар асли русии онро як лаҳза аз хотир дур карда, фақат тарҷуман тоҷикинашро ба мулоҳиза гирем, боз ҳам маънӣ норавшан хоҳад монд. Чун тарҷуман онро дар ҳамон «Луғати русӣ-тоҷикии терминҳои бинокорӣ» ба шакли **омехтаи сементу рег** мебинем, маънӣ равшан мегардад.

Боз ҳам дар тарҷуман тоҷикӣ даст кашидан аз дефис боиси равшантар маълум шудани маънӣ гардидааст.

2

Чустану ёфтани муодили тоҷикии баъзе шаклу воситаҳои забони русӣ аз муҳимтарин масъалаҳои тарҷума ва калкасоӣ мебошад. Ҳатто гартабардорӣ (калка) дар бисёр мавридҳо айнан нусха бардоштан нест, бал-

ки чанбаи эҷодӣ дошта, ҷустуҷӯи шакли муносибро талаб мекунад. Аз ин ру, барои гартабардорӣ ва умуман тарҷума ҷустани шакли мувофиқ ва ёфтани муодил одатан дар дастури (грамматикаи) муқонсавӣ мавриди баррасии махсус қарор мегирад.

Ҷуфтсифати нисбии дефиснок дар забони русӣ ҳоло яке аз пурсамартарин шаклҳо буда, дар сохтани истилоҳоту мафҳумҳои нав ғаёлона иштирок дорад. Ба ин сабаб муайян кардани тарзҳои тоҷикии ифодаи он низ аҳамияти ҷудогона пайдо мекунад.

Ба фикри мо, сифатҳои нисбии дефисноки русиро ба тоҷикӣ ба як тарз не, балки мувофиқи маврид, ба таҷозон маъно ба чанд тариқ ифода қардан лозим аст.

1. Яке аз инҳо бо изофат ба ҳам бастанӣ ҳарду сифат мебошад. Сабаби инро Р. Ғаффоров чунин эзоҳ дода буд, ки калимаҳое, ки одатан байнашон дефис гузошта мешавад, «маънан муносибати тобеъӣ доранд ва ин муносибат дар грамматикаи забони тоҷикӣ аз рӯйи анъана ба изофат сурат меёбад» (Р. Ғаффоров. Дар боби ҳусни сухан, «Садон Шарқ», 1969, № 5, саҳ. 128).

Ба ин гурӯҳ ибораҳои зеринро дохил қардан мумкин аст:

воскресно-вечерняя школа. — мактаби якшанбегии шабона, мактаби шабонаи якшанбе, якшанбемактаби шабона.

художественно-телевизионный фильм — филми бадеии телевизионӣ

документально-телевизионный фильм — филми ҳуҷҷатии телевизионӣ

историко-революционный роман — романи таърихӣ инқилобӣ

народно-разговорный язык — забони халқии гуфтугӯӣ

Баъзе ибораҳои дигаре ҳам, ки ҳоло аксаран бо дефис навишта мешаванд, зотан изофат талаб мекунанд. Масалан, ибораҳои зерин: **флоти ҳарбӣ-бахрӣ, қувваҳои ҳарбӣ-бахрӣ, тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ, адабиёти ҳарбӣ-ватандӯстӣ, ҳаракати миллӣ-озодихоҳӣ, муборизаи синфӣ-озодихоҳӣ, қорҳои оммавӣ-сиёсӣ, институти илмӣ-тадқиқотӣ, китоби илмӣ-оммавӣ** ва ғайра. Баъзеи ин ибораҳо дар матбуоти мо ду хел навишта мешаванд: гоҳ бо дефис ва гоҳ бо изофат. Масалан, **флоти ҳарбии бахрӣ, қувваҳои ҳарбии хавой, тарбияи ҳарбии**

ватандӯстӣ, адабиёти ҳарбии ватандӯстона низ менависанд. Ба ақидаи мо, навишти дурусти ин ибораҳо ҳамин навишти дувум, яъне бо изофат навиштани онҳост (дар ин сурат ҷойи сифати баъзе ибораҳо бояд дигар шавад, чунончи лозим меояд, ки научно-исследовательский институт сельского хозяйства ба тоҷикӣ институти таҳқиқоти илмӣ кишоварзӣ ва ё беҳтар ин ки пажӯҳишгоҳи илмӣ кишоварзӣ тарҷума шавад).

2. Гурӯҳи дувуми ҷуфтсифатҳои нисбии дефисноки русӣ чунонанд, ки дар тоҷикӣ мобайни ду сифат пайвандаки -у (-ю) гузоштан лозим меояд. Ба гуфти Р. Ғаффоров, дар ин сурат «ҷузъҳои тобеъ ҳар кадом мустақил буда, бевосита ба калимаи тобеъкунанда... нигаронида шудаанд».

Чунончи, аз ҷумлаи «Тадбирҳои тирамоҳӣ-зимистониро дар вақташ гузарониданд» тамоман равшан аст, ки дар ибораи «тадбирҳои тирамоҳӣ-зимистонӣ» ду сифатро бо пайвандаки -у ба ҳам бастан даркор аст. Зеро «тадбирҳои тирамоҳиву зимистонӣ» қорҳое мебошанд, ки тирамоҳ ва зимистон анҷом хоҳанд ёфт, вале пайи ҳам, бефосила давом хоҳанд кард.

Мафҳумҳои ҳамкориҳои илмӣ-техникӣ (научно-техническое сотрудничество), прогресси илмӣ-техникӣ (научно-технический прогресс), инқилоби илмӣ-техникӣ (научно-техническая революция) аз рӯйдодҳои ба миён омаданд, ки ба инкишофи илму фан вобастагӣ доранд. Онҳо саҳт ҳамбастаи якдигар будани тараққиёти илму фанро мефаҳмонанд. Ин ҳамбастагии саҳт бояд бо -у (-ву) ифода гардад: ҳамкориҳои илмиву фанӣ (техникӣ), пешрафти илмиву фанӣ (техникӣ), инқилоби илмиву фанӣ.

Ибораеро, ки ҳоло қоркунони инженер-техникӣ менависанд, низ барои ифодаи робитаи махсуси ду сифат қоркунони муҳандисиву фанӣ (ё муҳандисону фанӣён) гуфтан лозим аст.

Таъкид қардан лозим аст, ки дар ин мавридҳо ба ҷойи пайвандаки у ва ю пайвандаки ва гузоштан матлуб нест. Чунончи, ибораеро, ки ҳоло бештар таҳлили идеявӣ-бадеӣ менависанд, баъзеҳо таҳлили идеявӣ ва бадеӣ ҳам навиштаанд, ки ба фикри мо, он қадар дуруст нест ва таҳлили ғояиву бадеӣ навиштан беҳтар аст. Чунки ин ҷо ба ҳамдигар узван омехтани таҳлили ғоявӣ асар ва таҳлили бадеӣ онро таъкид қардан лозим аст. Як вазифаи пайвандаки у (ву) ҳамин аст, ки мафҳум-

хон ба якдигар бисёр наздикро пайваста, ибораҳои чуфт ба вучуд меорад: **косаю табак, кафшу маҳси, нону чой, ҳавлию хона, харбузаву тарбуз, дасту по ва ҳоказо.** Ҳамаи ин чизҳо ба якдигар бисёр наздик буда, яке ба дигаре саҳт вобаста аст ва якеро ном гирем, дигаре ҳам ба ёд меояд. Чунин вобастагии саҳт ва алоқамандии онҳоро ҳамин пайвандаки у ифода кардааст. Пайвандаки ва ин гуна маъниро пурра ифода карда наметавонад. Бино бар ин дар ибораи таҳлили ғоявию бадеъӣ ҳам пайвандаки ю мувофиқтар аст, зеро ба якдигар саҳт алоқаманд будани ду таҳлил — таҳлили ғоявӣ ва таҳлили бадеъиро хоҳад фаҳмонд. Ва ин ба вазифаи дефиси ибораи русӣ бисёр мувофиқ меояд. Як вазифаи дефиси чунин ибораҳо дар забони русӣ низ ифодаи ҳамбастагӣ ва наздикии ду мафҳум мебошад.

Аз ҳамин киёс ибораҳои дефисноки **фаъолияти иҷтимоӣ-сиёсӣ, ҳаёти маданӣ-адабӣ** ва мисли инҳоро **фаъолияти иҷтимоиву сиёсӣ ва ҳаёти фарҳангиву адабӣ** гуфтан лозим меояд.

Ибораҳои зайл ҳам бояд мобайни ду сифат пайвандаки -у (-ву) дошта бошанд:

лабораторно-практическая работа — кори амаливу озмоншигоҳӣ.

наглядно-образное мышление — тафаккури аёниву образнок.

архитектурно-строительный чертёж — нақшаи меъмориву бинокорӣ.

3

3. Гуруҳи севуми сифатҳои чуфти дефисноки русӣ чунонанд, ки ҳангоми тарҷума сифатро ба исм гардондан зарур аст.

Чунончи, агар ибораи профессорско-преподавательский состав ба тоҷикӣ ҳаёти профессорӣ-муаллимӣ ё ки профессорӣ муаллимӣ тарҷума шавад, сухани ғайритабиъӣ ба миён хоҳад омад. Ходимони мактабҳои олӣ ин ибораро ҳаёти профессорону муаллимон тарҷума кардаанд, ки дуруст аст.

Ибораи маҷлиси ҳисоботӣ-интиҳоботӣ низ фақат он гоҳ ки маҷлиси ҳисоботу интиҳобот гӯем, шакли дуруст мегирад ва маънои матлубро ифода мекунад.

Ибораи жестикулярно-химическая речь низ аз ҳамин қабил буда, дар «**Лугати мухтасари русӣ-тоҷикӣ**

терминҳои педагогика» онро нутқи имову ишора гуфта-
анд ва ин, ба фикри мо, дуруст аст.

Номи яке аз экспедитсияҳои машхури солҳои син са-
даи бистро дар матбуоти мо экспедитсияи тоҷикӣ-помирӣ
менависанд. Дар шакли сифат омадани муайянкунанда-
ҳои ин ибора хеле бемаънӣ воқеъ шудааст. Охир, экспе-
дитсия забон барин чиз нест, ки мувофиқи ибораи «забо-
ни тоҷикӣ» инро ҳам «экспедитсияи тоҷикӣ» номем! Ин
ҷо ягона илоҷ ҳамин аст, ки онро экспедитсияи Тоҷикис-
тону Помир ном диҳем, яъне боз ба пайвандаки у муро-
ҷиат кунем. Ин ном ба ҳуди он экспедитсия мувофиқ аст,
зеро дар Тоҷикистон ва Помир амал карда буд.

Айби иборати экспедитсияи тоҷикӣ-помирӣ ин аст, ки
мо онро аз русӣ айнан, ҳарф ба ҳарф тарҷума намуда-
ем, барои ёфтани шакли тоҷикии он кӯшиш накардаем.
Ба ҳол он ки дар баъзе мавридҳо лозим меояд, ки аз
намунаи русӣ фақат мазмунро гирем ва барои ифодаи
он шакли тоҷикӣ ҷуем. Ин масъала яке аз муҳимтарин
масъалаҳои тарҷума ва гартабардорӣ буда, одатан
дар дастури муқоисавӣ мавриди баррасии махсус қар-
ор мегирад. Ба назари мо, ҷуфтсифатҳои нисбии де-
фисноки русӣ маҳз аз ҳамон ҷизҳост, ки ба тоҷикӣ
бояд андаке ё хеле шакл дигар кунанд.

Гӯҳ лозим меояд, ки ҳарду ё яке аз ҷуфтсифатҳои
русӣ дар тоҷикӣ ба исм гардонда шавад, то ки дигаре
муайянкунандаи он бошад. Ба назари мо, чунончи:

Истилоҳи адабиётшиносии сравнительно-историчес-
кий метод ба тоҷикӣ на методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳат-
то на методи муқоисавии таърихӣ ё муқоисавию таъ-
рихӣ, балки равиши муқоисаи таърихӣ бояд тарҷума
шавад. Чунки агар равиши муқоисавии таърихӣ гӯем,
сифати таърихӣ ба равиш нисбат пайдо мекунад ва
ибора чунин маъно мегирад, ки гӯё ҳуди равиш таъ-
рихӣ мебошад. Ба ҳол он ки на равиш, балки муқоиса-
ҳо хусусияти таърихӣ дорад, яъне рӯйдодҳои адабӣ ба
ҳам таърихан муқоиса мешаванд. Пас ибораро чунон
бояд созем, ки таърихӣ сифати муқоиса бошад, на си-
фати равиш. Бино бар ин равиши муқоисаи таърихӣ
гуфтан лозим меояд.

Чунонки дида шуд, дар ин маврид барои ба тоҷикӣ
гардондани ҷуфтсифати нисбии дефисдори русӣ фақат
дефисро ба и ё у иваз кардан кифоя нест, балки аз ин
зиёдтар коре кардан лозим меояд: калимаи муқоиса, ки
дар ибораи русӣ ба шакли сифат истода буд, ба тоҷикӣ

бояд ба исм гардонда шавад. Агар ба тарчума ва гартабардорӣ ба тарзи эҷодкорӣ наздик шавем, баъзе мафҳумҳоро ба шакли қолиби дигаре даровардан ногузир аст. Равиши муқоисаи таърихӣ низ қалқа аст, вале қалқаест, ки зоҳиран аз асли русии худ андаке фарқ мекунад. Мухимтар ин аст, ки ин фарқи зоҳирӣ ва шаклӣ боиси дуруст ифода шудани мазмун мегардад.

Ба назари мо, боз дар як мавриди дигар барои беҳтар ифода шудани мазмуну моҳият аз шакли зоҳирии ибори русӣ андаке дур рафтан даркор аст. Номи машҳури **Южно-Таджикский территориально-производственный комплекс** ба тоҷикӣ **Комплекси минтақавӣ-истехсолии Тоҷикистони ҷанубӣ** тарҷума гардида буд. Дар ин тарҷума шакли ибори русӣ айнан нигоҳ дошта шудааст. Албатта, дар бисёр мавридҳо ҳангоми тарҷума кардан шакли ибораву ҷумларо айнан ё қариб айнан нигоҳ доштан лозим меояд. Лекин дар ин маврид, ба фикри мо, аз ин **принсип** даст кашидан беҳтар аст. Ба назари мо, чунин менамояд, ки номи мазкурро ба тоҷикӣ ин тавр тарҷума кардан даркор буд: **Комплекси истеҳсолии минтақаи ҷануби Тоҷикистон**. Мо бовардорем, ки дар ин сурат сухан шакли тоҷикӣ мегирад.

Чунин мавридҳое, ки ба хоҳири мазмун аз шакли зоҳирии ибори русӣ андаке дур рафтан лозим меояд, бисёранд. Инак, боз яке аз онҳо. Ибори русии **эксплуатационно-техническое управление** ба забони тоҷикӣ **управления эксплуатационии техники тарҷума** шудааст. Ба фикри мо, ин тарҷума ҷандон дуруст нест. Чунки боз ҳам **эксплуатационӣ** ва **техникӣ** сифати **управления** шудаанд. Ва ҳол он ки худ **управления** **техники** нест, балки бо техника сарукор дорад. Инро ҳам бояд фаромӯш накунем, ки **эксплуатация** ба тоҷикӣ фақат ба маънои **истисмор** меояд ва истилоҳи **иҷтимоиву снѐсист**. Бино бар ин онро, масалан нисбат ба техника корнафармоем, беҳтар аст. Ба ин андешаҳо ба назари мо чунин метобад, ки идораи мазкурро ба тоҷикӣ **идораи истифодаи техника** номидан даркор аст. Дар ин сурат ҳам аз шакли зоҳирии ибори русӣ хеле дур меравем, вале маъниро дуруст ифода мекунем.

Ба тоҷикӣ номи идораҳо, муассисаву ташкилотҳо, институтҳо, корхонаҳо ва ғайра дар қисми дувум, дар қисми нисбат бояд бо исми ифода шавад, на бо сифат: **исторический факультет — факултети таърих, медицин-**

ский институт — институты тиб, геологический техникум — техникуми заминшиносӣ, геологическое управление — идораи заминшиносӣ, текстильный комбинат — комбинати бофандагӣ ва ғайра. Дар забони тоҷикӣ қондаи асосӣ ҳамин — дар ном бо исм ифода шудани нисбат аст.

Аз ин сабаб номхое аз қабилӣ управленияи эксплуатационии техники ба тоҷикӣ ғайриодӣ менамоянд ва нисбати онҳоро ба исм гардонем, шакли муқаррарӣ ва одатӣ мегиранд. Аз ҳамин ҷост, ки идораи истифодаи техника маъниро равшану возеҳ ифода мекунад, вале агар идораи истифодагии техникӣ гуем, тарзи баёни тоҷикӣ саҳт вайрон мешавад ва гапӣ бемаъние ба миёна меояд.

Профессионально-техническое училище чанд сол омӯзишгоҳи касбӣ-техникӣ тарҷума мешуд ва гоҳ омӯзишгоҳи касбӣю техникӣ мегуфтанд, вале чандест, ки омӯзишгоҳи касбҳои техникӣ (ё ҳунароҳои техникӣ) низ гуфтанд. Ба ақидаи мо, тарҷумани охир дуруст аст ва месазад, ки онро қабул карда аз дигар тарҷумаҳо даст кашем.

Таъкид мекунем, ки дар ин маврид ҳам тарҷумани дуруст дар натиҷаи андаке дур рафтан аз шакли зоҳирии ибораи русӣ ба даст омад. Ин боз як бор нишон медиҳад, ки аз пойбасти шакли зоҳирии раҳой ҷуста, шакли тоҷикии суханро ёфтан, яъне муносибати эҷодкорона аз шартҳои асосии қомебӣ дар тарҷума аст.

Ақидаи мо бар ин аст, ки ин принсипро дар тарҷумани номи дигар омӯзишгоҳу техникумҳо ва ғайра, ки дар таркибашон ҷуфтсифати дефиснок доранд, таъбиқ кардан даркор аст. Дар ин мавридҳо ба тоҷикӣ ба ҷойи сифати нисбӣ бояд исм ояд. Чунончи, ба ин тарз:

Художественно-ремесленное училище — на омӯзишгоҳи бадеӣ-ҳунаромӯзӣ (ҷунончи мегӯянд), балки омӯзишгоҳи ҳунароҳои бадеӣ (монанди омӯзишгоҳи касбҳои техникӣ).

Художественно-профессиональная школа — на мактаби бадеӣ-касбӣ, балки мактаби ихтисосҳои бадеӣ.

Художественно-промышленное училище — на омӯзишгоҳи бадеӣ-саноатӣ, балки омӯзишгоҳи бадеақориҳои саноатӣ (зеро он ҷо ба тарзи саноатӣ сохтани ҷизҳои бадеӣ, яъне бадеақориҳо ёд мегиранд).

Инженерно-строительный институт — на институты

инженерӣ-бинокорӣ, балки донишкадаи муҳандисони сохтмон.

Архитектурно-строительный институт — на институти меъморий-сохтмонӣ, балки донишкадаи меъмориву сохтмон.

Физико-технический институт — на институти физикӣ-техникӣ, балки пажӯҳишгоҳи физикаву техника ё ки донишкадаи физикаи техникӣ.

Физкультурно-спортивная секция — на сексияи физкультурӣ-спортӣ, балки бахши варзиш ва тарбияти бадан.

Ремонтно-строительное управление — на управлениа таъмирию сохтмонӣ, балки чунонки дар «Лугати русӣ-тоҷикӣ терминҳои бинскорӣ» (1982) омадааст, идораи таъмиру бинокорӣ (ё идораи таъмиру сохтмон).

Учебно-воспитательное учреждение — на муассисаи таълимӣ-тарбиявӣ, балки муассисаи таълиму тарбия (чунонки солҳои сӣ як навъи мактабҳо курси таълиму тарбия ном дошт).

Хлебо-булочный магазин — дукони нону булка.

Лечебно-профилактический журнал — маҷаллаи табобату пешгирӣ.

Агарчи қоидаи асосӣ дар таркиби ном бо исм омадани нисбат аст, гоҳ ин қоида истисное дорад ва нисбат бо сифат ифода мешавад. Чунончи, механический завод — корхонаи механикӣ, политехнический институт — донишкадаи политехникӣ, театральное общество — ҷамъияти театрӣ ва аз ин қисме научно-педагогическая секция — бахши илмӣи омӯзгорӣ, военно-морское училище — омӯзишгоҳи ҳарбии баҳрӣ, научно-технический журнал — маҷаллаи илмӣю техникӣ (лекин маҷаллаи илму техника гуфтан ҳам мумкин будагист) ва ғайра. Аммо азбаски бо сифат ифода шудани нисбат шакли асосии номсозӣ нест, чунин номҳо ҳар чӣ камтар бошад, беҳтар аст.

4. Дар забони русӣ гоҳ ду исм бо дефис ба ҳам мепайвандад: шолк-сырец, хлопок-волокно, ученый-селекционер, химия-волшебница ва ғайра. Дар ин маврид ҳангоми ба тоҷикӣ тарҷума кардан ҳам байни ду калима дефис мегузоранд ва масалан, олим-селекционер, химия-сехргар, лорд-нигоҳдорандаи муҳр, инженер-механик ва монанди инҳо менависанд.

Ин навиштро тамоман нодуруст ҳисоб кардан даркор аст.

Калимаи Дувуми чунин таркибҳои русӣ одатан ҳангоми тарҷумаи ғоҳ ба сифат мегузарад, ғоҳ сифате хоҳад буд, ки исм шудааст, ғоҳ исми сирф аст. Аз сифат шудани калимаи дувум маълум мегардад, ки ин ҷо дар тарҷуман тоҷикӣ мавриди изофат аст: чунонки медонем, сифат, яъне муайянкунанда ба исм, яъне ба муайяншаванда одатан бо изофат мепайвандад.

Пас онҳоро ба тоҷикӣ чунин бояд навишт:

шёлк-сырец	абрешими хом
химия-волшебница	химияи сеҳргар
космонавт-герой	кайҳоннаварди қаҳрамон
частотер-волномер	чандомадсанчи мавҷ
тренер-массажист	мураббии молишгар
машина-двигатель	мошини муҳаррик
упор-ограничитель	таъйини маҳдуд
сестра-хозяйка	ҳамширани соҳибкор
лорд-хранитель печати	лорди муҳрдор

Таркибҳои аз қабилҳои консерт-баҳория, консерт-истироҳат ва ғайра низ бояд бо изофат навишта шаванд: **консертҳои баҳория, консертҳои истироҳат.**

Асрҳост, ки дар забони тоҷикӣ иборати қасидаи баҳория мавҷуд аст. Вале онро ҳеҷ ғоҳ қасида-баҳория нагуфтаанд. Пас, таркибҳои имрӯзгиро, ки ба консерт-баҳория монанд ҳастанд, низ бо изофат ба ҳам баста, ба қолиби иборати тоҷикӣ қасидаи баҳория даровардан даркор аст.

Дар он сурат, ки қисми Дувуми чунин ҷуфткалимаҳои русӣ дар тоҷикӣ сифат не, балки исм хоҳад буд, низ бояд иборати изофӣ тартиб дода шавад. Он ғоҳ исми сифати исмишуда низ ба ҳукми сифат мегузарад, зеро бо калимаи якум муносибати муайянкунандагиву муайяншавандагӣ дорад. Чунончи:

ученый-селекционер	дониишманди селексионер
хлопок-волокно	нахи пахта
народы-братья	халқҳои бародар
востоковед-языковед	шарқшиноси забоншинос
физик-химик	физики кимиёгар
писатель-фантаст	нависандаи фантаст
писатель-патриот	нависандаи ватандӯст
профессор-хирург	профессори ҷарроҳ

Аз ин рӯ, таркибҳои зеринро, ки дар матбуоти мо аксаран бо дефис менависанд, ба ибораи изофӣ табиӣ додан лозим аст:

студентон-тамомкунанда-
гон
ҷанобон-империалистон
муаллимон-агитаторон
нависандагон-лауреатҳо
шоирон-классикон
революционер-демократ
коммунист-марксист

Донишҷӯёни тамомкунан-
да
ҷанобони империалист
муаллимони таблиғгар
нависандагони лауреат
шоирони классик
инқилобкори демократ
коммунисти марксист

Дуруст аст, ки дар ин маврид гоҳ тӯё қисми дувуми ибора ба қисми якуми он нисбат пайдо мекунад, яъне атар муаллимони таблиғгар гӯем, мумкин аст, ки ҳуди таблиғгар не, балки муаллимҳои ӯ фаҳмида шавад. Бо вучуди ин, аз чунин иборасозӣ тарсидан лозим нест. Аз мантиқи ҷумла маълум аст, ки дар ин ибора таблиғгар вазифаи сифатро адо мекунад ва маънои ибора «Муаллимоне, ки таблиғгар ҳастанд» гуфтаи аст. Чунонки акаи раис ё амаки милиса гӯем, ҳуди раис ё милисаро дар назар дорем, на бародар ё амаки онҳоро.

Гоҳ таркибҳои дефисноки русиро ба тоҷикӣ чунон тарҷума кардан лозим меояд, ки шаклан ба асли русии худ ҳеҷ монанд нест.

Иттифоқи рассомони Тоҷикистон дар болои дари намоишгоҳи худ, ки дар сероҳаи хиёбони Исмоили Сомонӣ ва хиёбони Рӯдакӣ воқеъ шудааст, навиштааст: намоишгоҳ-салон. Ин ном тарҷумаи таркиби русии **салон-выставочный** зал мебошад, ки низ дар дигар тарафи он бино навишта шудааст. Ба ин тарз тарҷума шудани он ибораи русӣ ҳаргиз дуруст нест. Чунки **салон** калимаест, ки ҷойро, маконро ифода мекунад. Пасванди **-гоҳ** дар калимаи **намоишгоҳ** низ ҷойро мефаҳмонад. Пас дар як ибора, ки аз ду калима иборат аст, як мафҳуми маконро бо ду восита ифода кардан зарурате надорад. Барои ин ки ин ном шакли дурусте гирад, **салони** намоиш ё толори намоишу фуруш гуфтаи лозим буд.

5. Баъзеи он таркибҳои русиро, ки аз ду калима (аксаран аз ду исм) иборат буда, дар байн дефисдоранд, ба тоҷикӣ чун як калимаи мураккаб тарҷума

кардан мумкин аст. Дар ин сурат калимаи дувуми таркиби русӣ ба тоҷикӣ бояд қисми якуми калимаи мураккабро ташкил **намояд**.

Таркибҳои **город-герой**, **мать-героиня** ва **гайра** ба тоҷикӣ ба ҳамин тартиб тарҷума шудаанд: мо онҳоро **қаҳрамоншаҳр** ва **қаҳрамонмодар** гуфтем ва ин тарҷума, ба назарам, бисёр зебо омадааст. **Города-побратимы** — **бародаршаҳрҳо** тарҷума шудааст, ки низ муваффақиятмез аст.

Аз инҳо намуна гирифта, масалан, **город-музей музейшаҳр** тарҷума гардад, **хонамузей** ва ё **ҳавлимузей** муодили **дом-музей** қарор дода шавад, ба фикри мо, низ зебо хоҳад афтод. Ҳоло барои ифодаи ин мафҳумҳо аз русӣ айнан қолиб бардоштаанд ва, масалан, мегӯянд: «Самарқанду Бухоро, Хева барин **шаҳр-музейҳо** оламиёро дар ҳайрат мекунанд» («ба ҳайрат меоранд» гуфтан беҳтар буд). Ба фикри мо, дар ин маврид (чунонки дар бисёр мавридҳо ҳаст) айнан нусха бардоштан рафтори механикӣ хоҳад буд. Аммо **қаҳрамонмодар** ё **музейшаҳр** аслан қолиби тоҷикӣ буда, монанди **чавонписар**, **чаҳонпахлавон** ва **гайра** намунаи бисёре дорад. Аз рӯи ин намунаҳо сохтани калимаҳои монанди **қаҳрамонмодар**, **қаҳрамоншаҳр** ё **ҳавлимузей** як навъ эҷодкорӣ ва бамаврид истифода кардани имкониятҳои дохилии забон аст.

Школа-интернат ба забони ўзбекӣ **интернатмактаб** тарҷума шудааст. Рафикони ўзбек ин таркиби русиро ҳангоми тарҷума ба ҳамон қолиби **чаҳонпахлавон** ва **қаҳрамонмодар** рехтаанд, вале ба тоҷикӣ **мактаб-интернат** тарҷума шудани он бешубҳа, истифода накардани як имконияти оличаноби забон аст. Агар мо низ онро **интернатмактаб** мегуфтем, ягонагии принципи тартиб додани муодилҳо ҷуръаттар таъмин мегардид.

Дар як асари нависандае чунин ҷумла ба ҷашм расид: «Вай мошинро аз болои **панчара-пулча** гузаронд».

Ин ҷо сабаби бо дефис навишта шудани **панчара-пулча** маълум нашуд. Маънои он ҳамоно кўпрукчаи **панчарамонанд** аст. Аммо чунин маънӣ ба тоҷикӣ аксаран бо калимаи мураккаб ифода мешавад. Чунончи, **кўчабоғ** **кўчаи боғмонанд** гуфтан аст. Ғайр аз ин дар забони мо калимаи **тахтапул** мавҷуд аст: кўпруки тахтагии пеши дарвозаи Арки Бухороро **тахтапул** меномиданд. **Панчара-пулча** чи аз ҷиҳати таркиб ва чи ба эътибори сохт айнан монанди **тахтапул** аст. Пас

онро низ панҷарапулча навиштан даркор буд. Яъне ин ҷо ҳам дефис ҳаргиз раво нест.

Қолаби суханро аз забони тоҷикӣ бояд ҷуст, на аз забони дигар.

5

Яке аз масъалаҳое, ки ҳоло аҳамияти калон пайдо кардааст, масъалаи тарҷуман номи касбҳост. Қишорварзӣ ва соноату сохтмон шаклҳои нав мегирад шумораи омӯзишгоҳҳои касбҳои техники ва техникумҳо сол то сол меафзояд, адади касбу ҳунароҳои тоза низ то рафт зиёд мешавад. Рӯйхати номи касбу ихтисосҳо пайваста калонтар шуда истодааст. Инро аз эълонномаи талаба қабул кардани омӯзишгоҳҳо, ки ҳар сол ҷоп мешавад, зиёд дидаем. Аз ин эълонномаҳо ҳамин ҳам ошкор гардид, ки дар ин соҳа масъалаҳои ҳалгалаб бисёранд. Мо ин ҷо фақат ба он номҳои ҷуфт, ки бо дефис навишта мешаванд, дахл кардан мехоҳем.

Азбаски ҳоло ҳар коргар бояд дар иҷрои чанд кор таҳассус дошта бошад ва аз аввал камаш ду касб меомӯзад, номи бештарини касбо аз калимаҳои ҷуфт иборат аст. Масалан, аксари номҳо чунин шакл доранд:

механик-назоратчӣ
тракторчӣ-мошинист
челонгар-таъмирчӣ
дизелчӣ-моторист
рангмол-пардоздиҳанда
гилкор-пардоздиҳанда
хиштчин-монтажчӣ
арматурчӣ-кафшерчӣ ва хоказо.

Баъзеи ин номҳо аз он сабаб ҷуфт омадаанд, ки коргар аз доираи васеи як касб фақат дар як ҷузъи он ихтисос дорад. Дар ин сурат як калимаи он ҷуфтиномҳо номи умумии касб ва калимаи дигараш номи ихтисоси маҳдудтарро ифода менамояд. Ин ҳам як сабаби аз калимаҳои ҷуфт таркиб ёфтани номи ихтисосу касбҳост. Гоҳ аз ду калима иборат будани ном ба он сабаб аст, ки як калима (калимаи якум) номи ихтисос буда, калимаи дигар (дувум) бо ин ихтисос дар қадом соҳаи саноат ё сохтмон кор кардани коргарро мефаҳмонад. Боз баъзе сабабҳои дигар ҳам ҳастанд. Аз ин мебарояд, ки дефисе, ки байни ду калимаи ҷуфт гузошта мешавад, муносибати гуногуни байни

онҳоро ифода менамояд. Ин ҳолат ҳангоми муайян кардани шакли тоҷикии номҳо бояд ба назар гирифта шавад, зеро ҳар кадоми ин робитаю муносибатҳо ба тоҷикӣ ба тарзи дигаре ифода мешавад.

Азбаски сабаби асосии ҷуфт омадани номи ихтисосу касбҳо дар ду нави кор таҳассус доштани коргар аст, З. Раҷабзода («Чанд мулоҳиза», «Маориф ва маданият», 13 майи с. 1980) таклиф карда буд, ки номҳое аз қабилӣ **арматурчӣ-кафшергар, рангмол-аидовачӣ, хиштчин-монтажчӣ** бо -у навишта шаванд, яъне ба шакли **арматурчию кафшергар, рангмолу аидовачӣ, хиштчину монтажчӣ** ва ғайра. Ба фикри мо, ин таклифро қабул кардан мумкин аст.

Ин таклиф аз он сабаб қобили қабул аст, ки калимаҳои ҷуфт дар забони тоҷикӣ байни ҳам бо пайвандаки -у робита пайдо мекунад (монанди **Дасту пой, чойнику пиёла** ва ғайра). Ин дар боло ишора шуда буд. Пас модомки баъзе номҳои ҷуфт соҳиби ду касб шудани шахсро мефаҳмондаанд, бояд бо -у навишта шаванд ва ин -у ба тоҷикӣ вазифаи дефисеро, ки дар шакли русии ин номҳо ҳаст, иҷро хоҳад кард.

Ҳангоми тарҷумани номи касбҳо масъалаи бо кадом пасванд сохта шудани онҳо ва баъзе масъалаҳои дигар ҳам аҳамияти калон пайдо мекунад. Мо ин ҷо ба чунин масъалаҳо дахл накарда фақат баъзе номҳои ихтисосу касбҳоро овардани ва ба ин восита фикри худро дар масъалаи пасванд низ маълум кардани ҳастем.

қабул шудааст:

тракторчӣ-мошинист
рангмол-сохтмончӣ
рангмол-пардоздиханда
гилкор-пардоздиханда
хиштчин-монтажчӣ
арматурчӣ-кафшерчӣ
дуредгар-хиштчин

таклифи мо:

тракторчиву мошинист
рангмолу бинокор
рангмолу пардозкор
гилкору пардозгар
хаштчину монтажгар
арматурбанду кафшергар
дуредгару хиштчин

Чунин ба назар меояд, ки баъзеи ин номҳои ҷуфтро бо изофат ба ҳам пайвастан мумкин аст. Дар ин сурат гоҳ калимаи дувумро бе пасванд ҳам метавон овард.

қабул шудааст:

челонгар-таъмирчӣ
челонгар-кубургузур

таклифи мо:

челонгари таъмир
челонгари кубургузур

челонгар-электрик
 челонгар-сантехник
 техник-бинокор
 техник-механик
 аппаратчй-стерилизатор

дуредгар-сохтмончй
 дуредгар-мебелсоз
 мошинист-инструктор
 механик-назоратчй
 инженер-назоратчй
 инженер-лоихакаш
 инженер-электрик
 инженер-мошинсозанда
 инженер-сантехник

чорводор-механизатор
 топограф-танобчй

челонгари барқкор
 челонгари беҳдошттехника
 техники бинокор
 техники механик
 дастгоҳкори стерилиза-
 сия

дуредгари бинокор
 дуредгари мебелсоз
 мошинисти мураббй
 механики назоратгар
 муҳандиси назоратгар
 муҳандиси лоихакаш
 муҳандиси барқкор
 муҳандиси мошинсоз (ӣ)
 муҳандиси беҳдошттех-
 ника

чорводори мошинкор
 топографи танобчй

Дар ин сурат — дар мавриди бо изофат омадани ду исм номи касб чунин маънӣ пайдо мекунад, ки соҳиби ин касб фақат дар як соҳа ихтисос дорад. Робитаи изофӣ дар кадом соҳа ихтисос Доштани мутахассисро мефаҳмонад. Чунончи, **челонгари кубургузор** челонгарест, ки фақат дар кубургузорӣ кор мекунад, **дуредгари мебелсоз** танҳо дар мебелсозӣ дуредгар аст ва ҳоказо. Ба тоҷикӣ дефис чунин маъниро ифода карда наметавонад. Ба чизе, ба маконе ё замоне, ба ҳолате ё коре нисбат доштани касе ба тоҷикӣ одатан бо робитаи изофӣ ифода мегардад. Пас дар мавридҳои боло маъниро фақат бо изофат адо кардан мумкин аст. Вагарна чигунагии робитаи чузъҳои ибора номафҳум мемонад.

6

Ба ҳамин тарик, мо ақида дорем, ки дар ҳамаи он мисолҳои, ки зикр шуд ва бисёр мисолҳои дигар, ки зикрашон ин ҷо аз имкон берун аст, дефис бемавқеъ ва нолозим аст. Мутаассифона, рафиқоне, ки ин ибораҳо бо дефис менависанд ва ё бо дефис навиштани онҳо тавсия мекунанд, ҳанӯз дар ягон ҷо нагуфтаанд, ки ин дефис дар ин ибораҳо чӣ вазифа дорад ва чаро бояд гузошта шавад. Сабаби дар ин ибораҳо гузошта шудани дефисро то ҳол касе эзоҳ надодааст. Ягона эзо-

хе, ки шунидем, иборат аз ин аст, ки ин ибораҳо дар забони русӣ бо дефис навишта мешаванд. Вале ин эзоҳ қаноатбахш нест. Ин ҷо аз рӯи яке аз муҳимтарин принципҳои дастури муқоисавӣ амал намудан ва ба маъноӣ гап нигоҳ карда, сохти иборати тоҷикӣ ва имлои онро муайян кардан лозим аст.

Солҳои охир баъзе муҳаққиқон андак кӯшише пеш гирифтанд, ки сабаби бо дефис навишта шудани чунин ҷуфтсифату ҷуфтисмҳоро эзоҳ диҳанд. Р. Ғаффоров дар тақризе, ки дар бораи ҷопи якуми ин китоби мо навишта буд, ба чунин тақлифи мо, ки бисёре аз ин ибораҳо бояд бедефис — баъзеашон бо изофат ва баъзеашон бо **-у (-ю)** навишта шаванд, розӣ шуда, дар айни замон ақида изҳор кард, ки агар баъзеи онҳоро бо изофат ё **-у (ю)** нависем, маънии матлуб пурра ифода нахоҳад шуд ва аз ин рӯ бо дефис навиштан лозим меояд. Вай ба ин муносибат вазифаи Дефисро дар таркибҳои ҷуфткалима эзоҳ дод. Чунончи, **ӯ** дар бораи **мактаб-интернат, боғча-ясли, забони форсӣ-тоҷикӣ, муборизаи идеявӣ-синфӣ, аҳамияти сиёсӣ-иҷтимоӣ, асосҳои моддӣ-техникӣ** гуфт, ки ин ҷо «калимаҳои таркибӣ якҷоя як мафҳуми нисбатан мураккабро ифода ҷамъулаш меояд. Маъноӣ, ки онҳо ифода мекунанд, омехтаи ҳамдигар аст. Бино бар ин вақте ки мо **мактаб-интернат** мегуем, на ду муассиса, балки як муассиса фаҳмида мешавад, ки ду мафҳумро дар худ муттаҳид кардааст».

Р. Ғаффоров боз гуфтааст: «Ба назар чунин мерасад, ки бадали дефис бо пайванди дар ин қабил ибораҳо маъноӣ яклухти онҳоро ҳалалдор мекунад, чунки ҷузъи тобеъи иборати **ҳаракати милли-озодиҳо** на маъноӣ алоҳидаи мустақил, балки мафҳуми яклухти нисбатан мураккабро ифода менамояд: **ҳаракати милли** дар айни замон **маъноӣ озодиҳо**ро низ фаро мегирад».

Бешак, ин андешаҳо хеле ҷиддиянд ва сазовори баррасии махсус мебошанд. Вале, ба ақидаи мо, ин мулоҳизаҳо дар натиҷа ба ҷашми кам дидани изофат ва **-у (-ю)** ба миён омадаанд. Мутаассифона, маъноҳои нозуке, ки изофат ва **-у** ифода мекунад, аз таърифи мо ҳанӯз пурра дарк нашудааст.

Барои ин ки масъала равшан шавад, як мисол мерем. Ҳозира забони дарин Афғонистон пештар форсии қобули ном дошт. Ба русӣ онро **фарси-қобули** мегуфтанд. Яъне он ҷиро, ки ба тоҷикӣ бо изофат ифода шудааст, ба русӣ бо дефис навиштан лозим омада буд. Ҳеҷ ҷойи

шубха нест, ки дар ин маврид вазифаи изофат ва дефис як аст. Аммо тарҷумонҳои мо, ҳатто баъзе шарқшиносҳо инро ба назар нагирифта, таркиби мазкурро аз русӣ айнан нусха бардошта, **форсӣ-кобулӣ** менавиштанд, ки тамоман нодуруст буд. Навишти забони **форсӣ-тоҷикӣ**, ки Р. Ғаффоров таклиф мекунад, низ мисли ҳамон **форсӣ-кобулӣ** мебошад. Аксаран ҳеҷ асос надорем, ки **форсӣ-тоҷикиро** бе изофат ва бо дефис нависем. Шакли дурусти он аксаран забони **форсии тоҷикӣ** мебошад. Ин ҷо изофат ҳамон «як мафҳуми яклукhti нисбатан мураккаб», «омехтаи ҳамдигар» буданро, ки Р. Ғаффоров меғӯяд, пурра ифода менамояд.

Таъбири забони **форсии тоҷикӣ** одатан нисбат ба забони адабии **даврони гузашта**, бештар даврани то асри XVI ва гоҳ то инқилоби октабр кор фармуда мешавад. Он вақтҳо номи забони адабии мо дар Осиёи Миёна ҳам **форсӣ** буд, вале барои ин ки назардошти **форсии тоҷикони Осиёи Миёна** ёки аз **форсии** дигар сарзаминҳо андак фарқ доштани он таъкид шавад, имрӯз гоҳ таъбири **форсии тоҷикӣ** ҳам ба кор меравад. Аз ин ҷо тамоман равшан аст, ки изофат дар ин таъбир ҳамин ягонагии кулӣ ва махсусияти ҷузъиро якҷоя ифода менамояд. Изофат ҳамчунон имкониятҳо ва қувваеро дорост, ки мураккабтарин ва нозуктарин робитаву муносибатҳоро падида меорад. Вале афсӯс ки оби дари хона қадр надорад ва бисёр қаламкашҳову забоншиносон ҳама муъҷизакорихон изофатро барои худ ва барои мо ҳанӯз кашф накардаанд.

Як навъ наздикӣ ва алоқамандии махсусеро ифода кардани пайвандаки -у низ дар боло таъкид шуд. Бесабаб нест, ки масалан, **земельно-водная реформа** солҳои бист **ислоҳоти обу замин** тарҷума шуда буд, на **ислоҳоти обӣ-заминӣ**! Пайвандаки -у дар муодили тоҷикӣ ин истилоҳ ҳамбастагии саҳти обу замин ва якҷоя сурат гирифтани **ислоҳи тартиботи** вобаста ба ин ҳардуро ифода менамояд. Агар аз рӯйи мантиқи андешаҳои рафиқоне, ки ба дефис ихлос доранд, амал кунем, барои таъкиди ҳамбастагии саҳт ва якҷоя рӯй додани ду ҳодиса истилоҳи мазкурро маҳз **ислоҳоти обӣ-заминӣ** тарҷума кардан лозим меояд. Вале ин тарҷума магар ниҳоятӣ пасттабъӣ, балки бетабъӣ нахоҳад буд. Оре, чунин хоҳад буд. Дар баъзе аз мисолҳои дигар, ки дар боло овардем, низ ҳамин ҳолат дида мешавад.

Агар хоҳем, ки дар баъзе мавридҳо чунин қабоҳат-

хо рӯй надихад, хусусиятҳои изофат ва -у, инчунин дигар воситаҳои забони тоҷикиро амиқтар омӯхта, илочи бо василаҳои забони тоҷикӣ ифода кардани вазифаҳои дефисро ёфтаи даркор аст.

Фақат дар он сурат, ки изофат, -у ва дигар воситаҳои забони тоҷикӣ очизӣ карданд ё чандон созгор наомаданд, аз дефис мадад ҷустан лозим меояд.

Чунончи, таъбири забони форсӣ-тоҷикӣ, ба фикри мо, фақат он гоҳ зарурат пайдо мекунад, ки маънии махсусе, маънии «форсӣ, яъне тоҷикиро» ифода кардан хоҳем, яъне дар шароити таърихи Осӣи Миёна ҳаммаъно будани мафҳуми забони форсӣ ва забони тоҷикиро таъкид кардан даркор шавад. Изофат ё -у ин маъниро ифода карда наметавонад, зеро забони форсии тоҷикӣ, чунонки гузашт, тобиши дигаре дорад, аммо забони форсиву тоҷикӣ метавонад на як, балки ду забонро ифода кунад. Дар ин маврид комилан ҳақ ба ҷониби Р. Ғаффоров аст. (Дар омади гап ногуфта намонад, ки нисбат ба даврони қадим, нисбат ба форсии қадим ва форсии миёна аз тарафи баъзе забоншиносон истифода шудани истилоҳи забони форсӣ-тоҷикӣ, ба ақидаи мо, дуруст нест. Дар он давраҳо мафҳуми забони тоҷикӣ ҳанӯз пайдо нашуда буд ва аз ин рӯ истилоҳи забони форсӣ-тоҷикӣ нисбат ба он замонҳо ҳилофи ҳақиқати таърих хоҳад буд. Ин истилоҳ фақат нисбат ба форсии нав — форсии дарӣ, ки дар Бухорову Самарқанд ва Мовароуннаҳр Хуросон ташаққул ёфт, яъне нисбат ба асрҳои IX—X ва баъди он қобили қабул метавонад буд).

Адабиёти форсӣ-тоҷикӣ низ чунин эзоҳ дорад. Агар онро адабиёти форсии тоҷикӣ гӯем, чунин маънӣ ҳосил мешавад, ки гӯё адабиёти форсӣ чанд бахш дорад ва яке аз он бахшҳо тоҷикӣ буда, ба ин сабаб онро форсии тоҷикӣ бояд хонд. Ва ҳол он ки матлуб ин нест. Маънои адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ин аст, ки ҳама адабиёти форсӣ тоҷикӣ низ мебошад. Дефис ягонагии ду мафҳумро мефаҳмонад, ки зоҳиран ду, моҳиятан як мафҳум аст.

Ин гуна мавридҳои истифодаи дефис дар байни ду сифати нисбӣ дар забони адабии имрӯза бисёр каманд. Ин ҳолат дар қоидаҳои имло, ки соли 1972 тасдиқ шуда буд, як андоза ба назар гирифта шудааст.

Дефис дар имлои ҳозираи забони тоҷикӣ дар чанд маврид истифода мешавад.

Чунончи, дар забони тоҷикӣ ному лақаб бо изофат ба ҳам мечаспад: Аҳмади девбанд, Салими садкора, Муҳаррами ғарч ва ғайра. Вале гоҳ ин изофат аз байни ному лақаб меафтад. Он гоҳ ба ҷойи изофат дефис мегузorem:

Дилором-каниз, Қайюм-самоворчӣ, Ҳодӣ-кӯса. Дефис дар расми хати тоҷикӣ дигар вазифаҳо ҳам дорад ва ҳамаи онҳо дар қоидаҳои ҳозираи имло баён шудаанд.

Дар байни ибораҳои, ки аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ гузаштаанд, низ ибораҳои ҳастанд, ки дар навишти онҳо дефисро нигоҳ доштан зарур аст. Масалан, ибораҳои зерин: марксизм-ленинизм, социал-демократия, генерал-губернатор, бета-спектр, грамм-кувва, радиус-вектор, луғати тоҷикӣ-русӣ, автомобил-лаборатория, вольт-кулон, нивелир-тахеометр (лекин нивелир-автомат — нивелири худкор чунонки дар ««Луғати русӣ-тоҷикии терминҳои геодезия» омадааст) ва ғайра ва ҳоказо.

Дар ин мавридҳо дефисро бо изофат ё пайвандаки «-у» иваз кардан лозим нест. Ин мафҳумҳои нав дар забони тоҷикӣ ягон тарзи дигари ифода ҳам надоранд. Модомки чунин аст, мо онҳоро айнан ба ҳамон шакле, ки аз забони русӣ қабул кардаем, бояд бинависем. Яъне боз ҳам: зарур бувад, раво бувад, аммо он ҷо, ки зарур нест, — раво нест. Ё ба гуфти Аттор:

Ғар зарурат бувад, раво бошад,

Бе зарурат чунин хато бошад.

«ЧУНОНЕ КИ» ВА «МОДОМЕ КИ»

Имрӯз чуноне ки ва модоме ки навиштан расм шудааст. Вале дар асл инҳо чунон ки ва модом ки мебошанд. Онҳо дар китобҳои луғат ба ҳамин шакл дарҷ шудаанд. Фақат дар «Фарҳанги форсӣ ба русӣ» модоме ки низ дида шуд. М. А. Ғаффоров дар «Луғати форсӣ-русӣ» таъкид кардааст, ки модоме ки шакли туфтуғӯи модомки мебошад. Лекин устод Айни дар «Луғати нимтафсилӣ» чунин таъкиде дорад: «модомки — вақте ки (бино бар ин модоме ки ҳақиқат)».

Устод аз навиштаҳои аввала, чунончи аз «Одина» то навиштаҳои охир, аз ҷумла дар «Ёддоштҳо» чунонки ва модомки менавишт. Ба назари мо, беҳтар аст, ки имрӯз мо низ ҳамин навиштро қабул кунем: инҳоро

на фақат бе -е, балки **чунон** ва модом-ро бо ки якҷоя нависем. Дар ҳақиқат, **чунончи** якҷоя навишта мешавад, вале **чаро чунонки** бояд чудо навишта шавад?

Он чӣ дар бобати **чунонки** гуфта шуд, бо **ончунонки** ва **ҳамчунонки** низ дахл дорад. Ин ҷо ҳам шакли **ончуноне** ки ва **ҳамчуноне** ки, ба назари мо, сахв буда, шакли дурусти онҳо **ончунонки** ва **ҳамчунонки** мебошад.

ЧУМЛАҲОЕ, КИ БО ПЕШВАНДИ ИНКОРИИ «НА-» СОХТА ШУДААНД

Яке аз ғалатҳое, ки дар вақтҳои охир бисёр паҳн шудааст ва мантики суханро бар бод медиҳад, сохтани **ҷумлаи тасдиқ** бо пешванди инкории «на» мебошад.

Мо **ҷумлаҳо**ро, ки аз қабилӣ **ҷумлаҳои зеринанд**, дар назар дорем: «Дар кадом вазифае, ки **набошанд**, бояд интизомро риоя кунанд»; «Ба кадом бригада **наравед**, меҳнати пурҷӯшу хурӯшро мебинед»; «Дар кучое, ки **набошам**, овози ӯро мешунавам»; «Занак чизе **нагӯяд**, гапаш рост аст».

Мантиқи ин **ҷумлаҳо** по дар ҳавост. Андак мулоҳиза фармод: агар занак чизе **нагӯяд**, мо аз кучо медонем, ки гапаш рост аст?! Агар ба бригадае **наравем**, меҳнати пурҷӯшу хурӯшро чӣ тавр мебинем? Не, рафиқони мӯхтарам, **ҷумлаҳои боло** гапи бемаънист! Барои ин, ки онҳо маъно пайдо кунанд, хабари **ҷумлаи пайравро** ба шакли тасдиқ овардан даркор аст: «Дар кадом вазифа, ки **бошанд**, бояд интизомро риоя кунанд»; «Ба кадом бригада **равед**, меҳнати пурҷӯшу хурӯшро мебинед»; «Дар кучое, ки **бошам**, овози ӯро мешунавам»; «Занак ҳар чӣ **гӯяд**, гапаш рост аст».

Барои ин ки дар ин масъала шубҳае намонад, як **ҷумларо** аз устод Айни ба диққати аҳли матбуот пешкаш карданӣ ҳастем:

«**Ҳар чизро, ки бинӣ**, бо диққат зеҳн монда, нигоҳ кун, **ҳар гапро, ки шунавӣ**, бо диққат гӯш андоз ва агар касе ба ту чизе **гӯяд** ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ба ёд гир!»

Он ҷо, ки аён аст, ҳочат ба баён нест. Фақат ҳаминро илова кардан мехоҳем, ки, мутаассифона, мо ин насихати устодро дар вақти хондани асарҳои худӣ ӯ аксаран фаромӯш мекунем.

Пас бо пешчаспаки на ифода шудани тасдиқ дар навиштаҳои имрӯза аз кучо пайдо шуд? Ин тарзи суҳан аз тоторӣ ба ўзбекӣ ва баъд ба тоҷикӣ гузашт. Мояи ин саҳв нодуруст фаҳмидани вазифаи ҳиссаҳои русии ни мебошад. Дар назари тилмочҳо ҳиссаҳои русии ни ва не як чиз намудааст. Ҳар ҷо, ки ба русӣ ни меояд, онро ҳаммаъноӣ не донистаанд. Ин фаҳмиш ғалат аст. Агарчи ни дар асл ҳиссаҳои инкор аст, дар китобҳои луғат чунин эзоҳе низ дорад: частица уси-тельная, употребляется в утвердительном предложении. Аз ин эзоҳ равшан аст, ки як вазифаи ни қувват додани суҳан аст ва ба ҷумла маъноӣ тасдиқро медиҳад. Аз ҳамин сабаб дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ»-и А. Дехоти ва Н. Ершов ҷумлаи «Кого я ни спрошу никто не знает» ин тавр тарҷума шудааст: **Аз ҳар касе, ки пурсам, намедонад. Чунонки мебинем, ни спрошу пурсам тарҷума шудааст, на напурсам.** Афсӯс ки ин нозукии масъала ҳам аз назари баъзе тарҷумонҳои имрӯза ва тақлидгарони онҳо дур монда истодааст.

Аз он чи гуфта шуд, равшан аст, ки масалан, ин ҷумлаи русӣ: «Где бы мы ни были и чтобы мы ни делали, мы всегда находимся на службе народа» ба тоҷикӣ бояд ин тарз тарҷума шавад: «Дар кучое ки бошем ва **чи коре, ки кунем**, ҳамеша дар хидмати халқ ҳастем». Дар ин ҷумлаи русӣ на инкор, балки таъвияти суҳан бештар аҳамият дорад ва ин дар тарҷумани тоҷикӣ ҳам бояд ифода шавад. Ғайр аз ин дар ҷумлаи русӣ **мы** се бор такрор шудааст, аммо дар тарҷумани тоҷикӣ ягон бор зикри **мо** шарт нест. Зеро аз худӣ феълҳои **бошем** ва **кунем**, инчунин аз **ҳастем** маълум аст, ки мубтадо **мо** мебошад ва зикри он чи аён аст, шарт нест. Дар ин бора дар боби «Ду ифодаи як аъзои ҷумла» муфасссалтар суҳан хоҳад рафт.

Ҳиссаҳои русии **ни** дигар вазифа ва тобишҳо низ дорад. Муайян кардани ҳамаи муодилҳои тоҷикии он дар дастури (грамматикаи) муқоисавӣ бояд мавқеи муайян ишғол намояд.

НА... НА... ВА ФЕЪЛИ ОН

На ба вазифаи ҳиссаҳои таъкид ҳам дар навиштаҳои имрӯза бештар нодуруст кор фармуда мешавад. Нодурустӣ аз он иборат аст, ки агар **на** бо аъзоҳои

чидаи ҷумла чанд бор такрор шавад, хабар (феъли
охири ҷумла)-ро ба шакли мусбат, бидуни на меоранд.
Чунончи, ба ин тарз:

«Асари ин шоир на аз маълумоти фехристҳо ва на
аз осори муҳаққикон маълум аст».

«На ба пеши Иноят-бибӣ ва на ба назди ҳамсояхо
баромад».

Дар ин мавридҳо муаллифон гумон мекунамд, ки
дар ҷумла ду-се бор зикр шудани на кифоя аст ва он-
ро боз як бор бо феъл такрор кардан зарур нест. Ин
гумон аз он сабаб беасос аст, ки на бо аъзоҳои чида
ба вазифаи инкор не, балки барои тақвияту таъкид
меояд ва аз ин рӯ феъл (хабар)-ро ҳам бо на овардан
лозим аст, то ки ҷумла инкорро ифода кунад. Ин зару-
ратро аз мисолҳои поин метавон фаҳмид:

На рӯзи бузургӣ, на рӯзи ниёз
Намонад ҳаме бар касе-бар дароз.

Фирдавӣ

На Золу на он моҳи бечодалаб
Нахуфтанд як ҳафта дар рӯзу шаб.

Фирдавӣ

Аз фитна дар ин сӯйи фалак ҷой набинанд
Пайкорпарастон на амалро, на амонро.

Анварӣ

Ғар қору натиҷа ҳар ду тақсим шаванд,
Ҳочат набувад на бо сучуду на ба ҷуд.

Лоҳутӣ

Ман афсӯс хӯрдам, ки онҳо магар
Надоранд не духтару не писар.

Лоҳутӣ

Дар байти охир не... не... ба ҷои на... на... омадааст
ва шакли дигари он аст. Дар ҳамаи ин мисолҳо на фа-
қат аъзоҳои чида, балки феъли хабар ҳам на дорад.
Ин гуна мисолҳоро аз устод Айни ҳам бисёр ёфтан
мумкин аст. Ба ин вачҳ он тарзи ҷумласозии имрӯза-
ро, ки дар аввали ин баҳс мисол шуд, нодуруст шу-
мрдан лозим аст.

Ш. Рустамов ҳам ба ин масъала дахл карда («Забон ва замон», сах 151—152) ва аз устод Айнӣ чанд мисол оварда, таъкид карда буд, ки устод қоидаи ин мавриди ҷумласозиро чунин эзоҳ додааст: «Ҳар гоҳ якчанд исм бо ҳарфи нафӣ такрор ёбад, дар хабар ба тарзи таъкид такрор ёфтани ҳарфи нафӣ лозим аст».

Ш. Рустамов боз ба чанд шакли дигари ҷумлаҳое, ки нафӣу инкорро дар бар доранд, диққат ҷалб карда буд.

Яке аз он шаклҳо ин аст, ки агар аъзоҳои ҷидаи ҷумла на дошта бошанду феъли хабар дар байни онҳо ҷой гирифта бошад, яъне як аъзои ҷида пеш аз хабар ва дигаре пас аз хабар зикр шуда бошад, феъл ба шакли мусбат, бидуни на меояд. Чунончи, дар ин рубоии Хайём:

Асрори азалро на ту дониву на ман.
В-ин ҳарфи муаммо на ту хониву на ман.
Ҳасг аз ласи парда гуфтугӯи ману ту,
Чун парда барафтад, на ту мониву на ман.

Чунонки мебинем, феъли хабар, ки дар байни ду аъзои ҷида (на ту, на ман) омадааст, на надорад. Инро навъи дувуми ҷумлаҳое, ки дорони ҳиссаҳои таъкиди на мебошанд, доништан мумкин аст. Ин навъи ҷумлаҳои дорон на дар навиштаҳои имрӯза дуруст ба қор меравад. Чунончи: На ба гапи модар гӯш мекарду на ба гапи тағо.

Боз як навъи ҷумлаҳое, ки бо на сохта шудаанд, мавҷуд аст. Гоҳ дар ҷумлаи мураккаб ва мураккаби пайваст ҳар ҷузъ — ҳар ҷумла бо на меояд. Он гоҳ таъкиди на ба феъли хабар нисбат дорад, лекин аз хабар хеле дур гузошта мешавад. Азбаски на аз хабар дур истода бошад ҳам, як ҷузъи он аст, ҳуди хабар дигар на намегирад. Чунончи, дар ин мавридҳо:

«На ба қоре дасташ мерафту на дар ҷое ором ништа метавонист».

На нолае аз сина боло карда метавонист, ки роҳи нафас озод гардад ва на ашқе аз ҷашм мебаромад, ки сӯзи синаро фуру нишонад».

Ин аст, ки ҷумлаҳое, ки на доранд, чанд навъанд ва фақат дар навъи якуми онҳо (ки дар аввали ин баҳс дидем) на танҳо аъзоҳои ҷида, балки феъли хабар ҳам на мегирад. Инро фаромӯш набояд кард.

ДУ ИФОДАИ ЯК АЪЗОН ЧУМЛА

1

Яке аз ҳодисаҳое, ки солҳои охир бисёр ривоч ёфта истодааст, дар ҷумлаи мураккаб ду бор зикр шудани як мубтадо мебошад. Агар ҷумлаи мураккаб аз ду ҷумлаи сода иборат бошад, мубтадоро дар ҳарду ҷумла меоранд: дар ҷумлаи аввал ҳуди мубтадо меояд ва дар ҷумлаи дувум бо ҷонишини шахси таъкид мешавад. Масалан, ба ин тарз:

«Ҳар кӣ чунин рафтор кунад, вай шоистаи таҳсин аст».

«Инсон шоҳи табиат аст ва вай бояд табиатро муҳофизат кунад».

«Агар Аҳмад нодон намебуд, у ин корро намекард».

«Файзибой дид, ки суханонаш маъқул афтоданд, ӯ боз илова кард».

«Вақте ки ин сайёҳи солхӯрда ба Душанбе меомад, ӯ беҳабар буд, ки модараш ғавтидааст».

Гоҳ дар ин мавридҳо ҷонишини шахси «вай» ва «ӯ» бо ишоратҷонишини «он» иваз мешавад:

«Шарк бояд озод шавад ва он озод хоҳад шуд».

«Пойҳои Азим танаширо ба зӯр мебардоштанд ва онҳо аз нав ба сӯзиш омада буданд».

«Дар ҷаҳон фардҳои фавқулодае вучуд доранд, онҳо воқеаҳои мебинанд, ки...»

«Зебой тасаллобахши якумрист ва он чун меҳр месӯзад».

Дар ҳамаи чунин ҷумлаҳо «вай», «ӯ», «он» ҳуди ҳамаи мубтадоро ифода мекунад, ки дар қисми якуми ҳамаи ҷумлаи мураккаб зикр шудааст. Ин ифодаи дувуми мубтадо зиёдатӣ ва нодаркор аст. Модомки мубтадо як бор ифода шуд, пас аз ду-се калима боз як бор онро зикр кардан маънӣ надорад, зеро зикри дувуми он на таъкидери дорост ва на вазифаи дигаре иҷро наметавонад. Фақат як калимаи зиёдатӣ ба ҷумла илова шудаасту бас. Ин калимаи нолозим гувоҳи медиҳад, ки муаллиф фикрашро софу тоза баён карда наметавонад, ба сухан аз як унсури зиёдатӣ гарони номатлуб меорад.

Гоҳ ду ифодаи як мубтадо ҳатто на дар ду ҷумла — ду қисми як ҷумлаи мураккаб, балки дар як ҷумла меояд».

агар мепартофтем, маънои чумла зарар намедид. Лекин напартофтан ҳам мумкин аст, чунки пуркунандаи қисми аввали чумларо дар қисми дувуми чумла ба мубтадо табдил додааст, яъне вазифае иҷро кардааст, такрори маҳз нест. Пас ифодаи дувуму севуми як аъзои чумла ҳамеша айб нест, ҷонз ва баъзан зарур аст.

Акнун ин чумларо бинед, ки монанди чумлаҳои боло ба қалами нависандае тааллуқ дорад:

«Вай гурги харобтарро, харчанд вай хӯсида бошад ҳам ба пеш тела дод».

Ба назари мо, ин чумла қабех афтодааст. Азбаски «вай» ду бор омадааст, ба як хондан маънои ин чумларо фаҳмидан мумкин нест. Ва ин на аз нофаҳмии хонанда, балки аз қачғӯи нависанда сар мезанад. Айби нависанда ин аст, ки аз ду ифодаи як аъзои чумла суиистифода кардааст: ба ҳам наздик омадани ду «вай», ки яке инсон ва дигаре ҳайвонро ифода мекунад, бисёр бад аст. Мо бо ин мисол таъкид кардан мехоҳем, ки ду ифодаи як аъзои чумла гоҳ айби андак нест, балки метавонад қабохатҳое пеш орад.

Мисолҳое, ки дар боло овардем, ҳама чумлаҳои хурд буданд ва аз онҳо зарур ё нозарур будани такрори аъзои чумларо фаҳмидан душвор нест. Аммо дар навиштаҳои мо чумлаҳои дароз ва печ дар печ ҳам ҳастанд, ки сару нуги онҳоро ёфтан, ба таркиби онҳо сарфаҳм рафтан хеле меҳнат металабад. Дар чунин мавридҳо чанд ифодаи як аъзо боиси такрори чандинбора мегардад ва ҳама маъниро хира мекунад:

«Хусусияти инсони лирикӣ ва тасвири он дар шеърӣ як шоир ва шоирони дигар яксон нест: агар он дар эҷодиёти як шоир ба воситаи ифодаи қаҳрамони лирикӣ сураат гирад, дар эҷодиёти дигаре он дар образи инсони ҷомеъ амалӣ гардидааст дар ашъори дигаре бошад он дар зиндагии муқаррарӣ, қору бор ва ташвишҳои ҳаррӯза нишон дода шудааст».

Дар ин чумла чор «он» омадааст ва фақат якумӣ бамаврид буда, дигарҳо барзиёданд. Маълум нест, ки ин «он»-ҳо аз се чизе, ки дар аввали чумла номбар шудааст, кадомеро дар назар доранд: «хусусият»-ро ё «инсони лирикӣ»-ро ва ё «тасвири он»-ро ва ё ки ҳар се. Гумон меравад, ки «инсони лирикӣ» манзур аст, вале агар ба шакли чумла нигоҳ кунем, «он»-ҳо ба «хусусият» нисбат доранд. Хабарӣ чумлаҳо низ ҷунон омадааст, ки мақсад аз такроран овардани «он» гӯе

ин будааст ки мубтадо гум нашавад, хонанда мубтадои қисмҳои поёни ҷумлаи мураккабро ҳар дафъа аз боло ҷустуҷӯ накунад. Оё ин мақсад ба даст омадааст? Не ба даст наомадааст. Яъне такрори маҳз ва бемаврид ифодаи фикрро равшан карда наметавонад, балки ба фикр гиреҳ меандозад.

Хуллас, ки ифодаи дувуму сеवуми як аъзои ҷумла ба он тарз ки ҳоло расм шудааст, аз ягон ҷиҳат чизӣ зарурӣ наменамояд.

3

Боз як навъи ифодаи дувум ҳаст, ки низ бисёр интишор ёфтааст. Ин дар ҷумлаи мураккаби тобеъ пас аз пайвандаки «ки» овардани мубтадост. Дар натиҷа таркиби ки вай, ки *ӯ*, ки он, ки онҳо ҳосил мешавад:

«Дар ҳамин фурсат Давлат аз дар даромад, ки *ӯ* ҳалвои кунҷидӣ харида омада буд».

«Аз кинёфаи шоир маълум, ки вай ба худ бовар дорад».

«Дар таърих зинаҳои гуногуни инкишоф мавҷуданд, ки онҳо ба якдигар монандӣ доранд».

Аз ин мисолҳо дида мешавад, ки «*ӯ*», «вай» ва «онҳо» зиёдтист. Дар ҷумлаи якум мубтадо барои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав як аст — Давлат мебошад ва дигар эҳтиёче нест, ки бо «*ӯ*» боз як бор онро зикр кунем. Ҳамин ҳолат дар ҷумлаи сеум ҳам айнан дида мешавад. Агар аз ин ҷумлаҳо «*ӯ*» ва «онҳо»-ро партоем, маъно зарар намебинад.

Дар ҷумлаи дувум «вай» такрори мубтадо нест, балки «шоир»-ро, ки як ҳиссаи пуркунандаи сарҷумла аст, дар назар дорад. Лекин дар ин сурат ҳам аз фуругузошти «вай» зиёне ба маънои ҷумла намеояд.

Чунин такрору таъкид, ки таркиби ки вай, ки *ӯ*, ки он ва ғайраро ба миён меорад, зотан нодуруст нест ва гоҳ-гоҳ дар адабиёти классикӣ ҳам дида мешавад. Чунинчӣ аз Низомӣ:

Сикандар, ки *ӯ* мулки олам гирифт,
Пайи ҷустани коми худ кам гирифт.

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки чунин навъи ифодаи дубораи аъзои ҷумларо аз давраҳои аввали таърихи забони адабии ҳозира ҷонз донистаанд. Аз ин рӯ, ки вай, ки *ӯ*, ки он имрӯз ҳам ҳуқуқ дорад. Мо факат

ҳаминро ёдрас кардан меҳоҳем, ки имрӯз ин шакл хеле бисёр истифода мешавад ва ин нағз нест, зеро боиси афзоиши такрори маҳз ва якрангӣ мегардад. Истифодаи онро як андоза маҳдуд кардан бехтар аст.

Лекин дигар шаклҳои ду-се ифодаи як аъзои ҷумла, ки дар ин боб дидем, ба фикри мо, чизи номатлуб мебошанд. Нораво будани онҳоро аз ин мисол фаҳмидан мумкин аст.

Як боби асари устод Айнӣ «Мирзо Абдулқодири Бедил ва эҷодиёти ӯ» бо ҷумлае сар шудааст, ки дар ҷопи якум, дар журнали «Шарқи сурх» чунин шакл дошт:

«Бедил дар солҳои 1644—1721 зиндагонӣ кардааст ва ӯ... замони ёздаҳ подшоҳро аз сар гузаронидааст» («Шарқи сурх», 1946, № 7, сах. 26).

Чунонки мебинем ҷумлаи дувум бо «ӯ» сар шудааст ва ин «ӯ» такрори мубтадои ҷумлаи якум — «Бедил» мебошад. Вале «Бедил» на фақат мубтадои ҷумлаи якум, балки мубтадои умумии ҳар ду ҷумла аст. Бинобар ин дар сари ҷумлаи дувум «ӯ» зиёдатиш. Устод Айнӣ ин саҳви қаламро дар ҷопи дувуми асар ислоҳ кардааст: вақте ки асарро ба шакли китоб ба ҷоп тайёр мекард, «ӯ»-ро хат задааст. Холо дар «Кул-лиёт»-и вай ҳам ин «ӯ» нест (ниг.: ҷ. XI, қ. 2, сах. 9).

Ба назари мо, ин кори устод бисёр нобародар аст ва месазад, ки онро мо ҳам сармашқи худ қарор диҳем.

Дар поёни сухан гушгузор меоварем, ки ду-се ифодаи як аъзои ҷумла бештар дар нагиҷан нусхабардорни маҳз аз қолабҳои русӣ пайдо шудааст.

«ШУМО ҲАҚ ҲАСТЕД»

Дар гуфтугӯ ва навиштаҳои ҳозира чунин ҷумлаҳо зиёд вомерӯанд:

«Рафти зиндагӣ собит мекард, ки кӣ ҳақ асту кӣ ноҳақ».

«Қамолҷон ҳақ аст, ба ӯ эрод нагиред».

«Ман боварӣ дорам, ки ин рафиқ ҳақ аст».

Дар ин мавридҳо ӯ ҳақ аст тарҷумани ҷумлаи русин он прав мебошад. Лекин, ба назари мо, тарҷумани нодуруст аст. Дар ҷумлаи русӣ прав сифати кӯтоҳ (кӯтоҳшудаи правый) мебошад. Аммо дар ҷумлаи тоҷикӣ ҳақ (ҳақиқат) исм аст: сифати русӣ бо исми тоҷикӣ ифода шудааст. Албатта, ҳангоми тарҷума бисёр вақт-

хо исмро бо сифат ё сифатро бо исм ифода кардан лозим меояд. Вале дар ин маврид ҷоиз нест. Ба фаҳмиши мо, нисон ҳақ ё ноҳақ буда наметавонад, балки мумкин аст, ки сухани **ӯ** ҳақ ё ноҳақ бошад. Ба тоҷикӣ ибораи **гапи ҳақ** ва **гапи ноҳақ** ҳаст, аммо **одами ҳақ** ё **одами ноҳақ** намегуем. Дар ибораи **гапи ҳақ** калимаи **ҳақ** исм не, балки сифат ва **муродифи ҳақ** **қонӣ** мебошад. Аз ин қиёс агар дар тарҷумаи он таъбири русӣ **ҳақ** на чун исм, балки чун сифат истифода шавад, маънӣ дуруст ифода мегардад. Пас он прав бояд чунин тарҷума шавад: **Гапи ӯ гапи ҳақ аст ё Гапи ӯ ҳақ аст.** Дар ин сурат **ҳақ** сифат аст, на исм. Маънои он **прав** ҳамин аст.

Ба ин ваҷҳ ҷумлаҳои, ки дар аввали ин баҳс овардем, ин тавр ислоҳ кардан лозим аст:

«Рафти зиндагӣ собит мекард, ки **гапи кӣ ҳақ асту гапи кӣ ноҳақ**».

Гапи Камолҷон ҳақ аст, ба ӯ эрод нагиред».

«Ман бовар дорам, ки сухани **ин рафиқ ҳақ аст**».

Ба ин тарз ифода шудани маънои он **прав** дар забони халқин тоҷикӣ бисёр дида мешавад ва мисоли бисёре овардан мумкин аст. Лекин фақат як мисол меорем. Нависанда Қурбон Алӣ чунин ҷумлае дорад: **Гапҳои раис ҳақ буданд**». Ин сухани соф халқист. Агар онро ба русӣ тарҷума кунем, чунин мешавад: «Председатель был прав».

Аз ин ҷо равшан аст, ки ҷумлаҳои серистеъмоли ҳозирае аз қабилӣ ман **ҳақ** ҳастам, шумо **ҳақ** ҳастед, **фалонӣ ҳақ аст** бояд ба шакли **гапи ман ҳақ аст, сухани шумо ҳақ аст, сухани фалонӣ ҳақ аст** ислоҳ шавад.

Ифодаи ин маънӣ ба тоҷикӣ шакли дигаре ҳам дорад, ки ин аст; **ҳақ** ба **ҷониби** ман аст, **ҳақ** ба **ҷониби** шумост ва **ҳақ** ба **ҷониби** фалонист. Агар ин шаклро қабул кунем, ҷумлаҳои аввали ин баҳсро ба тарзи зерин ислоҳ кардан лозим меояд;

«Рафти зиндагӣ собит мекард, ки **ҳақ** ба **ҷониби** кист ва ба **ҷониби** кӣ нест».

«**Ҳақ** ба **ҷониби** Камолҷон аст, ба ӯ эрод нагиред».

«Ман бовар дорам, ки **ҳақ** ба **ҷониби** ин рафиқ аст».

Хуллас, ки таъбири русии **я прав, он прав** ва ғайра ба тоҷикӣ чанд шакли ифода дорад. Ин шаклҳои мавҷударо як сӯ гузошта, таъбири русиро айнан ба тоҷикӣ гардондан ва **ман ҳақ ҳастам** гуфтан раво нест. Агар ин тарҷума нуқсони мантиқӣ намедошт, боке набуд,

онро қабул кардан мумкин буд, то ки имконияти забони тоҷикӣ зиёдтар шавад. Азбаски нуксон дорад, онро қобили қабул наметонем.

Ин ҳам гуфтанист, ки ҳақ яке аз номҳои Худост ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҳақпараст ба маънои худопараст омадааст. Аз ин рӯ, ҳақ-ро ба худ ва касе нисбат додан нашояд.

«МАРО ФАҲМЕД»

Дар гуфтугӯ ва навиштаҳои имрӯза гоҳ-гоҳ чунин ҷумлаҳои дучор меоянд; **Маро фаҳмед**; Ман шуморо фаҳмидам; Кӯшиш мекунам, ки шуморо фаҳмам; Шумо маро бехтар мефаҳмед.

Инҳо аз таъбироти русии пойманде мене, я вас понял ва ғайра омаданд. Ба назари мо, ин таъбирҳоро ба тоҷикӣ андаке ба тарзи дигар ифода кардан даркор аст. Дуруст аст, ки ба тоҷикӣ таъбири **одамро фаҳмидан** ҳаст. Чунончӣ, меғӯянд: ман **и** **одамро** ҳеҷ **нафаҳмидам**. Маънои ин гап он аст, ки мақсаду мароми ин одамро фаҳмида натавонистам, мақсаду нияташ номафҳум аст. Вале ин таъбир хеле кам ба кор меравад ва, агар хато накунам, фақат дар баъзе лаҳзаҳо ҳасту бас. Бино бар ин барои ифодаи таъбирҳои русии **пойманде мене, вы мене не поняли** ва ғ. шакли дигаре **ҷустан бехтар** аст. Мухимтар ин аст, ки онҳоро айнан ва ҳарф ба ҳарф тарҷума кардан мумкин нест. Ва ҳол он ки **маро фаҳмед** ё **шумо маро нафаҳмидед** тарҷуман ҳарф ба ҳарф аст. Аз ҳамин сабаб, ба ақидаи мо, қобили қабул нахоҳад буд.

Таклифи мо ин аст, ки дар чунин мавридҳо бояд таъбироти зерин ба кор равад: **мақсади маро фаҳмед, суҳан (гап)-и шуморо фаҳмидам, шумо мақсади (гапи) маро нафаҳмидед** ва ғайра. Аз ин қабил имконот бисёр ҳаст. Аз ҷумла: он мене так и не понял — **ӯ аз (таги) дили ман бехабар монд**, ё ки **мақсади маро нафаҳмид**; я старался понять его — **кӯшиш мекардам, ки дилу нияти ӯро фаҳмам** ё ки **мақсадашро донам**.

Аз ин таъбирот боз чанде ҳаст. Масалан, ба русӣ меғӯянд: **Я слушаю вас**. Инро ба тоҷикӣ чунин тарҷума мекунам: **Ман шуморо гӯш мекунам**. Ё ба русӣ меғӯянд: **С вами можно согласиться**. Инро ба тоҷикӣ чунин

тарчума кардаанд: **Бо шумо розӣ шудан мумкин аст.**

Ба назари мо, дар ин мавридҳо ҳам мантиқи тарҷу-
маи тоҷикӣ ноқис аст: тарҷуман ҳарф ба ҳарф маъное-
ро, ки дар ҷумлаи русӣ ҳаст, дуруст ифода намекунад.
Дар ҳақиқат, магар одамро гӯш кардан мумкин аст?
Сухани одам, овози одам, хониши одам ва монанди ин-
хоро гӯш кардан мумкин аст, вале ибораи **одамро гӯш**
кардан дар забони тоҷикӣ мавҷуд нест. Ҷумлаҳои то-
ҷикии боло боз ҳам танҳо дар сурате ки ба онҳо ка-
лимаи **гап** ё **сухан** ва ғайра илова гардад, маъно пайдо
мекунанд. Чунончи, ба ин тарик: **Гапи шуморо гӯш**
мекунам; Ба гапи шумо розӣ шудан мумкин аст.

Ин аст, ки дар тарҷумани баъзе ҷумлаҳои русӣ як
калима аз худ илова кунем, маънои ҷумлаи тоҷикӣ
дуруст мешавад. Вале баъзе тарҷумонҳо ва тақлидга-
ронии онҳо чунон банди матни асл гардидаанд, ки аз
худ илова кардан ё аз матн партофтани калимае ба
ёдашон намеояд. Ин фаромӯшхотирӣ натиҷаи банд-
гист. Банди матни русӣ ҳастанд. Як ҳарфи онро ди-
гар кардан ба назарашон ҷиноят менамояд. Ҳар чӣ
ба русӣ ҳаст, ғуломи ҳалқабаргӯш тўтивор тақрор
мекунад.

ПАСВАНДИ «-ГАР» ВА «-ЧӢ»

Калимаи **тамошобин** дар забони адабии асрҳои
гузашта эҳтимол Дучор наояд, вале дар забони ҳал-
қии тоҷикӣ маъмул аст ва аз хамин сабаб дар замони
мо дар забони адабӣ ҳам ба қатори маъмултарин ка-
лимаҳо гузашт.

Солҳои охир дар баробари **тамошобин** баъзе шаклҳои
дигари он, чунончи, **тамошоғар** ва **тамошочӣ** ҳам ба
истифода даромад. Мо, ки чандин сол боз дар забони
адабӣ ба **тамошобин** одат карда будем, **тамошоғар** ва
тамошочӣ ба назарҳо аҷибу ғариб намуд ва ҳоло баъ-
зеҳо ба истифодаи онҳо эътироздоранд. Сабаби
эътироз он аст, ки одатан пасвандҳои **-гар** ва **-чӣ** ба
исмҳо пайваста, касбу машғулият ва хислати шахсро
ифода менамояд ва ҳол он ки гӯё **тамошоғар** ва **та-**
мошочӣ на касбу машғулият ва на хислатро намефаҳ-
монад. Ғайр аз ин, таъкид гардид, ки **тамошоғар** дар
луғатҳо қайд нашудааст. Бино бар ин тавсия меку-

нанд, ки аз истифодаи тамошогар ва тамошочӣ бояд хуДДорӣ шавад.

Ба фикри мо, ба истифодан тамошогар ва тамошочӣ эътироз кардан даркор нест. Бояд ҳаминро ба назар гирем, ки пасванди -гар ва -чӣ дар ин маврид хилофи маъно наомадааст. Тамошогар ё тамошочӣ касест, ки дар як муддати муайян ба тамошо машғул аст, яъне -гар ва -чӣ дар ин калимаҳо ҳам шугл ва машғулиятро ифода мекунад ва ба вазифаи аслии худ омадааст. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки ин калимаҳо дуруст сохта шудаанд, дар сохти онҳо қоида зиён надидааст. Модомки онҳо хилофи қоида набудаанд, ҳаққи мавҷудият доранд.

Тамошогар ва тамошочӣ аз ҷумлаи он калимаҳои нестанд, ки қаламкашҳои ўҳданобарои имрӯза сохта бошанд. Ҳардун онҳо дар форсии адабии ҳозира қайҳо боз мавҷуданд, дар забони адабии тоҷикӣ ҳам таърихчае доранд. Чунончи, дар достони устод Лоҳутӣ «Тоҷу байрақ», ки солҳои сӣ, яъне на дар Эрон, балки дар Тоҷикистон таълиф шудааст, тамошочӣ ба назар мерасад:

Тамошочӣён ҳам зи андоза беш,

Бирингоди Ориф ситода ба пеш.

Тамошочӣ дар гуфтугӯи форсӣ ва тоҷикӣ шояд ба наздикиҳо пайдо шуда бошад. Пайдоиши он эҳтимол чунин воқеъ шуд, ки пасванди -чӣ, ки аз забонҳои туркӣ омад, дар калимаи тамошой ҷойи пасванди форсии -йро гирифт. Тамошой дар гузашта гоҳ-гоҳ истифода мешуд. Масалан, «Бар тамошоеёнӣ ин бӯстон пинҳон намонанд, ки...» (Абулҳасани Фароҳонӣ). Ин калима дар навиштаҳои устод Лоҳутӣ ҳам ба дид меояд: «Байни тамошоеён... калтаккорӣ сар шуд» (VI, 101). Тахмин меравад, ки ҳамин -й баъдтар ба -чӣ табдил шуд, ки дар як давра -чӣ ғаёлол гардид ва баъзе пасвандҳои дигар ҷойи худро ба он доданд.

Набояд фаромӯш кард, ки тамошочӣ дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ қай дар кам истеъмол мешавад ва ба пиндори қайна, қайтар ба қор рафтани бехтар аст, зеро чунонки дар поинтар хоҳем дид, ин ҷо -чӣ ҷойи дигар воситаҳои маъмултару табиъитарро гирифтааст.

Дар бораи ин ки тамошогар ҳам дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ қай наест ва таърихчае дорад,

набояд шубҳа кард. Чунончи, тамошогар дар асари устод Айнӣ «Достони сайри Ширбадан», ки соли 1899 навишта шудааст, чанд бор дучор мешавад. Аз ҷумла:

Ба саввум макон низ ҷои нишаст
Тамошогаронро аз тахтабаст.

Дар як мақолаи устод Айнӣ, ки ба соли 1919 тааллуқ дорад, тамошогарӣ истифода шудааст: «Мо форсиён ҳанӯз дар кӯчаи беҳабарӣ тамошогарӣ мекунем».

Пас, имрӯз ҳам дар баробари тамошобин(ӣ) истифода шудани тамошогар(ӣ) бойси афзоиши имкониятҳои забони адабии ҳоҳад гардид. Агар бо як шакли калима маҳдуд нашавем ва шаклҳои гуногуни онро ҷуем, забон фақат бурд мекунад, зеро аз якрангӣ мебарояд.

Дар «Луғатномаи осори С. Айнӣ» 12 калимаи сохтаву мураккаб ҳаст, ки ҷузъи асосии онҳо тамошо мебошад. Аксари онҳо калимаҳои оличанобе мебошанд: тамошобин, тамошобинӣ, тамошогар, тамошогарӣ, тамошодӯст, тамошогоҳ, тамошодзор, тамошокун, тамошокунанда, тамошокунон, тамошоталаб, тамошоҳона. Равшан аст, ки устод Айнӣ он имкониятҳоеро, ки аз тамошо сар мезананд, пурра истифода кардааст. Албатта, ҳамаи инҳоро (шояд ғайр аз тамошодӯст) устод аз захирагоҳҳои забони халқ берун овардааст. Чунин истифодаи пурраи имконоти андӯхтаҳои забон имрӯз ҳам зарур аст.

Модомки тамошогар қайҳо боз дар забони тоҷикӣ вучуд доштааст, чӣ шуд, ки мо онро чанд гоҳ қариб тамоман фаромӯш карда, фақат бо тамошобин маҳдуд шудем? Сабаб чист, ки солҳои ҳафтоду ҳаштоди қарни бист тамошогар боз ба ёд омад ва ғаъл шуд?

Ба назари мо, ҷавоби ин суол, чунин аст: солҳои шасту ҳафтод дар забони адабии тоҷикӣ як майли муҳим — кӯшише дар роҳи беш аз пеш устувор кардани меъёрҳои халқиву классикӣ ва асولاتи сухан қувват гирифт. Хусусан насли нави шоирон кӯшиш карданд, ки аз сухани одӣ ва обшуста, аз баъзе шаклҳои лӯрушт ё вайрон, ки солҳои сиву чил дар забони адабӣ роҳ ёфта буданд, дурӣ ҷӯянд. Ин тамоюл ба насри бадеӣ ва забони матбуоти ҷорӣ ҳам таъсир кард. Яке аз натиҷаҳои ин буд, ки пасванди **-гар** ғаъл шуд. Азбаски **-гар** яке аз воситаҳои маъмули халқиву

классикии калимасозист, дар забони адабии имрӯза ғаёло шудани он ҳеҷ ҷойи таъҷуб надорад. Аз ҳамин ҷост, ки калимаҳое аз қабилӣ пайвандгар, баёнгар, равшангар, намоёнгар, таҳиягар на танҳо ба навништаҳои бадеӣ ва илмӣ, ҳатто ба истилоҳот ва публицистикаи матбуоти ҷорӣ роҳ ёфтанд. Баъзе ин калимаҳо аз забони халқ ё адабиётӣ классикӣ гирифта шудаанд ва баъзе навад.

Ин як ҷиҳати раванди муҳимми ғаёло шудани пасванди -гар буд. Ҷиҳати дигари ин раванд он аст, ки кам-кам вазифаи пасвандҳои -анда ва -ҷӣ низ ба -гар гузаштан гирифт. Калимаҳое, ки солҳои сиву чили асри ХХ бештар бо -анда ва -ҷӣ сохта мешуданд, ҳоло бо -гар низ сохта мешаванд: ҳоло истисморгар, шӯришгар, намоишгар, кафшергар ва монанди инҳо ба ҷойи истисморкунанда, шӯришӣ, намоишӣ, кафшерӣ бештар истифода мегарданд. Пайвандгар, баёнгар, равшангар, намоёнгар ва монанди инҳо низ 15—20 сол пештар асосан бо -анда сохта мешуданд: пайвандкунанда, баёнкунанда, равшанкунанда, намоёнкунанда мегуфтем. Имрӯз дар чунин мавридҳо аз анда даст кашида, ба -гар баргардондани мо ҳодисаи муҳим ва шояд ғайрат мусбат аст.

Бояд фаромӯш накунем, ки пасванди -анда ба калимаи гоҳ андак ва гоҳ хеле вазнинӣ меорад, аммо калимае, ки бо -гар сохта шудааст, бештар сабуку раван аст. Инро аз мисолҳои бисёре, масалан, аз муқоисаи истисморкунанда ва истисморгар, равшанкунанда ва равшангар, созишкунанда ва созишгар, молишдиҳанда ва молишгар, нишондиҳанда ва нишонгар фаҳмидан мумкин аст. Аз ин сабаб мо ақида дорем, ки дар он маврид ғаёло шудани -гар ва маҳдуд шудани доираи амали -анда тасодуфан рӯй надодааст, балки вобаста ба қонунҳои дохилии забон аст, ки ҳамеша рӯ ба сӯи сабукиву раванӣ дорад.

Дар ҷанд соли охир маҳдуд шудани вазифаи пасванди -ҷӣ ва ҷойи онро гирифтани -гар ҳам натиҷаи қувват ёфтани амали қонунҳои дохилии забон аст.

Солҳои сиву чил пасванди -ҷӣ аз ҳад зиёд ғаёло шуд. Баъзеҳо инро нишондиҳандаи устуворгардидани бунёди халқии забони адабӣ медонистанд, вале аксаран дар ҳақиқат чунин набуд. Баръакс, ғаёло шудани -ҷӣ боиси танг шудани доираи амали баъзе воситаҳои ди-

гар гардид. Ин ҳолат ба забони адабӣ андак маҳдудият ва якраңгӣ овард ва ҳол он ки маҳдудияту якраңги ҳеҷ гоҳ нишонан халқият нахоҳад буд.

Барои ин ки ба ин ҳақиқат бовар ҳосил кунем, калимаҳои поинро аз назар гузаронидан лозим аст: **насиҳатчӣ, ғавғочӣ, ғайбатчӣ, пардозчӣ, ҳучумчӣ, ҷанҷолчӣ, таркидунёчӣ, ҷиноятчӣ, сиёсатчӣ, тадқиқотчӣ, тарбиячӣ, тасаввуфчӣ, дурӯғчӣ, таслимчӣ** ва ғайра. Ҷуниин калимаҳо солҳои сиву чил ва панҷоҳи садаи бист бисёр сохта шуданд. Ба ин тарз калима сохтан осон аст ва шояд аз ҳамин сабаб мавриди меҳри маҳсуи баъзе калмакашҳо қарор ёфт. Чанде аз ин калимаҳо дар забони халқ —дар баъзе лаҳҷаҳо дида мешавад (масалан, **дурӯғчӣ, воҳимачӣ, пардозчӣ, ғайбатчӣ**), калимаҳои дигар аз рӯи ҳамин намуна сохта шудаанд ва гоҳ дар маъно тобиши маҳсу, масалан, оҳанги кинояомез доранд. Бо вучуди ин тамоман равшан аст, ки бисёре аз онҳо дар натиҷаи суғ шудани эҳсоси мавридиносӣ, дар натиҷаи гурухтан аз ҷустуҷӯи шаклу тарзҳои мувофиқтар ба миён омада буданд. Агар аз осонкорӣ худдорӣ намуда, ба талаботи баландтари забони адабӣ ҷавоб гуфтан хоҳем, масалан, **Дурӯғчӣ, Насиҳатчӣ, пардозчӣ** не, балки **дурӯғгӯӣ, насихатгар, пардозгар**, ё ки **ҷиноятчӣ, тақлидчӣ** не, балки **ҷинояткор, тақлидкор** инчунин **сиёсатчӣ** не, балки **сиёсатмадор, сиёсатгузор** ё **сиёсатфурӯш, сиёсатбоз** гуфтан лозим меояд, яъне фақат бо пасванди **-чӣ** маҳдуд нашуда тарзу шаклҳо ва воситаҳои гуногунро ҷустуҷӯ ба қор бурдан дарқор аст. Зотан забони адабӣ дар бисёр мавридох аз забони гуфтугӯ айнан нуха намебардорад, балки баъзе маҳдудиятҳои гуфтугӯро баргараф қарда, барои қорбасти имқоноти фаровони забони халқ замина тайёр менамояд. Дар натиҷаи ҳамин тақозои забони адабӣ буд, ки солҳои шасту ҳафтод калимаҳои аз қабилӣ сиёсатчӣ, танқидчӣ, тарбиячӣ, таслимчӣ, ҳучумчӣ дигар ба вучуд наомаданд ё хеле қам шуданд.

Ин гап ҷуниин маънӣ надорад, ки ҳоло **-чӣ** аз амал мондааст ва дигар бо ин пасванд калима сохтан мумкин нест. Не, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ бисёр калимаҳои ҳастанд, ки пасванди **-чӣ** дар онҳо хеле ба маврид омадааст. Масалан, **хизматчӣ, шикорчӣ, тракторчӣ, қолхозчӣ, сарҳадчӣ, ташиқлотчӣ тӯпчӣ, қончӣ** ва ғайра аз ҳамин қабиланд.

Дар кадом мавридҳо -чӣ бештар ба кор меравад? Чунин ба назар мерасад, ки пасванди -чӣ монанди пасванди -гар касбу машғулиятро фаҳмонад ҳам, бештар машғулият бо кореро не, балки машғулият бо чизеро ифода менамояд. Инро аз калимаҳои навро, ки дар замонҳои шӯравӣ сохта шудаанд, пай бурдан мумкин аст: тракторчӣ, телефончӣ, телеграфчӣ, пулемётчӣ, мартенчӣ, вертолётчӣ, бульдозерчӣ, тайёрачӣ («Парвози тайёрачиҳои советӣ ба Америка» — Лохутӣ), скрипкачӣ, прокатчӣ, табелчӣ, нефтчӣ, мошиначӣ, парвозчӣ ва монанди инҳо. Бештари чунин калимаҳо аз исмиҳои навро сохта шудаанд, ки номи чизҳои тозабаромада ва махсули илму техникаи замони ро мефаҳмонанд. Дар миёни чунин калимаҳо калимаҳои ҳам ҳастанд, ки бо -чӣ аз исми ҳос ва ҳинс исми муҷарради ифодагари як равији илмӣ ва иҷтимоӣ вуҷуд дорад: ленинчӣ, стахановчӣ, инқилобчӣ, халқчӣ, республикачӣ, алоқачӣ, хизматчӣ ва ғайра.

Албатта, баъзеи ин калимаҳо ба тарзи дигаре ҳам сохта мумкин буд, ҳатто шояд бештар мебуд, чунончи: ленинӣ, стахановӣ (чун муҳаммадӣ, исавӣ — исавиён), инқилобкор ва ғайра. Вале маҳз бо ҳаспаки -чӣ сохтани онҳо зарур донистаанд. Мардумони он солҳо ба ин пиндор буданд, ки -чӣ халқияти забонро қувват медиҳад, забони адабро ба халқ наздиктар мебарад.

Бештари чунин калимаҳои нав солҳои сиву чили қарни бист сохта шудаанд. Солҳои ҳафтоду ҳаштод ҳам бисёре аз номҳои касбу ҳунар, ки дар зиндагӣ фаровон пайдо шудаанд, бо -чӣ шакл гирифтаанд. Вале як қисми чунин номҳои нави имрӯзаи касбу ҳунар, чунончи касбҳои техникаи ҳеле ғайри одӣ ва ҳунари менамоянд. Зеро чунонки доктори илми филология Бозор Тилавов қайд карда буд, «аксарияти мутлақи исмиҳои бо пасванди -чӣ сохташуда характери гуфтугӯӣ, лаҳҷавӣ дошта, ҳодисаҳои маишию муқаррарию ифода мекунанд» («Мавқеи истеъмоли пасванди -чӣ», «Маориф ва маданият», 3 авг. с. 1978). Оре, хусусияти лаҳҷавию гуфтугӯи пасванди -чӣ аксаран суҳанро одӣ карда ба пастиҳақӣ мекашад ва ҳамин ҳолат сабаб шудааст, ки бисёре аз калимаҳои нави дорои -чӣ дар забони адабӣ нобачо ва бегона менамоянд. Як сабаби он ки солҳои ҳафтоду ҳаштод истифодаи -чӣ дар истилоҳсозӣ кам шуд, ҳамин буд:

Мо бовар дорем, ки то андозае маҳдуд шудани амали -чӣ ва ба ин ваҷҳ афзудани роли дигар воситаҳо, аз ҷумла фаъол шудани пасванди -гар тамоюли пурсамаре дар инкишофи забони адабиёт. Албатта, на амали -чӣ ва на амали -гар-ро бояд ба таври сунъӣ маҳдуд накунем ва ё афзоиш надихем. Аммо дар ёд доштан лозим аст, ки имкониятҳои -гар бепоён аст. Бо ин пасванд калимаҳои аҷиб сохта шудаанд. Аз навҳои гуногуни исм бо -гар калимаи нав сохтан мумкин аст.

Дар забони мо калимаҳои аз қабилӣ ситоишгар, гузоришгар, созишгар, шӯришгар, варзишгар, ороишгар, пурсишгар ҳастанд. Инҳо ду пасванд доранд: -иш ва -гар. Бо вучуди ин, гароние аз онҳо эҳсос намешавад, ҳама сабук ва раво мебошанд. Аз ин қолиб ҳатто хоҳишгарӣ сохта шудааст, ки ҳеле зебо ва хушсадо аст. Чунончи, дар ин байти Фирдавсӣ:

Ки хоҳишгарӣ кун ба наздики шох,
Зи кирдори мо то бубахшад гуноҳ.

Хоҳишгарӣ аз қабилӣ он калимаҳои муқаррарӣ нест, ки одатан бо -гар сохта мешаванд. Мо одат кардаем ки бо -гар асосан калимаҳои ба монанди коргар, кордгар, заргар, дуредгар, ситамгар, тавонгар, ҳилагар, яъне исмҳои, ки касбу кор, шуғл ва ҳислатеро мефаҳмонанд, ба вучуд меоянд. Аммо хоҳишгарӣ аз ин қабилӣ калимаҳо нест, то андозае ғайриодӣ менамояд, агарчи низ шуғлро ифода мекунад. Чунин калимаҳо аз эҷодиёти дигар нависандагон ҳам ёфт мешаванд. Чунончи, дар «Маснавини маънавӣ»-и Мавлавӣ Ҷалолиддини Румӣ ҳангомагарӣ ба ҷашм мерасад, дар луғатномаи ҷандомади Унсурӣ пирузгар ва ёдгар дида шуд, аз фарҳанги осори Ҷомӣ калимаҳои аҷиб ба мисли бахшишгарӣ, мотамгар(ӣ), марамматгарӣ, назорагарӣ, равшангар, тоатгарӣ, ҳарошгар, хидматгар(ӣ), ҷавлонгарӣ ба мушоҳида омад. Дар шеъри Низомӣ калимаи суҳангар ба ҷашм расид:

Ин суҳангар суҳан ба поён бурд,
Ҳар он касе ки бар он суҳан биспурд.

Калимаҳои аҷиб, ки бо -гар ба вучуд омадаанд, бисёранд. Боз ҷанде аз онҳоро номбар мекунем: муо-

мидагар (ба маънои савдогар), фурӯшгар, сиёсатгар («Сиёсатгарони давран Қочор» — номи як асари Хонмалики Сосонӣ), хиёнатгар, имдодгар, оғозгар, таънагар, бедодгар, додгар (Андеша намо, ғайри ту ҳам додгаре ҳаст — Махфӣ), насиҳатгар, бодгар, тӯҳматгар, нелагар, санъатгар, ислохгар, маломатгар, сайдгар ва ғайра ва ҳоказо.

Дар ин асос дар замони мо калимаҳое бештар мавриди истифода қарор ёфтаанд, ки шояд аксарашон дар асоси калимаҳои мазкур нав сохта шуда бошанд. Чунончӣ: бунёдгар, пайвандгар, эҳёгар, таҳиягар, таълимгар, таъмингар, тарғибгар, ободгар, ифодагар, эҷодгар, намоёнгар, баёнгар, ниғоргар (яъне наққош: «нигоргарони бинои театр» ва монанди инҳо).

Чунонки мебинем, имконоти -гар дар калимасозӣ гӯё ҳадду қанор надорад. Бо -гар аз навъҳои гуногуни калимаҳо калимаи нав сохтан мумкин аст. Ин барои сарватафзоии забон имконоти фаровоне фароҳам меорад.

Аз ин ҷиҳат «Лугатномаи осори С. Айний» басо ибратомӯз аст. Аввало, бод гӯем, ки чунонки аз ин лугатнома маълум мешавад, дар офаридаҳои устод Айний -чӣ хеле зиёдтар аз -гар ба қор рафтааст. Ба шумурди қамина, ин ҷо 103 калима -чӣ ва 75 калима -гар дорад. Дар ҳақиқат эҷодиёти устод барои ғаёлшудани -чӣ роли қалон бозида буд. Инро аз он ҷо ҳам мефаҳмем, ки устод баъзе калимаҳоро гоҳ бо -чӣ ва гоҳ бо -гар сохтааст: мебинӣ — исёгар, танқидчӣ — танқидгар, тӯҳматчӣ — тӯҳматгар ва ғайра, яъне шояд таъкид қардан хостааст, ки дар чунин мавридҳо -чӣ ва -гар баробархуқуқ мебошад. Дар айни замон устод бо ин қораш гӯё байни -чӣ ва -гар мусобиқае ороштааст, ки дар ифодаи маънӣ ва тобишҳои он, дар шакл ва ҳушсадони вай қадоме аз инҳо бартарӣ дорад. Ҳоло намедонем ки устои бузургвор аз ин ҷиҳатҳо ба қадоми ин пасвандҳо бартарӣ меод, умуман яке аз онҳоро беҳтар медонист ё не. Лекин ба назари мо чунин мерасад ки дар ин «мусобиқа» ба эътибори ҳушонангӣ бурд насби калимаҳое, ки бо пасванди -гар омадаанд. Дар бисёр мавридҳо онҳоро бартар доништан лозим меояд.

Дигар чизе, ки аз «Лугатномаи осори С. Айний» маълум мешавад, ин аст, ки дар асарҳои ӯ ҳам домани

истифодаи -гар ба ғоят фарох аст. Дар навиштаҳои устод ҳам на танҳо калимаҳои маъмулу одатие аз қабилҳои косагар, кулолгар, рехтагар, барзгар, ишвагар, бедодгар, истилогар, балки баъзе калимаҳои ҳам дучор меоянд ки аз **рӯйи тасаввуроти имрӯзаи мо** ғайриодӣ менамоянд. Чунончи, калимаҳои зерин хеле ҷолиби диққатанд: зулмгар, истилоҳгар, ихтирогар, мунозирагар, танқидгар, тарбиятгар, ҳучумгар, ҷафогар ва монанди инҳо. Мо ҳоло бо -гар ин гуна калимаҳо намесозем ё кам месозем. Ва ҳол он ки сохтан мумкин будааст ва аз ин таҷрибаи устод бояд бебаҳра намонем.

Бозор Тилавов соли 1979 дар мақолаи «Мақоми суффикси «гар» ва «гарӣ» («Маориф ва маданият», 16 авг. с. 1979) масъалаи пешгузошта буд, ки имконоти фаровони пасвандҳои -гар ва -гарӣ дар забони адабии имрӯза ҳанӯз дуруст дарк нагардидааст ва пурра истифода нашуда истодааст. Мо ҳамфикри ин муҳаққиқ ҳастем. Дориҳои забон ва имкониятҳои ҳар яке аз воситаҳои он бояд пурра истифода шавад. Фақат дар ҳамин сурат иқтисори забони адабӣ пайвасти афзоиш меёбад.

Хуллас, ки ба назари мо, доираи амали пасванди -гар-ро танг гирифтани лозим нест. Баръакс, имкониятҳои фаровони ин пасванди истифода кардан даркор аст, на бояд фаромӯш кард, ки -гар дар калимасозӣ яке аз мушкулкушоҳову муҳимбарорҳост. Мо ақида дорем, ки дар солҳои охир то андозае ғайришудани -гар барои афзоиши сарватҳои ганҷинаи калимаҳои сохта, барои устувор шудани пояҳои халқии забони адабии ҳозира ва меъёрҳои классикӣ он дорони аҳамияти махсусест.

Ба ин вазҳ дил меҷӯяд ки ба хизмати аҳли қалам чанд таклифе пешгузошта шавад. Мақсад аз ин пешниҳодҳо суръати афзудани ба раванди имрӯзаи инкишофи забон аст, яъне он рӯйдодҳои мусбат, ки ба мушохиди мерасанд, бештар бояд вусъати ёбанд.

Пешниҳоди якум ин аст, ки кам шудани амали пасванди -чӣ минбаъд ҳам бояд давом кунад. Беҳтар аст, ки пасванди -чӣ фақат вазифаи асливу асосии худро иҷро наояд, яъне чунонки дар боло дидем, машғулияти бо чизеро ифода кунад ва аз калимаҳои навзӯхур калимаҳои тозае созад. Ин гап чунин маънӣ дорад, ки пасванди -чӣ бояд ҷойи дигар воситаҳо, чунончи ҷойи -гар, -гор, -кор, -анда ва монанди инҳоро нагирад, дар сурате ки бо ин воситаҳо калимаи нав сохтан мумкин

нест, бояд -чӣ ба кор дарояд, яъне асосан ҳамон равияе, ки дар забони мо бо пайдоиши калимаҳое аз қабилӣ ғойтунҷӣ, мошинаҷӣ, пулемётҷӣ, тракторҷӣ, колхозҷӣ, ташкилотҷӣ, почтаҷӣ оғоз ёфта буд, бояд давом кунад, яъне -чӣ бо бархе аз калимаҳои нави хориҷӣ кор фармуда шаваду бас.

Пешниҳоди дувум. Модомки -гар аз пасвандҳои бостонӣ, аз қадимтарин унсурҳои забони милли буда, дар забони **классикӣ ва халқӣ** ҷойгоҳе бузург доштааст, месазад, ки дар забони адабии имрӯз ба он бартарӣ бидиҳем.

Мутаассифона, мо ин ҷо имкон надорем, ки ба масъала як нигоҳи таърихӣ бияндозем. Ҳамин қадар ёдовар мешавем, ки аз аҳди бостон ба форсӣ ҳам як пасванди -чӣ мавҷуд буд, ки ҳоло танҳо дар калимаҳое монанди **фарғонаҷӣ, ваҳҷӣ, теҳронҷӣ** боқӣ мондааст. Пасванди туркии -чӣ ба он пасванди қадимии форсӣ шаклаш ба қуллӣ ва мазмунан аз баъзе ҷиҳатҳо монанди дорад ва шояд аз ҳамин сабаб нисбатан ба осонӣ ба форсӣ-тоҷикӣ гузашт.

Алишери Навоӣ дар рисолаи «Муҳокиматуллоғатайн» забони форсӣ-тоҷикӣ ва туркиро аз чанд ҷиҳат ба ҳам муқоиса карда, мулоҳизаҳои ҷолибе баён намудааст. Ӯ аз ҷумла хабар додааст, ки дар садаи 15 ҳам баъзе калимаҳои туркӣ ба забони сортҳо (тоҷикҳо) даромада буд. **Навоӣ чанде аз** ин калимаҳоро мисол овардааст ва аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки бештари онҳо бо пасванди -чӣ сохта шуданд. Чунончӣ:

мансаб

хунар ва пеша

кӯрҷӣ

қудҷӣ

сувҷӣ

борсҷӣ

хизонаҷӣ

қӯрукҷӣ

яроқҷӣ

тамғочӣ

чавгонҷӣ

чибачӣ

найзачӣ

йӯргачӣ

шукурҷӣ (?)

ҳалвоҷӣ

юртҷӣ

кемачӣ

тӯлонҷӣ

қӯйҷӣ

ахтаҷӣ

Алишери Навоӣ таъкид кардааст, ки пасванди -чӣ «дар лафзи сорт нест». Ва онҳо (сортҳо — М. Ш.) бисё-

ре аз (вожаҳои) мазкурро ба туркӣ мегӯянд» (туркча айтурлар)¹.

Аз ин таъкид бармеояд, ки пасванди туркии **-чӣ** дар садаи 15, дар замони Ҷомину Навоӣ ханӯз ба забони форсӣ-тоҷикӣ нагузашта будааст, вале бисёре аз вожаҳои туркии боло бо пасванди **-чӣ** ба форсӣ-тоҷикӣ даромада будаанд. Шояд он гоҳ ин вожаҳо на ба форсии адабӣ, балки ба гуфтугӯи форсӣ дохил шуда буданд ва ин ҳам муҳим аст, ки бештарини онҳо дар форсии адабии имрӯз, **чи** тоҷикии Мовароуннахр, **чи** дари Афғонистон, **чи** форсии Эрон вучуд надоранд. Яъне шояд ба форсии адабӣ нагузашта, фақат дар гуфтугӯ монданд, яъне дар забон устувор ҷо нагирифта буданд ва бархе аз онҳо зуд аз забон берун шуданд ва ба ҷойи онҳо калимаи нави тоҷикӣ ба вучуд омад, ки гоҳ бо **-чӣ** буд, чунончи **обчӣ** ба ҷои **сувчӣ** пайдо шуд.

Хулосан асосин мо аз маълумоте, ки Алишер Навоӣ овардааст, ин аст, ки пасванди туркии **-чӣ** аз нахуст ба забони форсӣ-тоҷикӣ бо калимаҳои туркӣ омада буд, на бо калимаҳои форсӣ. Танҳо чанд вожае чун **чавгончӣ**, **найзаҷӣ**, **ахтаҷи** аз вожаи форсӣ ва **хизонаҷӣ**, **ҳалвоҷӣ** аз вожаи арабӣ сохта шудааст ва шакл нест, ки инҳо низ дар забони туркӣ пасванди **-чӣ** гирифтаанд.

Ошкор аст, ки **-чӣ** аз ғзвал дар забони форсӣ-тоҷикӣ бо вожаҳои туркӣ омад, дар асрҳои баъд низ аз вожаҳои форсӣ бо **-чӣ** кам калима сохтаанд. Инро бояд аз ёд набарем. Чун аз охири қарни бист меёрҳои классикии забон бештар қувват гирифтанд, бояд ба ёд дошта бошем, ки афзоиши амали **-чӣ** ҷузъе аз меёрҳои классикӣ нест ва **-чӣ** дар забони классикӣ камистеъмол буд. Пас агар дар садони бист, ба вежа дар замони шӯравӣ **-чӣ** якбора ғаёл шуда, аз ҷумла чунончи дар осори устод Айни аз **-гар** бештар ҷой ёфта бошад, инро натиҷаи нерӯ афзудани меёрҳои классикиву халқӣ, нишонаи қувват гирифтани халқияти забон набояд донист. Ин бегумон натиҷаи афзоиши таъсири забони ўзбакӣ ба бархе лаҳҷаҳои шимолии забони тоҷикӣ буд. **Баски дар аҳди шӯравӣ аз рӯи принципи интернационализи нугизабонӣ ба хотири «дӯстии халқҳо» падидаҳои таъсири халқҳои шӯравӣ ба якдигарро намоиш додан лозим буд, дар осори устод Айни**

¹ Алишер Навоӣ. Асарлар, ҷ. 14, Тошканд, 1967, сах. 17.

ва забони тоҷикии солҳои 30—50- уми асри бист пас-
ванди **-ҷӣ бениҳоят фаъол** шуд ва ин на падидае аз
халқияти забон, балки падидае аз сиёсӣ ва идеологӣ
шудани забон **буду бас. Аз ин ру, бехтар** аст, ки имрӯз
онро пайравӣ накунем.

Бино бар ин бояд чунин шумурд, ки вожаҳое, ки
дар садаи бист ба ҷойи пасванди **-гар** пасванди **-ҷӣ** ги-
рифтанд, ба сифати маҳсули як равияи сиёсии бебунёд
чандон пояи устувор надоштанд. Чунончи, ин калимаҳо:

танқидҷӣ	танқидгар
тадқиқотҷӣ	тадқиқгар
тӯҳматҷӣ	тӯҳматгар
чопҷӣ	чопгар
шӯришҷӣ	шӯришгар
ғавғоҷӣ	ғавғогар
ғайбатҷӣ	ғайбатгар
кафшерҷӣ	кафшергар
зиёратҷӣ	зиёратгар
инкилобҷӣ	инкилобгар
истисморҷӣ	истисморгар
исёнҷӣ	исёнгар
машваратҷӣ	машваратгар
мунозираҷӣ	мунозирагар
пардозҷӣ	пардозгар
парвозҷӣ	парвозгар
қадоқҷӣ	қадоқгар
андовачӣ	андовагар

Ба андешаи мо, бехтар аст, ки дар забони адабӣ
шакли аслии ин калимаҳо, яъне он шакл, ки бо **-гар**
вучуд дошт ё нав ба миён омадааст, истифода гардад.
Дар он сурат бунёди адабии забон ва асолати клас-
сикии он бештар устуворӣ хоҳад ёфт.

Пешниҳоди севум. Дар сухани умум ё дар баъзе
лаҳҷаҳо калимаҳое боздид мешаванд, ки гоҳ бо **-ҷӣ**
ва гоҳе бо дигар воситаҳо шакл гирифтаанд. Дар ин
маврид ҳам ба он воситаҳои дигар бартарӣ дода ша-
вад, ба ғоидаи забони адабӣ хоҳад буд. Чунончи:

мустамликаҷӣ	мустамликадор
навбатҷӣ	навбатдор
ҳазинаҷӣ	ҳазинадор
анборҷӣ	анбордор

чойхоначӣ
 иштирокчӣ
 инкилобчӣ
 тақлидчӣ
 аълочӣ
 алоқачӣ
 зироатчӣ
 сабабчӣ
 дурӯғчӣ
 калобачӣ
 мухториятчӣ
 сарҳадчӣ

 назариячӣ
 миллатчӣ
 бозорчӣ
 ҷанҷолчӣ

чойхонадор
 иштирокдор
 инкилобкор
 тақлидкор
 аълокор, аълохон
 алоқакор
 зироаткор
 сабабгор
 дурӯғгӯй
 калобарес
 мухториятҷӯй
 сарҳадбон,
 назарияпардоз
 назариядон
 миллатгарой
 бозорӣ
 ҷанҷолӣ

Ақидаи мо ин аст, ки дар забони адабӣ чунин калимаҳо на бо **-чӣ**, балки бо он воситаҳои дигар ба кор равад, бехтар буда, ба талаботи фарҳанги суҳан соҳортар аст. Бо **-чӣ** сохта шудани ин калимаҳо ҳоси забони ӯзбакист. Мо бояд ба он тарз ки ҳоси забони мост калима бисозем.

Аз номи олатҳои мусиқӣ бо илова кардани пасванди **-ӣ** калимаҳои сохта мешаванд, ки навозандагони он олатҳоро ифода мекунанд: **танбӯрӣ**, **дуторӣ**, **сеторӣ**, **ғижжакӣ** ва ғайра. Вале чунонки дар **тамошӯӣ**, **бозорӣ**, **ҷанҷолӣ** ва монанди инҳо дар калимаҳои ифодагари навозандагони олатҳои мусиқӣ ҳам рӯй дода буд, баъдтар **-чӣ** ба ҷои **-ӣ** гузашт: **танбӯрӣ** — **танбӯрчӣ**, **дуторӣ** — **дуторчӣ**, **рубобӣ** — **рубобчӣ**, **ноӣ** — **найчӣ**, **сурноӣ** — **сурнайчӣ**, **қонунӣ** — **қонунчӣ**, **ғижжакӣ** — **ғижжакчӣ** ва ҳоказо. Баъзеи ин калимаҳо ҳоло ба ду шакл — ҳам бо **-ӣ** ва ҳам бо **-чӣ** кор фармуда мешаванд.

Ба фикри мо, он ҷо, ки пасванди **-ӣ** ниғаҳдорӣ шудааст ва ҳанӯз аз байн нарафтааст, коре кардан лозим аст, ки мавқеаш устувор гардад. Аз ин рӯ, дар забони адабӣ **танбӯрӣ**, **дуторӣ**, **рубобӣ**, **ғижжакӣ**, **қонунӣ** ба кор равад ба матлаб мувофиқтар аст.

Дар баъзе исмҳои ифодагари созандагон мавқеи **-чӣ** басо устувор буда, гуё бозгашт ба **-ӣ** дигар имкон надорад. Дар ин сурат зӯран аз **-чӣ** даст кашидан ва

ба -й баргаштан нашоёд. Яъне, ба ақидаи мо, **найчӣ сурнайчӣ, нақорачӣ** (усул дар дасти нақорачӣ — зарбулмасал) дар забони адабӣ ҳам ҳукуки комилро дорост. Лекин ба ҷойи **доирачӣ** дар забони адабӣ **доирадаст** кор фармуда шавад, беҳтар будагист, зеро ин калимаи халқии зебои хушсадоест, ки аз он садои худӣ доира ба гӯш мерасад.

Калимаҳои нави ифодагари созандагиро ба фикри мо, бо пасванд **-чӣ** сохтан лозим меояд: **скрипкачӣ, пианиночӣ, гармончӣ, саксофончӣ** ва ғайра. Дар ин мавридҳо гоҳ ба ҷойи **-чӣ** асоси феъли навохтан **навозро** ба кор мебаранд: **роялнавоз, пианинонавоз**, ҳатто **рубобнавоз**. Камина ақида дорам, ки аз чунин калимасозӣ худдорӣ варзидан беҳтар аст. Чаро ки дар ин гуна мавридҳо истифодаи асоси феъли навохтан расм нашудааст ва маълум нест, ки чаро солҳои сӣ ва баъд чунин расме ҷорӣ кардан хоستانд ва номи як дастаи машҳури онвақтаро «Ансамбли заводи **рубобнавоз**» гуфтанд. Ин саҳв гӯё акнун ислоҳ шудааст ва ҳоло онро «Дастаи бонувони рубобӣ» меноманд, ки дуруст ва зеботар аст.

Пешниҳоди ҷорум. Гоҳ ба калимаҳои, ки бо **-чӣ** сохта шудаанд, боз пасванди **-гӣ** илова мекунем: **абрешичигӣ, миллатчигӣ, тӯҳматчигӣ, таркидунёчигӣ**. Агар саҳв накунам, ин тарзи калимасозӣ дар натиҷаи ба тоҷикӣ кӯчонидаи шакли ўзбекии **-чӣ+лик** пайдо гардидааст, яъне аз пахтачилик, миллатчилик ва амсоли инҳо гирифта шудааст. Лекин айнан нусхабардорӣ шудааст, аз ин рӯ ночаспон менамояд.

Чӣ+гӣ на чизе сода, балки як шакли мураккаб аст ва ҳол он ки хусусан шаклҳои мураккаб агар айнан ба забони дигаре гузаронида шаванд гоҳ чун чизи ғайриодӣ ва бегонае аз табиъият дур менаманд. Ҳамин ҳолат аз калимаҳои, ки **чӣ+гӣ** доранд, эҳсос мешавад. Бино бар ин, камина таклиф пеш мегузорам, ки то қадри имкон аз истифодаи ин шакл худдорӣ бояд кард.

Маъниеро, ки **чӣ+гӣ** ифода менамояд, бо дигар воситаҳои муқаррари тоҷикӣ адо кардан мумкин аст. Аз ҷумла: **тӯҳматчигӣ** — **тӯҳматкорӣ, тӯҳматгарӣ**; **миллатчигӣ** — **миллатгарӣ, миллигарӣ** (ки солҳои охир бештар расм шуда истодааст), **абрешичигӣ** — **абрешимдорӣ, абрешимпарварӣ**; **таркидунёчигӣ** — **тарки дунё**.

Охириин таклифи мо ба он навъи калимаҳо дахл

дорад, ки бо пасвандҳои -гар+ӣ ва -ӣ+гар+ӣ сохт ёфтаанд. Чунин калимаҳо дар гуфтугӯ, хусусан дар лаҳҷаҳои шимол бештар ба ҷашм меҳӯранд: одамгарӣ, навигарӣ, бойигарӣ, ваҳшигарӣ, босмачигарӣ, аҳмакигарӣ, харигарӣ, тезигарӣ, дӯстигарӣ, сустигарӣ ва дигарҳо. Дар забони адабии бадеӣву илмӣ асрҳои гузашта низ калимаҳои ҳастанд, ки ба ин қолиб рехта шудаанд: сӯфигарӣ, туркигарӣ, форсигарӣ, софигарӣ, девонагарӣ (номи забоне дар Ҳинду Покистон), самарқандигарӣ. (Ин самарқандигариҳо бо ҳучандӣ то ба кай? — Камол). Дар навиштаҳои устод Айни ҳам аз ин калимаҳо чанде мавҷуд аст. Баъзе аз чунин калимаҳо дар замони мо аз лаҳҷаҳо ба забони адабӣ даромада истодааст.

Вале миёни он калимаҳои дорони -ӣ+гар+ӣ, ки дар асрҳои гузашта дар забони адабӣ пайдо шудаанд ва онҳое, ки дар айёми мо ба навиштаҳо роҳ ёфта истодаанд, як фарқи ҷиддӣ ҳаст. Калимаҳои, ки устодони замони пешин истифода намудаанд, чунончи, сӯфигарӣ, туркигарӣ, форсигарӣ ва ғайра чунон сохта доранд, ки аз се пасванди онҳо якеро аз ҷо ҷунбонидан мумкин нест ва агар якеро партоем, маънӣ ҳалал меёбад ё дигар мешавад. Яъне ҳар ҷузъи ин калимаҳои сохта ба сифати як унсур зарурии ҳатмӣ нақше доранд. Ин шарт муҳимми калимасозӣ дар баъзеи он калимаҳо, ки имрӯз аз гуфтугӯ ба навиштаҳо меоянд, низ риоя гардидааст. Масалан, ваҳшигарӣ ба маънои ваҳшоният аст ва фарзан агар гар+ӣ аз он соқит гардид, маънӣ тамоман дигар хоҳад буд: аз ваҳшӣ то ваҳшигарӣ фарқ калон аст. Бинобар ин дар ин калима ҳам паси якдигар омадани ду-се ҷаспак ҳодисаи қонунмандест. Лекин аҳмакигарӣ, тезигарӣ, дӯстигарӣ, навигарӣ, нағзигарӣ, пастигарӣ, зӯригарӣ чунин нест. Аз ин калимаҳои -гар+ӣ партофта шавад ҳам, маънӣ ҳамон аст, ки буд: асосан аҳмакигарӣ ҳамон аҳмақӣ ва тезигарӣ ҳамон тезӣ мебошад, навигарӣ ҳамон навист. Аксаран ҳаммаъно будани ҳарду шакли ин калимаҳоро аз он ҷо мефаҳмем, ки дар дохили ҷумла миёни маънои онҳо ҳудуде нест: аҳмакигарӣ нақул ва аҳмақӣ нақун, тезигарӣ ғойда надорад ва тезӣ ғойда надорад, навигариҳои рӯз ва навиҳои рӯз ба назари ман аз ҳам фарқ надоранд. Агар дар ҳақиқат чунин бошад, чандон эҳтиёҷ наметонад, ки аз навӣ навигарӣ созем аз тезӣ

тезигарӣ ба вучуд орем, аз дӯстӣ дӯстигарӣ эҷод кунем ва ҳоказо.

Пешниҳоди мо ин аст, ки дар истифодаи ин навъи калимаҳои халқӣ эҳтиёт зарур аст. Чунонки суханварони замонҳои гузашта фақат баъзе аз чунин калимаҳои маъқул донистаанд ва ба он шарт истифода кардаанд, ки ҳама часпакҳо бамавқеъ омада бошад, бехтар он аст, ки мо ҳам имрӯз ин дастурро сармашқи қор қарор диҳем ва аз истеъмоли безарурати он навъи чунин калимаҳо, ки ду-се пасванд маънои онҳоро дигар накардааст, худдорӣ варзем.

Албатта, навъи дувуми ин калимаҳо — онҳое, ки пасванди **-гар+ӣ** маъноро дигар накардааст ва зиёдагист, низ аз рӯи зарурат қобили истифодаанд. Чунончи, қорбурди онҳо дар асари бадеӣ барои тасвири персонаж метавонад пурсамар бошад. Дигар мавридҳои муносиб низ пайдо мешудагист. Вале дар забони адабии асил, дар он сурат ки дар назди забони адабии ҳусни сухан талаботи саҳт мегузорем, ба ақидаи мо, худдорӣ аз навъи дувуми калимаҳои дорони **-ӣ+гар+ӣ** матлуб аст.

Дар байни навъи дувуми ин калимаҳо калимаи хонигарӣ низ ҳаст. Ин ҳам се часпак дорад: **хон-и-гар-ӣ**. Пайдоиши он дар забони тоҷикӣ ба гумони қавӣ, пас аз инкилоб аст: онро хангоми тарҷумаи истилоҳи русии ханство сохтаанд. Чунончи, **кокандское ханство — хонигарии Қўқанд, Бухарское ханство — хонигарии Бухоро**. Яъне хонигарӣ аз истилоҳоти имрӯзаи илмӣ таърих аст. Лекин ба фикри мо, ин калима дар забони адабии ба сифати як истилоҳи илмӣ ҳуқуқи мавҷудият надорад. Сабаби асосии чунин ҳукми қатъии мо ин аст, ки калимаи хонигарӣ чун як истилоҳи иҷтимоӣ вуҷуд сиёсии расмӣ дар вақташ, дар айёми мавҷудияти давлати Қўқанд, Бухоро ва Хева вучуд надошт. Дар забони русӣ нисбат ба ин давлатҳои Осиёи Миёна истилоҳи ханство ба қор мерафт, вале ҳуди ҳокимони ин давлатҳо ё халқи авомии онҳо нисбат ба давлату мамлақати худ аз истилоҳи хонигарӣ истифода намекарданд. Калимаи хонигарӣ асосан дар навиштаҳои таърихшиносон ба расмият даромад. Ва ҳол он ки ин қордуруст набуд. **Мо ин давлатҳоро имрӯз ҳам дар илмӣ тоҷикӣ ба он ном, ки дар вақташ дар доираҳои расмӣ ва кишварҳо қабул шуда буд, бояд номбар кунем. Мо имрӯз онҳоро чӣ тарз ки ҳудашон худро ном гузошта**

буданд, бояд ном гирем ва ҳақ надорем, ки аз пеше худ номе сохта ба онҳо нисбат диҳем ё ки номеро, ки дигарҳо ба онҳо нисбат додаанд, мо ҳам қабул намоем.

Агар аз ин дидгоҳ ба таърих нигарем, бояд ба ёд орем, ки давлати Бухоро аморат ва ҳокимони он амир номида мешуданд. Пас, имрӯз ҳам бояд аморати Бухоро гӯем, на хонигарии Бухоро, инчунин амири Бухоро гӯем, на хони Бухоро! Аммо Қўқандро давлати хонияи Қўқанд ва ҳокими онро хони Қўқанд гуфтан лозим меояд. Ҳамчунин бояд давлати хонияи Хева ва хони Хева гуфта шавад. Ҳатто ҳангоми тарҷумаи матни сарчашмаҳои русӣ, ки дар ин маврид калимаи ханство қорбасти омадааст, мо бояд давлати хония бигӯем, зеро муродифи ханство ҳамин аст. Аммо агар ба ҷойи аморати Бухоро дар сарчашмаи русӣ Бухарское ханство омада бошад ё ки амири Бухоро хон номида шуда бошад, он гоҳ маҷбур ҳастем, ки онро давлати хонияи Бухоро ва хони Бухоро тарҷума кунем, зеро дар ин сурат бо фаҳмишу номгузори дигарон (кишварҳои дигар) сару кор дорем ва онро бояд айнан риоя намоем. Дар ҳамин сурат ҳам калимаи хонигарӣ бояд ба қор наравад, зеро он вақтҳо ба сифати истилоҳи расмӣ иҷтимоъиву сиёсӣ вуҷуд надошт.

ҲАРЧАНД... БОШАД ҲАМ, АММО...

Як қондан забон ин аст, ки барои ифодаи ҳилофият дар сари ҷумлаи пайрав пайвандаки **ҳарчанд (ки), гарчанд (ки), агарчи, гарчи** меояд. Чунончӣ:

Агарчи ҳақ талх бошад, бибояд шунид («Қобуснома»).

Ҳарчанд ки ба маънӣ рақик аст, ба сифат бориқ аст («Тарҷумонулбалоғ»).

Агарчанде баъзе аз удабову шуаро ба тақлиди Бедил чанд ғазал ва абёте гуфтаанд, на дар мартабаи каломӣ ўст (Зуфархони Чавҳарӣ).

Дар ин ҷумлаҳо пайвандакҳои **агарчи, ҳарчанд** ки, **агарчанде** дар аввали ҷумлаи пайрав омада, маъниро, ки ҳилофи маънии сарҷумла аст ифода мекунанд, зидди якдигар будани ду маъниро мефаҳмонанд. Мисолҳое, ки овардем, ба асрҳои гузашта — аз қарни ХІ то оғози садаи ХХ тааллуқ доранд. Ин қоида дар забони имрӯза ҳам ҷорист, лекин азбаски машҳур аст,

аз овардани мисол худдорӣ карда, ба як чиҳати дигари масъала диққат ҷалб менамоем.

Аз аввали ташаккули забони адабии форсии дарӣ расме буд, ки **гоҳ барои** ифодаи ҳилофият дар ҷумлаи мураккаб на як, балки ду пайвандак истифода мекарданд: **ғайр аз пайвандаке**, ки дар аввали ҷумлаи пайрав ҳаст, пайвандаки дигаре ҳам дар аввали сарҷумла мегузоштанд. Масалан, ба ин тарз:

Ишкро гар паямбарӣ, лекин
Хусиро офаридгор тӯй.

Рӯдакӣ

Ҳарчанд аз гаронӣ ҳолӣ набувад, аммо бар вазни Ҷоилун бисёр гаронтар бошад.

(Насируддини Тӯсӣ)

Гарчи дар мулкӣ суҳан ман Туғрали Аҳрориям,
Лек ҷоми қисматам аз хоки Тӯрон рехтанд.

Туғрал

Агарчи буд китобам пур аз лаолини илм,
Вале касаш зи пашизе намеҳарид зиёд.

Лохутӣ

Дар мисоли якум (ки аз Рӯдакист) гар ба маънои гарчи омадааст, яъне на шартият, балки ҳилофиятро ифода мекунад. Дар ин байт **лекин** ҳам ҳамин маъниро мефаҳмонад. Яъне дар ин байт, ки як ҷумлаи мураккаб аст, як маънӣ бо ду восита — бо ду пайвандак ифода ёфтааст, ки яке дар ҷумлаи пайрав. (Ишкро гар паямбарӣ) ва дигаре дар сарҷумла воқеъ шудааст. Ҳамин ҳолатро дар мисолҳои дигар, ки аз Ҳоҷа Насир, Туғрал ва устод Лохутӣ овардаем, низ мебинем.

Дар ҳамаи ин мисолҳо пайвандаки дувум зиёдатист: маънӣ бо пайвандаки аввал пурра баён шудааст, аз ин рӯ ба пайвандаки дигаре эҳтиёҷ намеронад. Масалан, агар Ҳоҷа Насир мегуфт, ки «**ҳарчанд аз гаронӣ ҳолӣ набувад, бар вазни** Ҷоилун бисёр гаронтар бошад», яъне агар пайвандаки дувум — «аммо»-ро зикр намекард ҳам, маънӣ ҳалал намеёфт. Ё ки агар **ҳарчанд** фуруғузур мешуду **аммо** боқӣ мемонд, низ маънӣ ҳамон мебуд, ки ҳаст. Дар мисолҳои дигар ҳам хоҳ пайвандаки якумро фуруғузурем, хоҳ пайвандаки дувумро, ба маънӣ зиён намеорем. Ба ҳамин ваҷҳ бояд гуфт, ки яке аз ин пайвандакҳо зиёдатист. Бо

вучуди ин устодоне чун Рӯдакӣ, Насируддини Тӯсӣ ва Лоҳутӣ ба сухан илова шудани як пайвандаки барзиёдро **айб надонистаанд, раво шумурдаанд**. Вазифаи он пайвандаки дувуми илова ҳамоно қувват додану таъкиди сухан аст. Хусусан дар гуфтор, ҳангоми суҳанронии пеши мардум ба чунин таъкиду таквияти сухан эҳтиёҷ бисёртар аст.

Ба як мақсад омадани ду пайвандаки хилофӣ дар забони адабии асрҳои гузашта, хусусан дар осори устодони сухан Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҳофиз, Саъдӣ ва монанди инҳо хеле кам, гоҳ-гоҳе дида мешавад, дар навиштаҳои баъзе муаллифоне, ки аз забардастони ягон соҳаи илму ҳунаранд, вале дар сухан нисбатан кам иқтидор доранд, бештар ба дид мерасад.

Дар забони адабии имрӯза ҳамин равия хеле ривож ёфт: ҳоло барои ифодаи хилофият истеъмол шудани ду пайвандакро бисёр мебинем. Дар баъзе мавридҳо пайвандаки дувум на танҳо барзиёд нест, балки барои ифодаи маънӣ зарур аст:

«Аз нав зинда шудани ғояҳои пешқадам (**гарчанде** бо суръати кам, аммо хеле ҷонбахш) дар мамлакатҳои Шарқ ҳам ба назар мерасад».

Аз ин мисол ба сохти ҷумлаи миёни камонак диққат ҷалб кунонидани ҳастем: **гарчанде** бо суръати кам, **аммо** хеле ҷонбахш (аст). Аз ин ҷумла мумкин аст, ки **гарчанде** партофта шавад, вале **аммо**-ро партофтан мумкин нест. Яъне танҳо пайвандаки якум метавонад барзиёд бошад, аммо пайвандаки аввали сарҷумла ҳатмист. Пас, ин ду пайвандак баробархуқуқ набуда, мавқеи дувумӣ устувортар аст.

Дар аксари чунин ҷумлаҳои, ки дар навиштаҳои имрӯза мебинем, боз ҳам фарқ надорад, ки пайвандаки якум партофта мешавад ё пайвандаки дувум.

Дар забони адабии имрӯза бо ду воситаи ҳаммаъно ифода шудани як матлаб хеле доман паҳн кардааст. Акнун на танҳо хилоф, балки гоҳ шарту сабаб ҳам бо ду воситаи грамматикӣ адо мегардад. Чунончӣ:

Агар дар шеърҳои... баъзан партаве аз зиндагонии пурзиддияти онрӯза ақс кунад ҳам, тасодуфӣ ва ба тарзи стихия буд (**Айнӣ**).

Азбаски вай ҳаёти халқро нағз медонист, **бино бар ин** забони асарашро бо материали фолклорӣ зинат меод (**Икромӣ**).

Дар мисоли якум агар ва кунад ҳам, ки дар аввалу

охири чумлаи пайрав омадааст, як маъниро мефаҳмонад. Ин аз он ҷо маълум мегардад, ки аз аввали чумла агар-ро партоем ҳам, маънӣ дигар намешавад ё ки агар-ро нигоҳ дорему ҳам-ро фуруғузор намоем ҳам, боз маънии чумла зарар намебинад.

Дар чумлаи дувум азбаски ва бино бар ин ҳарду ба алохидагӣ сабабнятро ифода кардаанд, яъне боз як маънӣ ду бор омадааст ва ҳол он ки яке бас буд. Ин ҳолатро дар чумлаҳои поин низ мебинем:

Азбаски ёрии таъҷилӣ расонида шуд, **бино бар** ин ягон нохушӣ рӯй наод.

Азбаски забони арабӣ забони флективист, **бино бар** ин ба асоси флексияи дохилӣ як калима шаклҳои гуногунро гирифта метавонад.

Чун шеърҳои Абулҳасани Марвазӣ ба зӯҳдиёти он шоири араб монанданд, **аз ин рӯ** уро аввалин шоири суфӣ намехонанд.

Агар ин шарт қабул шавад, он гоҳ мо розӣ ҳастем, ки...

Дар ҳамаи ин чумлаҳо бо ду воситаи забонӣ ифода шудани як матлаб чандон айби ҷиддӣ нест, лекин агар ин нуқсон дар забон аз ҳад зиёд доман паҳн кунад ва дар ҳар қадам **дучор шудан** гирад, бегумон, ба норасони ҷиддие табдил меёбад.

Зиёда аз ин, дар забони имруза аксаран як маъниро на ин ки бо ду, балки бо се восита ифода менамоянд. Ҳоло дар аксарияти кулли мавридҳо чумлаи мураккабе, ки чумлаи пайрави он ҳилофист, ба ин шакл сохта мешавад:

«**Ҳарчанд** мо ҳама чамъ шуда **бошем** ҳам, **аммо** маҷлисро сар намекардаанд».

«**Агарчи** ин тақлиф дуруст бошад ҳам, **лекин** қабул нашуд».

«**Агарчанде** ки дар вақташ расида омада **бошам** ҳам, **вале** уро ёфта натавонистам».

Бачаҳо ҳарчанд каму беш сарфаҳм раванд ҳам, бо вучуди ин бе модар алами ҷудой мекашанд.

Дар мисоли якум ҳилоф бо се чиз ифода шудааст: пайвандаки ҳилоф (ҳарчанд) + аористу ҳиссаҷа (бошад ҳам) + пайвандаки ҳилоф. Қолиби нахвини дигар чумлаҳои боло низ ҳамин аст. Барои ифодаи матлаб яке аз ин се восита бас буд, вале қаламкаш якеро кам дониста, боз ду воситаи дигар илова намудааст.

Ин қолиби чумлаи мураккаби тобеъи ҳилофӣ ҳоло

аз тарафи умум қабул шудааст ва на фақат дар матбуот, балки дар офаридаҳои нависандагони намоён ҳам дида мешавад. Бо вучуди ин, бояд таъкид кунем, ки ин қолиб як нишонаи одӣ гардидани сухан ва аз низоми ҷиддӣ махрум гардидани баён мебошад. Мақсад аз ин ки дар ин ҷумлаҳо як маънӣ бо се воситаи грамматикӣ ифода шудааст, пурратар ифода кардани матлаб ва афзудани таъсири сухан аст, аммо дар назари камина инҳо гапӣ ҳолида мебошанд, ки кам таъсир доранд. Барои ин ки он ҷумлаҳо низоме дошта бошанд, ба фикри мо, таҳминан ба ин шакл тартиб додан лозим буд:

Ҳарчанд мо ҳама ҷамъ шуда будем, маҷлисро сар намекарданд.

Агарчи ин таклиф дуруст буд, қабул нашуд.

Агарчанде ки дар вақташ расида омадам, ўро ёфта натавонистам.

Бачаҳо **ҳарчанд** каму беш сарфаҳм мераванд, бе модар алами ҷудой мекашанд.

Ҷумлаҳои мазкурро ба шакли дигаре, масалан, ин тавр ҳам сохтан мумкин аст:

Мо ҳама ҷамъ шуда **бошем** ҳам, маҷлисро сар намекарданд.

Ин таклиф дуруст **бошад** ҳам, қабул нашуд.

Дар вақташ расида омада **бошам** ҳам, ўро, ёфта натавонистам.

Бачаҳо каму беш сарфаҳм равад **ҳам**, бе модар алами ҷудой мекашиданд.

Равшан аст, ки ин ҷо ҳам маънӣ тамоман дигар на шудааст, ҳамон аст, ки буд. Боз ҳам ба ҷойи се воситаи грамматикӣ яке кифоя аст: худи **бошад** ҳам ё **равад** ҳам вазифани ду пайвандаки дигарро, ки дар аввали ҷумлаи пайрав (**ҳарчанд**, **агарчи**, **агарчанде** **ки**) ва дар сарҷумла (**аммо**, **лекин**, **вале**) омадааст, пурра иҷро карда метавонад. Пас, дар ин сурат ба пайвандакҳо эҳтиёҷ намеронад.

Мисоли классикии ин қолиби ҷумлаи мураккаби ҳилофӣ ин аст:

Агар биёранд ҳам, раво бувад (**Насируддини Тӯсӣ**).

Ба хуруҷ пайвандад ҳам, ...зоид ном ниҳодаанд (**Насируддини Тӯсӣ**).

Ёд бод он, к-аз табассум ғайзи оме доштӣ,
Дар хитоби ғайр бошад ҳам, паёме доштӣ.

Бедил

Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки бошад ҳам, равад ҳам ва монанди ғино дар забони адабӣ чандон навест ва кайҳо боз дар ифодаи фикру ҳисси олии иштирок дорад. Ба ин сухани сода ва софу тозаи Бедил ду пайвандаки подаркор илова кунем, аз ҳусни он чизе намоёнад.

Дар аввали ҷумлаи пайрав омадани пайвандакро (харчанд мо ҳама чамъ шуда будем) навъи якуми ҷумлаи мураккаби тобеъи ҳилофӣ меномем. Бо аорист ва ҳиссача ба шакли бошад ҳам, равад ҳам, гуяд ҳам ва ғайра ифода шудани ҷумлаи пайрав навъи дувуми ҷумлаи мураккаби тобеъи ҳилофист. Ин гуна ҷумлаҳо навъи севум ҳам доранд, ки чунин хоҳад буд:

Мо ҳама чамъ шуда будем, аммо маҷлисро сар намекарданд.

Ин тақлиф дуруст буд, лекин қабул нашуд.

Дар вақташ расида омадам, вале ўро ёфта натавонистам.

Дида мешавад, ки навъи севум фақат дар сарҷумла пайвандак дорад. Боз ҳам маънӣ бо як пайвандак—бо як воситаи грамматикӣ пурра ифода мегардад ва ба се восита эҳтиёҷ нест.

Аҷобат дар ин аст, ки ҳамин се навъи ҷумлаи ҳилофӣ ва воситаҳои грамматикӣ он дар навиштаҳои имрӯза як ҷо шуда, навъи чорум ба миён омадааст. Навъи чорум ҳамаи хусусиятҳои, ки се навъи асосӣ дорад, якҷоя дар бар меорад: ҳам пайвандаки аввали ҷумлаи пайрав, ҳам аористу ҳиссача, ҳам пайвандаки аввали сарҷумларо фаро мегирад, яъне **харчанд... бошад ҳам, аммо...** қолаби он аст. Мисоли онро дар боло дидем:

Харчанд мо ҳама чамъ шуда **бошем ҳам, аммо** маҷлисро сар намекарданд.

Суоле пеш меояд, ки оё барон як кардани се навъ ва ба **вучуд овардани як навъи** сарага эҳтиёҷе буд? Ба фикри мо, набуд. Пас, навъи чорум чаро пайдо шуд? Ба ақидаи мо, сабаби пайдоиши он боз ҳамон аст, ки ба муносибати дигар рӯйдодҳои номатлуби услубӣ чандин бор таъкид кардаем: ба назари баъзе қаламкашҳои ҳозира сухани содаи **мукаррарӣ** нокифоя менамояд ва барои қувват долани сухан чанд чизи дигар ба калимаву ибораву ҷумла илова менамоянд, вале беҳабар аз онанд, ки ин унсурҳои подаркор ба сухан на қувват, балки сустӣ меорад, сухан аз ҳашви қабех олоиш меёбад ва суст мешавад. Инро дар услубшиносии

классикӣ заъфи таълиф меуфтанд. Заъфи таълиф дар навиштаҳои имрӯза торафт меафзояд ва як намунаи он, ба фикри мо, навъи чоруми ҷумлаи хилофӣ ва ба ҷойи як воситаи грамматикӣ бо се восита сохта шудани он аст.

Гӯҳ дар чунин ҷумлаҳо ҳатто на се, балки чор воситаи грамматикӣ ба кор меравад, ки ибро навъи панҷуми ҷумлаи мураккаби тобеъи хилофӣ метавон номид. Чунончӣ:

Ҳарчанд асоси ин асарҳоро афсонаҳои халқӣ ташкил диҳад ҳам, **вале** бо вучуди ин дар мазмун дигаргунӣҳо ба назар мерасад.

Ин ҷо хилофиятро чор чиз: 1) **ҳарчанд**, 2) **бошад ҳам**, 3) **вале** ва 4) **бо вучуди ин** ифода кардааст. Ва ҳол он ки яке аз инҳо басанда буд ва сеи дигар зиёдатиш.

Бо се-чор воситаи грамматикӣ ифода шудани хилоф соли 1939 бонси эроди Ҳабиб Юсуфӣ гардида буд (ниг.: Ҳ. Юсуфӣ, Роҳи нотаом, 1973, саҳ. 201). Мо ба фикри ин шоири шаҳид шарикем.

Ифодаи хилоф боз баъзе шаклҳои вайрон дорад, ки Ш. Рустамов онҳоро аз назар гузаронидааст (ниг.: Ш. Рустамов, Замон ва забон, саҳ. 150—151). Мулоҳизаҳои ӯ ҳам ҷолиби диққат ва сазовори дастгирӣ мебошанд.

Маъни, ки бо як-ду калима ифода шуданаш мумкин аст, бидуни зарурати махсусе бо чор-панҷ калима ифода гардад, бешак, ҳусни сухан аз байн хоҳад рафт. Дар ҷумла роҳ ёфтани калимаҳои зиёдатиш нодаркор аломати он аст, ки қаламкаш фикрашро кӯтоҳу мӯъаз ва софу тоза, ба он тарзе ки лозим аст, баён карда наметавонад, унсурҳои илова мекунад, ки ба сухан гаронӣ меоранд, бонси хирагии матлаб мегарданд. Баръакс, суханро аз унсурҳои зиёдатиш тоза кардан ҳунарист, ки қаламкашро кам-кам ба сӯи санъати содаву нафис мебарад. Беэҳтиёт қалам рондан, аз пайи одисуханӣ ва зиёдагӯйҳои авомона, гапҳои нармаҳои кӯчаву бозор рафтаи ҳаргиз нишонаи ба халқ наздик шудани забони адабӣ нахоҳад буд. Асолати сухан ва халқияти олии забони адабиро бо нуктасанҷӣ ва гавҳаршиносӣ метавон устувор кард. Он ҷумлаҳои имрӯза, ки дар онҳо як матлаб бо се-чор воситаи ҳаммаъно такрор ба такрор адо шудааст, ба фикри мо, нишонаи дур рафтаи аз сухани асил аст.

«ЯК-ДУ КАМЧИН НАМЕРАСАД»

Таъбири як (як-ду) камчин намерасад аз он чо омадааст, ки дар гузашта девонагонро бо камчинкорӣ муолиҷа мекарданд. Ин тарзи муолиҷа дар асарҳои устод Айнӣ ва Ҷ. Икромӣ (чунончи, дар повести дувуми «Тори анкабут») тасвир шудааст. Маънои як-ду камчин намерасад он аст, ки боз як-ду тозиёна задан даркор аст, яъне «ӯ» ҳанӯз андак девонагӣ дорад. Ба ин маънӣ гоҳ (ба ӯ) як-ду камчин камӣ мекунад ҳам мегӯянд.

Аммо рафта-рафта сабаби пайдоиши ин таъбир ва маънои аслии он фаромӯш шудааст. Ҳоло дар баъзе маҳалҳо, масалан, ба ҷойи ба ӯ ду-се камчин дар кор аст гуфтан мегӯянд, ки ӯ як камчин дорад, ки дурӯст нест. Ин таъбир ба ҳамин шакли нодуруст ба навиштаҳои имрӯза ҳам роҳ ёфта истодааст. Чунончи, қаҳрамони як нависанда ба дигаре гуфтааст: «Ту ҳам як камчин дорӣ». Ва ҳол он ки, масалан, «Ту ҳам ба як камчин ҳақ дорӣ» гуфтан даркор буд. Он гоҳ сухан маънии киноявӣ пайдо мекард ва маънояш он мебуд, ки ба ту ҳам як камчин намерасад (камӣ мекунад), яъне ту ҳам андак девона ҳастӣ.

ҚАВСАЙН ВА ПАЙВАНДАК

Дар 20—25 соли охир дар миёни ду қавс эзоҳ додани матлабе хеле ривҷ ёфт. Шарҳи миёни қавсайн барои пурратар ифода шудани мазмун ва таъкиди фикре, хусусан барои сабук шудани ҷумла ва аз байн рафтани печу тоби он аҳамияти калон дорад. Ба ин сабаб бештар истифода шудани имкониятҳои қавсро ҳодисаи мусбат доништан лозим аст. Қавс на фақат солҳои охир, балки аз аввали пайдоишаш, аз оғози даҳаи бистуми садаи бистум барои афзоиши имконоти забони тоҷикӣ хизмат карда истодааст. Ин ҳам як намуна аз дорои-афзони забони тоҷикӣ ба шарофати забони русист.

Дар баъзе ҷумлаҳо қавс ба тарзе омадааст, ки ба ҷумла қавс дохил кардан шарт набуд, яъне чунин ҷумлаҳоро ҳам бо қавс ва ҳам бе қавс тартиб додан мумкин аст. Масалан, ин ҷумла:

«Азбаски касе симурғро (ки анко муродифи арабии он аст) надидааст, ҷизҳои ноёбро ба он ташбеҳ медиҳанд».

Ин ҷо ҷумлаи пайравро, ки бо пайвандаки ки сар шудааст, ба қавс нағрифташ ҳам мумкин буд, лекин муаллиф онро ба қавс овардааст ва ин ҳам нодуруст нест. Дар мисоли боло ҷумлаи миёни ду қавс ҷумлаи пайравест, ки дар дохили дигар ҷумлаи пайрав («азбаски касе симургро надидааст») ҷой гирифтааст. Бино бар он ки ду ҷумлаи пайрав дарун ба дарун омадааст, муаллиф қарор додааст, ки дувумро миёни қавсайн гузорад, то ки онро аз ҷумлаи пайрави якум ҷудо кардан осонтар шавад. Ин, албатта, як навъ мавридшиносӣ: қаламқаш аҳамияти қавсро ҷун муҳимбароре нағз пай бурда, ба ҳубӣ истифода намудааст.

Баъзе суҳанварон имконоти қавсро хеле моҳирона ба қор андохтаанд. Чунончи, ин ҷумлаи устод Айниро аз назар гузаронем, ки дар бораи Саъдист:

«У дар сафархояш бо дуздон ва роҳзанон (**қорвонро мудофия карда**) шахсан мубориза мекунад».

Ин ҷумла аҷобате дорад. Барои аҷобати онро дидан лозим аст, ки онро бе қавс хонем: «У дар сафархояш бо дуздон ва роҳзанон қорвонро мудофия карда шахсан мубориза мекунад». Чунонки мебинем, дар ин сурат маънои матлуб ҳосил намегардад, зиёда аз ин маънои номатлубе ҳосил мешавад: гӯе «у» бо ҳамкориҳои дуздону роҳзанони қорвонро мудофия мекардааст. Аммо се калимаро ба қавс гирем, матлаби аслии равшану возеҳифода меёбад.

Ин аст, ки агар қавс устокорона истифода шавад, низ яке аз мушқилкушоҳову муҳимбарорҳои муъҷизакоре метавон буд.

Аз ду мисоле, ки овардем, ду вазифаи муҳими қавс маълум мегардад: 1) Вазифаи аввал аз дигар ҷузъҳои ҷумла ҷудо кардани як ҷузъи он—яке аз аъзоҳои ҷида ё иборати туфайлӣ ё ки ҷумлаи пайрав ва ғайра мебошад. Мақсади ин ҷудокорӣ гоҳ андак диққат ҷалб кардан ба он ҷузъ, гоҳ таъкиди махсус, гоҳ беҳтар намоён кардани сохти ҷумла ва ба ин восита ёрмандӣ барои зудтар фаҳмидани маънои он аст. Дар ин сурат баъзан, балки аксаран қавсро партофташ мумкин аст.

2) Аз мисоли дувум—ҷумлаи устод Айни намудор аст, ки гоҳ қавс маънои ҷумларо тамомаи тағйир медиҳад ва онро аз ҷумла партофташ имкон надорад, ҷояшро дигар кардан қариб мумкин нест, аз инваз кардан бо вергулу тире ҳам худдорӣ беҳтар аст.

Лекин дар навиштаҳои имрӯза ин шартҳои тартиб

додани чумлаҳои кавсдор аксаран риоя намешавад. Қаламдастҳо ба чӣ тарз ки хоҳанд, чумлаи кавсдор сохтан мегиранд ва парвоя аз ин надоранд, ки мутобиқати зоҳирӣ, робитаи мантиқӣ, ҳатто сохти чумла вайрон шулдааст.

Гоҳ чунин ба назар меояд, ки тартиб додани чумлаи кавсдорро ҳанӯз дуруст ёд нагирифтаем.

Шарти асосии чумлаи кавсдор ин аст, ки муносибату робитаи ҳамаи аъзоҳои ҷузъҳои он бояд, чунонки дар чумлаи беқавс ҳаст, дуруст таъмин гардад. Ин муносибату робита бояд чунон бошад, ки агар қавсро аз миёни бардорем, чумла вайрон нашавад, ноҳамворие рӯй надиҳад. Чумлаи кавсдор баёни фикрро осон мекунад, вале моро аз қонунҳои мантиқ озод намесозад. Инро бисёр вақтҳо фаромӯш мекунем.

Чунончи, гуфтаанд:

«Театр балети С. Ҳамроев «Ҷавонӣ» (ҳамроҳи Тер-Осипов)-ро намоиш медиҳад».

Ин чумла вайрон аст. Он қас, ки андак савод дорад, бояд чунин суҳан наронад. Қасе, ки ин чумларо навиштааст, гумон дорад, ки чун ба чумла қавс ҳамроҳ шуд, қонуну қоидаҳои суҳанро риоя кардан шарт нест. Не, ӯ саҳв кардааст.

Чумлаи мазкур он гоҳ шакли дуруст хоҳад гирифт, ки сохти он ва тартиби ҷузъҳоиаш монанди чумлаи муқаррарии беқавс бошад. Масалан, ба ин тарз: «Театр балети С. Ҳамроев «Ҷавонӣ»-ро (ки ҳамроҳи Тер-Осипов эҷод кардааст) намоиш медиҳад». Яъне ин ҷо мавриди он буд, ки эзоҳи миёни қавс ба шакли чумлаи пайрав сохта шавад.

Дар мисоли зерин ҳам суҳани миёни қавс чунон омадааст, ки чумларо ба тамом вайрон кардааст:

«Дар мусиқии тоҷикон услуби бадахшонӣ, кӯлобӣ, тармӣ, фарғонӣ, бухорӣ, ленинбодӣ (агар гуфтаи ҷоиш бошад)-ро ба хубӣ дарк мекунем».

Ин ҷо ҷоиш бошад-ро ба тоҷикӣ чизест, ки на ба бел меояд, на ба қаланд. Пас аз феълӣ тасрифӣ (баъди чумлаи пайрав) омадани -ро тамоман хилофи расми суҳани форсии тоҷикӣ. Тартибдиҳандаи он чумлаи ноҳинҷор ба қоидаҳои забони русӣ ё шояд ба баъзе навиштаҳои форсии имрӯза, ки низ нусхабардорӣ аз забонҳои Ғарб аст, кӯр-кӯрона тақлид кардааст. Албатта, қавс дар расми хатти тоҷикӣ, чунонки гуфтем, аз забони русӣ омад ва баъзе қоидаҳои низ бо худ овард.

Аммо ин қоидаҳои нав бояд ҳилофи қоидаҳои мавҷудан забони тоҷикӣ набошанд, забони моро аз дарун вайрон наkunанд. Фақат дар ҳамин сурат қоидаҳои навро қабул метавон кард. Вагарна онҳоро қатъиян рад кардан лозим меояд.

Пас ҷумлаи болоро чӣ тавр ислоҳ кардан даркор аст? Ба фаҳми мо, онро, масалан, ба ин тарз сохтан беҳтар буд:

«Дар мусиқии тоҷикон услуби бадахшонӣ, кӯлобӣ, ғармӣ, фарғонӣ, бухорӣ, ленинободиро (агар таъбир ҷоиш бошад) ба хубӣ дарк мекунем».

Дар ин сурат ҳам ҷумлаи пайраве, ки чун ибораи туфайлӣ дар даруни қавс омадааст, ба қоидаҳои пештараи забони тоҷикӣ мувофиқат надорад, лекин дар айни замон ҳилофи онҳо ҳам нест ва аз ин рӯ қобили қабул аст. Ҳар навӣ бояд чизе бо худ орад, ки мо надоштем ё он чиро, ки худ доштем, такмил диҳад. Он гоҳ ин навӣ бояд ба ҷон қабул шавад. Вале дар сурате ки навӣ ҳар чиро, ки худ дорем, зеру забар кунад, ҳаргиз қобили қабул нахоҳад буд.

Дар навиштаҳои солҳои охир аксари эзоҳоти даруни қавсайн ба шакли ҷумлаи пайрав меояд. Лекин аз ҷӣ сабаб бошад, ки муаллифони дар ин маврид риояи шартҳои ҷумлаи пайравро зарур наметонанд, эзоҳи миёни қавсро ҷунон месозанд, ки аз алоқамандӣ бо дигар қисмҳои ҷумла маҳрум аст. Дар натиҷа эзоҳи миёни қавс чун ҷумлаи мустақиле аз дигар қисмҳои ҷумла ҷудо шуда меистад. Ба фикри мо, инро нуқсон шумурдан даркор аст. Ҷумлаи пайрави миёни ду қавс бояд бо аломатҳои зоҳирӣ, ҷунончи, бо пайвандак ба дигар қисмҳои ҷумла саҳт алоқа дошта бошад. Фақат дар ҳамин сурат фикр ноканда ва пай дар ҳам ифода мегадад, мантиқи ҷумла пурра зохир мешавад. Ба ин ҳақиқат, масалан, аз ҷумлаи зерин пай бурдан мумкин аст:

«Дар қишлоқ ғайри ҳудашу як ҷавон, ки фарзанди ӯ гашта буд (модари ин ҷавон ҳангоми таваллуд кардан ғавтид), касе намондааст».

Ба назари мо, ҷумлаи пайрави миёни қавсайнро ҳатман бо пайвандаки зеро ё ҷунки сар кардан даркор буд. Ҳоло ки пайвандак нест, робитаи ин ҷумлаи пайрав аз дигар ҷумлаи пайрав (фарзанди ӯ гашта буд) бурида шудааст. Қавс нишонаҳои зоҳирии алоқаи грамматикӣ синтаксисиро иваз карда наметавонад, балки фақат вазъияти яке аз ҷузъҳои ҷумларо дар байни ҷузъ-

ҳои дигари он муайян мекунад, чунончи онро ба ҷузъи туфайлӣ табдил медиҳад, вале чигунагии муносибати ин ҷузъи туфайлӣ ва ҷузъи дигаре дар мавридҳои муайян бояд бо як унсури зарурӣ ифода шавад. Дар мавриди боло ҳамин унсури зарурӣ пайвандак аст. Тамоман равшан аст, ки дар ҷумлаи мазкур эзоҳи миёни қавс ба шакли ҷумлаи пайрав омадааст. Пас, ҷумлаи пайрав бояд пайвандаке дошта бошад, ки чигунагии робитаи онро бо сарҷумла равшан кунад.

Ҷумлаи пайрав, ҳоҳ дар миёни ду қавс бошад, ҳоҳ берун аз он, бояд пайвандаки зарурӣ дошта бошад, бо пайвандаке ташаккул ёбад, он гоҳ тамоми ҷумлаи мураккаб шакли дуруст ва одатӣ мегирад, вагарна ҷумла вайрон хоҳад буд.

Ибро Лоик ҳис кардааст ва чунин ҷумлае сохтааст. «Агар хоҳем, ки мусиқии мо машҳур бошад ва шеърӣ мо тарғиб шавад (зеро сурудро бе тарҷума гуш мекунам), бояд эстрадаро ривочу равақ диҳем».

Агар шоир ҷумлаи даруни қавсро бо пайвандаки зеро сар намекард, тамоми ин ҷумлаи мураккаб вайрон мешуд. Аз ҳамин сабаб ҷумлаҳои зерин ба назари камина ҷумлаи вайрон аст:

«Девони шоир (аз 1040 байт иборат аст) дар дасти хешовандонаш маҳфуз аст».

«Вай латифаҳои халқиро ба Мунҳавзен (дар армияи рус хизмат мекард) нисбат додааст».

«Ин нусхаҳо (с. 1778 нашр шуданд) ҳамчун материал хизмат карданд».

«Бо вучуди сари ҷавонаш (сисола буд) соҳиби мартабаю мақоме гаштааст».

«Романи «Саргузашти Сафар-маҳсум» (бо ҳамкориҳои Х. Назаров эҷод шудааст) синтези юмору ҳавҷ ва таъриху қаҳрамонии ҳоса аст».

Дар ҳамаи ин ҷумлаҳо чизе намерасад ва он ҳам «ки» мебошад. Фақат дар сурате ки ҷумлаи пайрави даруни қавсро бо ки сар кунем, байни ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб робитаи мантиқии табиӣ пайдо мешавад: «Девони шоир (ки аз 1040 байт иборат аст) дар дасти хешовандонаш маҳфуз аст»; «Ин нусхаҳо (ки соли 1778 нашр шуданд) ҳамчун материал хизмат карданд». Ва ҳоказо.

Холо дар навиштаҳои мо бо ки оғоз ёфтани ҷумлаи пайрави миёни қавсайн тамоман дида намешавад. Мо инро нораво мешуморем.

Ё ки ин чумларо бинем:

«Толстой дар ин чо повести «Кӯдакӣ»-ро (якумин асари чопии Толстой) офарид».

Ин чумла ҳам, ба гумони қавӣ, ба тақлиди чумлаҳои русӣ сохта шудааст ва қолиби он қолиби русист. Барои ин ки тоҷикӣ шавад, андак таҳрир карда, ибораи миёни қавсро ба чумлаи пайрав гардондан даркор буд:

«Толстой дар ин чо повести «Кӯдакӣ»-ро (ки якумин асари чопии ӯст) офарид».

Қолиби ин чумла, ба назари мо, тоҷикист. Пайвандаки ки яке аз муҳимтарин унсурҳои, ки аз паси худ қолибҳои тоҷикӣ меорад. Дар солҳои охир аз ки ғурехтани қаламкашҳо ва ҷеи онро надонистани онҳо нишонҳои ин аст, ки дар мулки забон роҳи гум кардаанд ва ба қучаҳои бунбасти тақлид бисёр мебароянд. Ин ҳақиқатро боз як навъи дигари чумлаҳои қавснок тасдиқ менамояд.

Дар навиштаҳои айёми мо ба ҷойи ки омадани вай, ӯ, он хеле бисёр ба назар мерасад. Мо инро ҳам номатлуб медонем, зеро қолиби русӣ ва хилофи мантиқи забони тоҷикист. Барои ин ки масъала равшан шавад, чанд чумлаеро аз назар мегузаронем:

«Аз дӯшташ (вай боз раис интиҳоб шуда буд) иҷозати сафар талабид».

«Масъалаи мудирӣ шӯъбаи газвор (ӯ пештар барои ҷаллобӣ суд шуда буд) муҳокима шуд».

«Бо талабагон (онҳо нав ба хона даромада буданд) салому алек кард».

Дар ин чумлаҳои пайрави даруни қавс вай, ӯ ва онҳо зиёдист. Зеро онҳо ифодаи дувуми он аъзон чумлаанд, ки пеш аз қавс истодааст: вай ифодаи дувуми «дӯстам», ӯ ифодаи дувуми «мудир», онҳо ифодаи дувуми «талабагон» аст. Ва ҳол он ки ба тоҷикӣ барои чунин ифодаи дубора эҳтиёҷ нест: ин «вай» «ӯ» ва «онҳо»-ро ғуруғзор кунем ҳам, на маънои чумлаи пайрав ва на маънои умумии чумлаи мураккаб зараре намеёбад. Онҳо ягон вазифаи маънишинохтӣ (семантикӣ), дастурӣ (грамматикӣ) ё услубӣ иҷро накардаанд. Ва ҳол он ки ҳар ҷеи вазифае надорад, нодаркор аст ва аз он ҳалос шудан лозим аст.

Дар ин навъи чумлаҳои қавсдор ҳодисаҳои аҷибӣ рӯй медиҳад: боз он ҷеи нодаркор аст, ҳаст, он ҷеи зарур аст, нест. Он унсур, ки қаламкашҳо дар чунин чумлаҳо зарурати онро эҳсос намеkunанд, пайвандаки «ки» ме-

бошад. Пас, агар чизи нолозимро фуруғузор ва унсурн заруриро илова намоем, ҷумлаҳои боло чунин шакл мегиранд:

«Аз дӯсташ (ки боз раис интиҳоб шуда буд) иҷозати сафар талабид».

«Масъалаи мудирн шӯъбаи газвор (ки пештар барон ҷаллобӣ суд шуда буд) муҳокима шуд».

«Бо талабагон (ки нав ба хона даромада буданд) салому алек кард».

Боз як навъи ҷумлаҳои қавсдор хаст, ки боиси эрод мегардад. Гоҳ ҷойи қавс дар дохили ҷумла нодуруст таъин мешавад, яъне қавсро на дар он ҷое, ки лозим аст, мегузоранд. Чунончи:

«Шоир саргузашти ин духтарро истифода карда (ӯ чанд самолёти душманро зада ғалтонда буд), образи як зани ватандӯстро ба вуҷуд овардааст».

Дар ин ҷумлаи мураккаб ҷумлаи пайрави миёни қавс дар ҷойи худ наомадааст. Ин ҷумлаи пайрав ҷумлаи муайянкунанда аст, ки ба «духтар» дахл дорад, «духтар»-ро аз як ҷиҳат муайян мекунад. Пас онро баъди «духтар» гузоштан даркор буд: «Шоир саргузашти ин духтарро (ки чанд ҳавопаймон душманро зада ғалтонда буд) истифода кард...»

Ҳамин ҳолро дар ин ҷумла ҳам мебинем:

«Ҳамин ки таҳсили Шодӣ ба охир расид (вай дар синфи даҳум мехонд), роҳи шахрро пеш гирифт».

Боз ҳам ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ки дар миёни ду қавс аст, аз муайяншаванда—«Шодӣ» дур афтадааст. Агар хоҳем, ки алоқаи муайянкунандаю муайяншаванда суст ва канда нашавад, онҳоро паҳлӯи якдигар гузоштан беҳтар аст. Он гоҳ ҷумла ба ин шакл медарояд:

«Ҳамин ки таҳсили Шодӣ (ки дар синфи даҳум мехонд) ба охир расид, роҳи шахрро пеш гирифт».

Дар ин маврид аз наздик истодани ду «ки» («ҳамин ки» ва «ки»-и даруни қавс) тарсидан лозим нест. «Ки» яке аз фаъолтарин унсурҳои забони мост ва агар ҷумла дуруст сохта шуда бошад, ду-се бор ба ҳам наздик омадани он айбе надорад. Ин ҳолатро дар навиштаҳои устодони сухан бисёр дидаем.

Акнун ба ин ҷумла диққат кунем:

«Падарам гуфтанд, ки ба наздашон (он солҳо волидам дар радио кор мекарданд) равам».

Ба назарам, ин ҳам намунаи нодуруст тартиб дода-

ни **чумла** аст. Нодурустӣ дар он аст, ки қавс дар чойи худ нест ва аз ин сабаб ду хабар—**кор мекарданд** ва **равам** бидуни тақозои робита нахлӯн ҳам воқеъ гардидааст. Ба ақидан мо, қавсро ба охири **чумла** гузоштан даркор буд; «Падарам гуфтанд, ки ба наздашон равам (он солҳо волидам дар радио **кор мекарданд**)».

Чумлаи зерин низ гуё чунин амале хоҳон аст:

«Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи географии ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех (асараш с. 646 таълиф ёфта, с. 885 бори дуюм таҳрир шудааст) буд».

Чунин менамояд, ки дар ин маврид ҳам қавсро ба охири **чумла** гирифтанд беҳтар мебуд: «Яке аз аввалин муаллифоне, ки тавсифи ҷуғрофиёии ноҳияҳои гуногунро боқӣ гузоштааст, Ибни Хурдодбех буд (ки асараш соли 646 таълиф ёфта, соли 885 бори дувум таҳрир шудааст)». Дар ин сурат **чумлаи** пайравро (аз ки саркарда) бидуни қавс овардан беҳтар мебуд.

Чумлаи қавснок боз чанд навъи дигар дорад. Мутаассифона, мо ин ҷо ба ҳамаи онҳо таваққуф карда натавонистем. Фақат ҳаминро таъкид кардан мехоҳем, ки вайрон шудани мутобиқати ҷузъҳои **чумла** дар бештари ин навъҳо ба назар мерасад. Аз ин рӯ, ҳангоми сохтани чунин **чумлаҳо** эҳтиёти махсус зарур аст.

МАНТИҚИ СУХАН

Айби асосии бисёр мисолҳое, ки дар баҳсҳои гузашта оварда будем, дар иборасозӣ ва **чумлабандӣ** риоя нашудани мантиқи суҳан аст. Бештарини вайронӣҳо дар забон одатан аз нуқсони мантиқӣ сар мезанад. Агар бунёди мантиқии андеша устувор бошад, барои ифодаи он андеша калимаву ибора ва **чумлаҳои** муносиб ёфтан имконпазир меояд. Лекин агар фикр мантиқан дуруст ба шакле дароварда нашуда бошад, барои ифодаи он воситаҳои дурустero ёфтан душвор аст.

Афсӯс, ки бисёр рафикон ба ин чиз аҳамияти зарурӣ намедиханд. Онҳо гапери, ки гуфтани ҳастанд, дуруст фикр намекунанд ва дар натиҷа нуқсони зиёде аз онҳо содир мегардад. Аз ҳамин сабаб яке аз нуқсонҳои **ҷиддии** мантиқӣ, ки риоя нашудани таносуби суҳан аст, дар саҳифаҳои матбуоти мо зиёд шудааст.

Масалан, мегӯянд: «Ба хазинаи давлат фалон тонна пахта ё ғалла супурда шуд». Ва ҳол он ки ба хазина пахтаю ғалла гузоштан мумкин нест, зеро хазина ҷойи нигоҳ доштани тиллову нуқра ва ҷавоҳирот аст. Аз ин сабаб агар ба ҷои пахта ҷбори маҷозии тиллои сафед омада бошад, нисбат ба он эҳтимол хазинаро зикр кардан мумкин аст: «Тиллои сафеди Ёвон ба хазинаи давлат дохил хоҳад шуд».

Гоҳо мегӯянд: «гулчине аз ганчинаи адабиёти тоҷик». Ва ҳол он ки аз ганчина гул наметавон чид. Ҷойи гул гулзор ё боғ аст. Модомки гулчин гуфтем, бояд гулзор, гулистон, чаман, чаманзор, чаманистон ва ғайраро зикр намоем.

Ё ки гуфтаанд: «Мо ин роҳро ба гардани касе бор карданӣ нестем»; «Албатта, ин гуна роҳ шикаст меҳурад». Аҷабо, роҳро ба гардани касе бор кардан ё шикаст хӯрдани роҳ ҷӣ гуна мешуда бошад? Роҳ магар хӯрчин буд, ки ба кифти касе партофтан мумкин бошад?!

Ин ҷо калимаи роҳ чун тарҷумани калимаи линия омадааст. Яке аз маъниҳои линия дар тоҷикӣ роҳу равиш, тамоюле дар рафтору кирдор ва фикру ақида мебошад. Тарҷумонҳо аз луғати Деҳотӣ калимаи «роҳ»-ро гирифтаанд ва асло фикр накардаанд, ки ин калима дар он ҷумлаҳо ва бо он феълҳо ҷӣ маънӣ хоҳад дод. Яъне тарҷумон калимаҳоро як-як тарҷума кардааст, аммо маънои умумии ҷумла, мақсади аслии суханро ба назар нагирифтааст. Ба иборати дигар гӯем, калимаҳоро аз русӣ ба тоҷикӣ тўтивор такрор намудааст. Оё аз ин бадтар гуноҳе барои тарҷумон хаст?!

Агар ин гуноҳ факат гоҳо содир мешуд, мебахшидем. Мутаассифона, ин гуна гуноҳ хеле бисёр меғузарад. Мо дар қисмҳои боло аз ин хусус мисоли бисёр оварда будем, барои ин, ки он мисолҳо ба назари баъзеҳо кам намоёнд, боз як-ду ҷиз илова мекунем.

Мегӯянд: «Мо ватандўсти вафодори Ватани худ мебошем»; «Онҳо ватандўсти қори худ мебошанд»; «Юбилейи фалонӣ ҷави гирифта шуд»; «Сулҳ ҷилду ҷаҳди ҷиддиро талаб мекунад»; «Хатҳои пай дар пайи механиконидашуда сохта шуданд».

Ин ҳама ҷумлаҳо аз русӣ ҳарф ба ҳарф тарҷума шудаанд ва ба тоҷикӣ аз маъно маҳруманд. Тарҷумани ҳарф ба ҳарф бадтарини тарҷумаҳо ва қори беҳунартарин тарҷумонҳост. Аммо аз ҷӣ сабаб бошад, ки матбуо-

ти мо ҳамеша оғӯш кушода, ба пешвози чунин тарҷумаҳо медавад.

Ба назари мо, ба ҷойи ватандӯсти вафодори Ватани худ мебошем ватандӯсти вафодор мебошем гуфтан даркор аст. Дар ҷумлаи дувум ватандӯсти кори худ тарҷумани патриот сарғоз мебошад. Чунин тарҷумаро қабул кардан ҳаргиз мумкин нест. Дар ин маврид барои патриот дигар муодиле ёфтани лозим меояд. Масалан, онро шояд дӯстдор гуфтан мумкин бошад: дӯстдори кори худ.

Дар ҷумлаи сеюм юбилей ва ҷашн ҳаммаъност ва юбилейро ҷашн гирифтани ҷашниро ҷашн гирифтани мешавад. Бино бар ин солгашти (солгарди) умри фалонӣ ҷашн гирифта шуд ё ҷашни фалонӣ баргузор шуд гуфтан беҳтар менамояд.

Дар ҷумлаи чорум ҷидду ҷаҳди ҷиддӣ боз ҳам монанди оби обакӣ мебошад: ду ҷид(д) як ҷо омадааст. Бино бар ин, ҷунончи, ҷаҳду ҷадали ҷиддӣ гуфтан беҳтар мебуд.

Ба муносибати калимаи ватандӯст ҳаминро ҳам таъкид кардан меҳоям, ки ба ҷумлаҳои аз қабиле Ватандӯстонро тарбия намоем, ки дар матбуот бисёр ба назар мерасад, эрод гирифтани лозим аст. Эрод аз ин иборат аст, ки дар ин ҷумла пасоянди -ро калимаро мушаххас мекунад, он калима мавриди амал қарор меёбад ва ҷумла чунин маънӣ мегирад, ки онҳоро, ки ватандӯст хастанд, бояд тарбия намоем, яъне ҳар кас ватандӯст бошад, ӯро тарбия кардан лозим аст. Ва ҳол он ки матлаб аз он ҷумла ин нест. Барои ин ки матлаб дуруст ифода шавад, масалан, гуфтан даркор аст, ки ватандӯстон тарбия намоем ё ки ҷавононро ватандӯст тарбия кунем. Дар ҷумлаи дувум ҷавонон мавриди амал қарор меёбанд; ки айни муддаост.

Ватандӯстонро тарбия намоем тарҷумани ҳарф ба ҳарфи воспитувати патриотов мебошад. Боз ҳам тарҷумани ҳарф ба ҳарф маънои номатлубе ба миён овардааст.

То ҷӣ андоза ҷиддӣ будани ин масъаларо чанд мисоли поин боз равшантар нишон медиҳад:

Ин овозаҳо... бо мақсади рӯиш кардани кирдори ба қатл расонидани қасрамон бофта бароварда шуда буданд. Аз ин ҷумла ҷӣ фаҳмидани мумкин аст? Барои аз ин ҷумла ҷизе фаҳмидани онро ду-се бор гаштаву баргашта хондан лозим меояд. Барои ин ки маънои ҷумла

равшан гардад, аз мати чанд калимаро партофтан лозим буд: «Ин овозаҳо бо мақсади рӯнӯш кардани қатли қаҳрамон бофта шуда буданд». Ин аст, ки тарҷумон дар ин ҷумлаи хурд чор калимаи зиёдатӣ ба қор бурдааст ва ҳамин калимаҳо маъноро хира кардаанд.

Ҷумлаи дигар; Ташкилоти назоратӣ аз болои аз тарафи давлатҳо иҷро карда шудани ӯҳдадориҳои ба зимма гирифтаашон ба таври доимӣ назорат мекунад. Ин ҷумлаи муғлақи каснофаҳм 19 калима дорад, аммо онро бо 9 калима тартиб додан мумкин буд: Ташкилоти назорат иҷрои ӯҳдадориҳои давлатҳоро доимо назорат хоҳад кард.

Ё ки ин ҷумларо бинем: «Ба он чӣ ки ин ё тарафи дигар қай медонистанд ва ё тахмин мекарданд, ки онҳо медонанд, боз таассурот, ҳиссиёт, мулоҳизаҳои нав илова мешаванд».

Ин ҷумларо чанд бор хонем ҳам, маънои онро фаҳмидан имкон надорад.

Чунин ҷумлаҳо аз ҳар саҳифаи баъзе рӯзномаву маҷаллаҳо ёфтан мумкин аст. Муғлақбаёнӣ ранги умумӣ гирифтааст. Қитобҳои ҷоп мешаванд, ки саропо иборат аз калимаю ибораҳои нодуруст ва ҷумлаҳои вайрони номафҳум мебошанд. Аксари қитобҳои, ки ба ёрии деҳқонон, ронандагони автомобил, бинокорон ва ғайра ҷоп мешаванд, аксаран чунинанд. Қалам ба дасти бесаводон афтодааст. Осори бесаводӣ дар ҳар қадам ба чашм мерасад. Инак аз қитобчае, ки барои обмонҳо соли 1983 ҷоп шуда буд, чанд ҷумла мисол меорем:

«Меъёри умумии обшўйкуниҳоро бо якчанд усул ба ҷо меоранд. Ҳар як миқдори муайяни оби минбаъда баъди якчанд рӯзе, ки қитъа миқдори пешини обро ҷаббида мегирад, ба он мерезад».

«Мўҳлати обмонии дуюм ва обмониҳои минбаъдаро тавассути дар қач нишон додани тафовути байни захираи об ҳангоми ҳадди намбардории охирини саҳрой ва намнокии пешазобмонии ҳок дар ҷуқурии қабати ҳисоби ҳок муқаррар менамоянд».

«Зироатҳои сабзавот ба нигоҳ доштани намии ҳок хеле серталабанд. Ин ба зиёд нигоҳ доштани об (то 95 фоиз) дар бофтаҳои растаниҳо, транспирацияи интенсивӣ, сербаргии зироатҳо, калон шудани ҳаҷми сӯроҳии хурди пардаи барг ва системаи решагӣ, ки дар қабати болоии ҳок воқеъ гардидааст, вобаста мебошад».

«Ҳангоми майли зиёд, вақте ки дарозии қорӣ ҷўй-

чаҳоро аз 20 метр зиёдтар қабул кардан мумкин нест, пас дар як вақт ду-се пешбанд гузоштан лозим меояд». Ва ҳоказо.

Бовар дорем, ки аз ин гапҳо на фақат ягон обмон, балки ягон забоншинос ҳам чизе намефаҳмад. Аҷобат дар ин аст, ки дар ин ҷумлаҳо ҳамаи калимаҳо (ғайр аз ибораи **транспирасияи интенсивӣ**) тоҷикӣ мебошанд. Лекин баёни фикр тамомаи муғлаку вайрон ва бесаводона аст. **Аз ин ру, бо қатъияти тамои бояд гӯем**, ки, азизон, ин забони тоҷикӣ нест! Забонро ба ин дараҷа расондан ҷинойт аст.

Ҳамаи ин мисолҳо ниҳояти бемасъулияти моро дар соҳаи забон ва тарзи баён нишон медиҳад. Забони тоҷикӣ аз бемасъулияти аҳли қалам чандин сол боз ҳеле зарар дида истодааст ва агар ин бепарвоя, сахлангорӣ, бемасъулияти пешгирӣ нашоавад, ба забони мо зарарҳое хоҳад расид, ки ислоҳи он имконнопазир хоҳад буд.

АНҶОМИ СУХАН

1

Хулосаи китоби мо ин аст, ки фарҳанги имрӯзаи сухани тоҷикӣ камбудӣ бисёр дорад. Маънои хоси калимаеро ба назар нагирифтани ва калимаро тамоман ба маънои дигаре кор фармудан, ривож ёфтани шаклҳои вайрони калимасозӣ, иборабандӣ ва ҷумлаорой, қаламронии тахминӣ, муғлақбаёнӣ, фарқ нагузоштан дар байни сухани суфтаву равои ва дурушту ноҳамвор маданияти забонро паст бурда истодааст.

Қаламкаш бояд таъби салим дошта бошад, ки сараро аз сақат ҷудо карда тавонад. Сухан бояд халқӣ ва содаву равои, монанди оби зулол софу беғубор бошад. Он гоҳ фикру ҳис равшану возеҳ, пурраву мукамал, бо ҳама тобишҳои қувваташ ифода мешавад. Ҳар калимае, ки зиёдатӣ ё нобаҷост, майдатарин унсуре, ки ба сухан гаронӣ овардааст, фикру ҳисро лоақал андаке тира месозад. Чунонки покизақорӣ ба ҳар ҷас, ба ҳар ҷасбу кор зарур аст, пок гуфтан, соф ва бе ғилу ғаш андешидан ҳам лозими ҳар як қаламкаш аст.

Забони адабии тоҷикӣ забони иқтидормандест, ки дар зарфи чандин аср сайқал ёфтааст. Ин ҳолат ба зимман қаламкашҳои имрӯза масъулияти ҷиддие мегузорад. Донишманди таърихи забони адабӣ ва роҳҳои инкишофи он, ҳамаҷониба истифода кардан аз андӯхтаҳои чандинасраи вай, бо ҳассосияти махсусе ҳис кардани нозукиҳои он аз шартҳои асосии фарҳанги сухан аст. «Ба мафҳуми фарҳанги сухан донишманди системаи воқеии забон ва инкишофи таърихӣ он дохил мешавад».¹ Меъёрҳои классикӣ сухани асил хусусан дар забони тоҷикӣ, дар забоне, ки анъанаҳои устувори чандинасраеро дорост, аҳамияти калон дорад. Дар ягон соҳа, масалан, дар калимасозӣ ё ҷумлабандӣ ва ё дар мавриди муайян кардани ҷойи калима дар ибора ва ҳоказо аз меъёрҳои классикӣ асолати сухан дур рафтани барои инкишофи забони адабӣ оқибатҳои номатлубе хоҳад дошт.

Албатта, меъёрҳои классикӣ, чунончи, дар соҳаи калимасозӣ ҳамеша инкишоф ва тақмил меёфтанд ва дар

¹ Скворцов Л. И. Теоретические основы культуры речи. — М.: Наука, 1980, с. 109.

давраи демократӣ шудани забони адабӣ хеле дигаргунӣ пазируфтанд. Вале ин дигаргунӣ бояд бар хилофи меъёрҳои устувори классикӣ сурат нагирад, ба онҳо зид набошад, балки онҳоро бо роҳи меросбариву идомакорӣ такмил диҳад. Он гоҳ инкишофи табиъии забони адабии ҳозира ва фарҳанги сухан таъмин хоҳад шуд. Меросбариву идомакорӣ аз шартҳои асосии тараққи муваффақиятомези забони адабӣ ва фарҳанги сухан аст. Забони адабӣ дар инкишофи ҳозирааш бояд ба андӯхтаҳои классикиву халқӣ таъия кунад.

Забони адабии тоҷикӣ дар инкишофи ҳазорсолааш, ба истиснои баъзе давраҳо ва баъзе ҷараёнҳои услубӣ, ҳамеша бо асоси халқӣ худ робитаи мустақкам дошт. Ҳамбастагии ногусастани забони адабӣ ва бунёди халқӣ он дар замони мо беш аз пеш аҳамият пайдо кардааст. Ба ин ҳақиқат аз инкишофи забони адабии ҳозираи русӣ низ бовар ҳосил мекунем. Чунонки муҳаққикон таъкид кардаанд, «робитаи амиқ таърихӣ забони адабӣ ва халқӣ ба забони русӣ дар ифодаи мафҳумҳои нав ё тобишҳои маъно образнокиву рангомезӣ ва дақиқияте бахшидааст»¹. Аз ҳамин ҷост, ки забони русӣ ҳоло дар ҳамаи соҳаҳо—ҷӣ дар услуби бадеӣ, ҷӣ дар услуби илмӣ ва публицистӣ, ҷӣ дар истилоҳоти иҷтимоӣву сиёсӣ ва илмӣю техникӣ ба қатори пурқувваттарин забонҳои ҷаҳон баромадааст ва барои афзудани ғаномандии бисёр забонҳои дигар, хусусан забони халқҳои гуногуни шӯравии собиқ роли калон бозида аст. Як сарҷашмаи асосии афзоиши иқтидори забони адабии ҳозираи русӣ ҳамоно робитаи ногусастани таърихӣ бо бунёди халқӣ мебошад.

Таъсири забони адабӣ ба гуфтугӯ шояд дар ягон давраи замон ба ин дараҷа, ки имрӯз ҳаст, набуд. Устод Айнӣ солҳои сӣ орзу мекард, ки ба забони адабӣ гап задани талабагон ва калонсолонро бинад. Мо инро имрӯз дида истодаем. Имрӯз чун баъзе кормандони кишоварзӣ, созмонҳои гуногун, идоранишинҳо аз телевизион бе матни тайёр баромад мекунанд, мебинем, ки босаводона гап мезананд, ба забони адабӣ гуфтугӯ мекунанд. Инро агар устод Айнӣ медид, курта-курта ғӯшт мегирифт. Мо ҳоло ба ҷойи ӯ ҳам ҳаловат мебарем ва ҳар лаҳза ҳис мекунем, ки дар ин кор хизмати устод Айнӣ ва дигар нависандагонӣ мо, хизмати кормандони мак-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 185.

табу маориф, илму фарҳанг ва санъат, матбуоту нашриёт ва телевизиону радио бузург аст. Инҳо пояҳои забони адабиёро дар фарҳанг устувор карда истодаанд.

Ин хизмати бузург ва вазифаҳои боз ҳам бузургтар масъулияти онҳоро дар назди халқ ва забони ӯ боз зиёдтар мекунад. То чӣ андоза бузург будани ин масъулият аз ҳамин ҳам маълум мешавад, ки ҳоло дар масъалаи забонмӯзии омма, дар масъалаи интишори забони адабӣ таъсири мактабу маориф, матбуоти ҷорӣ ва телевизиону радио, масалан, аз таъсири асарҳои устод Айний зиёдтар аст. Мардуми мо асарҳои устод Айниро, ғайрат кунанд, дар умрашон як бор меҳонанд, аммо рӯзномаро ҳар рӯз мутолиа менамоянд, аз радиову телевизион ҳар рӯз истифода мекунанд. Ҳоло мардуми мо асосан аз инҳо забон ва тарзи баён меомӯзанд. Пас масъулияти муаллифону тарҷумонҳои китобҳои дарсӣ, масъулияти матбуоти ҷорӣ ва телевизиону радио, нависандагони ҳозира ва муаллифони асарҳои илмӣ ва илмӣ оммабоб хеле ва хеле афзудааст.

Аз ин ҷо тамоми равшан аст, ки пояҳои халқӣ ва меъёрҳои классикии забони адабӣ аз ҳама пеш дар навиштаҳои кормандони воситаҳои ахбороти оммавӣ бояд мустаҳкам бошад.

Афсус ки маҳз дар ҳамин соҳа аз баъзе ҷиҳатҳо пояҳои халқии **фарҳанги сухан** суст аст. Имрӯз суст шудани пояҳои классикиву халқии забон чӣ аз истифодаи захираи луғавии забон (чунинчи бидуни эҳтиёткорӣ ба **кор бурдани калимаҳо**) ва чӣ аз ибораи калимасозӣ ба мушоҳида меояд. Зикри он дар ҷанд боби китоби мо гузашт. Дар калимасозӣ, дар истифодаи захираи луғавӣ, дар иборабандиву ҷумлаорӣ устувор кардани бунёди халқӣ ва меъёрҳои классикии забони адабӣ ҳоло аз муҳимтарин вазифаҳои фарҳанги сухан аст.

Академик В. В. Виноградов гуфта буд: «Дар қоидаҳои алоқамандии калимаҳо, дар қонуниятҳои шаклگیرии навъу типҳои гуногуни калимабандӣ махсусияти миллии забон равшан падида меояд»¹. Ба фикри мо, ин гапро ба калимасозӣ ва навъҳои он ҳам нисбат диҳем, хато нахоҳем кард. Пас дар ҳамаи ин соҳаҳо роия шудани қоидаву қонуниятҳои инкишофи забон, яке аз

¹ Виноградов В. Введение. — Грамматика русского языка, т. П., — М.: 1960, с. 11.

шартҳои асосии такомулу пешафти минбаъдаи он аст. Агар беэътиноӣ нисбат ба қоидаву қонунҳо вусъат ёфтаи гирад, забони адабӣ аз муҳимтарин сифатҳо, аз иқтидори худ маҳрум хоҳад гардид, аз иҷрои вазифаҳои ҷамъиятии худ очиз хоҳад омад.

Рушду қамоли забон ҳамеша аз рӯйи меъёрҳои муайян сурат мегирад. Қоидаҳо, қолабҳо, асосҳо, анъанавӣ ҳастанд, ки моҳияти ҳасти таърихӣ забонро таъкил мекунад, дар тӯли асрҳо таҷаккулу такомул ёфтаанд. Такомули имрӯзӣ баъди онҳо ояндаи забонро таъмин менамояд. Онҳоро муқаддас бояд дошт. Ҳама навихову пешрафтҳо бояд ба онҳо бунёд биёбад, дар асоси онҳо ба вусъуд биёяд, аз такомули ғаноафзои онҳо ҳосил шавад. Инҳо меъёрҳои ҳалқиву классикӣ мебошанд, ки дар ҳамаи соҳаҳои забон чун шаҳоя хизмат мекунад. Имрӯз номи нави ҷизҳо, маҳалҳо, пешаву қасбҳо ва ғайра, таҷосуби қалимаҳо ба яқдигар, сохти қалимаҳои мураккаб, иборабандиву ҷумласозӣ ва ҳоказо бояд ҳилофи меъёрҳои ҳалқиву классикӣ сурат нагиранд, маҳз ба онҳо таъқ дошта бошанд. Агар меъёрҳои, ки дар тӯли асрҳо такомул ёфтаанд, ба назар гирифта нашаванд, забон аз оғозҳои худ дур меравад, аз асолати ҳалқиву классикӣ, аз заминаи миллӣ маҳрум мегардад. Имрӯз ҷунун ҳавфе ба сари забони мо омадааст. Ин ҳатро аз сари забони миллӣ дафъ қардан лозим аст. Меъёрҳои ҳалқиву классикӣ бояд омӯхт. Дар асоси меъёрҳои ҷанди аср таҷоноии забонро афзун таҷон қард, то ба ҳоҷҳои имрӯз созвор биёяд.

Бесабаб нест, ки баъзе устодони суҳан дар ҳаққи ҳаробқорони забон бисёр саҳт гап задаанд. Аз ҷумла Константин Паустовский гуфтааст: «Қасе, ки аз забони модарии худ парвӯе надорад, — ваҳшист»¹. Мо қомилан ҳамафири ин навиҳанда ҳастем.

Афсӯс, ки имрӯз дар байни қаламқашҳо ваҳшиёни ҳаробқор бисёр шудаанд. Фаъолияти ваҳшиёнаи онҳо бояд пешгирӣ шавад. Ин вазифаи таҷоми аҳли ҷомеа аст.

2

Яке аз аҳли назарияи фарҳанги суҳани русӣ Г. О. Винокур таъкид намуздааст, ки фарҳанги суҳан ду дараҷа дорад: дараҷаи яқум—дуруст суҳан қардан ва на-

¹ Иқтибос аз: О писательском труде, сб. статей и выступлений советских писателей. — М.: 1953, с. 309.

виштан, дараҷаи дувум—сухани устодона ва санъатгарона. Г. О. Винокур дараҷаи якуми фарҳанги суҳанро фарҳанги ҳақиқӣ наметодонист. Баъзе аз имрӯза аҳли назария низ онро фақат оғози қор ва вазифаи мактаб ба шумор меоранд. Онҳо чунин суҳани моҳиронаву устодонаеро, ки на танҳо мувофиқи меъёри забон аст, балки ба меъёр таъсир мегузорад ва худ меъёрҳое ба миён меорад, фарҳанги суҳан ҳисоб мекунанд.

Мо ҳоло аз аксари навиштаҳои имрӯзаи тоҷикӣ пояи дувуми фарҳанги суҳанро талаб карда наметавонем. Мо ҳоло фақат дуруст гап задан ва дуруст навиштанро талаб дорему бас. Ҳар гоҳ ки ин мақсад ба даст ояд, барои фарҳанги ҳақиқии суҳан замина тайёр мешавад.

Он чӣ фарҳанги суҳан меномем, савияи баланди суҳандониву суҳансанҷист, ки хушбаёнӣ, зебосуҳанӣ, суҳанбозӣ ва унсурҳои услуби шахси ро фаро мегирад. Фарҳанги суҳан аз фарҳанги умумии шахс сар мезанад. Фарҳанги умумии шахс баланд бошад, фарҳанги суҳани ӯ ҳам ба пояи баланд мерасад. Инкишофи баланди маънавии шахс имкон медиҳад, ки ба забони модарӣ меҳр дошта бошад, онро бо бисёр нозукиҳояш аз худ кунад, барои тозагӣ ва ганомандӣ, барои пешрафти он кӯшиш намояд.

Албатта, дар ин сурат ҳам дар забони ҳар шахс ҳама чизро гузаштанаш мумкин аст. Ҳатто аз забони баъзе нависандагонӣ бузург, чунончи аз Саъдӣ ва Гогол нодурустӣ ва ҳатоҳо ёфтаанд. Нависандаи машҳур Юрий Олеша ба як ҷумлаи Л. Толстой, ки дар «Крайцерова соната» омадааст, эрод гирифта буд. Барои ин ки масъала равшан шавад, ин ҷумлаи Л. Толстойро ба русӣ айнан меорем: «Только тогда, когда я увидел ее мертвое лицо, я понял все, что я сделал. Я понял, что я убил ее, что от меня сделалось то, что она была живая, движущаяся, теплая, а теперь стала неподвижная, восковая, холодная и что поправить этого никогда, нигде, ничем нельзя». Ю. Олеша гуфтааст, ки «от меня сделалось то, что она была живая...», ҳатто суҳани бесаводона аст. «Вале ин порча чӣ таассуроти даҳшатангезе боқӣ мегузорад!»—«Ҷуфтааст Ю. Олеша¹. Оре, қувваи азиями суҳани устодон руи чунин айбҳо ва саҳви қалами онҳоро мекушад.

¹ Олеша, Ю. Видеть мир как бы впервые. «Литературная газета», 24 января соли 1973, № 4, с. 6.

Саҳви калам дар баъзе навиштаҳои классикони адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ҳам ҳаст. Гох ба сухани устод Айнӣ ҳам ягон-ягон эрод гирифташ мумкин аст. Эҳтимоли рӯй додани саҳву хато дар кори таъҷилии матбуоти ҷорӣ ва телевизиону радио боз бештар аст.

Лекин мо дар ин китоб чунин нодурустӣ ва хатоҳои ҷудогонаи тасодуфиро дар назар надоштем. Мо аз равиҳои умумӣ сухан рондан хостем. Мо хостем, ки он масъалаҳои мушаххаси фарҳанги суханро, ки ба назари мо масъалаҳои калон ва ҷиддӣ менамоянд, ба миён гузорем ва ба муҳокимаи аҳли кор ҳавола кунем.

Ба ақидаи мо, масъалаи фарҳанги сухан дар марҳилаи ҳозира бо як-ду ҷанбаи ҷузъӣ маҳдуд нест, балки баъзе тамоюлоти асосии инкишофи забони адабиро фаро гирифтааст. Вазифаи асосии фарҳанги сухан ба сифати як шохани илм на фақат ошкор кардани баъзе саҳву хатоҳои ҷудогона ва нишон додани роҳи ислоҳи онҳо, балки ҳамеша зерин назар доштани баъзе тамоюлоти инкишофи забони адабӣ ва таъсир расонидан ба онҳост. Чӣ тамоюлоти мусбат ва чӣ тамоюлоти манфӣ ҳамеша бояд дар мадди назари аҳли илми фарҳанги сухан бошад. Фарҳанги сухан бояд фаъолтарин қисми забоншиносӣ бошад, ки барои инкишофи тамоюлоти мусбат ва пешгирии тамоюлоти манфӣ вазифаи худро сари вақт иҷро карда тавонад. Аз ин ҷиҳат вазифаи илми фарҳанги сухан монанди вазифаи танқиди адабию бадеист, ки жанри фаврӣ буда, ба равандаҳои ҷорӣ фаъолона дахлат мекунад.

Фарҳанги сухан қисми амалии илми забоншиносӣ, илмест, ки на фақат ба мутахассисони забон, балки бештар аз ин ба кормандони амалӣ, ба ходимони матбуот ва телевизиону радио, ба ихтисосмандони соҳаҳои гуногуни илму техника, аз ҷумла ба истилоҳсозон, ба ҳамаи қаламкашҳо нигаронида шудааст. Аз ин рӯ асаре, ки ба фарҳанги сухан оид аст, бояд дар ниҳояти содагӣ ва оммафаҳмӣ навишта шуда бошад, то ки ба оммаи хонандагон, ба мутахассисоне, ки аз илми суханшиносӣ (филология) дур ҳастанд, низ мафҳум ояд. Албатта, забону адабиёт аз он соҳаҳои фарҳанг аст, ки ҳамаи табақаҳои аҳоли ва мутахассисони соҳаҳои гуногун ба дарки он то андозае тайёранд. Бо вучуди ин дар забон ва тарзи баёни онҳое, ки дар соҳаи фарҳанги сухан кор мекунанд, бояд ҳамин чиз ба назар гирифта шавад, ки хонандагони онҳо фақат мутахас-

сисонци забоншинос нестанд, балки оммаи гуногунсавияест. Ин тарафи масъала дар навиштаҳои баъзе забоншиносони мо ба назар гирифта намешавад. Ин ҳолат дар миёни мутахассисони фарҳанги суҳан ва кормандони амалӣ монеае мегузорад.

Дар шарите ки мактабу маориф, матбуоту нашриёт, радиову телевизион, соҳаҳои гуногунӣ илму фарҳанг хусусияти умумӣ пайдо карда, тамоми ҷамъиятро фаро гирифта истодааст ва ҳар яке аз ин соҳаҳо ба инкишофи забони адабӣ таъсире мегузорад, ба назари мо, яке аз вазифаҳои асосӣ аз суҳанронии беогоҳӣ ва қаламзании тавакқалӣ дур кардани мардум аст. Огоҳии пурра аз маънову мавриди истеъмоли ҳар калима, аз аҳволи ҳар ҷузъи ҷумла як шартӣ фарҳанги суҳан мебошад ва савияи баланди онро таъмин мекунад. Фақат таҳлили ҷамаҷонибаю доимии гуфтугӯи муқаррарӣ ва навиштаҳо, таҳлиле, ки бо назари таърихӣ бунёди халқии забони адабӣ ва меъёри классикии онро ошкор карда, ба тамоюлотӣ нави инкишофи забон баҳои дуруст медиҳад, моро ба савияи баланди фарҳанги суҳан бардошта метавонад. Фақат бо таҳлили амиқу ҷамаҷонибаи илмӣ оммабоб нисбат ба забон ва нозукиҳои он шавқу ҳавас бедор кардан мумкин аст ва ин, ба ақидаи мо, вазифаи асосии илми фарҳанги суҳан аст.

Забондонӣ ва суҳансанҷӣ кори осон нест, диққати махсус ва кӯшиши якумрӣ металабад. Бедилӣ бузург—ин, устоди суҳани дақиқи рангомез гуфта буд:

Эй ки аз фаҳми ҳақиқӣ дам занӣ, хомӯш бош!

Умрҳо бояд, ки дарёбӣ забони хешро!

Оре, мо бояд аз забондонии худ бисёр лоф назанем ва ҳамеша аз пайи фаҳми ҳақиқӣ бениҳоят бошем. Барои дарёфти забони хеш на як умр, балки умрҳо лозим аст, яъне андӯхтаҳои чандин наслро аз худ кардан лозим меояд. Ин ҳам монанди худшиносии шахс ва ҷомеа, монанди шинохти худ аст, ки ба худҷӯйҳои маънавии дирузии ва имрӯзии, ба бозёфтҳои маънавии замониҳо ва халқҳои гуногун таъя мекунад. Ҷунонқи худшиносии иҷтимоӣиву таърихӣ, маънавию ахлоқӣ ва шаҳравандӣ ба ҳар шахс зарур аст, дарёфти забони худ низ аз ҷумлаи вочибот мебошад.

Илми фарҳанги суҳан бо ҷашмандози пурвусъати амиқрав дар ин роҳи душвор ба ҳар шахс бояд дастӣ

ёри дароз кунад. Қормандони амалӣ аз кадом соҳа, ки бошанд,—хоҳ аҳли матбуоту нашриёт бошанд, хоҳ таърихшинос, химику физик ё мутахассиси кишоварзӣ, бояд ба қабул кардани ин ёрии ихтисосмандони соҳаи фарҳанги суҳан, ба фаҳмидани мақсади онҳо тайёр бошанд. Ҳар кас, ки қалам ба даст гирифт, хусусан ба сохтани истилоҳоти як соҳа миён баст, бояд аз забон ва қонуну қоидаҳои он огоҳ бошад. Қалам, ки ба даст гирифтем, фақат донишмандони ихтисоси худ кам аст, меёри суҳан, расму тарқи қаламрониро низ Донишмандон зарур аст. Фақат он гоҳ аз илми фарҳанги суҳан натиҷаҳои амалӣ метавон умед кард.

3

Ҳоло асосҳои назарӣ ва масъалаҳои равишшиносии (методологӣ) фарҳанги суҳан дар забоншиносӣ ҳамаҷониба баррасӣ шудааст. Дар ин соҳа ба забони русӣ асарҳои ба вуҷуд омадаанд, ки аҳамияти калони илмӣ ва амалӣ доранд. Бисёре аз масъалаҳои муҳимми фарҳанги суҳан дар нашриҳои «Вопросы культуры речи» (ки 8 адад ҷоп шуда буд) муҳокима шуд ва ҳоло дар саҳифаҳои маҷаллаи махсуси «Русская речь» мунтазам баррасӣ мешавад. Чанд сол «Литературная газета» масъалаҳои умумии назарӣ ва мушаххасу амалии фарҳанги суҳанро бо иштироки олимони, нависандагон ва хонандагон ҳеле доманадор ба муҳокима гирифт. Дигар рӯзномаву маҷаллаҳо низ ҳар сари чанд гоҳ ба суҳани баъътибори худ ба ин муҳокимаҳои ҳамаҷониба ҳамроҳ шуданд.

Боре «Правда» бо сарлавҳаи «Забони ман—душмани ман» фелетоне ба таърифи расонид (26 августи соли 1984), ки шавқу ҳаваси оммаи хонандагонро ҷиддан ба ҷунбиш овард. Баъд идораи ин рӯзнома баррасии номаҳои хонандагонро ҷоп карда, аз ҷумла ҷуниф ақидаи хонандаеро дастгирӣ намуд, ки ба ҳоли худ мондани рафти калимасозӣ ва идораи нақари он ба забон зарар меорад, зеро дар ин сурат «мартуми рус аз эҷоди забон, аз калимасозиву иборабандии мутобиқии қонунҳои забони русӣ бегона мешаванд»¹.

Ин масъала хусусан барои забонии тоҷикӣ аҳамияти калон пайдо кардааст. Дар чанд боби ин китоб дидем,

¹ Ниг.: Дерягин В. Язык мой.. «Правда, 18 ноябри соли 1984.

ки дар калимасозӣ вайрон кардани қолибҳои маъмул ва ба назар нагирифтани қонуну қоидаҳои забони тоҷикӣ хеле бисёр рӯй медиҳад. Ин ҳолат таъби мардумро вайрон мекунад, дар калимасозиву иборабандӣ мардумро аз таъби салим маҳрум месозад, қонунмандии ботинии забонро ҳароб менамояд. Аз ин рӯ, муборизаи пайгириона ба муқобили вайронкорихои соҳаи калимасозиву иборабандӣ, истеъмоли калимаҳои алоҳида ва ғайра моҳиятан мубориза дар роҳи устувор кардани қонунҳои дохилии забон аст.

Забони тоҷикӣ дар давоми қарнҳои бисёре ба забонҳои гуногун алоқаманд буда, на фақат ба дигар забонҳо ғаномандӣ бахшид, балки аз дорониҳои онҳо баҳра бардошта, ғаномандии худро афзун кард. Ба ҳамин сабаб ҳазор сол аст, ки забони тоҷикӣ дар Шарқу Ғарб чун яке аз забонҳои тавоно эътибор дорад.

Афзоиши минбаъдаи тавоноии забони тоҷикӣ аз бисёр ҷиҳатҳо вобаста ба он хоҳад буд, ки аз имкониятҳои фаровоне, ки забони русӣ, англисӣ ва ғайра пешгузаштааст, то чӣ андоза пурсамар истифода мекунем. Барои ин ки амалан ва бо огоҳии тамои шарик шудан ба дастовардҳои забонҳои дигар натиҷаи бештаре диҳад, лозим аст, ки забоншиносии амалӣ қадамҳои ҷиддитаре пеш гузорад.

Яке аз заруртарин вазифаҳо, ба ақидан мо, ба вуҷуд овардани дастури муқоисавии забони тоҷикӣ ва русиву англисӣ мебошад. Чунин тадқиқи ҳаматарафаи **ҷомеае лозим аст, ки барои устувор шудани ҷанбаи эҷодии истифода аз сарватҳои забони русиву англисӣ заминаи мустаҳкамӣ илмӣ тайёр кунад.** Истифода аз дорониҳои бепоёни забони русиву англисӣ бояд комилан асоси илмиву эҷодӣ дошта бошад. Ин роҳро ба таҳмину таваккал паймудан мумкин нест. Қас ба таҳмину таваккал, бе огоҳӣ раҳ паймояд, ҳамеша хавфе ҳаст, ки аз роҳи даркорӣ берун шавад. Принципиҳои илмии мӯътамаде бояд раҳнамо ва дастури амали мо бошад. Ин принципоҳо дастури муқоисавӣ муайян мекунад. Азбаски чунин принциҳои илмии мӯътамад ҳанӯз муайян нашудаанд, ҳамон тарз, ки дар чанд боби ин китоб дидаем, дар баъзе мавридҳо нусхабардории маҳз гул кардааст.

Ба забони русӣ китобҳои ҷоп шудаанд, ки мақсади муаллифони онҳо муайян кардани принциҳои тарҷуман русӣ матнҳои адабӣ, илмӣ ва техникаи англисӣ,

фаронсавӣ, олмонӣ ва ғайра мебошад. Чунин киботҳо ба мо ҳам лозиманд. Муҳимтарини онҳо дастури муқоисавӣ хоҳад буд. Дар ин дастур бояд шаклу воситаҳои асосии забони русӣ ё англисӣ ва ғ. аз назар гузаронида ва муодили тоҷикии онҳо муайян гардад. Мо аз ин дастур бояд донем, ки ҳар яке аз шаклу воситаҳои асосии забонҳои қалони ҷаҳон ба тоҷикӣ чӣ тавр бояд ифода шавад, ба тоҷикӣ муодили онҳо қадом шаклу воситаҳост. Чунин дастури илмӣ раҳнамои кормандони амалӣ хоҳад буд, чун китоби дарсӣ хизмат хоҳад кард.

Соли 1968 китобе бо номи «Фарҳанги мухтасари душвориҳои забони русӣ» («Краткий словарь трудностей русского языка») чоп шуда буд, ки ҳаҷмаш аз 14 ҷузъи чопӣ зиёдтар ва адади нашр 100.000 аст. Ин асари қалон ба ёри кормандони матбуоти рус тартиб ёфтааст. Солҳои охир қанд китоби дигар ҳам ба тариқи дастур ва маълумотнома аз чоп баромад. Модомки оид ба забони русӣ барои ҳуди кормандони матбуоти рус чунин лугатҳо, дастуру маълумотномаҳо дарқор будааст, пас чунин китобҳо барои кормандони матбуоти тоҷикӣ боз бештар заруранд. Тайёрии дастури муқоисавиро аз тартиб додани чунин лугату дастурномаҳои махсус сар қардан бештар аст.

Медонам, ки муқоисаи илмӣ дастури забон бисе душвор аст. Шояд мо ҳоло ба ин қор тайёр набоем. Вале вақти он расидааст, ки лоақал омодагӣ сар кунем. Иҷрои ин вазифаро дигар ба оянда мавқуф гузоштан мумкин нест.

4

Азбаски асосҳои илмӣ тарҷумани материалҳои ахбороти умумӣ, матнҳои илмӣ ва илмӣ оммабоб, адабиёти техникӣ ва ғайра ҳанӯз муайян нашудааст, дар амалиёти тарҷумонҳо, дар саҳифаҳои матбуоти қорӣ ҳарҷу марҷе мушоҳида мешавад.

Вайронии забон бештар аз ҳама дар асарҳои тарҷума ба мушоҳида меояд. Бисёр рафиконе, ки бо тарҷумани материалҳои матбуот, адабиёти илмӣю техникӣ, китобҳои кишоварзӣ, техника, тиб, китобҳои дарсӣ ва ғайра машғуланд, аз назарияи тарҷума, инчунин аз забони тоҷикӣ маълумот ва тайёрии махсус надоранд. Онҳо тарҷумаро қори саҳл мепиндоранд ва бо саҳлгирӣ боисинтишоори хатоҳои забонӣ мегарданд.

Устод Айнӣ аз нимаи дувуми солҳои бист ба забони тарҷума диққати махсус додааст. Вай соли 1928 дар мақолаи «Забони тоҷикӣ» дар хусуси чанд масъалаи муҳими забони адаби суҳан ронда, ба забони тарҷумаи як мақолаи маҷаллаи «Раҳбари дониш» махсусан таваккуф намудааст ва пас аз таҳлили чанд мисол чунин хулосае баровардааст: «Ин чизҳо чизҳои хурди назарногиранд, бо вучуди ин ба сабаби бепарвой кардан дар монанди ин чизҳо хусусияти забони тоҷик бар бод меравад».

Дидед, нисбат ба «чизҳои хурди назарногир» бепарвой кунем, «хусусияти забони тоҷикӣ бар бод меравад». Бепарвоии андак хусусияти забони миллиро бар бод медиҳад! Модомки чунин аст, донед, ки аз бемаъсулиятиҳои калон, ки намунаи он дар ин китоби мо бисёр омад, забони милли ва баъзе вежагиҳои он хеле осеб дидааст.

Чунонки дар аввали ин китоб зикр шуд, соли 1941 дар бораи нуксонҳои забони тарҷумаҳои тоҷикӣ як мақолаи Эм. Муллоқандов ҷоп шуда буд. Айнӣ муаллифи ин мақоларо табриккунон ба ӯ мактубе навишта буд. Дар ин мактуб ҳуққи Айнӣ дар ҳаққи баъзе тарҷумонҳои камҳунаро боз ҳам саҳттар аст. Вай гуфтааст:

«Яке аз олимони европоӣ (кӣ буданашро фаромӯш кардаам) гуфта буд, ки «душмани қаттоли забон тарҷумон аст». Мо бояд дар навбати аввал ба ин душмани қаттоли забон—кушандаи забон (на танҳо вайронкушандаи забон) ҳамлаи муташаккилона орем».

Бешак, модомки устод Айнӣ дар бораи тарҷумонҳои қадар саҳт гап задааст, ба ин кор асосе дошт. Аз бойгонии (архиви) ӯ маълум мешавад, ки ӯ тарҷумаҳои тоҷикиро мутолиа мекард ва аз мусоҳилакории баъзе тарҷумонҳо хеле ба ғазаб меомад. Дар ин ҳам шубҳае нест, ки устод умуман зидди тарҷума набуд ва ҳамаи тарҷумонҳоро «душмани қаттоли забон—кушандаи забон» намешумурд, балки ба кори эҷодии баъзе тарҷумонҳои тоҷик баҳои баланде меод. Лекин дар ҳақиқат мо тарҷумонҳое ҳам доштем ва ҳанӯз дорем, ки зарари кори онҳо ба забони тоҷикӣ дар баъзе мавридҳо аз фоидаи кори тарҷумонҳои пухтакорамон зиёдтар аст. Дар тарҷумаи онҳо, ба қавли Айнӣ, «забон аз рӯи тоҷик дур мешавад», зеро калимаҳоро на ба он тарзе, ки дар тоҷикӣ расм шудааст, кор мефармоянд, инбораю ҷумла-

хое мебанданд, ки мувофиқи қоидаҳои забони тоҷикӣ нестанд.

Устод Айнӣ мегуфт: «Ҳама гап дар болои... тоҷикӣ кардани замина таҳрир аст».

Ин қазия, ки Айнӣ соли 1928 баён карда буд, ҳоло дар мамлакати мо яке аз ҷузъҳои асосии назарияи тарҷума аст. Вале афсӯс, ки бисёр тарҷумонҳои имрӯзаи тоҷик онро риоя намеkunанд ё барои риоя кардан қудрат надоранд.

Ин аст, ки дар тарҷума қорӣ намудани принципҳои илмӣ имрӯза ва аз ҷавонон тайёр кардани тарҷумонҳои лави комплихтисос яке аз муҳимтарин вазифаҳои таъхирнопазир аст.

* * *

Муаллифи ин сатрҳо ҳаргиз даъво надорад, ки ҳамаи фикрҳои ӯ, ки дар ин китоб баён шудаанд, дуруст танд, тамоми мисолҳо дуруст эзоҳ ёфтаанд ва ҳамаи таклифҳои қомилан қобили қабул мебошанд. Вале ҳамаи чизро хотирнишон кардан лозим аст, ки ин мисолҳо ва фикру андешаҳо натиҷаи мушоҳидаҳои ҷандисола мебошанд. Мо ақида дорем, ки онҳо сазовори диққат ва муҳокимаи ҷиддиянд.

Агар инми он чизе, ки дар ин китоб гуфта шуд, дуруст бошад мо бояд иқрор кунем, ки имрӯз дар фарҳанги сухани тоҷикӣ нуксон бисёр аст. Лекин инро фақат иқрор кардан кифоя нест, балки қорое ҳам дидан дарқор аст, қоре ҳам кардан лозим аст, ки ин қамбудихо пешгирӣ шавад.

Ҷиғиз Айтматов гуфта буд, ки «сухан асоси тамаддун ва пешрафт аст»¹. Маданияти баланди қомеа ва пешрафти маънавии онро бидуни забони иқтидорманде тасаввур наметавон қард. Ҳастии таърихии халқ ва ҷустуҷӯҳои бардавоми маънавии ӯ дар оинаи қабон акс андохтааст. Пас ин оинаро тозаву бегубор бояд нигоҳ дорем, то ҳастии маънавии худро аз он бинем ва барои тақмили худ қушем.

¹ Ниг.: «Литературная газета», 26 сентябри соли 1984, № 39, с. 4.

МУНДАРИЧА

Пешгуфтори нашри севум	3
Оғози сухан	10
«Фалакиёт»	26
«Майдони истиқоматӣ» ва «майдони пахта»	—
«Истеъдод»	28
«Парк» ва «боғ»	29
«Муқобилият», «зарурияг» ва «фаркият»	30
«Бенхтиёр»	—
«Ташриф»	31
«Қарзи граждaнӣ»	33
«Нафақагир» ва «нафақахӯр»	34
«Сел» ва «борони сел»	36
«Арзон шудани нарх»	—
«Муסיқӣ»	37
«Рол» ва «нақш»	38
«Намоншнома»	40
«Намуд»	41
«Температура» ё «харорат»?	44
«Шаҳодат» ва «шоҳид»	45
«Тӯҳфан хоксорона» нишони хоксорӣ нест	—
Як калима ба ҷойи калимаи дигар	47
«Шахс» ва «одам»-ҳои нолозим	51
«Қор»-ҳои нодаркор	58
«Худ»-ҳои барзиёд	60
«Чун» ва «ҳамчун»-ҳои зиёдaтӣ	65
«Ба қалам додан»	68
Ғайр аз «гузаронидан» ҳам феъле ҳаст ё не?	71
Феъли ёвари «кардан»	75
Қалимаҳое, ки бо «-қунӣ» сохта шудаанд	84
Қалимаҳое, ки бо «-шавӣ» сохта шудаанд	92
«Истифода-бар-ӣ»	103
«Хизмат-расон-ӣ»	122
«Худ-хизмат-расон-ӣ» ва «худ-танқид-қун-ӣ»	124
«Ба-вучуд-о-ӣ»	134
«Сеошонадор»	147
«Гулисабзор», «каммазмундор» ва «навоҳонадор»	148
«Либосисафедпуш» ва чанд хулоса	157
Қалимаҳое, ки бо «кам», «сер», «бисёр» сохта шудаанд	164
«-Анғез», «-омез» ва «-омӯз»	166
Пасванди «-ӣ»	171
«Давранчангӣ»	182
«Кӯҳӣ»	183

«Хатогӣ» хатост!	185
«Боварӣ» ва «бовар»	186
«Бовар мекунонем, ки...»	188
«Шуур» ва «шуурноқӣ»	—
«Вусъати вассеъ»	193
«Одаи касб»—яъне чӣ?	196
«Пою ниёда» ва «варху наво»	196
«Ҳамсоии ба мо дӯст»	204
«Аз ҳама калонтарин»	212
«Яке аз»	215
Иборати дорони сифати феълӣ	216
Пасванди «анда»	230
Муайянкунадае, ки «аш» дорад	237
Феълӣ «табрик кардан» ва пешоянди он	245
«Арз кардан»	247
«Вобаста аз» не, «вобаста ба»!	248
Феълӣ «нақл кардан» ва пешояндҳои он	249
Пешоянди «дар бораи»	252
Пешоянди «онд ба»	255
Пешоянд ва изофат	258
«Мубориза» ва пешояндҳои он	266
Чамъ ва чамъбандӣ	267
«Ҳанӯз»	278
Ҷойи калима дар ибора	281
Созгори ва дучинсагӣ	284
Муайяний ва ҷомуайяний	289
Муайяний: «ин» ва «он»	302
«Ин ё он» ва «ину он»	312
«Ин»-ҳои зиёдагӣ	316
Тире	319
Дефис	320
«Чуноне ки» ва «модоме ки»	338
Ҷумлаҳои, ки бо пешванди инкории «на» сохта шудаанд.	339
На... на... ва феълӣ он	340
Ду ифодаи як аъзои ҷумла	342
«Шумо ҳақ ҳастед»	348
«Маро фаҳмед»	350
Пасванди -гар ва -чӣ	351
Ҳарчанд... бошад ҳам, аммо...	367
«Як-ду қамчин намерасад»	374
Қавсайн ва пайвандак	—
Мантики сухан	381
Анҷоми сухан	386

Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ
(М. Шукуров)

ҲАР СУҲАН ҚОЕВУ ҲАР НУҚТА МАҚОМЕ ДОРАД

Муҳаррири ороиш **А. Исоев**
Муҳаррири техникӣ **Я. Бекназарова**

БИ № 3263

Ба матбаа 13. 01. 05 супурда шуд. Ба чоп 15. 06. 05 имзо шуд. Фармаи 84×108¹/₃₂. Қоғози типографии № 2. Гарнитурани адаби. Чопи барҷаста. Қузъи чопии шартӣ 25,0. Қузъи рангани шартӣ 25,7. Қузъи нашрию ҳисобӣ 21,2. Адади нашр 3000. Супориши 394. Нарҳаш шартномавӣ.

Муассисани нашриявӣ «Ирфон»-и Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734018, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қаробоев. 17. ҚСШҚ «Матбуот»-и Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хибони Рӯдакӣ, 37.

